

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**PERS İSTİLASINA KADAR İLK ÇAĞ ANADOLU
UYGARLIKLARINDA DEVLET VE YÖNETİM**

(DOKTORA TEZİ)

Canürk CANER

**Danışman
Doç.Dr. Bekir PARLAK**

BURSA 2007

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Anabilim/Anasanat
Dalı, ... Bilim Dalı'nda ..... numaralı
.....'nın hazırladığı
“.....” konulu
..... (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması)
ile ilgili tez savunma sınavı, .../...../ 20.... günü ..... - .....saatleri arasında
yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının .....
.....(başarılı/başarısız) olduğuna .....(oybirliği/oy çokluğu) ile
karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../ 20.....

ÖZET

Yazar : Cantürk CANER
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Kamu Yönetimi
Bilim Dalı : Yönetim Bilimleri
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 312
Mezuniyet Tarihi : .... /.... /
Tez Danışman(lar)ı : Doç.Dr. Bekir PARLAK

PERS İSTİLASINA KADAR İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARINDA DEVLET VE YÖNETİM

Devlet ve yönetim olgusu insanlık tarihi kadar eskiye dayanır. Geçmişten günümüze devlet kültürünün gelişmesi ilk kentlerin kurulması ve hemen ardından kent kültürünün yarattığı sosyal yaşam düzeni içinde siyasi iktidar ortaya çıkmıştır. İlk Çağ'da ortaya çıkan kentsel yaşam kültürü bu bakımdan devlet olgusunun ilk temelleri anlamını taşımaktadır. İlk Çağ sürecinde özellikle Anadolu coğrafyası söz konusu devlet kültürünün yaratılmasında özgün bir yere sahiptir. İşte bu çalışma İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan Hititler, Urartular, Lidyalılar, Frigler ve İyonlar'ın devlet geleneklerini ve yönetim anlayışlarını incelemektedir.

Anahtar Sözcükler

İlk Çağ
Lidyalılar

Hititler
İyonlar

Urartular
Devlet

Frigler
Yönetim

ABSTRACT

Yazar : Cantürk CANER
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Kamu Yönetimi
Bilim Dalı : Yönetim Bilimleri
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 312
Mezuniyet Tarihi : .... /.... /
Tez : Doç.Dr. Bekir PARLAK
Danışman(lar)ı

BEFORE PERSIAN INVADING THE ANATOLIAN STATE AND GOVERNING IN THE NEOLITHIC AGE

State and governmental culture is as older as human histories. The first state and governmental systems founded in Neolithic Ages. And also Anatolian history very fertiles for state and governmental systems.

In this Doctorate Thesis is included that Anatolian Civilization of the state and government systems in the Neolithic Age. And also this Anatolian civilizations are Hittites, Urartians, Lydians, Phrygians and Ionians.

Key Words

Neolithic Age
Lydians

Hittites
Ionians

Urartians
State

Phrygians
Government

ÖNSÖZ

İlk Çağ Anadolu tarihi üzerine günümüze kadar pek çok araştırma yapılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların iki önemli sorunsalı bulunmaktadır. Nitekim bu sorunsallardan ilki konunun Arkeoloji ve Tarih Anabilim Daları alanında incelenmesidir. Her ne kadar konu, içeriği itibariyle Arkeoloji ve Tarih Anabilim Dalı'na girmekteyse de temel uzmanlık gerektiren bir yapıda ele alınması İlk Çağ tarihinin geniş kitleler tarafından algılanması engel olmuştur. İkinci temel sorunsal ise İlk Çağ Anadolu tarihi üzerine yabancı bilim adamları ve düşünürlerinin yoğunlukla çalışma yapmalarınıdır. Yabancı dille yapılan çalışmaların yine geniş kitleler tarafından anlaşılmasına izin vermemektedir.

Oysa, bu coğrafyanın gerçek sahipleri olan bizlerin bu toprakların en eski geçmişini bilmek ve memleketimizin en eski tarihi hakkında yapılan yabancı çalışmaları takip etmek önemli görevlerimizden birisidir. Bunun için İlk Çağ tarihi yalnızca tarih ve arkeoloji çalışmaları arasından çıkarılmalı ve disiplinler arası hale getirilerek her yönüyle incelenmelidir. İşte bu çalışma bu amaçla yapılan bir doktora tezidir.

İlk Çağ sürecinde, Anadolu Uygarlıkları arasında siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik yönden öne çıkmış ve günümüze kadar pek çok alanda derin izler bırakmış Hititler, Urartular, Frgiler, Lidyalılar ve İyonlar'ın, yine İlk Çağ'ı oluşturan temel değerler ekseninde incelenmesini konu alan bu çalışma M.Ö. 2 yüzyıla kadar devlet kültürünün gelişimini ve yönetim olgusunu ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Çalışma Kamu Yönetimi Anabilim Dalı içinde yukarıda belirtilen beş temel uygarlığın devlet ve bürokrasi kültürünü karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelemektedir. Söz konusu uygarlıklar kendi aralarında ve kuruldukları dönemde mevcut komşularıyla karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Öncelikli olarak yapılan doktora çalışmasında emeği geçen hocalarım arasında danışmanım Sayın Doç.Dr. Bekir Parlak'a, Bölüm Başkanımız Sayın Prof.Dr. Hasan Ertürk'e, Sayın Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na, Prof.Dr. Veysel Bozkurt'a; kendilerini şahsen tanımamakla birlikte Atatürk'ün işaret ettiği gibi hayatımızın her alanına sihirli dokunuşlarıyla inanılmaz katkılarda bulunan ve haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğimiz Türk kadınlarından bilim insanı Prof.Dr. Aygül Süel ve Dr. Esmâ Reyhan'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	<i>Sayfa No</i>
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
HARİTALAR	xiii
ŞEKİLLER	xiv
ŞEMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL HATLARIYLA İLK ÇAĞ

1. İLK ÇAĞIN GENEL KARAKTERİSTİĞİ.....	9
A. İlk Çağ Öncesi (Prehistorya) Döneminin Genel Özellikleri.....	9
B. İlk Çağın Siyasal ve Sosyo-Kültürel Özellikleri.....	11
II. İLK ÇAĞDA ANADOLU'NUN GENEL GÖRÜNÜMÜ.....	19
A. İlk Çağ Geçiş Sürecinde Anadolu.....	19
B. İlk Çağ'da Anadolu Coğrafyasının Mekansal ve Sosyal Dönüşümü.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARINDA DEVLET VE KAMU BÜROKRASİSİ

I. İLK ÇAĞDA ANADOLU'DA KURULAN ÖNEMLİ DEVLETLER: SOSYO-EKONOMİK VE SOSYO-POLİTİK ÇERÇEVE.....	57
A. Hititler: Anadolu'da Devletin İlk İnşası.....	61
B. Urartular: Demir Döneminin Yeni Siyasal Aktörü.....	62
C. Frigler: İç Batı Anadolu'nun Gizemli Uygarlığı.....	64
D. Lidyalılar: Refah Devleti.....	65
E. İyonlar: Demokratik Kent Devletleri.....	66
II. İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI SİYASAL TARİHİNİN ANA HATLARI.....	67
A. Uygarlıkların Kökenleri ve Kuruluş Süreçleri	67
B. Genel Hatlarıyla İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarının Siyasal Tarihleri.....	76

III. İLK ÇAĞDA DEVLET VE KAMU BÜROKRASİSİNİN ANA HATLARI...94	
A. İlk Çağa Geçiş ve Bakır Dönemlerinde Devlet ve Kamu Bürokrasisi.....94	
B. Tunç ve Demir Dönemlerinde Devlet ve Kamu Bürokrasisi.....110	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK ÇAĞDA ANADOLU UYGARLIKLARINDA KAMU BÜROKRASİSİNİN YAPISAL VE İŞLEVSEL ANALİZİ

I. SİSTEM VE ÖRGÜTLENME YÖNÜNDEN İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI.....132	
A. Devlet Kurgusu ve Devletin Taşındığı Anlam.....132	
B. Kamu Bürokrasisinin Örgütsel Yapısı.....158	
II. KAMU BÜROKRASİSİNİN İŞLEYİŞİ VE KAMU GÖREVLİLERİ YÖNÜNDEN İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI 196	
A. Kamu Bürokrasisinin İşleyişi 196	
B. Bürokraside Yer Alan Kamu Görevlileri 205	
III. KAMU HUKUKU VE KAMU HİZMETLERİ YÖNÜNDEN İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI.....226	
A. Kamu Hukuku ve Devlet 226	
B. Kamu Hizmetleri ve Devlet.....245	
IV. İLK ÇAĞDA KAMU BÜROKRASİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ 255	
A. Devlet-Yönetim İlişkiseliliği ve Bürokrasi Kavramının Ortaya Çıkışı.....255	
B. İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Bürokrasi Anlayışının Modern Bürokrasiye Katkıları.....262	
HİPOTEZİN SORGULANMASI VE GENEL DEĞERLENDİRME..... 268	
SONUÇ 270	
EKLER.....275	
KAYNAKÇA..... 291	
ÖZGEÇMİŞ.....312	

HARİTALAR

<u>Harita No:</u>	<u>Sayfa</u>
1 Anadolu'da Geçiş Dönemi Yerleşim Alanları	20
2 Anadolu'da Bakır Dönemi Yerleşim Alanları.....	275
3 Anadolu'da Tunç Dönemi Yerleşim Alanları.....	27
4 Anadolu'da Demir Dönemi Yerleşim Alanları.....	31
5 Birinci Anadolu Göçleri.....	276
6 İkinci Büyük Anadolu Göçleri.....	63
7 Hint-Avrupa Dilinin Yayılışı.....	68
8 Hitit Krallığı.....	81
9 Urartu Krallığı.....	86
10 Frigya Krallığı.....	88
11 Lidya Krallığı.....	91
12 İyon Kent Devletleri.....	94

ŞEKİLLER

<u>Şekil No.</u>	<u>Sayfa</u>
1 Geçiş Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi.....	99
2 Bakır Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi.....	109
3 Tunç Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi.....	111
4 Demir Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi.....	131
5 Hitit Eski Krallık Dönemi Bürokratik Yapılanması.....	163
6 Hitit Askeri Bürokratik Yapılanması.....	166
7 Hitit Krallığı Merkezi Bürokratik Örgütlenmesi.....	173
8 Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgeler Ve Kentleri.....	175
9 Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgelerde Bürokratik Örgütlenme.....	178
10 Vasal Krallıklar ve Bölgelerde Bürokratik Örgütlenme.....	178
11 Urartu Merkez Bürokrasi.....	182
12 Urartu Taşra Bürokrasisi.....	184
13 Lidya Merkezi Bürokrasisi.....	191
14 Hitit Askeri Görevlileri.....	207
15 Hitit Merkezi Bürokrasi İçinde Kamu Görevlileri.....	210
16 Hitit Tapınak Görevlileri.....	212
17 Hitit Saray Görevlileri.....	214
18 Hitit Taşra Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri.....	215
19 Urartu Merkezi Bürokrasi İçinde Kamu Görevlileri.....	218
20 Urartu Saray Görevlileri.....	220
21 Lidya Merkezî Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri.....	223
22 İyon Merkezi Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri.....	225
23 İyon Tapınak Görevlileri.....	225

ŞEMALAR

<u>Şema No</u>	<u>Sayfa</u>
1 Hitit Kral Listesi.....	80
2 Urartu Kral Listesi.....	85
3 Frig Kral Listesi.....	88
4 Lidya Kral Listesi.....	91

EKLER

<u>Ek No</u>		<u>Sayfa</u>
1	Anadolu'da Bakır Dönemi Yerleşim Alanları	275
2	Birinci Anadolu Göçleri	276
3	Hattusa Yazılıkaya (Tanrılar Alayı) Anıtı.....	275
4	Kadeş Barış Antlaşması	277
5	Hitit Kralı Telepinu'ya Ait Bir Ferman	279
6	Hattusa Kent Planı	280
7	Kral I.Argiştı Yılığına Ait Bir Urartu Tableti	281
8	Urartu Şamram Kanalı	282
9	Van Bölgesi Urartu Yerleşmeleri	283
10	Lidya Yerleşmeleri	284
11	Kroisos Dönemi Lidya Altın Parası	285
12	Frigya Bölgesi Yerleşmeleri	286
13	Frig Kralı Midas	287
14	İyon Kenti Ephesus Tiyatro Alanı Yeniden Canlandırma	288
15	İyon Kenti Milet Tapınak Alanı	289
16	İyon Kenti Teos Yerleşim Planı	290

GİRİŞ

Bu çalışma, İlk Çağ'da Anadolu'da politik, kültürel ve ekonomik açılardan belirli parametrelere sahip devletlerin kuruluş süreçleri, devlet nosyonları ve bürokratik sistemlerinin dinamiklerinin ortaya konulmasını ve bürokrasinin devlet yönetimi içindeki rolünün belirlenmesini amaçlamaktadır. Modern dönemlerde toplumsal yaşamın önemli bir aktörü olan, siyasal ve toplumsal açıdan oldukça karmaşık bir organizasyon biçimine dönüşen devlet aygıtı ve onun doğal uzantısı olan kamu bürokrasisi, temelleri İlk Çağ'lardan itibaren atılmış, insanlığın düşünsel anlamdaki evrimiyle birlikte gelişen ve sürekli büyüyen sosyal bir varlık olma özelliğini taşımaktadır.

Var oluşundan bu yana geçen binlerce yıllık süre içinde insanoğlu zihinsel evriminde üç büyük yolculuğa çıkmıştır. Halen devam eden bu yolculuklardan ilki sonsuz büyüğe doğru yapılandır. Kendisinden daha büyük nesnelere gökyüzüne ve ötesine doğru yapılan bu ilk yolculuk gerçekte insanoğlunun evrendeki yerini ölçeklendirme çabasıdır. İkinci yolculuk ise sonsuz küçüğe yapılandır. Yine kendisinden daha küçük nesnelere başlayarak atomun daha alt parçalarını incelemek üzere yapılan bu yolculuk ise kendi gücünü ve kudretini sınaama çabasıdır. Her iki yolculuğun farklılıkları olduğu gibi benzerlikleri de bulunmaktadır. Nitekim bu benzerliklerden ilki her iki yolculuğun pozitif bilim yöntemleriyle yapılabilmesidir. İkinci benzerlik kıyasa dayanmasıdır. Nesnelere önce kendi bedeniyle, daha sonra birbirleriyle kıyaslayan insan, çıkan farkı kontrol edebilme, yönlendirebilme amacına yönelmiştir. Üçüncü benzerlik ise her iki yolculuğun temel anahtarının kullanılan araç gereçlerin neredeyse aynı olmasıdır. Örneğin her iki yolculukta gözlem için merceklerle başvurulmuştur. Kullanılan araç ve gereçler geliştikçe günlük yaşamın pratiklerinde refaha ulaşılmıştır. Söz konusu benzerlikler çoğaltılabilir. Ancak benzerlikler arasında birisi daha vardır ki, aslında üçüncü yolculuğunu başlatan ya da tetikleyen şeydir. Bu da kuşkusuz artı zamandır.

İnsanoğlunun kendisine zaman ayırmaya başlaması sonsuz derine doğru yapacağı yolculuğun başlangıç noktasını oluşturmuştur. İnsan için büyük ya da küçük kavramı genişledikçe yaşamı anlam kazanmış, ömrü uzamış ve kendisini tanımaya fırsat yaratmıştır. Sonsuz derine doğru yapılan bu yolculuk aslında insanın kendi öz benliğini

keşfetme sürecidir. Tek başına kalıp düşündükçe psikoloji, sanat ve edebiyat; karşısındakini dinledikçe yönetim, ekonomi, tarih ve sosyoloji gibi yeni düşünce kalıpları ortaya çıkmıştır.

Binlerce yıllık düşünsel evrimi içinde insanın yaptığı bütün yolculukların temel enerji kaynağını “merak”; üzerine (ya da içine) bindiği aracını ise “örgütlenme becerisi” oluşturmuştur. Örgütlenme becerisi sosyal bir varlık olan insanı gündelik yaşamında bir araya gelebilme, iş bölümüne gidebilme becerisini sağlayan önemli bir katma değerdir. Bir araya gelerek önce topluluk halini alan, daha sonra bu nosyonu günlük yaşamın zorluklarında ortak eyleme dönüştürme yeteneğiyle birleştiren insan hemen ardından toplum kavramsallığına ulaşmıştır. Bu bağlamda toplum aynı etnik veya kültürel köken, ya da ekonomik üretim biçimleri gibi çeşitli nedenlerle bir araya gelen toplulukların zihinsel evriminde sondan bir önceki aşamadır. Toplumsal aşamanın en üst noktasını ise “devlet” oluşturur. Öncelikle bir kavram olarak devlet toplumun sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik kimliğinin bütünüdür.

Genel olarak devlet konusunda ortak ve kabul görmüş bir tanımlama bulunmaz. Bunun sebebi sosyal ve tarihsel gerçeklik olarak devletin sürekli değişen bir olgu olmasıdır. Dolayısıyla devleti konu alan yaklaşımlar daha çok içeriğe, yaklaşımlara ve toplumda nasıl algılandığına yöneliktir. Bununla birlikte devlet nosyonu üzerine yapılan değerlendirmeler daha çok modern ulus-devlet kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte, hukuksal sistem, vatandaş hakları, sosyal refah, örgütlenmiş ve etkin bürokrasi mekanizmalarının ekseninde ele alınmıştır.

İçeriği ve niteliği üzerine yapılan yaklaşımlar bir tarafa bırakıldığında, bugüne kadar kurulmuş bütün devletlerin ortak bir takım özelliklerine ulaşılır. Nitekim bu özelliklerden ilki belirli bir mekana dayanmasıdır. Coğrafi unsur olarak karşımıza çıkan mekansal özellik, ilk devletin kurulduğu günde bu yana geçerli olan bir durumdur. İkinci benzerlik beşeri unsurdur. Toplumsal kültürün ileri bir aşaması olarak beliren bütün devletler kendisine bağlı uyruklara sahiptir. Nihayet üçüncü benzerlik ise siyasal otorite veya egemenlik unsurudur. Devlete dair asıl tartışmaların yaşandığı ve çoğunlukla da tanımının buradan yapıldığı bu benzerlik, devletin içeriği ve niteliği hakkında önemli bir belirleyicidir. Devleti diğer toplumsal kurumlardan ayıran egemenlik ve siyasal otorite unsuru temelde üstün bir yaptırım gücü veya zorlama

olanağına dayanır. Devlet diğer toplumsal kurumlardan ayrılarak zorla yaptırma, hükmetme ve emretme gücünü elinde toplamış en büyük siyasal organizasyondur. Siyasal bir iktidar olarak devlet, örgütsel açıdan da büyük bir hacme sahiptir. Bir toplumda devlet kadar geniş, ayrıntılı ve uzmanlaşmış yapı bulunmaz.

Genişletilmiş örgütsel yapı içinde kurumsal olarak ileri derecede bir işbölümü örgütün başka bir siyasal unsurunu oluşturur. Devlet içinde faaliyet gösteren örgütler kamusal nitelikte olup, çeşitli birimlerde çalışan görevlilerden meydana gelmektedir. Buna göre devlet içinde toplumsal kuralları koyanlar (yasama), kuralları uygulayanlar (yöneticiler), kuralları koruyanlar (kolluk görevlileri) ve düzenleri sağlayıcılar (yargı) görev yaparlar. Devlet kademesinde ortaya çıkan örgütlenmiş iş bölümü, devlet nosyonu üzerinde görülen bir başka benzerliği ortaya çıkarmaktadır. Hukuk kuralları olarak belirlenen bu özellik istisnasız bütün devletlerde görülen bir durumdur. Tarih boyunca bütün devletler toplumsal yapıları, dayandıkları iç dinamikleri içinde hukuk düzeni yaratmışlardır. Hukuk kurallarının devletin bütün uyrukları tarafından bağlayıcı olması aynı zamanda devlet aygıtını diğer toplumsal örgütlerden daha öncelikli bir yere koyulmasını sağlar.

Devlet kavramı üzerine yapılan incelemeler çoğunlukla ideal bir devlet sisteminin nasıl ve hangi esaslara sahip olması üzerine yoğunlaşmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca en iyi devletin ne olduğu sorusu toplumların belleklerinde sürekli tartışılan bir konudur. Özellikle günümüzde toplumların ulaştığı kültürel değerler, teknolojik düzey, üretim ve tüketim kalıpları ideal devletin modern çağda gelişen bir takım kıstaslarla ölçülmesi alışkanlığını yaygınlaştırmıştır. Söz konusu kıstaslar Batı ülkelerinde görüldüğü şekilde kısaca iktidarın kaynağı, şeffaflık, sosyal refah, demokratik ve laik (ya da seküler) sistem ve devletin toplumla olan ilişkileri üzerinde odaklanmaktadır. İdeal ve etkin devlet arayışları çağlar boyu insanoğlunun en temel sorunlarından birisidir. Güvenliğini temin edebilecek, sosyal refahını sağlayabilecek, geleceğe güvenle bakabilecek bir devlet organizasyonu toplumun devamı için önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. İdeal ve etkin devlet arayışları İlk Çağ'da kurulan Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Antik Yunan uygarlıklarından günümüze toplumların sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik düzenleri içinde ele alınan bir konudur. Toplumsal düzenin sağlıklı bir şekilde işletilmesi için güçlü ve etkin bir devlet ve kamu

bürokrasisi sisteminin kurulmasına duyulan inanç, binlerce yıllık devlet geleneğinin en temel unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Söz konusu tez çalışması ideal devlet organizasyonu ve kamu bürokrasisi arayışları içinde İlk Çağın başından Pers İstilasına kadar geçen döneme kadar Anadolu'da kurulan beş temel uygarlığın sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik toplumsal dinamiklerini, örgütsel yapılarını, bürokrasi geleneklerini ve hukuk düzenlerini kapsamaktadır.

Tezin Ana Hipotezi

İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan uygarlıkların devlet nosyonları ve bürokratik mekanizmaları, yerleşik hayatın başlaması ve uzmanlaşmış iş bölümünün gelişmesiyle birlikte oluşturulmuştur. Bu uygarlıklar arasında Hitit, Urartu, Frig, Lidya ve İyon uygarlıkları sistem, örgüt, işleyiş ve hukuksal yapılanma yönlerinden farklılıklar gösterirler. Söz konusu uygarlıklar birbirleriyle ve diğer devlet örnekleriyle etkileşim içine girmekle birlikte, kendilerine özgü yapı ve işleyiş göstermişlerdir.

Tezin Alt Hipotezleri

Tezin alt hipotezlerini dört alt başlıkta toplamak mümkündür:

a) Yerleşik hayata geçiş, örgütlü bir toplumsal yaşam kültürünün gelişmeye başlaması ve örgütlenmiş tarıma dayalı üretim ve tüketim ilişkilerinin doğuşuyla mümkün olmuştur. İlk Çağ'da yerleşim alanları öncelikle Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya ve Anadolu bölgelerinde başlamıştır. "Verimli Hilal" olarak tanınan Mezopotamya ve Anadolu bölgeleri aşağı yukarı M.Ö. 16.000 yıllarından itibaren yerleşim alanlarına sahne olmuştur. Buna karşın devlet olarak nitelendirilebilecek ilk siyasal organizasyon ancak yaklaşık olarak M.Ö. 2200-2000 yılları arasında Sümerler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sümerlerin ilk defa siyasal bir iktidar kurabilmeleri Anadolu'nun o dönemlerde sürekli ve yoğun bir göç dalgasına maruz kalması, buna karşın Mezopotamya'da kısmen daha sakin nüfus hareketlerinin görülmesiyle açıklanabilir.

b) Sümerleri takip eden süreçte yerleşim kültürü hızla Kuzey Suriye, Lübnan, Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine taşınmış; Assur, Babil, Akad gibi ilk büyük devletler bölgede kurulmuşlardır. Sümerlerin hemen ardından yaklaşık olarak M.Ö. 2000 yıllarına doğru Anadolu'da yerleşim alanlarının hızla siyasal bir iktidar

oluşturacak kadar çoğaldığı ve çeşitlendiği görülmektedir. Bu çeşitliliği artıran en önemli etken Assur ticaret kolonilerinin mirası üzerine gelen büyük ölçekli “Birinci Anadolu Göçleri”dir. İlk büyük göç dalgası içinde Hititler Anadolu’da kurulan ilk büyük devlet olarak ortaya çıkmış; Assur ve Babil devletlerini etkisi altına alarak Ön Asya’nın en büyük gücü konumuna yükselmiştir. Hititler bu özellikleri itibariyle Anadolu’da kurulmuş ilk büyük devlettir ve kendisinden sonra Anadolu’da kurulan diğer uygarlıkları etkilemiştir.

c) Anadolu’da devlet otoritesinin oluşmasını sağlayan ikinci büyük toplumsal dönüşüm ise “Ege” ya da “İkinci Büyük Anadolu Göçleri”dir. Aynı zamanda Hititleri yıkan bu göç dalgasıyla birlikte Anadolu Demir Dönemi’ne girerken Urartular, Frigler, Lidyalılar ve İyonlar Küçük Asya’da önemli devletler olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Taşdıkları kültürel değerlerin Anadolu’da önceden yaratılmış bulunan Hitit kültürüyle özdeşleştiren söz konusu uygarlıklar, neredeye eş zamanda Anadolu’nun çeşitli yörelerinde ortaya çıkmışlardır. Söz konusu devletlerin ortak nitelikleri politik, kültürel ve ekonomik olarak kendilerine özgü değerler yaratabilmiş olmaları ve belirli örgütsel ve siyasal organizasyon geliştirebilmeleridir. İkinci dönem devletleri olarak da tanımlayabileceğimiz Demir Dönemi devletlerinin yıkılmasının ardından ise Anadolu’da önce Pers, ardından Makedon ve en sonunda Roma egemenliği kurulmuştur.

d) Anadolu’da kurulan devletler, nitelik itibariyle belirli bir devlet kültürüne ve yönetsel sisteme dayandırılarak oluşturulmuştur. Yerleşik yaşamın beraberinde getirdiği disipline dayalı sosyal yaşam devlet kültürünü etkilemiştir. Söz konusu disiplinli yaşam anlayışı karşılıklı hak ve yükümlülükler dayanan, belirli bir otorite çerçevesinde yönetsel mekanizmalarını geliştirmiş, sürekliliğe sahip bir yaşamdır.

Tezin Ön Kabulleri

Tezin ön kabulleri:

- a) İlk Çağ’da Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında ortaya çıkan devlet ve bürokrasi mekanizması Anadolu’da kurulan uygarlıklar tarafından yeniden yorumlanarak en olgun haline ulaşmıştır.
- b) İlk Çağ’da Anadolu Yarımadasının devlet ve bürokrasisi açısından yapılanmaya başlaması Tunç Dönemi’nin ikinci yarısından sonra gerçekleşen I. Anadolu

Göçleri ve Demir Dönemi'ni başlatan II. Anadolu Göçleri'yle mümkün olmuştur. I.Göç Dalgası'yla birlikte Hititler ortaya çıkarken; II.Anadolu Göçleri Urartu, Lidya, Frig ve İyon uygarlıklarının doğuşuna yol açmıştır.

- c) İlk göçlerin ardından kurulan Hititler aynı zamanda Anadolu'da kurulan diğer uygarlıklara da esin kaynağı oluşturmuştur. Mezopotamya'da kurulan Assur ve Babil uygarlıklarından geniş ölçüde etkilenen Hititler geliştirdikleri devlet ve bürokrasi nosyonunu hem çağdaşlarına hem de kendisinden sonra kurulan diğer uygarlıklara aktarmayı başarmıştır.
- d) İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan uygarlıklar tarafından oluşturulan siyasal yapı ve bürokrasi mekanizması sistematik ve organizasyoneldir. Hititler ile başlayan devletleşme sürecinde siyasal sistem ve bürokratik kurumlar önceden belirlenmiş ihtiyaçlar doğrultusunda hukuksal düzenlemelerle oluşturulmuştur.

Tezin Sınırlılıkları

Tez iki temel sınırlılığa sahiptir. Bu sınırlılıklardan ilki zaman-mekan üzerine kurgulanmıştır. Zamansal sınırlılık ekseninde tez, İlk Çağ'ın başından Demir Dönemi içinde ve MÖ. 4. yüzyılda Anadolu üzerinde görülen Pers İstilasına kadar olan bir dönemi incelemektedir. Mekansal sınırlama eksenindeyse Anadolu Yarımadası içinde kurulan uygarlıkları ele almaktadır. Tezin sınırlılıkları içinde ikinci sırayı kurulan uygarlıklar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Anadolu üzerinde sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik açıdan önemli bir nüfuz alanı kurmayı başarmış, Hitit, Urartu, Frig, Lidya ve İyon uygarlıkları konu edilmiştir.

Tezin ikinci sınırlılığını ise yukarıda belirtilen uygarlıkların siyasal yapıları, devlet anlayışları, askeri ve sivil bürokratik örgütleri oluşturmaktadır.

Tezin Amaç ve Kapsamı

Tezin amacı İlk Çağda Anadolu'da kurulan Hitit, Urartu, Frig, Lidya ve İyon uygarlıklarında devlet kavramı ve sisteminin, kamu bürokrasisinin organizasyonel yapısının, işleyişinin, bürokraside yer alan örgüt ve kamu görevlilerinin, devlet ve kamu bürokrasisinin işleyişini ve toplumun hukuk düzenini ortaya koymaktır.

Kapsam bağlamında tez İlk Çağ Anadolu uygarlıkları arasında çeşitli parametreler yönünden belirgin bir nüfuz alanına sahip olmuş Hititler, Urartular, Frigler, Lidyalılar ve İyonların devlet ve bürokrasi kurgularını ele almaktadır. Bu

kapsam ekseninde tez üç alt bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, “Genel Hatlarıyla İlk Çağ’da Anadolu” ana başlığı altında İlk Çağın genel karakteristik özellikleri, İlk Çağ’da Anadolu’nun genel görünümü, Anadolu’nun mekansal ve coğrafi dönüşümünü incelemektedir. İkinci Bölüm içinde “İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Kamu Bürokrasisi” başlığı altında Anadolu’da kurulan önemli devletler ve bu devletlerin kuruluş süreçleri ile genel siyasi tarihleri ele alınmaktadır. Yine bu bölüm içinde İlk Çağ’da devlet nosyonunun dayandığı temelleriyle ara dönemleri içinde devlet ve kamu bürokrasisinin ortaya çıkışı ifade edilmektedir. Tezin Üçüncü Bölümü’nü ise İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Bürokrasi Olgusunun Yapısal ve İşlevsel Analizi oluşturmaktadır. Aynı zamanda son bölümü olan bu bölüm içinde sistem ve örgüt yönünden İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarının genel görünümü, bürokrasinin işleyişi ve kamu görevlileri ve kamu hukuku ve kamu hizmetleri yönünden bu uygarlıkların devlet yapısı incelenmiştir.

Tezin Yöntemi

Çalışma tarihsel bir perspektif içinde doğrudan ya da dolaylı yollarla derlenmiş yerli ve yabancı ikincil kaynak incelemesine dayandırılmıştır. İlk Çağ Uygarlıkları’nın Türkiye’de henüz tarih ve arkeoloji bilim dallarının konusu olarak dar bir çerçevede değerlendirilmesine karşın, gelişmiş ülkelerde, özellikle Batı’da ve ABD’de disiplinler arası bilimsel araştırma konusu olarak oldukça eski bir bilimsel inceleme alanıdır. Bu bağlamda konuyla ilgili yabancı literatürde pek çok araştırma yapıldığı belirlenmiştir. İlk Çağ toplumsal kültürünün ve devlet geleneğinin bürokrasi anlayışıyla birlikte değerlendirilmesi başta Kamu Yönetimi olmak üzere, İktisat, Siyaset, Uluslar arası İlişkiler ve Sosyoloji gibi pek çok sosyal bilim dalında Türk düşünce ve bilim geleneğinde önemli açılımlar getireceğine şüphe duyulmamaktadır.

Tezin Alana Katkısı

“Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim” başlıklı tez çalışmasının katkısı üç temel başlık altında değerlendirilmektedir. İlk katkı Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’na yapacağı evrensel katkıdır. İlk Çağ çalışmaları çoğunlukla Tarih ve Arkeoloji Anabilim Dallarının inceleme konusudur. Her iki alanda da yüzlerce yıldır derin ve yoğun araştırmalar yapılmaktadır. Buna karşın sosyal bilimlerin diğer alanlarında İlk Çağ çalışmaları konusunda yeterli incelemeler

yapılmamıştır. Özellikle ülkemizde İlk Çağ araştırmaları yeterli düzeyde değildir. İşte bu çalışma İlk Çağ incelemelerine disiplinler arası bir bakış açısı sunmaktadır. Kamu Yönetimi ve Bürokrasi tarihçiliğinin gelişme içine girdiği ülkemizde bu tezin önemli açılımlardan birisini getirdiği düşünölmektedir.

İkinci katkı ise İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları konusunda yurt dışındaki yabancı araştırmacıların alana yaptığı katkıların yeniden derlemesidir. Özellikle ABD ve Avrupa kökenli araştırmacılar konuyla yakından ilgilenmekte ve yoğun bir inceleme konusu yapmaktadırlar. Çoğunlukla tarihçiler ve arkeologlar tarafından bilinen bu araştırmacıların yazdığı eserler ve konuya yönelik yaklaşımları bu tezle birlikte, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda faaliyet gösteren araştırmacı ve bilim adamları tarafından tanınabilecektir.

Nihayet araştırmanın literatüre yaptığı son katkı ise tarih biliminin yeniden sevdirmesi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı içinde son dönemlerde ele alınmaya başlanan Kamu Yönetimi Tarihi'ne daha sistematik ve bütüncöl bir perspektif getirmesidir. Çoğunlukla Osmanlı ve Selçuklu üzerine eğilen Kamu Yönetimi Tarihi literatürü bu tezle birlikte daha eski dönemlere kadar inebilme olanağı tanıyacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: GENEL HATLARIYLA İLK ÇAĞ

1. İLK ÇAĞIN GENEL KARAKTERİSTİĞİ

A. İlk Çağ Öncesi (Prehistorya) Döneminin Genel Özellikleri

İnsanoğlunun en eski dönemlerden günümüze kadar geçen milyonlarca yıllık süre, tarih bilimi içinde belirli zaman dilimlerine ayrılarak incelenmektedir. İnsanın ortaya çıkışından ilk uygarlığın kurulduğu süre arasındaki dönem kısaca “Tarih Öncesi (Prehistorya) Çağı” olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşık 3-4 milyon yıl süren Prehistorya Çağı, genel olarak örgütlü bir toplumsal yaşam ve üretim biçimlerinin henüz gerçekleşmediği bir dönem olup, insanlık tarihinin en uzun ve en karanlık sürecini oluşturmaktadır. Prehistorya Çağında insanoğlu uzun bir deneme yanılma süreci sonunda ateşi yönlendirmeyi becerebilmiş; ilkel aletleri kullanmaya başlamış; iş bölümüne dayalı örgütlü toplumsal yapıyı oluşturarak uygarlaşma yolunda ilk adımlarını atmıştır. Buna karşın bu dönemde sosyal yaşamın henüz avcılık-toplayıcılık kültüründen çıkamadığı, yerleşik ve düzenli bir yaşam sisteminin gerçekleşmediği görülmektedir.

Söz konusu durum içinde Prehistorya Çağı insanoğlunun soyunu yeni bir biçimleme içine soktuğu, dinsel temaların gündelik yaşamda en basit biçimleriyle geliştirilmeye başlandığı, eksogami (aileler arası evlilik) ile klan ya da kabile yönetim sistemi içine geçildiği ve ilkel göçebe kalabalığından ortaklık ve işbölümüne dayalı sosyal yaşam (Gentlice) anlayışının kendisini gösterdiği oldukça uzun ve zorlu bir süreçtir¹.

Prehistorya Çağı'nda insanoğlunun geliştirmeye başladığı ilk uygarlık izlerine Taş Devri adı verilen Paleolitik Devirde yaklaşık olarak M.Ö. 1.500.000-15.000 yılları arasında rastlanılmaktadır. Paleolitik Devir insanı madenlerden yararlanmak, bunlardan araç ve gereçler yapmak aşamasına ulaşmamıştır.² Daha çok mağaralarda veya kaya sığınaklarında barınmaktadır. Geçimini toplayıcılıkla ya da avcılıkla sağlar. Taş ya da kemikten yapılmış savaş gereçleriyle avlanırken, daha geniş avlanma sahaları edinmek amacıyla sürekli hareket halinde bulunmaktadır. Endogami yoluyla çoğalmayı alışkanlık edinmiş, anaerkil bir sosyal yaşam sürmektedir. Dolayısıyla içe kapanık,

¹ Yıldırım, Recep, Uygarlık Tarihine Giriş, Meridyen Yayıncılık, Ankara, 2002, s: 9-15

² Umar, Bilge (a), Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, Ege Üniversitesi, Basın ve Yayın Yüksekokulu Yayınları, İzmir, 1982, s: 1

kendi kendine yetmeyi amaçlayan bir sosyo-politik toplum formu özelliği göstermektedir.

Genel bir kabule göre Paleolitik Çağ İlk, Orta ve Yakın olmak üzere üç ara evreye ayrılabilir.³ İlk Paleolitik Dönem, insanoğlunun yaşamını sürdürebilmek üzere basit aletleri kullandığı bir evredir. Tahta, hayvan kemikleri, çakmak taşı başta olmak üzere kullanılabilir her türlü malzeme basit av gereçleri yapımında kullanılmıştır.⁴ Özellikle balta, ok ve mızrak dönemin en çok tercih edilen araç ve gereçlerdir. Günlük yaşam genellikle mağaralarda ve güvenli korunaklarda sürdürülmektedir. Tahmini olarak 10 ya da 20'yi geçmeyen sayılarda (genellikle aile içi) barınaklar içinde toplu halde yaşayan insanoğlu zamanının büyük çoğunluğunu toplayıcılık ya da avcılıkla geçirmektedir.

Orta Paleolitik Dönem'de ise insanoğlu ateşi kullanmayı öğrenmiştir. Ateşin kullanılmaya başlanması besinlerin çiğ olarak değil pişirilerek yenilmesini sağlamıştır. Ateşin besinlerin tüketilmesindeki yerinin dışında en önemli yararı insanoğlunu düşünerek hareket etmeye sağlamasıdır. Bu bağlamda ateşin günlük yaşamdaki rolü doğa ve diğer canlılar karşısında insanı güçlü kılmasıdır. Giderek günlük yaşamın vazgeçilmez bir ögesi haline gelen ateş, topluluklar için ısı ve ışık kaynağı haline gelmiş, vahşi doğa karşısında en temel korunma biçimi olarak kullanılmıştır. Hayatta kalmak için temel bir unsur haline dönüşen ve önemli bir avantaj olan ateşin insanoğlunun zihinsel dünyasında da aydınlanmaya yol açması kaçınılmazdır.⁵ Nitekim ateşin kullanılmaya başlanmasının ardından dönem içinde bir başka önemli gelişme soyutlama becerisinin ortaya çıkmasıdır.⁶ Ölüm ve ölümden sonra başka bir dünyada yaşanılacağına dair geliştirilen inanç sistemi, tanrı ve kutsal ruh kavramsallığı inde ortaya çıkmıştır.

Yakın Paleolitik Dönem'e gelindiğindeyse insanoğlunun düşünce yapısının oldukça ilerlediği görülmektedir.⁷ Son Buzul Çağının da başlamasıyla birlikte dönem içinde insanoğlu daha uygun yerleşim alanlarına doğru kaymaya başlamıştır. Buzul

---

³ Yıldırım, A.g.e. s: 16-17

⁴ Roberts, Jack M. (a), The New History Of The World, Oxford University Press, UK, 1962, s: 41-43

⁵ Özbek, Metin, Düünden Bugüne İnsan, İmge Kitapevi, İstanbul, 2000, s: 20-22

⁶ Roberts (a), A.e. s: 44-47

⁷ Roberts, Jack M. (b), Prehistory and the First Civilizations (The Illustrated History of the World, Vol:1, Oxford University Press, New York, 1998, s: 50-60

Çağı'nın olumsuz etkilerinden kaçınma için yapılan nüfus hareketi “Neanderthal Sapiens” ile “Homo Sapiens Sapiens” ırkları arasında yaşanan mücadeleye de tanık olmuştur.⁸ Buzul Çağı sona ererken “Homo Sapiens”ler ayrılmaya başlayan kıtalar arasında egemen insan türü olarak baş göstermiştir. Diğer ırklarla kıyaslandığında fiziksel ve zihinsel olarak daha gelişmiş bir tür olan, günümüzdeki insan ırkını temsil eden “Homo Sapiens”ler daha örgütlü ve toplulukçu bir özellik arz etmektedir. Dünyanın fiziki coğrafyası değişirken bu yeni tür iklim ve yeryüzü şartlarına daha kolay uyum sağlamıştır.⁹ Yaklaşık olarak MÖ.60.000-10.000 yılları arasında görülen ve Prehistorya Çağı'nın bitiren Yakın Paleolitik Dönem sona erdiğinde yeryüzü günümüzdeki biçimine ulaşmış ve kıtalararasında hareket ederek dağılan insan toplulukları her coğrafi bölgede farklı ancak temelde benzer bir zihinsel evrim içine girmiştir.

B. İlk Çağın Siyasal, ve Sosyo-Kültürel Özellikleri

Prehistorya Çağından İlk Çağa geçiş insanoğlunun düşünce evrimiyle doğrudan ilişkili bir olaydır ve birbirini takip eden üç temel ölçüte bağlanmaktadır. Bu üç temel ölçüt kısaca, üretim ve tüketim kültürünün gelişmesi ve emeğin üretime sokulması; yeni ekonomik sisteme bağlı olarak (yerleşik yaşamın başlaması, toplumsal iş bölümü, cinsiyet ayrışması gibi) toplumsal yaşamda köklü değişikliklerin meydana gelmesi ve nihayetinde uygarlık sürecine geçişi tamamlayacak olan yazının bulunmasıdır. Avcılık ve toplayıcılık yöntemiyle yaşama alışkanlığından başta tarım olmak üzere maddi mal üretimine doğru yaşanan hızlı ekonomik düzen; icatların ve yeni üretim-tüketim ilişkilerinin önünü açmıştır. Ateşin el emeğiyle birleşerek yeni iş aletlerini ortaya çıkarması, toplumu “Gentlice Örgüt Yapısı”na doğru itelemiştir.¹⁰ Böylece toplumsal tabanda uzmanlaşmış, iş bölümüne dayalı birbirine bağımlı sınıfsal yapılar doğmaya başlamıştır. İlk Çağa geçiş sürecinde toplumsal sınıflar en ilkel biçimleriyle çiftçiler, zanaatkârlar, savaşçılar ve din adamları şeklinde yapılanmaya başlamıştır. Sınıflar arasında kurgulanan ilişki başlangıçta basit iş bölümüyle zaman ilerledikçe karşılıklı

---

⁸ Özbek, A.g.e. s: 45-52

⁹ Yıldırım, A.e. s: 18

¹⁰ Şenel, Alaaddin, İlk Topluluktan Uygar Topluma, Birey-Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s:50-61

mal ya da hizmet takasına dönüşmüştür. Çiftçiler ve zanaatkarlar toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılarken, savaşçılar ve din adamları topluluğun manevi ve güvenlik ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

Üretimde yaşanan iş bölümü ve yeni teknolojiler, daha önceki dönemlere oranla beklenmedik ölçüde bir artı ürünün artmasına yol açmıştır. Özellikle tarımda sabanın ve evcil hayvanların kullanılmaya başlanması artı ürünün fazlalaşmasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda tasarruf yöntemlerinin de geliştirilmesini sağlayan artı ürün, İlk Çağ insanına günlük yaşamında boş zaman yaratmış; birincil ekonomik etkinlikler dışında yeni buluşların önünü açarak, yeni toplumsal yaşam alışkanlıklarının yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır.¹¹

Üretim biçiminde yaşanan gelişmelerin İlk Çağ toplumsal yaşam kültürüne en büyük etkisi kuşkusuz “toplum” kavramının fark edilmesidir. Avcılık ve toplayıcılık döneminin sosyal kurumu olan klan kültürü, İlk Çağa geçiş sürecinde yerini öncelikle köy yaşam kültürüne, ardından da aşiret kültürüne bırakmıştır. Bu bağlamda köy yaşamının nüfus ve etkinlik olarak genişlemesi yüzünden giderek aileler birliği halini alan klan kültürü daha sonraki aşamada klanlar birliğine dönüşerek aşiret kültürüne ulaşmıştır. Bu dönüşümün sonucunda tarım arazileri üzerinde ortak mülkiyet bireysel tasarruf anlayışı egemen olmuş, aile kurma alışkanlığı giderek ağır basmıştır. Böylece tek bir köyde oturmak yerine birbirleriyle yakın ilişki içinde olan köyler birliği kurulmaya başlanmıştır.¹²

İlk Çağın başında ortaya çıkan köyler aynı zamanda “devlet” olma yolunda belli belirsiz adımların da atılması anlamına gelmektedir. Tarıma dayalı üretim biçimi sosyal yaşamda daha disiplinli bir yaşam biçimini zorunlu kılmaktadır.¹³ Tarım mevsimlerine bağlı olarak gelişen yeni yaşam kültüründe özel mülkiyet alanlarının belirlenmesi ve belirli kurallara bağlanması, toplumsal sınıflaşmanın artarak sınırların kesinleşmesi, hatta diğer toplumlarla girişilen savaşlarda kazanılan kölelerin üretime sokulması; belirli bir yaptırım olan siyasal örgütlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu nedenle

---

¹¹ Şenel, A.e. s: 71

¹² Mieroop, Marc Van De, A History of the Ancient Near East: Ca. 3000-323 BC, Blackwell Publishing, London, 2007, s:10-12

¹³ Frangipane, Marcella, Yakın Doğuda Devletin Doğuşu, (Çeviren: Zühre İlkgele), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Yayın No: 27, İstanbul, 2002, s:13-15

tam olarak devlet anlamını taşıyorsa da ilk siyasal nitelikli toplumsal örgütler belirli ihtiyaçların giderilmesi dahilinde gelişmeye başlamıştır. Nitekim söz konusu süreç içinde savaşçı sınıf, topluluğu koruma adına devlet kurumunun çekirdeğini oluşturmuştur. Köy topluluklarının siyasallaşmasını hızlandıran bir başka etken ise, dinin ortaya çıkmasıdır. İlk Çağa giriş aşamasında din, bir yandan topluluğun öz kimliğini tanımlayarak bir arada tutmak; öte yandan bilinmeyen doğa olayları karşısında ulu bir güce sığınmak ihtiyacından doğmuştur.¹⁴

İlk Çağ tarihi içinde bir başka önemli olgu ise yazının gündelik hayatta yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Yazı İlk Çağı Prehistorya'dan ayıran en önemli ölçütlerden birisidir. Ne var ki yazının kullanılmaya başlanması diğer ölçütlerden farklı olarak her uygarlık alanında, değişik zamanlarda meydana gelmiştir. Bu bakımdan en eski olarak yazı, Mezopotamya bölgesinde M.Ö. 3200 yılında kullanılmaya başlanmıştır.* Yazının günlük yaşama girmesi öncelikle ticaretin ve savaşın gelişerek ekonomi içinde ifade edilmesi ile kendini göstermiştir.¹⁵ Mal ticareti, yağma gelirleri ve tarım ürünlerinin depolanmasında kullanılan işaretlerin zamanla çanak ve çömlek işlemeciliği, resim ve heykel sanatlarına değişik formlarla sızmasıyla ortaya çıkan yazı, zamanla yaşanan olayların ifadesi biçimine bürünerek belirli ses kalıpları olan ve dil bilgisi düzenine dayanan sistem halini almıştır.¹⁶

Yazının günlük yaşamda getirdiği kolaylıklar devletin doğuşuna da katkıda bulunmuştur. Uluslar arası antlaşmalara kalıcılık kazandırılmasında, hükümdar ve diğer üst düzey yöneticilerin aldıkları kararların duyurulmasında kullanılan yazı, günlük yaşamda kullanılan sembol ve işaretlerden daha farklı olarak belirli kurallara dayandırılmıştır. Böylece yazı, devletin ortaya çıkmasında veya varlığını kalıcı hale getirmesinde önemli bir araç olma özelliğini taşımıştır.

---

¹⁴ Childe, Gordon (a), Kendini Yaratan İnsan, (Çeviren: F.Karabay Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s:87-94

* Mısır için bu tarih M.Ö. 3000 iken, Anadolu'da M.Ö. 2000'lere uzanmakta; Avrupa'da ise M. Ö. 1000 yıllarına dayanmaktadır

¹⁵ Özçelik, Nazmi, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları, Nobel Yayınları, Yayın No: 430, Ankara, 2002, s:26

¹⁶ Mieroop, A.g.e. s: 12-17

İlk Çağa geçişin önemli bir kilometresi olan yazı kullanıldığı toplumları iki temel noktadan etkilemiştir.¹⁷ İlk nokta devlet örgütlenmesinin ve hukuk düzeninin kurulmasıdır. Yazıyla birlikte başta tarımsal ürünler olmak üzere bütün ekonomi kayıtlarına alınarak düzenli bir vergileme sistemi geliştirilmiştir. Ekonominin merkezi bir otorite tekeline girmesi, toplumsal yaşamın akışında hukuk düzeninin kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu gelişme tam anlamıyla devlet kavramsallığının gelişmesinde önemli bir aşamadır. Devletleşme sürecinde ekonomik disiplin içinde toplumsal ilişkiler yöneten-yönetilen ekseninde şekillenmiştir. İkincisi ise, aşiret ya da klan kültüründen ulus bilincine ve daha üst aşaması olan imparatorluk kültürüne doğru dönüşümdür. Yazı günlük yaşamda pek çok kolaylık sağlarken, toplumlar arası bilgi ve kültürün taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda toplumlar arası ilişkiler geliştikçe toplumsal kültürler olumlu ya da olumsuz olarak bundan etkilenmiştir. Böylece işbölümüne dayalı, uzmanlaşmış yeni bir yaşam formu ortaya çıkmıştır. Nitekim yazıya geçen toplumlarda madencilik, güzel sanatlar, hukuk ve teknoloji hızlı bir gelişmeye uğramış; uygar bir yaşam modelinin temelleri atılmıştır.¹⁸ Özellikle aynı dili kullanan köyler kısa süreler halinde kent haline dönüşmüş, kentlerde birleşerek ulus-devlet toplumlarının temelleri atılmıştır.

Zaman olarak İlk Çağ yaklaşık M.Ö. 10500 yıllarında ileri üretim tekniklerinin ve toplu yerleşmelerin bulunmasıyla başlayan; M.S. 395’de Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasıyla tamamlanan “onbin sekizyüz” yıllık bir dönemi ifade etmektedir.* Zaman dilimi itibariyle İlk Çağ, insanoğlunun bilinen en uzun tarih kronolojisini oluşturmaktadır. İlk Çağın bu denli uzun bir sürece dayanması dönemin incelenmesinde bir takım sorunları beraberinde getirir. Birbirinden farklı coğrafi alanlarda ve zamanlarda başlayan İlk Çağ’ın kesin olarak irdelenebilmesi için kendi içinde belirli dönemlere ayrılarak ele alınması önemli bir kıstastır. Zira İlk Çağ yukarıda da belirtildiği üzere kendi içinde evrilen ve farklı coğrafyalarda farklı dönüşümler yaşayan

---

¹⁷ Wells, George, Postgate, Raymond, The Outline Of History, Doubleday Inc. New York, 1971, s: 170-200

¹⁸ Wells ve Postgate, A.g.e. s: 175-177

* Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılması hakkında genel kanı M.S. 395 tarihidir. Konstantinapolis kentinin kurulması ve başkent buraya taşınmasından sonra, egemenliğin ikiye ayrılmasını takip eden süreçte ülkenin batısı birbiri ardına Germen ve Barbar saldırılarına uğramış; M.S. 476’da tamamen yıkılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mackaay, Christopher, Ancient Rome, Cambridge University Press, London, 2004 s: 261-331

bir zaman dilimidir. Nitekim bu dönüşüm süreçleri ele alınmaksızın yapılacak bir değerlendirme eksik ve anlamsız kalacaktır.

Bu zorunluluk bağlamında İlk Çağı kendi içinde “İlk Çağa Geçiş Dönemi (ya da Mesolitik Dönem)”, “Bakır Dönemi”, Tunç Dönemi” ve “Demir Dönemi” olmak üzere dört ara döneme ayırmak mümkündür.¹⁹

“İlk Çağa Geçiş (Mesolitik) Dönemi” İlk Çağın başlangıcı olarak kabul edilebilen M.Ö. 10500 ile M.Ö. 6000 yılları arasında kalan yaklaşık dört bin beşyüz yıllık bir süreci kapsamaktadır. Genel olarak “Geçiş Dönemi” kendi içinde “Çanak-Çömleksiz”, Erken ve Geç olmak üzere üç alt evreye ayrılır.²⁰ Çanak-Çömleksiz Evre yaklaşık olarak MÖ. 10500-7000 yılları arasında, Kuzey Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve İran’da belirgin olarak görülmektedir.* Ahşap direklerle desteklenmiş konutların yapımı, obsidyene dayal basit kesici ve delici aletlerin yapımı bu evrenin temel özelliğidir. İlk defa tahıl üretimi ve evcil hayvanlarının beslenmesi yine bu evrede mümkün olmuştur.²¹

“Erken Evre” yaklaşık olarak MÖ. 7000-6500 yıllarına tarihlenmektedir. Kuzey Suriye, Mezopotamya, Anadolu’nun içbatı yörelerine kadar ilerleyen oldukça geniş bir alanda ortaya çıkmıştır.** Erken Evre içinde çanak-çömlek üretimi başlamış; köy biçimli yerleşim alanları, gelişmiş depolama sistemleri, yerleşik tarım ve hayvancılık üretimi ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayatın başlamasıyla birlikte Tanrı ve öbür dünya gibi soyut kavramlar ilk defa bu dönemi içinde literatüre girmeye başlamış, sosyal yaşam ve toplumsal etik kuralları giderek kalıtsal hale dönmüştür.

Geçiş Döneminin son evresi olan “Geç Evre” ise neredeyse bütün Mezopotamya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Mısır ve Indus bölgelerinde aynı anda başlamıştır.*** Yaklaşık olarak MÖ.6000-5000 yıllarına tarihlenen bu süreç aynı zamanda Bakır Dönemi’nin başlamasına yol açan, köysel yerleşim kültürünün ivme

¹⁹ Sevin, Veli (a), Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, Yayın No:215, İstanbul, 2003

²⁰ Sevin (a), A.e. s:21, 48 ve 67

* El Kaws, Ebu Hureyra (Suriye), Aslap, Ganj Darah, Ali Kash (İran), Nevali Çori, Çayönü, Caferhöyük (Anadolu) bilinen en eski Çanak-Çömleksiz Geçiş Dönemi yerleşim alanlarıdır.

²¹ Coon, Carleton, The History of Men, Penguin Published Inc. Middle Sex, USA, 1977, s: 161-177

** Çatalhöyük, Tell el Cüdeyde, Tell Dhahab, Mezra Teleilat (Anadolu), Ras Shamra, Assavad, Sabi Abyad (Suriye), Umm Dabaqhiyah, Hassuna (Irak), Jarma (İran), Belda, Basta, Abu Gash (Filistin ve Mısır) Erken evre’nin en belirgin yerleşim alanlarıdır.

*** Kuruçay, Hacılar, Höyücek (Anadolu), Halaf, Mahzaliye (Suriye), Ebu Hureyre, Cezire, Bukras (Mezopotamya) bu evrenin en belirgin yerleşim alanlarıdır.

kazandığı, üretim biçimlerinin geliştiği ve sosyal sınıfların belirlediği bir süreç olma özelliğini taşır.²² Geçiş Dönemi içinde yerleşik yaşamın ortaya çıkması dünya üzerinde coğrafi şartlara ve üretim biçimlerinin niteliğine göre farklılık gösterir. Genellikle akarsu yatakları kenarında, bol yağış alan ve verimli iklim özelliklerine sahip bölgelerde yerleşik ve tarıma dayalı üretim ve yaşam şekilleri gelişme göstermiştir. Bunun yanı sıra engebeli, daha az yağış alan ve uygun iklim koşullarının bulunmadığı alanlarda ise daha çok hayvancılığa dayalı, göçer ya da yarı göçer bir yaşam kültürü doğmuştur. İklim ve coğrafi özelliklerin yarattığı farklılıklar göçebe çoban topluluklarıyla yerleşik köy (ya da tarım) topluluklarının aralarındaki ilişkileri ve gelişme şartlarını belirlemiştir.²³

İklimin ve coğrafyanın belirlediği yaşam biçimleri aynı zamanda uygarlaşma aşamalarının da farklı dönemlerde farklı şekillerde gelişmesine yol açmıştır. Bu bağlamda İlk Çağa geçiş aşamasında kurulan ilk uygarlıkların Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Mezopotamya, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da M.Ö. 11.000 yıllarında doğmaya başladığı söylenebilir. Benzer şekilde İlk Çağa geçiş Meksika ve Güney Amerika'nın kuzey kesimlerinde M.Ö. 8000 yıllarında; Güney İtalya'da M.Ö. 3000 civarına denk düşmektedir.²⁴

“Bakır Dönemi” olarak adlandırılan ikinci ara dönem ise aşağı yukarı M.Ö. 6000 ile M.Ö. 3000 yılları arasını kapsayan ve yaklaşık üç bin yıllık bir süreci içermektedir. Bakır Dönemi ileri tarım üreticiliğinin ve gelişken köy yaşantısının egemen olmaya başladığı ve aynı zamanda bakır, kalay gibi işlenmesi kolay madenlerin gündelik yaşama sokulmaya başladığı bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Bakır Dönemi içinde nüfus hızlı bir artma eğilimi içine girmiş, sistematik ekonomik üretim teknik ve yöntemleri geliştirilmiştir. Özellikle ekonomideki gelişmeler bir yandan ilk yönetici sınıfın doğmasına yol açarken, diğer yandan toplumlar arası iletişim yoğunlaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla geçmiş döneme oranla yoğun kentsel yerleşim birimleri kurulmaya başlanmıştır. Bir önceki dönemde olduğu gibi Bakır Dönemi'ne geçiş süreci de coğrafyaya ve zamana bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Nitekim eldeki verilere göre Bakır Dönemi'ne geçen ilk yerleşim alanı Güney Mezopotamya'daki

---

²² Frangipane, A.g.e. s:42-61

²³ Şenel, A.g.e. s: 151-153

²⁴ Roberts (a), A.g.e. s: 148-155

“Ubeyd Höyüğü”dür.²⁵ Kuzeyindeki Halaf ve Savarna bölgelerinden beslenen ve bunların geniş ölçüde etkisi altında kalan Ubeyd Kültürü aynı zamanda bütün Mezopotamya’nın birleşik uygarlığına öncülük edecek Sümerlerin de temelini oluşturmaktadır. Bir başka bölge ise Mezopotamya’ya oldukça yakın olan “Anadolu”dur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere neredeyse bütün bir Anadolu coğrafyası Bakır Dönemine aynı yıllarda girmiştir.²⁶ Diğer coğrafi alanlar ise Mısır, İndus (Hindistan) ve Çin’dir.

İlk Çağın üçüncü ara dönemi olan “Tunç Dönemi” de M.Ö. 3000-1000 yılları arasındaki yaklaşık iki bin yıllık bir evreyi içermektedir. Teknik ve bilgi birikimi bakımından Bakır Dönemi’nin ileri bir aşaması olan “Tunç Dönemi”, bilindik anlamda devlet kavramının ilk defa gelişmeye başladığı ve bu doğrultuda ilk kalelerin veya ilk beyliklerin kurulmaya başlandığı bir dönem olma özelliğini gösterir. MÖ. 2300’lerde Anadolu ve Mezopotamya üzerine başlayan ilk büyük Kavimler Göçü dalgası dönemin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle bu göç dalgası içinde Anadolu’ya giren Hititler döneme damgasını vururken, Mezopotamya’da kurulan Assur, Babil, Akad ve Mısır uygarlıkları dönemin özgün kültürlerini oluşturmaktadır. Devlet organizasyonlarının ilk örneklerinin bu devrede görülmeye başlanması kuşkusuz ekonomi ve teknolojiye gelişmelerle yakından ilintilidir. Bakır ve kalayın karıştırılması ile elde edilen tunç madeninin gündelik yaşama sokulmasıyla ortaya çıkan yeni sosyal düzen toplumda üretim biçimlerinin şeklini ve teknolojinin kullanılmasını artırmıştır. Tunç, bir yandan yeni iş kollarının yaratılmasına neden olurken, paralelinde yeni iletişim ve toplumlararası ilişki yöntemlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁷

Bu dönemin bir başka çarpıcı özelliği ise M.Ö. 3200-3000 yıllarından itibaren yazının gündelik yaşamda kullanılmaya başlanmasıdır. Yazının bulunmasıyla birlikte madencilik başta olmak üzere toplumlararası ticaret ivme kazanmış, içine kapalı yerleşik yaşamdan kent ve metropol kültürüne geçiş sağlanmıştır. Toplumlararası ilişkilerin ticaret yoluyla gelişme göstermesi daha iyi organize olmuş bir sosyal yaşamın öncülüğünü yapmıştır. Tunç Döneminin yarattığı yeni yaşam kültürünün bir başka

---

²⁵ Frangipane, A.g.e. s: 127

²⁶ Frangipane, A.e. s: 129

²⁷ Coon, A.g.e. s: 179

örneği ise Güney Mezopotamya bölgesindeki “Uruk Kültürü”dür.²⁸ Sümer yazı sistemine esin kaynağı teşkil eden Uruk kültürü aynı zamanda Mısır, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini doğrudan; Indus ve Soros Vadileri arasında kalan “Harappa Bölgesi”ni dolaylı olarak etkilemiştir. Nitekim bu bölgelerde Mısır, Babil, Assur ve dönemin ortalarında “Birinci Anadolu Göçleri”yle Hitit devletlerinin temelleri atılmıştır.

İlk Çağ’ın dördüncü ve son evresi ise “Demir Dönemi”dir. M.Ö. 2000 yıllarında Demir’in tunçun yerine kullanılmaya başlamasıyla doğan Demir Dönemi, Roma’nın M.S. 395 yılında ikiye ayrılmasına kadar olan yaklaşık ikibin beşyüz yıllık bir süreci ifade etmektedir. Diğer ara evrelerin aksine Demir Dönemi üretim ve teknolojide yaşanan gelişmelerin en üst aşamasını oluşturmaktadır. Demir gibi sert bir madenin işlenmeye başlaması yeni ekonomik ve sosyal yaşam biçimlerinin gelişmesini pekiştirmiştir. Bu bağlamda yeni yaşam biçiminde devlet otoritesi ve bürokrasi günlük yaşama ağırlığını koymuş, toplumsal sınıflaşma kavramı derinleşerek anlam kazanmıştır. Söz konusu yeni gelişmelerin çerçevesinde kent devletleri yerin krallıklara hatta imparatorluklara bırakmıştır.

Demir Dönemi içinde Anadolu’da gözlenen önemli bir yeni gelişme M.Ö. 1200 yıllarında meydana gelen “Kavimler Göçü”dür. Ege Göçleri veya İkinci Büyük Anadolu Göçleri olarak literatürde yerini alan söz konusu göç hareketi, Anadolu’da ve Önasya’da dengeleri büyük ölçüde değiştirmiştir.²⁹ Yapılan göçler sonunda Hititler yıkılırken, Assur ve Mısır uygarlıkları ciddi derecede sarsıntıya uğramış, Anadolu üzerinde Urartu, Frig, İyon ve Lidya gibi devletler kurulmuştur. Söz konusu devletlerin en belirgin özellikleri geliştirdikleri ileri teknoloji, kentsel yaşam kültürü ve sağlam savunma sistemidir.

Demir Dönemi yalnızca Anadolu coğrafyasında önemli değişikliklerin ortaya çıkışında etkili olmamış; Mezopotamya ve İran bölgesinde Perslerin, Avrupa’nın doğu ve güney bölgelerinde İskender ve Roma İmparatorluklarının doğuşuna da tanıklık etmiştir.

---

²⁸ Frangipane, A.g.e. s: 208

²⁹ Yıldırım, A.g.e. s: 118

II. İLK ÇAĞDA ANADOLU'NUN GENEL GÖRÜNÜMÜ

A. İlk Çağa Geçiş Sürecinde Anadolu

Anadolu'da ilk yerleşmeler Yontma Taş Devri'nin başlarına kadar uzanmaktadır. Yaklaşık 400.000 yıl öncesinde başlayan yerleşmelerin ilk örneği İstanbul sınırları içinde Küçükçekmece Gölü yakınlarındaki "Yarımburgaz Mağarası"dır. Ayrıca Harita 1'de görüldüğü gibi Burdur, Antalya, Isparta, Kars, Diyarbakır, Elazığ ve Gaziantep gibi pek çok yörede de Taş Devrine ait yerleşim alanlarına rastlanmıştır.³⁰ Bu da göstermektedir ki daha İlk Çağ öncesinde Anadolu yoğun olarak yerleşime açılmış bir bölgedir ve bütün halinde uygarlıklara temel teşkil etmiştir.

İlk Çağ'a gelindiğinde Anadolu'da yoğun nüfus hareketlerinin ivme kazandığı, neredeyse İlk Çağ'ın bütün ara dönemlerinin kesintisiz olarak yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda Harita 1'de de görülebileceği üzere Güneydoğu Toroslar'da bulunan ve Diyarbakır sınırlarına giren "Çayönü Höyüğü" İlk Çağ'ın bilinen en eski yerleşim alanı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Batman sınırları içinde "Hallan Çemi Höyüğü"nde İlk Çağ'a geçildiğini gösteren önemli ipuçları elde edilmiştir.³¹ Anadolu'da İlk Çağ'ın başlamasıyla ilgili en temel ve açık bulgulara ise Konya civarındaki "Çatalhöyük" de rastlanmıştır. Öncü Proto-Mediterran ırktan insanların yaşadığı Çatalhöyük, birden fazla konutun bulunduğu, 5-6 bin kişinin yaşadığı tahmin edilen yakın doğunun bilinen en büyük yerleşim alanı olma özelliğini taşır.³²

Tek katlı, düz damlı, temelsiz ve ahşap destekli kerpiç duvarlardan örülü, birbirine yapışık olarak inşa edilen kent; batıdan doğuya Anadolu üzerinde köprü olan önemli bir arkeolojik alandır.* Anadolu'nun kuzeyinde bakıldığında ise güneye oranla yerleşim alanlarının sayıca az ve birbirinden kopuk olduğu görülür. Yine Çatalhöyükün

³⁰ Alkum, Bahadır, *Anatolia I, Archeologia Mundi*, Moges Publishing, Ceneve 1968, s:41-44

³¹ Sevin (a), A.g.e. s:21

³² Alkum, A.e., s:51

* Çatalhöyük bu özelliğiyle Orta ve Güney Anadolu'nun batı-doğu yönleri arasında uzanan bir hat üzerinde merkezde bulunan bir yerleşim alanıdır. Dolayısıyla batı da Kuruçay, Hacılar, Öküzönü, Belbaşı (Antalya), Karain (Burdur), Can Hasan (Konya); güneyde Yumuktepe, Gözlükule (Mersin), Tell-el Cüdeyde (Hatay), Hayöz ve Cafer (Kahramanmaraş), Nevali Çori, Harran (Şanlıurfa), Çayönü, Marsuntepe (Diyarbakır), Hallan Çemi (Batman), gibi büyük höyüklerin arasında köprü vazifesini üstlenmiştir.

kuzeyinde yer alan ve doğu-batı hattı üzerinde kurulan yerleşim alanlarının en göze çarpanları Akçahöyük (Çorum) ve Alishar (Yozgat)'dır.**

Harita 1: Anadolu'da Geçiş Dönemi Yerleşim Alanları

(Kaynak: Sevin (a), A.g.e. s:25)

Genel hatlarıyla Geçiş Dönemi'nde Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı irdelendiğinde (M.Ö. 7000-6000 arası) tarıma dayalı, basit ev aletlerinin imal edilebildiği sosyalleşme sürecinde olan bir yaşam biçiminin varlığından söz edilebilir. Toplumsal yaşam ve tarım nehir yataklarının verimli deltalarında ya da zengin akarsu kaynaklarının etrafında gelişme göstermiştir.

Akarsu etrafında kümelenen tarımsal üretimin içeriği daha çok buğday, arpa, mercimekgiller gibi temel gıda türleri ile üzüm, incir ve vişne gibi meyvelerden oluşmaktadır. Hayvancılık henüz organize olamamakla birlikte yine de koyun, keçi ve domuz üretimi söz konusudur. Ayrıca köpek evcilleştirilmiş, at, eşek ve sığırın da ekonomi içine sokulması için yoğun çaba gösterilmiştir. Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesinde kullanılan aletler taş ve kemikten yapılmıştır.³³ Obsidyen, çakmak ve kireç taşları ile kemikler tarlaların sürülmesinde, çitlerin çevrilmesinde ve kap kaçakların yapılmasında önemli ham madde durumundadır. Savunma ve saldırı amaçlı

** Alacahöyük ve Alishar Höyüklerini merkez olmak şartıyla batıdan doğuya doğru kurulan höyükler incelendiğinde başlıca Yarımburgaz, Fikirtepe (İstanbul), Yortan, Demirhöyük, Serhöyük (Eskişehir), Ahlatlıbel (Ankara), Kültepe, Değirmentepe, Tüntenpe ve Hacılar (Kayseri), Çınar, Mersuntepe (Sivas), Büyüktepe, Keroz (Gümüşhane), Sarhöyük (Erzincan), olarak karşımıza çıkmaktadır.

³³ Dameraw, Peter, "Prehistory and Cognitive Development", Piaget, Evolution and Development, (Editor: Jones Langer ve Melanie Killen), Lawrence Erlbaum Associates, UK, 1998, s: 247-271

olarak da kullanılan bu araç ve gereçler kesici ve delici aletlerin yapılmasında da önemli bir malzemedir.

Geçiş Döneminde Anadolu'da kilden küçük insan yontucukları, hatta ev modelleri yapılmış olmakla birlikte, kili pişirerek çanak-çömlek üretiminin bilindiğini söylemek mümkün değildir.³⁴ Çanak ve çömlekler daha çok taştan ya da tahtadan oyularak yapılmış, zaman zaman alçı bu görevi üstlenmiştir. Ayrıca çok sınırlı ölçüde de olsa camdan rahatça derlenebilen melamit ya da bakır gibi madenlerin işlenmeye çalışıldığı da tespit edilmiştir.

Geçiş Dönemi içinde Anadolu coğrafyasında yer alan toplulukların sosyo-ekonomik yapıları mekansal ve sosyal dönüşümün karakterini belirlemiştir. Üretim ve tüketim ilişkilerinde yaşanan gelişmeler Anadolu'da İlk Çağ'ın şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Dönem boyunca üretim kolektif bir yapıda gerçekleşmiştir. İmece usulünün genel kabul görmesi üretimin artmasına ve çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle yerleşik köy kültürünün egemen olduğu ekonomik sistemlerde göçebelere oranla zengin bir içeriğe dayanmaktadır. Akarsu yataklarına yakın, tarıma son derece elverişli zengin alüvyal alanlarda yapılan tarım, başta Akdeniz Havzası olmak üzere Orta ve Güney Anadolu'da yaygınlaşmıştır.³⁵

Anadolu'da Bakır (Kalkolitik) Dönemine geçiş M.Ö. 6000 yıllarına denk düşen bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Sürekli göç nedeniyle nüfusun ve buna paralel olarak yerleşim alanlarının arttığı Bakır Dönemi, Anadolu'nun coğrafi yapısına bağlı olarak farklı süreçler, farklı etkenler ve evreler ekseninde gelişme göstermiştir. Söz konusu gelişme çerçevesinde Ek-1, Harita 2'de gösterildiği şekliyle batıdan doğuya doğru bir sıralama yapıldığında Trakya ve Kuzeybatı Anadolu, Göller Yöresi, Konya Ovası, Çukurova, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bu dönemin en yoğun yerleşim alanlarının kurulduğu bölgelerdir.³⁶ Balkanlar ile Anadolu arasında köprü olma görevini üstlenen Trakya'da Bakır Dönemine ait en zengin kalıntılar Aşağıpınar Höyüğü (Kırklareli)'nde; Kuzeybatı Anadolu'da Ilıpınar Höyüğü (İznik)'nde bulunmaktadır.

---

³⁴ Sevin (a), A.g.e. , s: 29-31

³⁵ Mitropolski, Dimitri, Zubritski, Yuri ve Kerov, Vladamir, İlkel Topluluk, Köleci Toplum ve Feodal Toplum, (Çeviren: Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1972 s: 25-28

³⁶ Sevin (a) , A.g.e. s:79

M.Ö. 5800 yıllarına denk düşen bu zaman dilimi içinde söz konusu höyüklerde yapılan araştırmalarda köylerin kasaba düzeyinde büyüdüğü, kil ve ahşap yapılardan oluşan bir ön-kent yaşamının hakim olduğu belirlenmiştir.³⁷ Göller Yöresi'nde ise döneme ait en iyi buluntular Hacılar (Burdur), Kuruçay ve Höyücek Höyükleri (Antalya)'nde elde edilmiştir.³⁸ Bu höyüklerden elde edilen buluntulara göre Bakır Dönemi'ne geçiş yaklaşık olarak M.Ö. 5200 yıllarına dayanır. Kasaba irisi bir yerleşim alanı oldukları, ambarların yanı sıra tarımsal olmayan üretim birimlerinin oluşturulması göze çarpan en önemli özelliktir. Göller Yöresinin doğusunda bulunan Konya Ovası'nda Bakır Dönemi Can Hasan Höyüğü'nde elde edilen buluntular elde edilmiştir.³⁹

Çatalhöyük'ün batısında yoğunlaşan yerleşim alanları Göller Yöresi ile büyük benzerlikler göstermektedir. Her iki bölgenin birbirine bu denli yakın bulunması M.Ö.5600 yıllarında Geçiş Dönemi'ni bitiren büyük bir yangın felaketinin yaşanmasıdır.⁴⁰ Yaşanan bu büyük felaket bölgenin kaderini değiştirmiş; yangından kurtulanlar yeni göçebelerle birlikte bir kere daha aynı yerleşim alanlarının üzerine oturarak, geçiş evresini sona erdirmişlerdir. Çukurova, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan dönüşüm ise, birbiriyle bağlantılı ve sürekli etkileşim süreci çerçevesinde gelişen bir anlayışa dayanır. Bakır Dönemine geçiş üç bölgede fazlaca açık değildir. Mezopotamya'da yaşanan gelişmeler üç bölgeyi derinden etkilemiştir. M.Ö.5600-5000 yılları arasında Suriye'den çıkan Halaf Kültürü Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'yu; M.Ö.5500-4000 yılları arasında Irak'tan çıkan Ubeyd (Obeyd) Kültürü ise Doğu Anadolu'yu etkisi altına almıştır. Yarımtepe, Yumuktepe (Mersin), Aslantep (Adıyaman), Çovi ve Nevali Çori (Şanlıurfa), Turluhöyük Nizip), Yunus ve Fıstıklı Höyük (Gaziantep), Kurbanhöyük (Şanlıurfa), Grikiyacın (Ergani), Kazane (Ş.Urfa), Domuztepe (Kahramanmaraş) ve Tel Kurdu (Hatay) höyükleri Halaf kültüründen doğrudan etkilenen yerleşim alanlarıdır.⁴¹

---

³⁷ Alkım, A.g.e. s:76-78

³⁸ Kınal Firuzan (a), Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s: 14-15

³⁹ Umar (a), A.g.e. s:2-10

⁴⁰ Sevin (a), A.g.e. s:78

⁴¹ Köroğlu, Kemalettin (a), Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s: 43-45

Ubeyd kültürünün etkilediği alanlar ise Değirmentepe, Aslantepe, Kuluşağı ve İkihöyük (Malatya), Korucutepe (Keban), Tülintepe (Elazığ), Hasekhöyük (Siverek), Lidar ve Semsat (Bozova), Tell Tabara El Akrad (Hatay), Gözlükule (Tarsus), Yumuktepe (Mersin) höyükleridir.⁴² M.Ö. 4900 yıllarında Halef kültürünün yerine tamamen geçen Ubeyd Kültürü söz konusu üç bölgeyi derinden etkilemiş, buralarda kurulan devletlerin gelişimine yön vermiştir.⁴³

M.Ö. 4000-3000 yılları arasında Aşağı Mezopotamya'da yazıyı günlük yaşama sokan Uruk Dönemi ise Anadolu'yu dolaylı olarak etkilemiştir. Sümer Kent devletlerinin kurulmaya başladığı Uruk Dönemi içinde Anadolu'da Hitit göçleri yaşanmaktadır.⁴⁴

Bakır (Kalkolitik) Dönemi'nde kurulan yerleşim alanlarının sosyo-ekonomik karakteristiği hızlı nüfus artışının yaşandığı, aynı ölçüde yeni köylerin kurulduğu, dinamik sosyal yaşam ilkelerine dayalı bir anlayış ekseninde gelişme göstermiştir. Söz konusu dönem başta bakır olmak üzere doğudan kolayca ayırt edilebilen, işlenebilen madenlerin günlük yaşamı değiştiği bir süreç olma özelliğindedir. Dolayısıyla Bakır Dönemi'nde üretim yüksek teknolojiye dayalı olarak yapılmaktadır ve gelişkin köy yaşamının yarattığı kültür dokusu çerçevesinde bir yapı arz etmektedir. Özellikle boya bezemeli çanak-çömlek üretimi sosyo-politik ve kültürel dokuları sağlıklı zemine oturtmuştur.⁴⁵

Bakır Döneminde sosyo-ekonomik işleyişin temelinde bakır gibi kolayca işlenebilen maddeler ve bu maddelerin yarattıkları katma değerler yer almaktadır. Söz konusu metallerin üretimde kullanılacak her türlü aletin yapımında ham madde işlevi üstlenerek önemli avantajlar sağlamıştır. Metalin ekonominin içindeki özgün ağırlığı ise büyük oranda artı-zaman ve artı-ürünün yaratılmasıdır. Ortaya çıkan geniş zaman tasarrufu ile, yüksek miktardaki artı-ürün ticaretin gelişmesine öncülük etmiştir. Ticaret yolu ile topluluklar arasında karşılıklı iletişim ve etkileşim sağlanarak, Anadolu

---

⁴² Köroğlu (a), A.e. s:48

⁴³ Yalçınlar, İsmail, "Türkiye'de Eskiçağ İnsanlarının Bazı Faaliyet ve Eserlerinde Coğrafi Etkiler", X.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, s: 25-31

⁴⁴ Kınal, Firuzan (b), Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara Üniv. DTCF Yayınları, Yayın No:337, Ankara, 1983, s: 38-44

⁴⁵ Hauptman, Harold, "Kalkolitik Çağdan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşimin Gelişimi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, s: 55-57

üzerinde hızlı bir bakır kültürünün yayılması durumu yaşanmıştır. İşte bu gelişme aslında Bakır Dönemi içinde yer alan ve yukarıda belirtilen bölgeler arasında kesintisiz, sürekli bir evrimleşmeye dayalı uygarlık birikiminin gelişmesini teşvik etmiştir. Ticaret ile ilişkiye giren topluluklar arasında ortaya çıkan yeni yaşam biçimi göçebe toplulukları da etkileyerek, onları yerleşmeye veya çöreklenmeye* doğru iteklemiştir.

Ticaretin yarattığı bir başka katma değer ise ekonominin niteliğinde, çeşitlilik ve tekniğinde görülen dönüşümdür. Ticaretin başlamasıyla mevcut bilgi birikimleri toplumlar arasında taşınarak daha ileri teknolojilerin yaratılmasında, tarımsal olmayan malların üretilmesinde ve günlük yaşamda önemli gelişmelere yol açmıştır. Bunun sonucunda tarım alanları bir yandan genişlemiş; yeni üretim yöntemleriyle mevcut ürünler ıslah edilerek arpa, keten ve üzüm gibi çeşitli tarımsal ürünler değişik kullanım alanlarıyla birlikte sosyal yaşamın içine girmiştir. Aynı şekilde evcil hayvan sayısında ve türünde de gözle görülür artış yaşanmıştır. Büyük baş hayvancılığının yaygınlaşması ortalama yaşam ömrünü uzatırken, sabanın kullanılmasında sürat ve hareketlilik kazanılmıştır.⁴⁶ At, deve, katır gibi hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda da toplu taşımacılığa geçilmiştir.

Ekonominin ivme kazanmasında ortaya çıkan bir başka gelişme de el sanatları veya alet yapımında yaşanan dönüşümlerdir. Bakır Dönemini öncekinden ayıran en önemli gelişme olan çanak-çömlek yapımı devrim sayılabilecek ölçüde gelişmiştir. Özellikle Halaf kültürünün etkisiyle boyalı çömlekçilik geleneği bu döneme özgü bir durumdur. Krem renkte astar çekilerek, ağzı kenarlı ve keskin profilli çanak-çömlekler kısa süre içinde Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılmıştır.⁴⁷ Ayrıca doğal cam topluluklar arasında kullanılmaya başlanmıştır. Çanak-çömlek yapımında uygulanan yeni teknikler el aletlerinin yapımında da doğrudan uygulanmıştır. Daha önceden

---

* “Çöreklenme sözcüğü taşıdığı anlam itibariyle Şenel, A.g.e. s: 190'dan aynen alınan bir kavramdır. Çöreklenme söz konusu eserde aynı zamanda bir ya da bir grup insanın başka insanların başına geçerek, onları zorlayıp kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi ve karşı koymalarını engellemeleri anlamını da taşıyan bir ifadedir. Kelimenin bu anlamından esinlenerek çöreklenmenin bir istila veya fetih sonucunda galiplerin mağluplar üzerinde zor kullanarak, kendisi için çalıştırdığı bir denetim ve bürokrasi kurması şeklinde ele alınmıştır. Benzer şekilde İbn-i Haldun'da Mukaddime eserinde konuya “asabiyyet” anlamı yükleyerek yaklaşmıştır. Şenel tarafından kullanılan bu ifadenin söz konusu anlamı çerçevesinde kullanılması araştırmacı tarafından uygun ve gerekli görülmüştür.

⁴⁶ Şenel, A.e. s:192-196

⁴⁷ Huot, J. Louis, Thalman, Paul, Valbelle, Dominique, Kentlerin Doğuşu, (Çeviren: A. Bekteş Girgin) İmge Yayınları, İstanbul 2000 s: 174-175

obsidyen ve kemik kökenli araçlar, dönemin başından itibaren yerini bakır alaşımlı ürünlere bırakmıştır.

M.Ö. 4000 yıllarının ardından Anadolu'da Bakır Dönemi yerleşim alanlarında yeniden yapılanma görülmektedir. Güney Anadolu'daki Hacılar, Kuruçay (Antalya), Beycesultan (Denizli), Can Hasan, Köşkhöyük ve Çatalhöyük (Konya) gibi bazı yerleşim bölgeleri boşaltılmıştır.⁴⁸ Söz konusu yörelerde yaşanan boşalmaların nedeni kuzeyden, Balkanlardan ve Boğazlardan gelen göçlerdir. Batı Anadolu'yu karışıklık içine iten bu yeni göçler, sosyo-ekonomik yapıyı dönüşüme uğratmıştır. Bu süreç içinde Kumtepe, Beşik-Sivritepe, Karaağaç (Çanakkale), Toptepe (İstanbul), Demircihöyük (Eskişehir) höyüklerinde yeni kentler yükselmiştir. Nüfus hareketliliğinin arttığı batı bölgelerinde köy yaşamından kent yaşamına doğru bir dönüşüm gözlenmiştir. Söz konusu göçlerin en önemli özelliği, göçebelerin yerleşik bir kültüre sahip olmaları ve teknik yönden oturmuş bir sosyo-ekonomiye sahip olmasıdır. Bakırla birlikte arseniği kullanmayı bilen, diğer madenleri işleyebilen topluluklar zamanla Anadolu'da kurulacak devletlerin öncüleri olmaktadır. Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusunda ise Ubeyd Kültürünün, Sümer kökenli Uruk kültürü ile yeni bir etkileşim içine girdiği bilinmektedir.

Dönemin ortalarına denk gelen süreç içinde, yaşanan nüfus hareketliliğinin ekseninde evrimleşen sosyo-ekonomi yapı, tarım karakterli bir yapıdan ticaret karakterli bir yapıya dönüşmüştür. Yeni yerleşim alanlarının artmasıyla birlikte, Mezopotamyalı tüccarların eliyle kurulan ticaret kolonileri, aynı zamanda kültürel yayılmanın da belirleyici unsurları arasına girmiştir. Nitekim Tepecik, Marsuntepe (Elazığ), Hassek höyük (Ş.Urfa), Samsat, Lider (Adıyaman) höyükleri bu tip istasyonların en çarpıcı örneklerindedir. Başta bakır, kurşun ve gümüş gibi madenler ile sanayi ürünlerinin ticaretinin yapıldığı koloniler aynı zamanda yeni buluşların, üretim tekniklerinin ve yaşam modellerinin de yayılmasında aracılık yapmıştır.⁴⁹

Ticaretin getirdiği önemli katma değerle sosyo-ekonomik yapı üretim ve tüketim ilişkileri ekseninde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu doğrultuda dönemin ortalarında ve sonlarına doğru tarımın ekonomideki belirleyiciliği giderek ortadan

⁴⁸ Sevin (a), A.g.e., s: 101-102

⁴⁹ Peake, Harold, "The Origin and Early Spread of Ironworking" Geographical Review Vol: 23 No: 4
Octobre 1993, s:639

kalkma eğilimine girmiştir. Miktar ve oransal olarak büyümesine karşın ekonomideki ağırlığını yitiren tarım, yerini sanayi üretimi denilebilecek zanaata ve buna dayalı üretim biçimlerine bırakmıştır. Kilin şekillendirilmesinde bulunan yöntemler ile çanak-çömlek yapımcılığında ileri bir aşamaya ulaşılmış; hasat amaçlı metal oraklar; ekmek; şarap yapımında kullanılmak üzere özel fırınlar; metal destekli yük arabası tekerlekleri; bakır süs eşyaları gibi ürünler günlük yaşamda sıkça kullanılır hale gelmiştir.⁵⁰

Ayrıca boya ve süsleme sanatlarında ortaya çıkan gelişmeler yazı öncesinde dönemin sosyo-ekonomik yaşamıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Nitekim söz konusu ipuçlarından yola çıkılarak sosyal yaşam içinde üretim ve tüketim ilişkileri irdelendiğinde Anadolu'da kentsel boyutta ekonomik etkinliğin düzenlendiği görülmektedir. Evler kare ve dikdörtgen içinde çok odalı hale getirilmiş, ayrıca kiler eklenerek artı-ürünlerin bireysel mülkiyet içinde depolanması sağlanmıştır. Üstelik yeni depolama teknikleri ve bu amaçla yapılmış küpler ile ürünlerin saklanma ömürleri uzatılmıştır.

Üretim, uzmanlaşmaya dayalı bir etkinlik olarak yürütülmüş, mülkiyet hakkı üretim üzerinden kurgulanmıştır. Aynı dönem içinde merkezi otoritenin şekillenmeye başlamasından sonra sosyo-ekonomik yapı kayıt altına alınmaya başlamış, artı-ürünün yönü yavaş yavaş (vergi adı altında) beliren siyasal otoriteye kaydırılmıştır.

Merkezi otoritelerin giderek belirmeye başlaması aynı zamanda Tunç Dönemi'ne geçişinde bir işarettir. Mezopotamya kökenli Uruk kültürünün Anadolu'ya egemen olmasıyla sosyo-ekonomik ve toplumsal yapı ciddi bir evrimleşme geçirmiştir. Teknolojinin ve buluşların hızla yaygınlaştığı Tunç Dönemi'nde Anadolu'da gerek yerleşim alanları gerekse de nüfus açısından büyük bir hareketlilik söz konusudur.

Tunç Dönemi içinde göze çarpan en belirgin yerleşim alanı Troy (Troia) (Çanakkale)'dir. Troy'un yanı sıra Harita 3'de belirtildiği gibi Kusura (Afyon), Limantepe, Baklatepe, Bayraklı (İzmir), Aphrodisias, Bademağacı(Beyceoğlu), Demircihöyük (Eskişehir), Gordion (Polatlı), Alacahöyük, Güllücek, Kültepe (Çorum), Alişar, Boğazköy (Yozgat), Karaoğlan, Karahöyük (Konya), Kappodokia Niğde), İkiztepe (Samsun), Liderhöyük, Pulur (Malatya), Beştaşemi (Kars), Dilkaya,

---

⁵⁰ Peake, A.m. s: 640-641

Karagündüz (Van), Herran, Titrış, Kazane (Şanlıurfa) kentleri diğer önemli yerleşim bölgeleridir.⁵¹

Harita 3: Anadolu'da Tunç Dönemi Yerleşim Alanları

(Kaynak: Sevin (a), A.g.e. s:164)

Söz konusu yerleşim alanlarında yapılan incelemeler sonucunda madencilik önemli bir aşama kat ettiği belirlenmiştir. Bakırın yanı sıra kalay, arsenik, pirinç, gümüş ve altın gibi madenler üretime sokulmuş; madenler birleştirilerek yeni alaşımlar, özellikle de tunç elde edilmiştir.* Tuncun üretime sokulmasıyla günlük yaşamda kullanılan araç-gereçler sonunda zenginlik, çeşitlilik ve dayanıklılık görülmüştür. Ayrıca tarım, dokumacılık, ince süs eşyası yapımında da yeni teknikler bulunmuş; ekonomi tam anlamıyla uzmanlaşmıştır.⁵²

Günlük yaşamın dinamik hale gelmesi ve belirgin bir refah düzeyine ulaşması, toplumsal yaşamda gözle görülür bir değişim yaratmıştır. Tunç Dönemi, Anadolu'da ilk merkezi yönetimlerin kurulduğu dönemdir. Batı Anadolu'da Troia; Ege ve Orta

⁵¹ Umar (a), A.g.e. s: 14-18

* Tunç Dönemi'nde Batı Anadolu ile Orta Anadolu ve Karadeniz'de başlıca iki madencilik ekolü gelişmiştir. Batı Anadolu ekolü genellikle pirinç ile arseniğin birleştirilerek tunç kıvamında sert maden yapımı üzerine kurgulanırken; Orta Anadolu ve Karadeniz ekolü bakır etken madde olarak kullanmış, doğu ve güneydoğudan getirilen kalay ile birleştirilerek doğrudan tunç elde etmiştir. Aynı zamanda birbirleriyle etkileşim içine giren iki ekol Merzifon, Tokat ve Amasya üzerinden Anadolu'nun geneline yayılmıştır.

⁵² Karşılaştırınız, Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazılarının 1990 dönemi sonuçları ve Resterasyon Çalışmaları" "3. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991, s: 131-143

Anadolu'da Luwiler, Hurriler ile Hititler; Doğu Anadolu'da Assur'ların giderek egemen olduğu bir siyasal yapılanma söz konusudur.⁵³ Tunç Çağı'nın ortalarında (M.Ö. 3000-2000 arası) denk gelen bu süreç sosyo-ekonomik yapının merkezi otoriteler eliyle düzenlediği anlamını taşır. Üretim önceden planlanmaya dayalı, merkezin kontrolünde yapılmaya başlanırken artı-ürün vergi adı altında yeni merkez otoritesine katılmıştır. M.Ö. 3200 yıllarından itibaren yazının giderek kullanılmaya başlaması merkezin egemenliğini pekiştirmiştir.⁵⁴

Yazılı döneme geçişin ardından sulu tarım ekonominin idame edici yönünü oluşturmuş, zanaat uzmanlık esasına dayalı bir yapı içinde merkez denetimine girmiştir. Üretimde iklimlere doğal felaketlere veya savaşlara dayalı inişli çıkışlar görülmekle birlikte gerçek anlamda pozitif eğilimli bir artış yaşanmaktadır. Nitekim tarımsal faaliyetlerin içine temel bazı maddelerin yanı sıra üzüm, incir, fındık, şarap, tavukçuluk, büyük baş hayvan besiciliği gibi ürünler eklenmiş; balıkçılık yaygınlaşmıştır. Ayrıca çanak-çömlek üretiminde kabartma, boyama, sırça gibi yeni teknikler uygulanmaya başlanmış; yünlü keten dokumacılığının yanına pamuk eklenmiştir. Maden işlemeciliği en üst noktadadır. Üstelik ürünler kentler içinde ayrı alanlarda (pazarlarda) tüketime sunulmuş; ticari faaliyetler belirli bir düzen kazanmıştır.*

Tunç Dönemi içinde ekonomide yaşanan bir başka gelişme ise "savaş" olgusunun üretim içine sokulmasıdır. Türlü nedenlerle peşi sıra Anadolu'ya giren göçebeler kendilerinden sayıca az ya da zayıf bulunan yerleşik topluluklar üzerine çöreklenmişler, toplumsal dokuda önemli değişiklikler yapmışlardır. Çöreklenen yeni yerleşimciler nüfuzlarını genişletmek ve varlıklarını pekiştirmek için diğerleriyle sıklıkla savaşa tutuşmuştur. Bu durum genellikle yerleşik uygarlıklar üzerinde ciddi yıkımlara yol açsa da, merkezi otoritenin kurulması için etkili bir yöntem olmuştur. Dönemin ortalarından itibaren Hititler, savaş ekonomisini en iyi uygulayan uygarlık olarak Anadolu üzerinde kendisini göstermiştir.

---

⁵³ Kınal (a), A.g.e. s: 21-22

⁵⁴ Şenel, A.g.e. s: 244-246

* Söz konusu pazarlar içinde en bilineni Kültepe (Yozgat) yerleşim alanında kurulan temel ticaret merkezidir. Aynı zamanda bir Karum (Ticaret Kolonisi) olan Kültepe'nin yanı sıra Beycesultan (Denizli), Tilmenhöyük (Hatay), İmikuşağı (Malatya) höyükleri de önemli pazarların kurulduğu kentlerdir

Kısa zamanda 250.000 km² (yaklaşık değerde) bir alan egemenlikleri altında olmayı başarmışlardır.⁵⁵ Savaş yöntemiyle Anadolu'nun merkezi otoriteye sahip olması sosyo-ekonomik işleyişi olumlu etkilemiştir. Ortak pazar alanlarının kurulması, ticaretin güvenliğinin sağlanması, yeni üretim biçimlerinin ve malların getirilmesi savaş ekonomisini bir yandan besleyen öte yandan da pozitif yönünü ortaya koyan durumdur.

Savaşın ekonomi içindeki önemi ve ticaretle olan diyalektiği, dönemin ortalarından itibaren yazının geniş coğrafyalara ulaşmasında çarpan etkisi göstermiştir. Dönemin başlarında Mezopotamya'da ortaya çıkan yazı sistemleri M.Ö. 2000'lerden itibaren Anadolu'ya özgü bir alfabetik sistemin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dönem boyunca Hitit, Asur, El'am ve Akad dillerinin Anadolu'ya özgün versiyonu olan Hititçe Küçük Asya'nın Geç Tunç Dönemi hakkında açık bilgiler vermek bakımından önemli bir yere sahiptir. Nitekim Hitit kaynaklarından dönemin ortalarından itibaren Anadolu'nun sosyo-ekonomik haritası hakkında bilimsel veriler elde edilmiştir. Buna göre Karadeniz kıyılarında Kaşka ve Pala kültürlerinin baskın olduğunu, Orta Anadolu'nun batı kesimlerinde Arzuva, Assuva ve Lukka kültürlerinin kurulduğunu, Doğu Anadolu'da Mitanni, Nairi, Assur ve Babil kültürlerinin yaygınlaştığını söylemek mümkündür.⁵⁶

Anadolu'da Demir Dönemine geçiş aşağı yukarı Hititlerin M.Ö. 1190'lerde yıkılmasına denk düşmektedir. Hattuşa'nın yakılmasıyla birlikte Hititler aniden tarihe karışmış, Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır. Hititlerin yıkılmasına yol açan ikinci göç dalgası aynı zamanda Demir Dönemi'nin siyasal ve sosyal açıdan kargaşa içinde başlamasına yol açmıştır. Hititlerin kuzeyden Kaşkalar, Kafkaslardan Muskili halkları ile Trakya üzerinden gelen Frig, İyon ve Lidya göçlerine dayanamaması yaklaşık ikiyüze yıl kadar süren "karanlık bir dönemin" kapılarını aralamıştır.⁵⁷ M.Ö. 1. bin yıl başlarında ortaya çıkan Anadolu göçleri sonucunda Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı yeni yerleşimcilerin beraberinde getirdikleri yeni yaşam formları çerçevesinde bir kere daha dönüşüme uğramıştır. Genel itibarıyla okuryazar olmayan, ancak demir

---

⁵⁵ Ünal, Ahmet (a), "On the Writing of Hittite History", Journal of The American Oriental History, Vol:109, No:2, April-June 1989, s:284-286

⁵⁶ Peake, A.g.m. s:643-646

⁵⁷ Aktüre, Sevgi (a), Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayın No: 38, İstanbul, 2003, s:75

işleyebilen bu göçebeler yerli halkla karşılıklı etkileşim içine girerek mozaik bir sosyo-ekonomik yapı geliştirmişlerdir.

Demir Dönemi'nin kapılarını aralayan büyük göç, Anadolu üzerinde yoğun olarak Ege, İç Anadolu ve Akdeniz'in batı bölgelerinde hissedilmiştir. Bu bölgelerde yaşanan sosyo-ekonomik değişim oldukça güçlüdür ve neredeyse Tunç kültürünü bütünüyle eritmiştir. Yoğun göçler sonunda kurulan kent devletleri Harita 4'de belirtildiği gibi Lidya, İyonya, Frigya Karia ve Likya krallıkları arasında paylaşılmıştır.⁵⁸ Buna karşın güney ve güneydoğu bölgeleri nispeten daha az etki altında kalmıştır. Hattuşa'dan ayrılan bazı Hitit prensleri Kizzuwatna ve Güneydoğu Anadolu'ya çekilerek varlıklarını bir süre daha devam ettirebilmişlerdir. Nitekim Malitia (Malatya), Margas (Maraş), Sam'a (Islahiye), Kargamış (Gaziantep), Kue ve Hilakku (Adana-Mersin), Samsat (Adıyaman), Patin (Antakya), Tabal (Kayseri) yörelerinde kurulan irili ufaklı krallıklar Hitit kökenlidir. Dönemin hemen başlarında Karadeniz Kaşka kökenli yarı-göçebe kent krallıklarının egemenliğindeyken Doğu Anadolu'da Urartular kurulmuştur.⁵⁹

İktidar çatışmalarının yoğun olarak yaşandığı Demir Dönemi Anadolu'sunda sosyo-ekonomik kurgu, kaotik bir eksende, kent otoriteleri tekelinde tutulmaya çalışılan, uzmanlaşmış tüketim-üretim dengesi içinde gelişme göstermiştir. Tunç Dönemine ait büyük krallıkların teker teker yıkıldığı bu dönemde kentler bağımsızlıklarını ilan ederek sosyo-ekonomik işleyişi merkezi denetim içine almışlardır. Bu bağlamda Demir Dönemi içinde Anadolu'da hali hazırdaki sosyo-ekonomik işleyiş, dinamik ve sürekli yeni buluşlara kaynaklık etmekle birlikte; siyasal açıdan birbirinden kopuk kent yaşamında sıkışmıştır.⁶⁰

Buna karşın kentler arasındaki ilişki yoğun ticaret ağı içerisinde artarak devam etmiştir. Demir Dönemi'nde ticaretin yoğun olarak yapıldığı kentler, gerek siyasal gerekse de kültürel açıdan cazibe merkezi konumundadırlar. Nitekim Harita 4'de gösterildiği şekliyle batıdan doğuya Sardes (İzmir), Gordion (Polatlı), Ksantos (Antalya), Asitavanda, Margazi, Kue (Adana), Sam'al (Hatay), Kummuh (G.Antep),

---

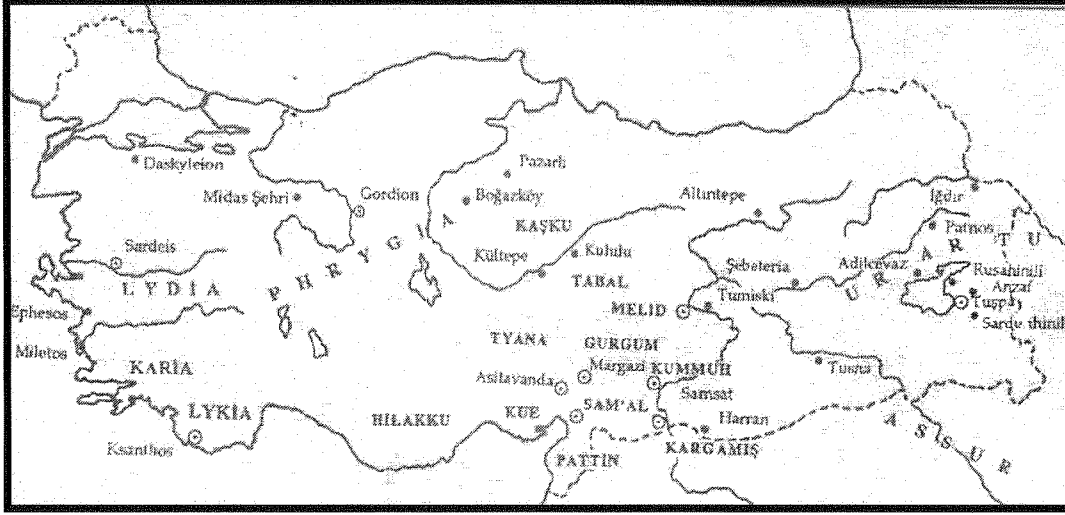
⁵⁸ Erdoğan, Burçin, "Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi," Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri C Veri Tabanı, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, s:9-15

⁵⁹ Erdoğan, A.m. s: 15-18

⁶⁰ Aktüre (a), A.g.e. s: 46-48

Melid (Malatya), Tuşpa, Rusahanili (Van) kentleri dönemin sosyo-ekonomik açıdan en gelişmiş yerleşim alanlarıdır.⁶¹

Harita 4: Anadolu'da Demir Dönemi Yerleşim Alanları

(Kaynak: Sevin (a), A.g.e. s: 198)

Bu kentler birbiriyle doğrudan ticaret yollarıyla bağlanmış olup, eksenlerindeki irili ufaklı kentlerle ilişki içindedirler. Ticaret yollarının son derece gelişmiş olması ve yoğun ticaretin yapılması aynı zamanda siyasi nüfus alanlarının genişlemesinde de kilit bir rol üstlenmiştir. Dönem boyunca krallıkların etki alanları ticaret yolları üzerindeki denetleme gücüyle yakından ilgili olmuştur. Dolayısıyla yukarıda belirtilen kentler aynı zamanda Anadolu'da kurulan kent devletlerinin de siyasi başkentleri olma özelliğini taşımıştır.⁶²

Dönem içinde ticaretin akış biçimi karadan ve denizden doğu-batı yönlü olarak gelişmiştir. Bu bakımdan Anadolu'nun ticaret yolları üzerinde yer aldığı ve geçiş bölgesi olma niteliği olduğu söylenebilir. Mezopotamya'dan taşınan mallar Assur koloni kentleri üzerinden öncelikle Şanlıurfa ya da Van üzerinden Malatya'ya; buradan Kayseri'ye ulaşarak Gordion'a taşınmıştır.⁶³ Gordion Anadolu'nun iç batı bölgesinde ticaretin kesişme noktasıdır. Kente gelen mallar iki ana kol üzerinden "Kral Yolu" ile

⁶¹ Sevin (a), A.g.e. s:194-199

⁶² Günbattı, Cahit (a), "Assur Ticaret Kolonileri Devrimde Anadolu Kralları ile Assurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiye Işık Tutan İki Yeni Belge" XII, T.T.K. Kongresi, Ankara, 1999, s:75-79

⁶³ Memiş, Ekrem (a), Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Yayın No:18, Konya 2002, s:205-207

Sardes ve Ephesus'a; ya da Midas üzerinden İstanbul Boğazı geçilerek Trakya'ya taşınmaktadır. Bu bağlamda Ephesus Batı Anadolu'da ticaretin kara yoluyla bittiği son noktadır.⁶⁴ Ephesus'tan yüklenen mallar deniz yoluyla Ege adaları ve Akdeniz'e açılmıştır. Deniz ticareti ise karayoluna oranla daha az yoğun olmakla birlikte gelişme içindedir. İyon kolonizasyonunun güçlenmesiyle birlikte Akdeniz ve Karadeniz üzerinden malların deniz yoluyla taşınmaya başladığı görülmektedir.⁶⁵ Benzer şekilde de batıdan gelen mallar aynı hat üzerinden Mezopotamya'ya aktarılmıştır. Bu nedenle Demir Dönemi içinde Anadolu, savaşların yanı sıra gelişmiş bir ticaret ağının bulunduğu, kalabalıklaşmış nüfusa sahip ve ekonomik dengelerin üzerinde bulunan bölge durumundadır.⁶⁶

Ticaretin yanı sıra ekonominin yönünü belirleyen tarımsal faaliyetler ele alındığında tarımın giderek geliştiği gözlemlenmektedir. Demirden imal edilen tarım aletlerinin sağlamlığı ve çeşitliliği tarımda uygulanacak yeni tekniklerin bulunmasına yol açmıştır. Akarsu yataklarından daha içerilere doğru açılan su kanalları ve barajları yapım tekniklerinde yaşanan ilerlemeler tarımsal faaliyetleri akarsu yataklarına bağımlı kalmaktan kopararak genişletmiştir. Sulu tarıma geçiş aynı zamanda farklı ürünlerin keşfedilmesine de yol açmıştır.⁶⁷ Meyvecilik, Demir Dönemi içinde Anadolu'da en parlak dönemini yaşamıştır. Ayrıca zetinyağı ve pamuk üretimi gibi ekonomik tarım faaliyetlerinin de giderek arttığı gözlemlenmektedir. Anadolu'da doğu-batı yönünde tarımsal faaliyetlere bakıldığında Sardunhinili (Van), Tusna ve Harran (Şanlıurfa), Amik (Hatay), Kilikya (Adana ve Mersin), Tyana (Konya), Gordion (Eskişehir), Maindros (Aydın-Manisa), Karia (Muğla), Sardes (İzmir), Mysia (Balıkesir) ve Bithynia (Doğu Marmara) havzalarında yoğunlaştığı görülmektedir.⁶⁸ Anadolu'nun doğu ve iç bölgelerinde yapılan tarım daha çok kuru baklagiller ve tahıl ürünleriyken; iç batı batı, güney ve kuzey doğu bölgelerinde yaş sebzeçilik, bağcılık zeytin ve pamuk

---

⁶⁴ Khurt, Amelie, "The Old Assyrian Merchants", Trade, Traders and the Ancient City, (Ed: Helen Parkins), Roudlodge Press, London, 1998, s: 22-24

⁶⁵ Tsetshkhladze, Gocha, "Trade on the Blacksea in the Archaic and Classical Periods:Some Observations" Trade, Traders and the Ancient City, (Ed: Helen Parkins), Roudlodge Press, London, 1998 s: 52-55

⁶⁶ Aktüre (a), A.g.e. s:24-29

⁶⁷ Mitropolski, Zubritski ve Kerov, A.g.e. s: 59-61

⁶⁸ Umar (a), A.g.e. s: 148 ve Memiş (a), A.g.e. s:210-214

hasadı tercih edilmiştir. Özellikle İyonya bölgesi tarımsal çeşitliliğin bol ve döneme oranla zengin olduğu bir coğrafyadır.

B. İlk Çağda Anadolu Coğrafyasının Mekansal ve Sosyal Dönüşümü

İlk Çağ'da Anadolu'nun mekansal ve sosyal yapısı bir bütün halinde ekonomideki değişimlerin etkisinde kalmıştır. Yerleşik yaşama geçişle birlikte başlayan tarım ve tarıma bağlı sosyo-kültür öncelikle toplumsal birlikteliğin belirli bir düzen ve kurallar bütünü ekseninde düzenlenmesiyle gelişme göstermiştir.

Devlet öncesi siyasal otorite kurgusunun gelişmeye başladığı İlk Çağ Anadolu'sunda mekanın ve toplumsal yapının şekillendiği alanlar hiç kuşkusuz köylerdir. Nitekim geçiş sürecinin en önemli tanıklarından birisi olan Hallan Çemi Höyüğü (Batman)'nde köy, toprağa açılan 4-6 m çapında yuvarlak veya oval bir çukurun içinde inşa edilmiştir.⁶⁹ Ahşaplarla desteklenen taş duvarlar veya kerpiçle örülen evler alttan ve üstten çamurla sıvanarak barınak haline getirilmiştir. Barınakların evler şeklinde belirli bir düzene bağlı kalınarak inşa edilmesi, gerçekte sosyal yaşamın toplumsal birlikteliğe dönüştüğü en çarpıcı örnekler arasındadır. Geçiş Dönemi'nde tarımın henüz gelişmediği de göz önüne alındığında ortak avcılık ve toptancılığın yaygın olduğu ve bu yapıya özgün yerleşim kültürünün yaratıldığı gözlemlenmektedir.

Köy yaşamının şekillendirilmesinde örgütlü sosyal yaşam kültürünün ve el sanatlarının geliştirilmesinin önemli katkıları bulunmaktadır. Bu dönem içinde taş ve obsidyeni ham olarak kullanan topluluklar, ortak yaşam alışkanlığının pekişmesiyle birlikte icat yeteneğini birleştirerek, bu maddeleri işleyip şekillendirmeyi başarmışlardır.⁷⁰ Kolay işlenen taşlardan yapılan aletler kesici ve delici olmasının yanı sıra çanak-çömlek başta olmak üzere günlük yaşamın pek çok alanında duyulan nesnelerin üretilmesine kaynaklık etmişlerdir.

Geçiş sürecinde Anadolu'da yer alan pek çok merkezler arasında benzer kültürel gelişme söz konusudur. Daha çok mimari ve teknolojide kendini gösteren benzerlik Hallan Çemi merkezli bütün Güneydoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Suriye'ye

---

⁶⁹ Sevin (a), A.g.e. s:22

⁷⁰ Lloyd, Setan, Türkiye'nin Tarihi (Çeviren Ender VARINLIOĞLU); Tübitak Yayınları, Yayın No: 50, Ankara, 1997, s:6-7

kadar geniş bir alanı kaplamıştır.⁷¹ Söz konusu geniş coğrafya içinde köylerin dikkat çekecek şekillendiği ve kalabalıklaştığı görülmektedir. Nitekim Çayönü (Diyarbakır) Höyüğü'nde kurulan köyler taş temelli, kerpiç duvar örmeli sağlam ve planlı evlerden oluşmaktadır. Önceleri hücre planlı ve tek odalı olan evler, M.Ö. 8000-7000 yıllarında doğru geniş ve çok odalı barınaklara dönüşmüş; üstelik evlere geniş bir meydan eklenmiştir. Ayrıca kilin kullanmaya başlanmasıyla sıvacılığın da geliştiği görülmektedir.⁷²

Anadolu'da Geçiş Dönemi'ne özgü bir başka yerleşim alanı ise Çatalhöyük (Konya)'tür.⁷³ M.Ö. 7000-6500 yılları arasında tarihlenen höyük doğu-batı yönünde beş ya da altı bin kişiyi iskan edecek kadar geniş bir kent niteliğini göstermektedir.⁷⁴ Dorikosefal öncü Akdeniz insanların yerleştiği Çatalhöyük'de kent yaşamına ilişkin önemli buluntulara saptanmıştır. Bu höyüğün en önemli özelliği Geçiş Dönemi'nin en son en büyük yerleşim alanı olması ve Bakır Dönemi'ne öncülük etmesidir. Burada kurulan evler tek katlı ve düz damlı olup, taş veya ahşap dikmeli kerpiç duvarlarla birbirine yapışık şekilde imar edilmiştir. Evler birbirine bakacak şekilde, mahalle tipli ancak aralarında sokak oluşturmayan geniş bir meydana açılan niteliktedir. Evlerin oluşturduğu her kümede ortak besin depoları, su sarnıçları ve tapınakların yapılması dikkat çekicidir.⁷⁵ Evler ve ortak kullanım için imar edilen diğer yaşam alanları çamur veya kireçle sıvanarak beyaz, kırmızı, sarı, yeşil, siyah ve mavi renkli boyalarla süslenmiştir. Hemen hemen bütün konutlarda resim, insan ve hayvan figürleri çizimi mevcuttur. Özellikle tapınaklarda süsleme, resim ve kabartmalar yoğun olarak kullanılmıştır. Yapılan resimlerin niteliğinde de gözle görülür bir farklılaşma mevcuttur. Geometrik desenler, el motifleri, dans ve dua eden insanlar, hayvan figürleri ve av ya da savaşı anlatan betimlemeler yoğun olarak işlenmiştir. Konutların süslemesi günlük yaşamda el araç gereçlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İlk Tanrı motifleri ve

---

⁷¹ Sevin (a), A.g.e. s:37

⁷² Moore, A.Michael .T, "*The Neolithic of the Levant*", Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy Oxford University, London, 1978, s: 160-162

⁷³ Boivin, Nicole, "*Life Rythms and Floor Secuences:Excavating Time In Rural Rajasthan And Neolithic Catalhoyuk*", World Archeology, Vol:31, No:3, Human Lifecycles, February, 2000s: 368-369

⁷⁴ Balter, Michael "*Why Settle Down? The Mystery of Communities*" Science New Series Vol:282 No: 5393 Novamber 1998 USA, s:1443

⁷⁵ Farid, Shahina ve Hodder, Ian, "*Çatalhöyük 1999*", 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, I.Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İzmir, 22-26 Mayıs 2000, s:63-68

kutsal semboller Bakır Dönemi'nde yapılmaya başlanan bir durumdur.⁷⁶ Kil, kireç ve taş kullanılarak yapılan Ana Tanrıça ve diğer kutsal semboller sosyal hayatın içinde yoğun olarak bulunur. Avlanan hayvanların boynuz ve kafataslarıyla süslenen tapınaklarda, kült kavramının izleri oldukça belirgindir. Ayrıca ölen aile bireylerinin kafalarının kesilerek boyanarak süslenmesi ve cesetlerin oturlan evlerin altına gömülmesi sıkça rastlanan bir hadisedir. Dinsel motiflerle işlenen inanç bereket, doğurganlık, koruma ve açıklanamayan doğa olaylarına karşı sığınma ihtiyacıdır.⁷⁷ Ölü gömme adetinin henüz geliştiği Çatalhöyük'te mezarların yanına ölüye ait eşyaların da gömülmesi bir öteki dünya düşüncesinin belirtisi sayılabilir.⁷⁸

Ekonominin ileri düzeyde gelişmiş tarım ve hayvancılığa dayandığı Çatalhöyük'te sınırlı ölçüde oluşan ticaret olgusuna da rastlandığı görülmektedir.⁷⁹ Evcil hayvan ticaretinin yanı sıra ahşap, taş ya da kilden yapılan araç ve gereçler ticaretin önemli kalemını oluşturmuştur. Ayrıca bakır, arsenik ve kurşun gibi madenlerin ilkel üretim koşullarında ticaret konusu yapıldığı görülmektedir.*

Nevali Çori, Göbeklitepe (Şanlıurfa), Mezra Teleilat, Akarçay (Diyarbakır), Gritille, Hayazhöyük (Samsat), Caferhöyük (Malatya), Beytepe (Elazığ), Aşıklıhöyük (Aksaray), Karain ve Öküzini (Burdur), Kaletepe (Niğde), Can Hasan (Konya), Suberde (Seydişehir) Höyüklerinde kurulan yerleşim alanlarının ortak özellikleri ise iklim ve coğrafi şartlara bağlı kalmakla birlikte giderek özenli bir işçilikle yapılan köyler olmasıdır. Buralarda da evlerin dizaynı birbirine yapışık ve küme biçimindedir.⁸⁰

Geçiş Dönemi içinde köylerin giderek kentsel bir havaya bürünmesi toplulukların sosyalleşmeye başladığını ve topluluk kültürünü pekiştirdiği anlamını taşımaktadır. Mimaride yaşanan teknik gelişmeler, sosyal hayatı renklendirip, çeşitlendirirken; belirsiz olarak iktidar kavramının da anlamını ortaya koymuştur. Dönem boyunca Anadolu'da pek çok yerleşim alanında bireysel ve aile mekanlarının renklendiği ve ortak kullanım alanlarının yükseldiği görülmektedir. Dini ve dünyevi

⁷⁶ Barber, William, *Prehistoric Textiles*, Princeton University Press, USA, 1991, s: 63-68

⁷⁷ Boivin, A.g.m. s:374

⁷⁸ Arslanoğlu, Rana, Kent, Kimlik ve Küreselleşme, Ezgi Yayınları, Bursa, 2000, s: 30-31

⁷⁹ Farid ve Hodder, A.m. s:66-68

* Ticaret için üretilen diğer araç-gereçler ise kısaca bıçak, orak, kürek, iğne, bız, sap, kulp bilezik ve değerli taşlardır.

⁸⁰ Mellink, Machteld (a), "*Archeology in Anatolia*" *American Journal of Archeology*, Vol:94, No:1 June 1990, USA, s:125-127

iktidar anlayışının henüz bir arada bulunduğu söz konusu süreçte kültür ve sanatta gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Ekonominin taşıyıcı gücü tarım ve hayvancılık olarak belirlenmiş; buna karşın el aletleri, takı ve süs gereçleri sosyal yaşamda yerini almıştır. Ticaretin başlamasıyla birlikte köyler arasında etkileşimin arttığı ve giderek birbirine benzedikleri saptanmıştır. Nitekim ilk benzerlik, din olgusunun yaratılması ve sosyal yaşamda belirgin bir rol oynamaya başlamasıdır.⁸¹ Öldürme güdüsünün farklılaşması ve yeni tekniklerle birleşerek daha belirleyici olmasıyla gelişen din kurgusu, geçiş sürecinde “varoluş” kavramının temelinde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta toprak, ağaç, bitki gibi tarımsal yaşama dayalı olan dinsel inançlar; hayvancılığın gelişimi, ticaret ve maden üretimine bağlı kalarak ölüm ve öldürme güdüsü ekseninde anlamlı hale getirilmiştir. Özellikle nedeni açıklanamayan doğa olayları, yangın gibi felaketler, hastalıklar ve savaşlar iki dünyalı bir din anlayışının altında yatan etmenlerdir.⁸²

Zira sebebi açıklanamayan her olay karşısında yeni bir kutsallaşma ve tanrılaşma yaratılmıştır. Kutsal varlıkla ilişkilendirilen, çok tanrıcı ve iki dünyalı din kurgusu yaşam-ölüm ilişkiselliği içinde şekil bulmuştur. Yaşamı doğurganlık, bereket, kadın ve tabiat temsil ederken; ölümü silah, vahşi yaratıklar ve doğal felaketler tanımlamaktadır. Bu bağlamda Anadolu’da ortaya çıkan ilk kutsal varlık “Anatanrıça (Kybele, Kible, Kyble)” olmuştur.⁸³ Kadın sembolü içinde ifade edilen Anatanrıça, bütün kutsalların başı olarak değerlendirilmiş, kozmosun başlangıcı biçiminde değerlendirilmiştir. Ne var ki yaşam ile ölüm arasındaki iki karşıt denge kısa bir süre sonra yine Anatanrıça kültürü içinde biçimlendirilmiştir. Çatalhöyük ve sonrasında kurulan öteki yerleşim alanlarında Anatanrıça’nın yanına aslan, kaplan, kartal gibi yırtıcılar eklenmiştir.* Yaşam ve ölümün iç içe olacak şekilde din kültüründe yer alması kemiklerin saklanması, ölümlerin evlerin temeline gömülmesi gibi davranışlara yol

---

⁸¹ Eliade, Mircea, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Çeviren: Ali Berktaş, Cilt:I, Kabalcı Yayınları, Yayın No:18, İstanbul, 2000, s:48

⁸² Eliade, A.e. s:58-62

⁸³ Roller, Lynn, Ana Tanrıça’nın İzinde Anadolu’da Kybele Kültürü, Homer Kitapevi, İstanbul, 2004 s: 4-8

* Hatta Mezra Teleilat, Hayazköy, Suberde Höyükleri’nde Anatanrıça’nın elinde mızrak, kılıç veya yıldırım gibi sembollerin eklendiği belirlenmiştir.

açmıştır. Ölülerin yanlarına özel eşyalarının ya da değerli taşların bırakılması ise ölümden sonraki bir yaşam anlayışının geliştiğinin kanıtıdır.⁸⁴

Dinsel temellerin artan bir şekilde topluluk yaşamını etkilemesi ve ritüeller eklenerek günlük hayatta ayrılmaz bir parçası haline getirilmesi “iktidar”ın belirmesine imkan tanımaktadır.

Geçiş döneminde “iktidar”, kutsallık kavramıyla birleşen; ölüm yaşam ikileminin bir uzantısı olarak toplumsal organizasyon ihtiyacından doğan bir zorunluluktur.⁸⁵ Tarımsal üretimin gerektirdiği yoğun emek talebi iktidarın ortaya çıkışında etkin bir rol oynamıştır. İktidarın kullanımı ise yönetici sınıfın henüz belirlenmesi nedeniyle kutsalların ve onun yeryüzündeki temsilcilerinin elindedir. Bu bağlamda tapınakların hem iktidarın hem de din kurumunun en üst hiyerarşisi olduğunu söylemektir. Bu bağlamda topraklar ve rahipler hem sosyal gündelik yaşamı şekillendirmişler hem de din kavramının yerleşmesini sağlayarak toplum bilincini geliştirmişlerdir.

Anadolu’da Bakır Dönemine geçiş Kafkaslar ve Trakya üzerinden devam eden göç dalgasıyla ve Konya Ovası ile Göller Yöresinde meydana gelen büyük yangınla gerçekleşmiştir.⁸⁶ Göç ve büyük yangının arkasından Anadolu yarımadasında sosyal ve mekansal olarak önemli bir değişim gerçekleşmiştir. Söz konusu yeni gelişmelerin paralelinde gelişen yeni kent düzeni ileri üretim tekniklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Döneme damgasını vuran temel unsur bakır ve kalay gibi madenlerin işlenmesidir. Madencilğin ekonomi içine sokulmasının ardından önceki dönemden daha farklı ir yaşam kültürü doğmuştur.

Bakır Dönemi içinde Anadolu’nun sosyal ve mekansal dönüşümü batıdan doğuya doğru Trakya, Kuzeybatı ve Batı Anadolu, Göller Yöresi, İç Anadolu, Güney, Doğu ve Güneydoğu Anadolu yörelerinde yeniden yapılandırılan yerleşim alanları ekseninde tamamlanmıştır. Trakya’da Aşağıpınar; Göller Yöresinde Hacılar, Kuruçay ve Höyücek; Batı ve Kuzeybatı Anadolu’da Ilıpınar; İç Anadolu’da Alacahöyük, Can Hasan ve Alışar; Çukurova’da Yumuktepe; Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da

---

⁸⁴ Mellink (a), A.g.m. s:128 ve Roller, A.e. s: 122-144

⁸⁵ Şenel (a), A.g.e. s:157

⁸⁶ Sevin (a), A.g.e. s:78

Değirmentepe, Samsat, Korucutepe, Hassekhöyük ve Yumuktepe Höyükleri göze çarpan yerleşim alanlarıdır.

Dönemin ilk yarısında mevcut yerleşim alanlarının merkez olacak şekilde geliştiği, daha kentli bir havaya büründüğü, nüfusunun artarak toplumsal tabakalaşmanın yaratıldığı bir sosyal-mekansal değişim söz konusudur. Özellikle Aşağıpınar (Kırklareli) Höyüğü'nde yapılan kazılarda bu durumun çok çarpıcı sonuçları ortaya çıkmıştır.⁸⁷ M.Ö. 5800-5600 yıllarına tarihlenen höyük, köylerin merkezinde merkezi bir kent niteliğinde kurulmuştur. Köyler tarım yapan çiftçilerin yaşadığı alanlar olup, kenti besleyen stratejik unsurlar olarak faaliyet yürütmüştür. Merkezi konumda bulunan höyük taş temelli, ahşap ve kerpiçten oluşan savunma duvarlı, etrafında su hendeği bulunan bir yapıdadır. Kent içinde düzenli yada sıralı şekilde tek yada iki odalı evler inşa edilmiştir. Ayrıca kentin merkezinde tapınaklar, toplantı alanları ve su sarnıçlarının da yapıldığı bilinmektedir.⁸⁸

Hacılar, Kuyucak, Höyücek ve Kuruçay (Burdur) bölgelerinde ise, taş temelli kerpiç bloktan yapılmış kentlere rastlanılmıştır. Etrafının surla çevrildiği Hacılar'da evler diğerlerinde olduğu gibi içeriye açılan bir salon ve birden fazla odadan meydana gelecek şekilde yapılmıştır.⁸⁹ Höyüğün içinde evlerin yanı sıra tahıl ambarları, atölyeler ve tapınaklar bulunmaktadır. Hacıların diğerlerinden en belirgin farklılığı evlerin iki katlı olmasıdır.⁹⁰ Kuruçay ve Kuruçay yörelerinde ise evlerin birbirinden bağımsız ve yapışık olmayan şekilde yapıldığı belirlenmiştir. Söz konusu höyüklerde yerleşim kare veya yamuk şekilde oturtulmuştur. Bu durum gerçekte kentlerin giderek geometrik ve belirli bir sıra düzen halinde planlandığını ve planlı kent modeline geçildiğini göstermektedir. Ayrıca kent surlarının kalınlaştırıldığı ve payandalar ile desteklendiği bilinmektedir. Kent içinde inşa edilen evler iki veya daha fazla odadan meydana

---

⁸⁷ Karşılaştırınız. Özdoğan, Metin, Karul, Nemci, Ayhan, Ali, "Kırklareli Höyüğü 2000 Yılı Kazısı", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002 s: 307-314

⁸⁸ Sevin (a), A.e. s:79

⁸⁹ Kınal (a), A.g.e. s:15

⁹⁰ Redman, Charles L. "Excavation at Hacılar. Volume One. Volume Two: Plates and Figures" American Anthropologist, New Series, Vol:74 No:4, Augustos 1972, s:946-948

gelmektedir. Bütün evlerde ocak veya fırın yer almaktadır.⁹¹ Bu durum sosyal yaşamın özel ve kamusal olmak üzere ikiye ayrıldığıнын bir göstergesidir.

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda henüz Bakır Dönemi'nin örnekleri tam anlamıyla belirmemiştir. Bölge daha çok Mezopotamya etkisi altında kalmış ve Hassura ve Samarna Kültürünün egemen nitelikleri ortaya çıkmıştır. İklim ve yeryüzü koşullarının döneme geçişte büyük bir engel olduğu bölgelerde I. Dönem kültürünün sosyal ve mekansal etkileri söz konusudur.⁹²

Bakır Dönemi'nin ilk yarısında yerleşim alanlarında ortaya çıkan gelişmeler sosyal yapının değişimini hızlandırmıştır. Birbiriyle kesintisiz olarak Anadolu'da kurulan bütün yerleşim alanlarında günlük yaşamın ortak paydası toplumsal kültürün ivme gösterdiğiğidir. İnşaat tekniklerinde görülen gelişmenin paralelinde başta el sanatları olmak üzere, madencilik sığrama yapmıştır. Yapılan kazılarda döneme ait çok sayıda çanak-çömlek, araç ve gereç çıkarılmıştır. Söz konusu aletlerin en önemli özellikleri daha düzgün ve ince olarak üretilmesi ve geniş bir çeşitliliğe dayanmasıdır. Çanak ve çömlek imalatında ileri gidilmiş, geometrik ve daha düzgün şekiller verilerek, farklı renklerde boyanmıştır. Ayrıca kilden yapılan kadın ve Anatanrıça heykelcikleri; büyük ebatta ve insanımsı heykeller ile vazolar, önemli olayları betimleyen rölyefler ve gelişmiş el aletleri dönemin en belirgin buluntuları arasındadır.⁹³ Bunun yanı sıra ilk yarısında ürünlerin depolama teknikleri de dikkat çekicidir. Ambarların saklanacak besinlerin niteliklerine göre inşa edilmesi; saklama kaplarının büyük çömlekler şeklinde imal edilmesi ve belirli bir düzene göre depolama faaliyetlerinin yapılması, maden işçiliğinin depolama tekniğine sokulması Bakır Dönemi insanının ne denli uygarlaştığıнын bir göstergesidir.

Bakır Döneminin ortalarından itibaren sonuna kadar Anadolu'da yeni bir sosyal ve mekansal dönüşümün mevcudiyeti söz konusudur. Yaklaşık olarak M.Ö. 5000-4000 yılları arasında tarihlenen bu dönem içinde yapılan göçlerin yerleşik bir yaşam içinde yerli halklarla kaynaştığı ve yeni ve mozaik bir kültürün yaratıldığı görülmektedir.⁹⁴ Anadolu'nun batısında Kumtepe, Karaağaçtepe (Çanakkale), Toptepe (İstanbul),

---

⁹¹ Redman, Am. s: 948

⁹² Frangipane, A.g.e. s: 86-88

⁹³ Alkum, A.g.e. s:54-58

⁹⁴ Sevin (a) , A.g.e. s: 102

Demircihöyük (Eskişehir), Baklatepe, Limantepe, Aphrodisias (İzmir) ve Beycesultan (Denizli) yöreleri ikinci döneme özgün kültürel gelişmelere sahne olmuştur. Batıya gelen göçler ve buradaki çöreklenme faaliyetleri daha çok yerleşik kavimler tarafından gerçekleştirilen nüfus hareketleridir.⁹⁵ Göç eden toplulukların tarım, hayvancılık ve dokumacılık yönünden oldukça gelişmiş olduğu gözlemlenmiştir. İki ve daha fazla katlı, taş temelsiz, ince dikdörtgen yapılı evler inşa edilmiş; ayrıca evlerin etrafı avluyla çevrilmiştir. Bütün yörelerde evlerin içinde ocaklar, depolar ve kilerler yer almaktadır. Ölülerin gömülmesi için kentlerin hemen yakınlarına mezarlıkların yapılması dikkat çekicidir. Etrafı taş temelli surlarla çevrili olan höyüklerin içinde toplantı alanlarının, su sarnıçlarının, tapınakların, hamamların yapıldığı bilinmektedir. Yapılan araştırmalarda yörede yaşayan toplulukların soyutlama yeteneklerini geliştirdikleri tespit edilmiştir. Mermerin işlenmesiyle birlikte dinsel ritüelleri ve kutsalları temsil eden simgelere sıkça rastlanmıştır.⁹⁶ Çömlek ve alet üretiminde de belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Üretilen kap ve kacaklar bezemeli, renkli, sağlam ve parlak olup; el aletlerinde ise maden işçiliği söz konusudur.

Siyasal iktidarın kurgulanması açısından ilk örnek ise Kuruçay (Burdur)'da görülmektedir.⁹⁷ M.Ö. 5000-4800 yıllarına tarihlenen ve kentin doğu yakasına doğru yeniden kurulan kent yapısında evlerin yan yana ve arka arkaya dizildiği ve arada sokakların yer aldığı görülmektedir. Yamuk biçiminde surla çevrilen kent içinde evler dikdörtgen yapılı, taş temelli, kerpiç ve birden fazla odalıdır.⁹⁸ Kentin ortasında iki farklı bina bulunmuştur ki, bunlar diğerlerinden daha büyük ve gösterişlidir. Süslemelerle bezenen evlerin, geniş avluya açılması; dört ve daha fazla odadan meydana gelmiş olması buranın bir yöneticiye ya da başkana ait olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Evlerin hemen yakınında bulunan tapınak da bu duyguyu pekiştirmektedir.⁹⁹ Gerek evlerin gerekse de toprağın tabanı örülmüş ve sıkıştırılmıştır. Toprağın tam ortasında bir sunak yer almakta ve sunak maşayla çevrenmektedir.

---

⁹⁵ Mellaart, James "The End of Early Bronze Age in Anatolia and The Aegean", American Journal of Archeology, Vol:62, No:1, 1998, s:61-62

⁹⁶ Mellaart, A.m. s: 63

⁹⁷ Karşılaştırmız. Duru, Refik, "Kuruçayhöyü Kazılar ve Anadolu Tarihöncesine Katkıları" IX TTK Kongresi, Cilt:I, Ankara, 21-25 Eylül 1981, s: 55-63

⁹⁸ Erdoğan, A.g.m. s: 7-9

⁹⁹ Sevin (a), A.g.e. s: 106

Sunağın içinde yer alan araç ve gereçler, metal kökenli olup mızrak ucu, balta, bıçak gibi hediyelerden oluşmaktadır. Üretilen çömleklerin yapılış biçimi ve işlemlerinden, duvarların sıvanma biçimlerinden ve ayrıca kullanılan araçların çeşitliliğinden yerleşimcilerin göçer ve farklı kültüre ait oldukları kesindir.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde ise Küllüoba (Eskişehir), Yazırhöyük (Ankara), Hashöyük (Kırşehir), Güvercinköy (Aksaray), Alacahöyük (Çorum), Alishar (Yozgat), İkiztepe (Samsun) gibi önemli yerleşim alanlarının kurulduğu tespit edilmiştir. Her birinde farklı özellikler görünmesine karşın bu yerleşim alanlarında da yukarıda belirtilen yörelerdeki kent modelleri benzer olarak kurgulanmıştır.¹⁰⁰

Söz konusu kentlerin ortak özellikleri merkezi bir yapıyı andırdıkları, inşaat tekniklerinin ilerlemesiyle birlikte biçim ve görünümünün değiştiği, daha organize bir yaşam formu sağlamalarıdır. Bu kentler ticari yaşamın madene dayalı endüstriyel üretimin ve siyasal iktidarın merkezi olma özelliği göstermektedirler. Aynı zamanda kent merkezleri surlarla çevrilmiş ve etrafı hendeklerle donatılmıştır. Tarım alanları ve tarımla ilgilenen nüfus ise kentlerin etrafına serpiştirilmiş ve en fazla bir günlük mesafeye konuşlanmıştır. Tarımsal ürünler kent merkezinde depolandığından köyler ile kentler arasında yoğun bir trafik söz konusudur.¹⁰¹ Bakır Dönemi topluluklarında mekanın bu denli organize bir sistem içinde yapılandırılması kültürel gelişmelerin kentlerde yoğunlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Topluluk içinde iş bölümü gelişmiş ve uzmanlaşma gündeme gelmiştir. Kentlerde daha çok hizmet ve sanayi sektörlerinin doğurduğu kültürel bir yaşam egemendir. Dönem içinde göçebe toplulukların yerleşikler üzerinde çöreklenmesi kültürün homojen hale gelmesine yol açmıştır. Çöreklenmenin gerçekleşmesiyle birlikte ortak bir toplum bilincinin geliştiği söylenebilir. Yeni toplumsal yapının en çarpıcı örneğini rölyef, resim, heykel ve anıtlar oluşturmaktadır. Hem ortak toplumsal kültürü yaratan hem de bu kültürü sağlamlaştıran sanatsal etkinlikler “öteki” yaratma kurgusunun da belirleyicisidir. Kendisinden başka toplumların ötekileştirilmesi ise ilk devletlerin doğusunda belirleyici bir etkide bulunacaktır.

---

¹⁰⁰ Sevin (a) , A.e. s:107-108

¹⁰¹ Şenel, A.g. e. s: 292-296

Nitekim Tunç Dönemi, Anadolu'da öteki kültürünün yoğun hale gelmesinin bir sonucu olarak ilk önemli ve belirgin siyasal otoritelerinin kurulduğu bir süreç olma özelliğini taşır. M.Ö. 3000 yıllarına denk gelen bu dönem büyük bir dönüşümün habercisi olsa da gerçekte Bakır Dönemi'nin bir uzantısıdır. Tunç Dönemi daha iyi örgütlenmiş, kentleşmiş ve siyasal iktidar kurabilmiş toplumların dönemidir. Madencilik en ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bakır'ın yanı sıra kalay, arsenik, altın, gümüş gibi pek çok maden günlük yaşama sokulmuş; ticaret düzenli ve organize bir hale gelmiş; el sanatları ve sanayi üretimi önemli ölçüde artmıştır.¹⁰² Ayrıca bakırın kalay veya arsenik ile karıştırılmasıyla elde edilen tunç alaşımının yoğun olarak günlük yaşamda kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Tunç Dönemi'nde Anadolu'nun mekansal dönüşümü, bir önceki dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan merkezi kent sistemi ile yakından ilgilidir. Dönemin hemen başında metropolleşmeye başlayan merkezi kentler aynı zamanda bölgesel olarak uygarlıkların kurulmasına yol açmış ve bölgelerine egemen olan bu kültürler, siyasal karakter kazanarak, birbirlerinden farklı oluşumları yaratmıştır. Bu özelliğiyle Tunç Dönemi bütün Anadolu'yu etkileyen üç ara devre halinde, nicelik ve nitelik bakımından birbirine benzer, özgün kültür coğrafyaları yaratan bir süreç olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim M.Ö. 3000-2500 yılları arasına tarihlenen İlk Devre yazının henüz yaygınlaşmadığı, çömlekçi çarkının kullanıma sokulmadığı; buna karşın daha gelişmiş kapkacak ve el aletlerinin imal edildiği bir süreçtir. Kentler bu dönem içinde taş temeller üzerine kurulan kerpiç ve tahta destekli evlerden ibarettir. Kent merkezlerinin etrafı taş destekli kalın surlarla çevrilmekte ve daha korunaklı araziler üzerine kurulmaktadır. İlk devrenin en özgün kent olgusu deniz ticaretinin yaygınlaşmasıyla birlikte stratejik bir konuma yükselen Troy (Truva) kültürüdür.¹⁰³

Yakından bakıldığında Troy, İzmir ve Ege Adalarına doğru yayılmış, Kuzeybatı Anadolu ile Ege kıyılarını etkisi altına almış önemli bir kültür bölgesidir.¹⁰⁴ Kentte yapılan kazılarda bu uygarlığın dokuz katmandan oluştuğu ve bütün Tunç Dönemi

---

¹⁰² Peake, A.g.m. s: 639

¹⁰³ Karşılaştırmız, Korfinan, Manfred (a), "1996 Troia Kazı Sonuçları" 19.Kazı sonuçları Toplantısı, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 26-30 Mayıs 1997, s: 427-439

¹⁰⁴ Aktüre, Sevgi (b), Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayın No:6, İstanbul, 2004, s: 107

boyunca (hatta M.S. 400 yılına kadar) önemini koruduğu belirlenmiştir. Kent ilk kez M.Ö. 3000 yıllarında yerleşime açılmış; ilk Tunç devresinde kuzey-güney doğrultusunda 90 metre genişliğinde ve etrafı 3,5-4 metre yüksekliğinde taş surlarla çevrilmiştir. Kent nüfusu başlangıçta on bin civarındadır.¹⁰⁵ Dönem boyunca nüfusun pek çok istilaya ve saldırıya maruz kalmasına rağmen onbinin altına hemen hemen hiç inmediği görülmektedir. Kent içinde kurulan evler taş temelli, kare ve dikdörtgen biçimli, kerpiç tuğlalı ve tahta destekli olup, en çok üç katlıdır. Hemen hemen her evin altında hayvan barınağı, kiler ve deponun yapıldığı etrafının küçük bir avluyla çevrelendiği görülmektedir. Evler son derece düzgün ve simetriktir.¹⁰⁶ Duvarlar sıvalı olup gerek iç gerekse de dış yüzeyi beyaz, kırmızı veya kahverengi boyalarla süslüdür.¹⁰⁷ Evler birbirinden sokaklarla ayrılmıştır. Kentin tam ortasında bulunan megaron görünümündeki kaleyi andıran saray, güçlü bir siyasal iktidarın varlığını işaretlemektedir.¹⁰⁸ Saray, dikdörtgen planlıdır ve önünde büyük bir kapı ile giriş koridoru yer almaktadır. Saray girişi geniş bir avluya açılmakta; avlunun köşelerinde ahırlar, depolar, kilerler yer almaktadır. Sarayın yanı sıra kent içinde zamanla on bin kişilik büyük bir tiyatro, insan ve hayvan figürleriyle süslenmiş Nimfeum (Zafer Anıtlı Çeşme) bin kişilik küçük bir tiyatro ve toplantı alanı, dikdörtgen planlı ve yaklaşık 300 kişiyi alabilen yarım daire şeklinde dizayn edilmiş Buleteryon (Meclis Binası), kuzey kesiminde ticari amaçlı bir liman yapılarak, oldukça kompleks ve dinamik bir mekan yaratılmıştır.¹⁰⁹ Tunç Dönemi'nin en önemli yerleşim alanlarından birisi olan Troy'da tapınaklar gerek kent içinde değişik alanlara; gerekse de kent dışına serpiştirilmiştir.

Kent içinde yapılan kazılarda elde edilen buluntular oldukça çeşitlidir. Siyahtan griye ve zeytin yeşiline doğru değişen; koyu renkli üç ayaklı kaplar ile insan yüzü motifli çömlekler ve çoğunlukla tunçtan yapılmış el aletleri teknolojinin ne denli geliştiğinin göstergesidir. Üstelik kent içinde kurulan limanın, deniz ticaretinin yoğun olarak yapıldığını ve Anadolu'nun doğusu ile batısı arasında köprü vazifesi olma işlevi

---

¹⁰⁵ Rittner, Don, *Troy: A Collar City History*, Arcadia Publishing, UK, 2002, s: 53-55

¹⁰⁶ Rittner, A.e. s: 115-122

¹⁰⁷ Aktüre (b), A.g. e. s:108-110

¹⁰⁸ Aktüre (b), A.e. s: 111-113

¹⁰⁹ Karşılaştırınız. Korfmann, Manfred (b), "2001 Yılı Troia Kazı Sonuçları", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s: 113-117

taşıdığını göstermektedir. Nitekim kent bu denli dinamik ve zengin görüntüsü M.Ö. 350 yılına kadar sürmüştür, defalarca istila edilmesine rağmen dokuz defa yeniden kurularak M.S. 400'de Roma egemenliğine girinceye kadar bölgenin en stratejik merkezi olma konumunu üstlenmiştir.

Troy'da ortaya çıkan mekansal yapılanma bölgenin diğer kentlerini derinden etkilemiştir. Güneybatı Marmara kıyılarından başlayarak İzmir'e kadar uzanan Ege sahilleri boyunca bütün yerleşim alanlarında Troy kültürü egemendir. Kültür ve sosyal yaşam, ticaret ve sanayi üretiminin yoğunluğu içinde yoğrulmuştur. Başta çömlekçilik olmak üzere el sanatları ve madencilikte özel imalathanelerin kurulması ve bunların pazara yönelik olarak imal edilmesi toplumda belirgin bir uzmanlaşmayı ve sınıflaşmayı ortaya çıkarmıştır.¹¹⁰ Ticaretin karadan ve denizden yoğun olarak yapılmaya başlanması öncelikle kültürler arası etkileşimi artmıştır. Nitekim bu etkileşimin ilk somut göstergesi ekonomi ve din kültüründe görülmektedir. Tüccarlar ve rahipler kent içinde önemli ve saygın bir konumda bulunup toplumsal hiyerarşinin en üstünde askerler ve kraliyet ailesi arasında yerini almıştır. Kraliyet ailesi askeri ve dini sınıfın en üst temsilcisi konumundadır. Tanrılar tarafından kendilerine verilen kutsallığı simgelemekte, toplumsal düzende hem günlük yaşamda hem de öbür dünya iktidarının tek sahibi olmak durumundadır.*

Başkent başta olmak üzere önemli kent merkezlerinin etrafında irili ufaklı kasabalar ve köyler tarımsal faaliyetleri yürütürken, stratejik ticaret yolları üzerine kurulan küçük merkezler toplumsal kültürün yarattığı diğer mekansal unsurlar olarak yerini almaktadır. Ticaret ve sanayi üretiminin temeli ana merkezlerdeki. Buna karşın diğer yerleşim alanlarında kısıtlı olarak tarım dışı faaliyetler görülmektedir. Troy gibi Yortan, Babaköy, Ovabayındır (Balıkesir), Kuşova (Afyon), Limantepe, Balıktepe, Bayraklı (İzmir), Aphrodisias (Manisa), Karataş ve Semayük (Aydın), Beycesultan (Denizli), Demircihöyük (Eskişehir) gibi merkezlerinde ilk devrede önemli ticaret ve kültür kentleri olduğu bilinmektedir.**

¹¹⁰Karşılaştırınız. Korfmann, Manfred (c), "2002 Yılı Troia Kazı Sonuçları", 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, s: 77-86

* Nitekim 3. dönem Truva kalıntılarında bulunan rölyefler ve toprak yazıtlarında bu duruma sıkça vurgu yapılmıştır.

** Söz konusu yörelerin yerleşim özellikleri, mekansal dokuları ve kültürel yaşamı ufak farklılıklar dışında büyük ölçekte Troy'a benzediğinden ele alınmamıştır.

İlk Tunç Devrinin sona ermesi büyük bir yangının sonucudur.¹¹¹ Batı ve Güneybatı Anadolu'yu etkileyen büyük yangın ve beraberinde devam eden göçler yöreyi derin bir otorite boşluğuna itelemiştir. Troy'un batılı göçmenler tarafından yağmalanmasını izleyen süreçte bütün Batı Anadolu, nüfus açısından derin bir ıssızlığın içine girmiştir. Mevcut nüfus Orta Anadolu'ya kayarken batıdan, doğudan ve güneydoğudan gelen göçebe kültürler otorite ve iktidar oluşumu yeniden yapılandırılmıştır. M.Ö. 2300 yıllarına tarihlenen söz konusu siyasal kargaşa Anadolu'nun iç ve güney bölgelerinde yeni siyasi otoritelerin ve kent merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nitekim Orta Tunç Dönemi olarak tanımlanan ikinci evrede göze çarpan en belirgin yerleşim alanları arasında Alacahöyük (Çorum), Kültepe Alishar ve Boğazköy (Yozgat), Karaoğlan Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Gordion (Ankara), Gözlükule (Tarsus), İkiztepe (Samsun) gibi merkezler girmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ise Mezopotamya (Halef ve Uruk) kültürlerinin tam olarak etkisi altına girmiş; Assur ve kısmen Babil kolonileri kurulmuştur.

Orta Tunç Devresinin ticaret ve ekonomi bakımından en gelişmiş merkezi Alacahöyük'tür. Dönemin sonuna kadar zenginliğini ve ekonomik cazibe merkezi olma özelliğini koruyan Alacahöyük'ün bu denli gelişmiş olmasının en belirgin göstergesi yapılan kazılarda ortaya çıkarılan "Kral Mezarları"dır. Uzunluğu 3-8; genişliği 2-5 metre olan mezarlar dönem hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Troya hazineleriyle çağdaş mezar armağanları içinde altın, gümüş, elektron, tunç ve demir süsler; boğa ve geyik temalı diskler (Hitit Güneş Kuşu gibi) son derece karmaşık teknoloji ve döküm tekniklerinin en güzel örnekleri arasındadır.¹¹² Alacahöyük 1,50 m. kalınlığında taş temel ve kerpiç yapılı surlarla çevrili dikdörtgen yapılı bir görünüm içindedir.¹¹³ Kentte 7 m. yüksekliğinde aslan motifli sfenksli bir kapıdan girilmekte; 5 m. yüksekliğinde arslan ve boğa adamlar tarafından taşınan güneş kursları altında oturan tanrı ve tanrıça kabartmalı büyük bir anıt etrafından meydana açılmaktadır. Kent içinde yöneticiye ait orta büyüklükte bir saray, saraydan biraz daha büyük Güneş Tapınağı ayrıca küçük bir

---

¹¹¹ www.arkeo.org (11.07.2006)

¹¹² Sevin (a), A.e.:s:133

¹¹³ Karşılaştırınız. Çınaroğlu, Aykut ve Genç, Elif (a), "Alacahöyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları" 26. Kazı Sonuçları Raporu, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 24-28 Mayıs 2004, s: 509-513

surla çevrelenerek izole edilmiştir. Kent nüfusu yirmi bini aşmaktadır. Evler birbirine yapışık, aralarında sokaklar bulunacak şekilde kare veya dikdörtgen yapıda inşa edilmiştir. En fazla iki ya da üç katlı olan evlerin altında kiler, ahır, ocak yer almaktadır. Bazı evlerin küçük avlularla çevrelendiğine de rastlanılmıştır.* Kent yakınlarında Kalınkaya, Eskiyyapar höyüklerinde yapılan kazılarda merkeze doğrudan bağlı tarımsal faaliyetlerde bulunan ve her birinde mezarlıkların yer aldığı önemli iki köyün kurulduğu tespit edilmiştir.

Alacahöyük’de yapılan kazılarda beyaza kaçan ve üzerinde soyut işlemler yer alan son derece gelişmiş çanak ve çömlekler ile rölyefler ve ayrıca maden işlemeli araç gereçlere rastlanmıştır. Daha çok hayvan motiflerle bezeli olan araç-gereçler tunç, bakır ve nadiren demirden yapılmış olup ince, zarif ve ergonomiktir. Söz konusu araçların ve aletlerin dökme oldukları, ileri teknoloji kullanılarak üretildikleri belirlenmiştir.¹¹⁴

Ancak dönemin ortalarına doğru Orta Anadolu’da Boğazköy (Hattuşa)’ün Alacahöyük’e rakip olduğu görülmektedir. Diğer kentler arasından sıyrılarak gerçek anlamda güçlü ve merkezi bir otorite haline gelen Boğazköy aynı zamanda Hititlerin de başkentidir.¹¹⁵ Hint-Avrupa kökenli oldukları düşünülen, bölgeye M.Ö. 1500’lü yıllarda Transkafkasya üzerinden gelen Hititler, kısa sürede bölgeyi egemenliği altına alarak merkezi bir otorite etrafında birleştirmeyi başarmıştır. Boğazköy bu anlamda Anadolu’nun da ilk merkezi başkenti sayılabilir. Assur ticaret koloni kentlerine yakın oluşu, Orta Anadolu’da geçiş kapısı konumunda yer alması nedeniyle kısa sürede gerek ekonomik, gerekse de sanayi bakımından önemli bir nüfus alanı olmuştur. Boğazköy Aşağı ve Yukarı olmak üzere iki kademeye ayrılmış, yaklaşık olarak 200 bin m²’lik bir alan üzerine inşa edilmiştir. Kentin çevresi 7 km uzunluğunda 3,50 m yüksekliğinde taş destekli surlarla korunmuştur. Kent nüfusunun ortalama 60 bin ve üzerinde olduğu düşünülmektedir.¹¹⁶ Planlı ve düzenli bir şekilde kurulan kentin doğu yakası iç içe oluşturulmuş bir kaleyi andırmaktadır. Oldukça yüksek bir alana kurulan “Yukarı Şehir”

---

* Avlusu bulunan evlerin üst dereceli memurlara, askerlere veya tüccarlara ait olduğu düşünülmektedir.

¹¹⁴ www.tayproject.com (11.07.2006)

¹¹⁵ Puhvel, Taan, “*Hattusha: The Capital of the Hittites*”, *The American Historical Review*, Vol: 76 No:4, USA, 1971, s:1135

¹¹⁶ Neve, Peter, “*Boğazköy-Hattuşaş 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları*”, 6.Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 16-20 Mayıs 1984, s: 137-141

büyük avlular, galeriler, toplantı salonları, arşivler, ahırlar ve depolardan ibarettir.¹¹⁷ Ayrıca ortada bulunan büyük yapı sarayı göstermektedir. Yukarı Şehir'e farklı yönlerden 3 adet, oldukça büyük, aslen, sfenks ve kral heykelleriyle süslü tören kapılarıyla girilmektedir. Bununla birlikte Aşağı Şehir'le bir yeraltı bağlantısı da mevcuttur. Kentin asıl yaşam alanı olan Yukarı Şehir de büyük bir sulama göleti¹¹⁸ ve 42 tapınak yer almaktadır. Tahıl siloları, maden dökümhaneleri, çömlek evleri, ticarethaneler, hanlar, askeri barakalar ve silah depoları sosyal yaşam içinde yer alan diğer tamamlayıcı mekansal unsurlar arasındadır. Kent M.Ö.1200 yıllarına kadar bölgenin hem siyasi hem de ticaret ve sanayi merkezi olma konumunu devam ettirmiştir.

Boğazköy ve Alacahöyük dışında Orta Devrinin en önemli kentleri arasında Fasıllar (Konya), Sirkeli (Adana), Taşçı, Gezbel, İmamkulu (Kayseri), Gavurkule (Ankara), Maşathöyük (Amasya), Alishar (Yozgat), Gözlükule ve Yumruktepe (Mersin), Kilisetepe (Muş) yer almaktadır.¹¹⁹ Söz konusu yerleşim alanları Troy ve Hitit kültürünün etkisinde kalarak şekillenmiştir. Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerine bakıldığında yerleşik yaşamın neredeyse terk edildiği ve yerini göçebe yaşam formlarına terk ettiği gözlenmektedir.¹²⁰ İlk devre Tunç kültürü etkisiyle kurulan yerleşim alanları ıssızlaşmaya yüz tutmakla birlikte halen varlığını sürdürmektedir. Buna karşın tam anlamıyla çağdaş bir yaşam kültürünün oluşturulduğu söylenemez. Mevcut nüfus daha çok Van, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Gaziantep yöreleriyle Çukurova, Amik Ovalarına kaymıştır. Assur ve Babil etkisinin devam ettiği bölge halen Uruk ve Halaf kültürü etkisi altındadır. Doğu ve Güneydoğu bölgesinden Gordion'a kadar "Kral Yolu" hattı üzerinde oluşturulan Assur koloni kentleri Uruk ve Halaf kültürlerinin bölgeye yerleşmesinde ve Anadolu'nun içlerine kadar taşınmasına elzem teşkil etmiştir.¹²¹ Assur ve Babil nüfuzunun yoğun olarak hissedildiği Doğu ve

---

¹¹⁷ Neve, A.m. s:137-165

¹¹⁸ Karşılaştırmız. Seeher, Jürgen (a), "Boğazköy-Hattusa 2001 Yılı Çalışmaları", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2. Cilt, Ankara, 27-31 Mayıs 2002 s:105-107

¹¹⁹ Ünal (a), A.g.m. s: 284

¹²⁰ Stein, George.J., Bernbeck, Reinhard Ve McMahon, Augusta, "Uruk Colonies, And Anatolian Communities : An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey" American Journal of Archeology, Vol: 100 No: 2, USA, April 1996, s:206.

¹²¹ Stein, Bernbeck ve McMahon, A.g.m. s:208-209

Güneydoğu Anadolu’da Fırat ve Dicle nehirleri boyunca oluşturulan Karum (Ticaret Kolonileri)’lar yoğun olarak kurulmuştur. Daha çok bakır, kalay, kurşun ve gümüş madenlerinin ticareti için oluşturulan “Karum”lar, aynı zamanda maden döküm ve işleme görevini de üstlenmiştir. Tepecik ve Norsuntepe (Elazığ), Hassekhöyük (Şanlı Urfa), Samsat ve Lidar (Adıyaman), Arslantepe (Malatya) bölgede kurulan yerleşim alanlarının en göze çarpanlarıdır.

Dönem sonlarına doğru Hitit egemenliğine geçen bölge, Hitit, Assur ve Babil kent morfolojisinin karma bir örneğini teşkil etmektedir.* Hititler tarafından tampon bölge işlevini gören yerleşim alanları daha çok dairesel bir kent mekanı şeklinde oluşturulmuşlardır. Evler kerpiç temelli dikdörtgen ve en çok iki katlı olarak yapılmış; birbirine sağlı sollu yapışık biçimde dairesel olarak dizilmiştir.¹²² Bütün evler tek bir meydana açılır. Evler arasında sokak bulunmaz. Sokaklar dairenin halkaları biçiminde tasarlanmıştır. Kenti tam ortadan ikiye kesen ana bir cadde bulunur ve bu caddeler doğu-batı yönünde iki ana kapıya açılmaktadır. Kent meydanı içinde tapınaklar, sığınaklar, su sarnıçları, depolar ve imalathaneler yer almaktadır. Doğu yönündeki kapıya doğru hükümdar terasının yapılması gelenek halini almıştır.¹²³

Dönemin sonlarına doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde mekansal olarak yeniden bir toparlanma söz konusudur. Van, Malatya ve Elazığ ile Hatay, Mersin çevrelerinde yoğunlaşan yeni yerleşimler, genellikle Mezopotamya kültürünün etkisi altında kalan “Nairi” ve “Uruatri” topluluklarının kurdukları kent devletleri şekline dönüşmüştür. Pattin (Hatay), Kummuh (Gaziantep), Minva (Ağrı) gibi yerleşim alanları dönemin en çok göze çarpan kentleri durumundadır. Siyasal olarak Hitit, Assur ve Babil devletleri arasında paylaşılan; buna karşın özgün kimliklerini koruyan kentler daha çok bölgenin coğrafi olarak imkan tanıdığı alanlarında yüksek surlu ve dağlara yaslı olarak şekillendirilmiştir.¹²⁴ Yörede kurulan kentler Orta ve Batı Anadolu’daki kentlere göre farklılıklar göstermektedir. Öncelikli olarak daha dar bir alana sahiptir. Coğrafyanın

---

* Hititlerin bölgeye egemen olmasıyla birlikte sosyal mekanlarda yaşam değişimleri oldukça dikkat çekicidir. Hitit egemenliğiyle birlikte bölge dolmaya başlamış, Huro-Aras, Khirbet Kerak, Koroz gibi isimler altında yeni bir sosyal yaşam kültürü doğmuştur.

¹²² Heine-Geldern, Robert, “151. *The Comming of the Aryens And The End of the Harappa*” Civilization Man, Vol:56, London, Octobre 1956, s: 138-139

¹²³ Heine-Geldern, Am. s: 140

¹²⁴ Heine-Gelbern, A.m. s:141

etkisiyle dağların yamaçlarına doğru genişlemiş ve büyük surlarla çevrilmiştir. Depolar, ambarlar, ahırlar daha çok yer altına veya dağların içine doğru oyulmuştur. Tapınaklar, saraylar ve kamuya ait diğer tesislerde birden fazla kat uygulamasına gidilmiştir. Kamu binalarının genellikle kentin en yüksek ve en korunaklı bölgesinde olması, ayrıca kalın surlarla kent içinden ayrılarak çevrelenmesi genel bir alışkanlıktır.

Yüksek kesimlere inşa edilen kentlerin teraslandırılarak yerleşime açılması göze çarpan bir başka özelliktir. Evler, avlular ve bahçeleriyle birlikte hiçbir boş alan bırakmaksızın bitişik halde yapılandırılmış, genellikle iki katlı olarak yapılarak alandan kazanılmaya çalışılmıştır. Bahçe ve avlularda ocakların bulunması, ahır ve depoların yapılması yaşam alanının parçasıdır.¹²⁵ Mahalle sistemi ve bu sistemin yollarla birbirine bağlanması Hitit kent kültürünün bölgede uygulandığının en tipik göstergesidir.

Anadolu'da Tunç Dönemi'nde kesin hatlarıyla belirli bir yapıya kavuşan sosyo-mekansal kültür, yerini M.Ö. 1100'lerde başlayan ikinci büyük göç dalgasıyla yeniden büyük bir değişim sürecine bırakmıştır. Anadolu'nun en önemli siyasal gücü olan Hititleri ortadan kaldıran bu gelişme, yaklaşık 150 yıl kadar süren ve "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan hızlı nüfus hareketlerinin en önemli nedenidir. Karanlık dönem boyunca bu ana kadar kurulan büyük yerleşim alanları yakılıp, yıkılmış; pek çoğu da insansız hale getirilmiştir. Kargaşanın ortadan kalkıp, durumun yeniden bir istikrara kavuşmasının ardından Anadolu coğrafyası üzerine irili ufaklı pek çok kent devletleri kurularak farklı yaşam kültürleri yaratılmıştır. Anadolu'nun batısından doğusuna kadar sırayla İyonlar, Frigler, Lidyalılar, Urartular tarafından kurulan (ya da onların egemenliğine giren) pek çok kentin ortaya çıktığı bilinmektedir. Söz konusu kentlerin mekansal alanları ve yapıları bu yeni döneme uygun olarak yeniden düzenlenmiştir.

Nitekim Demir Dönemi kentlerinin mekansal kurgusunda dikkati çeken ilk özellik "pazar yeri"nin ortaya çıkışı, ikincisi ise "para"nın kullanılmaya başlanmasıdır.¹²⁶ Tunç Dönemi'nde uluslararası ticaret kavramından çok öteye yalnızca kentsel ekonominin basit bir uzantısı olan, oldukça ilkel bir düzeyde mal takası için kullanılan pazar alanları, Mezopotamya, Mısır ve Yunan ticaret kolonilerinin Anadolu içinde etkilerini arttırmaları sonucunda yeniden yapılandırılmıştır. Tunç Dönemi'nde

---

¹²⁵ Hout, Jean, Valbelle, Dominique, Thalman, Paul, Kentlerin Doğusu (Çeviren: Ali Detaş Girgin), İmge Yayınları, Ankara, 2000, s:237

¹²⁶ Aktüre (a), A.g.e. s: 9

tapınaklarda ve devlet üretimi altında tutulan ambarlarda (ziggurat ve benzeri) toplanan ve buradan yapılan ticaretin giderek tüccar sınıfı eline geçmesi kentlerin anlam ve işlevlerini değiştirmiştir.¹²⁷ Deniz ve su yollarının kullanılarak devasa boyutlara ulaşan ticaret sonucunda kıyı kentlerinin sayısında ve işlevinde hızlı bir artış görülmektedir. Liman kentlerinin işlevlerindeki bu artış söz konusu kentlere olan göçleri de arttırmış; zenginlik ancak bu şekilde paylaşılmaya başlanmıştır. Kıyısı olmayan kentlerde ise nispeten gerileme ve zayıflama söz konusudur. Ana ticaret yolları üzerinde bulunan kentler dışında diğer yerleşim alanları daha çok siyasi merkezler ve tarımsal üretimin yapıldığı alanlar olarak kalmıştır. Nitekim bu tip kentlerde mekansal yapı büyük dönüşüme uğramamıştır. Tarım kentleriyle ilgili bilgiler bu nedenle daha çok arkeolojik kazılarla belirlenebilmektedir.¹²⁸ Buna karşın yoğun ticaret yapılan kentlerle ilgili doğrudan yazılı belgelere ulaşmak mümkündür. Ticaretin yoğunlaşması ve uluslararası en önemli değişim aracı haline dönüşmesi beraberinde takas yöntemlerinin de gelişimini sağlamıştır. Lidyalılarla birlikte altın, gümüş gibi değerli madenler ticari faaliyetlerde temel değişim aracı olmuştur. Değerli madenlerden üretilen paranın yoğun olarak kullanılmaya başlanması ise zenginliğin kent içinde dağılımını sağlamıştır. Mala oranla taşınması ve saklanması kolay bir araç olan para, sosyal yaşamda önemli değişiklikleri yaratmıştır. Nitekim bu değişiklikler arasına hizmet sektörünün gelişmesi, tapınakların banka olarak kullanılmaya başlanması, değerli madenlerden yapılan süs ve eşyaların çeşitlenmesi girmektedir.

Dönem boyunca kullanılan en geçerli değişim aracı hiç kuşkusuz altın ve gümüşdür. Bulunması ve çıkarılması oldukça güç olan altın ve gümüş bir o kadar kolay işlenen maden olduğu için toplumsal zenginliğin de temel göstergesi sayılmıştır.

Demir Dönemine damgasını vuran bir başka gelişmeye adını verdiği “Demir”in işlenmesiyle ortaya çıkan teknolojik gelişmelerdir. İlk defa M.Ö. 1400 yıllarında Hitit egemenliğinde işlenmeye başlanan demir, dönemin ortalarına doğru günlük yaşama sokulmuş, böylece tunç madeninin kullanılmasındaki ağır maliyetler ortadan kaldırılmıştır.¹²⁹ Demirin yoğun olarak işlenmesi öncelikle savaş tekniklerine

---

¹²⁷ Ağaoğulları, Mehmet Ali, Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitapevi, Ankara, 2004, s: 18-20

¹²⁸ Aktüre (a), A.e. s: 30

¹²⁹ Aktüre (a), A. e. s:47-48

yansımıştır. Tunç'a oranla daha sağlam ve ölümcül olan demirden yapılmış silahlar iktidarların gücünü ve kalıcılığını belirlemiştir. Kılıç, mızrak, ok, kalkan ve demir tekerlekli savaş arabaları merkezi otoritelerin kurulmasında önemli belirleyici olmuşlardır. Demir kökenli silahların kullanılmaya başlanmasıyla birlikte kentlerin surları daha da kalınlaşmış ve savunma tekniklerinde yeni buluşların önü açılmıştır. İkinci katkı ise kuşkusuz tarımsal üretimdedir. Demirden yapılan sabanları, çiftler ve baltalar ormanların açılmasında, bataklıkların kurutulmasında önemli rol oynayarak daha fazla üretimin önünü açmıştır.

Demirin sosyal yaşama sağladığı üçüncü katkı ise zanaatkarların ekonomideki rolleri üzerinedir.¹³⁰ Demirin işlenmesinde yaratılan yeni teknolojik birikim sosyal yaşamın diğer alanlarında faaliyet gösteren zanaatkarlara özgün fikirler vermiştir. Daha sağlam, ince işçiliğe uygun ve kitlesel üretim için gereken araç ve gereçlerin demirin sağlamlığıyla bütünleştiren zanaatkarlar; mobilize hale getirilerek, mekansal aktivitelerini artırabilmişler; böylece uzmanlaşmış ve sınıflara ayrılmış toplumsal yapıyı tamamlamışlardır.¹³¹

Sosyal yaşamda ortaya çıkan dinamik yapı mekanın niteliğinde ve özelliğinde de önemli dönüşümleri sağlamıştır. Dönemin sonlarından itibaren Anadolu'da kentlerin sayısında önemli artış gözlenmektedir. Bu dönem içinde coğrafi olarak Anadolu'nun batısı, doğu ve güneydoğusunda ciddi nüfus hareketleri yaşanmıştır.

Dönem içinde Ege adalarında kurulan ve Anadolu'nun batısında koloni kentler kuran Minos, Myken ve Akha gibi tüccar ve denizci uygarlıklarının hızla koloni faaliyetlerine giriştikleri belirlenmiştir. İç Batı Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alan içinde koloni kentleri kurarak İyon, Frig, Lidya gibi uygarlıkların doğusuna zemin hazırlamışlardır. Balkanlar üzerinden gelen göçlerle birlikte dönemin ilk bin yılında Anadolu'nun batısında 61 büyük yerleşim alanının kurulduğu görülmektedir.¹³²

Söz konusu yerleşim alanları arasında göze çarpan kentler ise Ksantos (Antalya), Ephesos, Sardies (İzmir), Draskyleiun (Bursa), Midas (Eskişehir), Gordion (Ankara)'dır.* Bölgede kurulan yerleşim alanlarının mekansal özellikleri (bazı

---

¹³⁰ Childe (a), A.g.e. s:124

¹³¹ Aktüre (a), A.e. s:49

¹³² Peake, A.g.m. s:643-645

* Söz konusu yerleşim alanlarının en büyük özellikleri siyasal ve ekonomik bakımdan merkez özelliği

farklılıkları taşımakla birlikte) hemen hemen aynıdır. Kentler ticaret temel alınarak yapılandırılmıştır. Tunç Dönemine nazaran daha geniş ve herhangi bir doğal engele dayandırılmaksızın düz araziler üzerine kurulmuşlardır. Çoğu kentin denize ya da akarsuya açılan limanları bulunmakla birlikte toplu halde etrafı kalın taş temelli surlarla çevrilmiştir. Gelir düzeyi büyük aileler genellikle birbirine yapışık, tek katlı evlerde ikamet ederlerken; geliri yüksek soylular için iki yada daha fazla konutlar geçerlidir. Ayrıca bu tip ailelerin evleri daha çok iki katlı, geniş avludan meydana gelmektedir.¹³³

Tunç Dönemi'nden kalan "Megaron" yapı tipi söz konusu yerleşim alanlarında da olduğu gibi uygulanmıştır. Dikdörtgen bir yapıdan ibaret olan ve başka tür yapılardan bağımsız olarak inşa edilen, 3-4 odalı megaronlar soylular, tüccarlar ve krallar tarafından kullanılmıştır. Dönemin ortalarından itibaren megaronların kralların konutuna dönüştüğü görülmektedir. Megaronların etrafında tapınakların, depo ve ambarların oluşturulduğu ve kentten daha izole olacak biçimde koşullandırdıkları da gözden kaçmayan bir ayrıntıdır.

Megaronların giderek toplumsal yapıdan ayrılmaya başlaması, aynı zamanda "polis" kültürünün de ortaya çıktığı bir döneme rast gelmektedir. "Polis"ler Batı Anadolu kültürü içinde uygarlığın temel göstergesi olacak biçimde oluşturulan; kozmopolit ve çok işlevli kent modelleridir. M.Ö. 700 yıllarına tarihlenen dönemlerine kadar bir hayli etkin ve geçerli bir kent modeli olan "polis"ler tarım dışı üretimin yoğun olarak yapıldığı, etrafı surlarla çevrili, merkezi bir yerleşme (asty) ile, etrafındaki tarım alanından (chora) oluşan, nüfus olarak küçük ve kendi kendini yöneten yerleşim alanları olarak kurulmuşlardır.¹³⁴ Ephesos (İzmir), Halikarnassos (Muğla), Magnesia ve Miletos (Aydın), Smyrna (İzmir) gibi polisler dönemin en göze çarpan yerleşim alanlarıdır.

M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren polislerin "akropolis"lere dönüşerek çevrelerindeki tarım alanlarını da içine aldığı görülmektedir. Hızla artan nüfusun besin ihtiyacının karşılanmasına duyulan zorunluluk akropolislerin ortaya çıkışında temel unsurdur. Başta Ephesos olmak üzere Miletos (Miletus), Smyrna, Sardis bu yüzyılın en görkemli akropolleridir. Akropollerin bir başka özellikleri ise aynı zamanda yörelerinde oluşan

---

göstermeleridir.

¹³³ Aktüre (a), A.g.e. s: 158

¹³⁴ Aktüre (a), A.e. s: 162-163

siyasi otoritelerinde merkezi olmalarıdır. Sardes Lidya'nın, Smyrna ve Miletos İyon birliğinin merkezini oluşturmaktadır.¹³⁵

Anadolu'nun batısından doğusuna doğru gelindiğinde öncelikle Tunç Dönemi'nde gözde olan yerleşim alanlarının büyük çoğunluğunun ıssızlaştığı ya da halen var olanların nüfuslarında seyreilmelerin başladığı bilinmektedir. Anadolu'nun batısı deniz ticaretinin önemli etkisiyle hızla zenginleşmeye ve refah toplumu haline dönüşürken Orta Anadolu'nun ıssızlaşmasına neden olmuştur. Orta Anadolu'da batıya açılan ilk kapı olan Gordion (Ankara), Friglere başkentlik eden en önemli yerleşim alanıdır.¹³⁶ Frig topraklarının doğusundan Kapadokya ve Kilikya yörelerine kadar uzanan geniş coğrafya içinde başka bir siyasal otoriteye rastlanmaz. Kilikya Bölgesi (Çukurova) içinde geç dönem Hitit kent devletçilerinin kurulduğu kentler ise Batı Anadolu'daki sosyal ve mekansal yaşamı karşılamaktan oldukça uzaktır. Yörede Mazaka (Adana) dışında sosyo-ekonomik açıdan önemli bir yerleşim alanına rastlanmaz. Beş Hitit prensi tarafından yönetilen kent, tipik Tunç Dönemi mekansal alışkanlığının devamı dışında stratejik varlık gösterememiştir.*

Orta Anadolu'da yaşanan ıssızlaşmanın aksine Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri tıpkı batıda yaşanan hareketliliğe sahne olmaktadır. Assur kaynaklarında söz konusu hareketliliğin temeli tıpkı batıda olduğu gibi Kafkaslar üzerinden gelen göçebe kavimlerin Assur koloni kentlerine çöreklenmesi olarak belirtilmiştir¹³⁷ Nairi ya da Uruatri olarak tanımlanan bölgede Urartular tarafından önemli bir siyasal nüfuz alanı yaratılmıştır. Feodal kent birliği şeklinde ortaya çıkan Urartular, Van ve civarını merkez edinerek Malatya ve Elazığ yörelerine kadar egemenliklerini genişletmişlerdir. Urartu merkezli Doğu Anadolu'nun en göze çarpan kentleri Tuşpa, Sardunihili, Rusahanili ve Anzaf'dır.¹³⁸ Van Gölünün doğu yakalarında birbirine çok yakın olarak kurulan kentler sırtını oldukça sarp dağlık alanlara yaslayarak doğal korunma alanı oluşturmak kaygısı

¹³⁵ Morris, Ian "Kent ve Devlet Olarak Erken Polis" Antik Dünyada Kırsal ve Kent, Edt: John RICH ve Andrew W. Hadrill, (Çeviren: Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000, s:25-29

¹³⁶ Hall, Alan "Phrygian Sites", The Classical Review New Ser. Vol:24 No:1, March 1974, s:120-122

* Mazaka'nın başını çektiği yörede 24 adet geç dönem Hitit kent krallıklarının bulunduğu bilinmektedir. Tabal Ülkesi olarak da tanınan söz konusu kentler daha sonra sırasıyla bağımsızlıklarını ilen ederek Urartu, Assur ve Babil nüfuzu altına girmişlerdir.

¹³⁷ Bilgiç, Emre "Urartular", Türk Ansiklopedisi C:33, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984, s:38-39

¹³⁸ Bilgiç, A.g.m., s:40

üzerine yükselmişlerdir. Kentlerin en önemli bir başka özelliği kısmen gümüş ve altın, yoğunlukla demir, kurşun ve bakır madenlerinin yoğun olarak üretildiği yerleşim alanları olmalarıdır.¹³⁹

Madencilik yaygınlaşmış olması kentin sosyal ve mekansal dokusuna işlemiştir. Dağların hemen eteklerine yaslanan kentler ayrıca surlarla çevrelenerek güçlendirilmiştir. Dolayısıyla kentler kale-kent düzenini andırmaktadır. Üstelik birbirleri arasındaki yakınlık ekonomik ve sosyal yönden birbirine bağımlı, her biri belirli bir uzmanlık dalı ve amacına hizmet eden dayanışmacı kültürün egemen olduğunu gösterir. Doğu Anadolu bölgesinde M.Ö. 11. yüzyılın başlarında Assur krallarının Urartu üzerine çıktıkları seferlerde 60'a yakın kentin ele geçirildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁰ Yayla ve dağ eteklerine kurulan kentlerin Anadolu'nun diğer yörelerindeki megoron, kare, dikdörtgen gibi geometrik ve düzenli bir yapıdan oluştuğu gözlemlenmiştir. Kentlerin yapısı daha çok coğrafya ile ilgilidir. Depolar, barınaklar, ahırlar gibi unsurlar dağların içlerine oyularak düzenlenmiş; geriye kalan alan daha çok yerleşim maksadıyla kullanılmıştır. Buna karşın krala ait saray(lar)ın ve toprakların daha özenle korunarak kent içi kaleler biçiminde oluşturulduğu gözden kaçmaz. Ayrıca depoların "Ziggurat"* biçiminde kurulduğu da belirlenmiştir. Siyasal otoritenin merkezi konumunda olan kentlerde depoların yoğun olarak yapıldığı ve oldukça sıkı korundukları önemli bir ayrıntıdır.

Merkeze yakın olan ve düzlüklere kurulan kentlerde daha çok tarımsal üretim yapılmıştır.¹⁴¹ Merkezi kentler kadar sıkı korunmamakla birlikte tarım kentleri uzmanlıklarına göre yapılandırılmıştır. Kentler arasında yerine göre genişliği 4-6 metre arasında değişen yollar yapılmış; su kanalları ve barajlar açılarak tarımsal üretim için

¹³⁹ Köroğlu, Kemalettin (b), "Northern Border of the Urartian Kingdom" *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van*", 6-10 August 2001, London 2005: 99-106

¹⁴⁰ Zimansky, Paul (a), *Ecology And Empire: The Structure of the Urartian State* University of Chicago Press, USA, 1985 s:46-49

* Kelime anlamı itibarıyla Ziggurat Sümer, Babil ve Assur kültüründe yer alan "yükseltmiş yer" anlamına gelir. Esasen piramite çok benzeyen ve tapınak olarak kurulan Zigguratlar, aynı zamanda üretilen ürünlerin depolandıkları yerler olarak görülmektedir. Mezopotamya kültürüne ait olan Ziggurat'lar Mısır dışında bütün uygarlıklar tarafından benzer bir mantık içinde yapılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salvadori, Mario, *The Art of Construction*, Macmillian Press, USA, 2003, s:21-33

¹⁴¹ Zimansky (a), A.e. s:51-56

gerekli su kaynakları sağlanmıştır.¹⁴² Su kanalları ve yolların güvenliği için kontrol noktaları, kaleler ve köylerin oluşturulmasına özen gösterilmiştir. Özellikle Van Gölü'nün güney ve batısına doğru açılan ve Van Ovası üzerinde kurulan bu yerleşim alanları yukarıda belirtilen maksattadır. Kuruluş amacı ne olursa olsun hemen hemen bütün Urartu kentlerinde evlerin taş yapılardan oluştuğu, 2-3 odadan meydana geldiği bilinmektedir. Evlerin kentin yapısına göre avluya açılması; avluda hayvan barınakları ve bir ocağın yer alması standartlaşmış bir tercihtir. Genelde evlerin yüksekliği en çok 2 m. civarındadır. Bütün evlerde tanrılara adak olarak hazırlanan sunakların ya da köşelerin yapılmasına özen gösterilmiştir.

Urartu egemenliğinde bulunanların dışında bölgenin bir başka yerleşim alanı Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan "Karkamış"tır. Hititlerden alındıktan sonra Assurların önemli bir kenti olan Karkamış, Demir Dönemi'nin sonlarına doğru tamamen yıkılmasına karşın, Mezopotamya kültürünün Anadolu'ya bıraktığı en önemli miraslardan birisidir.

Tipik bir Assur Kenti olan Karkamış bugün Suriye-Türkiye sınırları arasında kalan Gaziantep çevresinde kurulan bir yerleşim alanıdır.¹⁴³ İç içe üç ana bölümden meydana gelen kent, Fırat Irmağı'na dayanarak kurulan özgün bir kent modeline sahiptir. Kentin en küçük bölümü yöneticilerin, tapınakların ve depoların bulunduğu, Fırat Nehri'ne açılan limanı bulunan "Kale"dir. Fırat nehir ticaretini denetleyen kent, özerk bir yapıya sahip olduğundan yönetim ve din kadrosunun özenle korunmasına dikkat etmiştir. Kale iki kapıyla İç Kent'e bağlanmıştır. İç kent, Karkamış'ın sanayi üretiminin yapıldığı, ticari faaliyetlerin düzenlendiği, tüccar, askeri ve zanaatçı sınıfının ikamet ettiği meskun mahaldir. Dış Kent'le doğu ve batı yönünde ikişer kapıyla bağlanmıştır. Buradaki evler daha gösterişli, iki veya daha fazla katlı, megaron yapılı ve geometrik olarak inşa edilmiştir. Kent merkezinde tapınaklar ve sunaklarla geniş bir azar alanının yer aldığı bilinmektedir.¹⁴⁴ Dış Kent ise kentin en geniş ve işlevsel bölgesidir. Taş ve kerpiç destekli 2-4 metre uzunluğunda ve 60 cm genişliğinde dış

¹⁴² Belli, Oktay (a), "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu, Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 27-31 Mayıs 2002, s: 159-163

¹⁴³ Russel John "Spatial Narratives: Social Memory And Architectural Practicein Early Iron Age Karkamis" Collage Art Association, 94 th. Annual Conferance Boston, February 22-25, 2006, s:2-3

¹⁴⁴ Russel, A.g.m. s:5-8

surla çevrili olan bölge sıradan vatandaşlar ile köylülerin ikamet ettikleri bir alan özelliğindedir. Bölge içinde mahalle tipi bir yerleşme alışkanlığı mevcuttur. Dikdörtgen yapılı evler, genellikle tek katlı olup, birbirine yapışıktır. Bütün sokakların geniş bir alana ve tören yoluna açılmasına özen gösterilmiştir. Bazı evlerde ısınma ve imalat için ocak yapılması burada da çanak-çömlek ile diğer imalat ürünlerinin üretildiği görülmektedir.¹⁴⁵

---

¹⁴⁵ Russel, A.m. s: 8

İKİNCİ BÖLÜM: İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARINDA DEVLET VE KAMU BÜROKRASİSİ

I. İLK ÇAĞDA ANADOLU'DA KURULAN ÖNEMLİ DEVLETLER: SOSYO-EKONOMİK VE SOSYO-POLİTİK ÇERÇEVE

Anadolu'da devletlerin doğuşu İlk Çağ'ın ara dönemlerine bağlı olarak süreklilik göstermektedir. Öncelikli olarak Geçiş Dönemine bakıldığında tam anlamıyla gözle görülür bir siyasal yapılanmanın varlığından söz etmek mümkün değildir. İlk yerleşim alanlarının belirmesi tarım toplumuna geçiş ve üretim biçimlerinde dönüşümün yaşandığı bu dönem, gerçekte devletleşmenin ilk adımlarının atıldığı bir süreçtir. Buna karşın dönemin sonlarında ve Bakır Döneminin başlarında siyasal karakterli otoritelerin belirmeye başladığı açıktır. Özellikle Güneydoğu Anadolu'da ve Batı Anadolu'da yerleşim alanları daha kesin ifadelerle şekillenmiştir.

Güneydoğu Anadolu'da Assur ve Babil uygarlıklarının etkisiyle Hallan Çemi (Batman), Çayönü (Diyarbakır) , Nevali Çöri (Şanlıurfa) gibi yerleşim alanlarında siyasal otorite denilebilecek yapıda kentlerin oluşmaya başladığı söylenebilir. Bu yerleşim alanlarında planlı bir köy modeli, dikdörtgen yapıli evlerin inşa edilmesi düzenli bir yaşama geçişin en belirgin örneklerini oluşturmaktadır.¹⁴⁶ Güneydoğu'dan başlayarak batıya doğru Gritille, Hayazhöyük (Elazığ), Caferhöyük (Malatya) Asıklıhöyük (Aksaray), Kaletepe (Niğde), Can Hasan (Konya), Hacılar (Burdur) höyüklerinde dönemin en belirgin siyasal otoritelerinin kurulduğunu gösterir izlere rastlanmıştır.

Bakır Dönemi'nden itibaren kentsel yaşam alanları sayı ve niteliğinde görülen belirgin dönüşüm, siyasi otoritelerin karakterlerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerine doğru genişleyen Assur nüfuzu Halaf kültürü çerçevesinde devlet olgusunun gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir. Babil ve Mısır ile girişilen mücadelede Assurlar Anadolu üzerinde kurdukları ticaret kolonilerinin kent-devlet biçiminde şekillenmesine göz yumarak bölgedeki

---

¹⁴⁶ Karşılaştırınız. Yardımcı, Nurettin, " *Harran Kazı ve Temizlik Çalışmaları*"15. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 24-28 Mayıs 1993 s: 513-519

nüfuzlarının güçlenmesini sağlamışlardır.¹⁴⁷ Dönemin ortalarına doğru Ubeyd kültürü etkisi altına giren Güneydoğu Anadolu Assur merkezi idaresinin neredeyse taşra uzantısı haline dönüşmüştür. Nitekim Bakır Dönemi'nin ortalarından itibaren Hatuşaş (Çorum), Alişar (Yozgat), Kültepe (Kayseri), Değirmentepe, Kuluşağı, İkizhöyük (Malatya), Korucutepe, Sakçagözü (Hatay), Gözlükule (Tarsus), Yumruketepe (Mersin) yörelerinde Assur karakterli kentlerin ortaya çıktığı bilinmektedir.¹⁴⁸ Genel olarak "Assur Ticaret Kolonileri Çağı" olarak adlandırılan bu dönem içinde oluşturulan "Karum (Ticaret Koloni Kentleri)"lar sokakları, evleri, dükkanları ve bu binaların içinde günlük ihtiyaçlara yönelik ev eşyaları; ölümlere adanmış olan adak niteliğindeki çeşitli hediyeleş eşyalar M.Ö. 19. yüzyıldaki Anadolu'nun hayatı ve uygarlık seviyesini göstermektedir.¹⁴⁹

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın hemen ardından bu kez Orta Anadolu'da Kussara Krallığı'ndan söz edilmektedir.¹⁵⁰ Başkenti tam olarak henüz belirlenememekle birlikte Alişar (Yozgat) olarak tahmin edilen Kusarsa Krallığı Anadolu'nun ilk merkezi otoritesi olarak kabul edilebilir. Anitta'nın iktidarı sürecinde güçlü bir otorite haline dönüşen Kusarsa Krallığı daha sonra akıbeti meçhul bir uygarlık haline dönüşmüştür. Kussara'nın akabinde Hititlerin tarih sahnesine çıkması ve yine Hitit kaynaklarında Anitta'ya yoğun vurgu yapılması, söz konusu uygarlığın Hititlerin ataları olarak kabul edilmesine ya da en azından örnek alınan çağdaşı bir uygarlık şeklinde değerlendirilmesine yol açmıştır.¹⁵¹

Batı Anadolu'da ise Yunan koloni kentleri ile bunlardan esinlenerek ortaya çıkan siyasal otoriteler oluşmuştur. Kumtepe, Beşik-Sivritepe (Çanakkale)'den başlayarak Beycesultan (Denizli), Aphrodisias (İzmir), Kuruçay, Hacılar (Burdur) yörelerinde Yunan koloni kent-devletleri kurulmuştur. Ancak Batı Anadolu'da kurulan kentlerin temel özellikleri, Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde kurulan

¹⁴⁷ Ökse, Tuba, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Savaş" Cumhuriyetin 80. yılında Sivas Sempozyumu, 15-17 Mayıs 2003 Sivas, s:123

¹⁴⁸ Harmankaya, Savaş, "Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme" Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a74b, İlk Tunç Çağı, TASK Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s:20-23

¹⁴⁹ Kinal (a), A.g.e. s:60-61

¹⁵⁰ Giorgadze, George, "The Hittite Kingdom", The Early Antiquity (Editor: Igor Diakonof), The University of Chicago Press, (Translated by: Alexander Kirjanof), USA, 1991, s: 266-286

¹⁵¹ Giorgadze, A.e. s: 271-271 ve Kinal (a), A.e. s: 68-69

kentlerden daha bağımsız ve daha belirgin otoriteye sahip yerleşim alanlarının oluşturulmasıdır.¹⁵²

Tunç Dönemi'ne gelindiğinde Anadolu'da ilk devletlerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Ek-2, Harita 5'de görüleceği gibi kuzeybatı ve doğu yönlerinden Anadolu üzerine doğru yapılan ilk büyük göç, Assur ve Babillerin durgunluk sürecine girmesi, madencilik ve yerleşik kültürün kendi otoritesini kuracak kadar olgunlaşması Tunç Dönemi'nde devlet kurgusunun yaratılmasında önemli faktörlerdir. Anadolu'nun batı bölgelerinde Troy başta olmak üzere Aphrodisias (İzmir), Beycesultan (Denizli) ve Külliüoba (Eskişehir) yerleşim alanlarında etrafı sağlam surlarla çevrilmiş kale biçimli kent devletleri birbiri ardına ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun orta bölgelerine bakıldığında ise güçlü beyliklerin ortaya çıktığı ve esaslı bir devletleşme sürecinin yaşandığı belirlenmiştir.¹⁵³ Kızılırmak'ın batısında, Ankara civarında Karaoğlan, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Koçumbeli, Karayuşan, Polatlı ile doğusunda Alişar (Yozgat) ve Alacahöyük (Çorum) Tunç Dönemi'nin en önemli yerleşme alanıdır. Özellikle Alacahöyük, Alişar, Karayuşan, Ahlatlıbel, Koçumbeli'de kurulan kentler diğer bölgelerden farklı olarak tamamen bağımsız, Anadolu'ya has yerleşim kültürü çerçevesinde kurulmuş otoritelerdir. Söz konusu yerleşim alanları merkez alındığında İç Anadolu'nun batısında Gordion (Ankara), Karaoğlan, Yazıhöyük (Eskişehir); kuzeyinde İkiztepe (Samsun), güneyinde Gözlükule (Tarsus), Yumruktepe (Mersin); doğusunda Kültepe (Çorum), Boğazköy (Yozgat) yörelerine kadar özgün kent kültürü ve devlet anlayışının yaratıldığı açıkça görülmektedir.

Tunç Dönemi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulmaya başlayan kent-devletlerinin karakteristik özellikleri tam anlamıyla yeni bir süreç başlatmıştır. Orta Tunç devresinden itibaren Transkafkasya ve Aras Nehri'nin kuzeyinden gelen yoğun göçmen dalgası Anadolu'da belirgin bir değişimin önünü açmıştır. Ubeyd Kültürü yerini Uruk kültürüne bırakmış, bölge üzerinde Assur, Babil ve Mısır uygarlıkları yeni bir sosyo-kültürel durum yaratmıştır.

Erken Transkafkasya, Kura, Aras, Khirbet, Kerak ve Karaz gibi tanımlarla da adlandırılan bu dönem içinde bölgenin coğrafi ve iklim koşullarında etkisiyle özgün

---

¹⁵² Mansel, A.Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayınları, XIII. Dizi, Sayı: 8⁷, Ankara, 2004, s: 23-27

¹⁵³ Sevin (a), A.g.e. s:131

siyasa-otorite modelinin kurgulanmasına yol açmıştır. Söz konusu yeni kültürün etki alanı Malatya, Kahramanmaraş, Islahiye, Çukurova, Ürdün, Kerak Vadisi, Iğdır, Erzurum yörelerine kadar yayılan bir özellik göstermektedir.¹⁵⁴ Nitekim Pulur-Sakyol (Elazığ), Karagündüz (Van), Gelinciktepe, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Köşkerbaba, Pirat ve İmikuşağı (Malatya) ile Değirmentepe (Bingöl), Hacinebi (Gaziantep), Tell El Mardikh (Suriye), Tell Taya (Irak) Harran, Titriş ve Kazane (Şanlıurfa) yörelerinde söz konusu kültüre bağlı kent otoriteleri ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵ Bakır Dönemine oranla siyasi çekişmelerin, istila ve savaşların yoğunlaştığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi dönemin sonlarına doğru Assur ve Babil nüfuzu altına girmiştir.

İlk Çağ'da Anadolu'da devlet olarak tanımlanabilecek siyasi otoritelerin ortaya çıkışı yerleşik yaşamın gelişmesi, sosyo-kültürel yapının evrimleşmesi özellikle Mezopotamya ve Yunan uygarlıklarının Anadolu üzerinde kurdukları koloni kentlerinin doğuşuyla yakından ilintilidir. Dağınık kent devletlerinin bir araya gelerek siyasal bir organizasyona dönüşmeleri Tunç döneminin ortalarından itibaren, aşağı yukarı M.Ö. 2000 yıllarından sonra gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Anadolu üzerinde sırazaman dizini içinde Hititler başat güç şeklinde ortaya çıkmıştır.

Orta Tunç Devresinde Anadolu'nun kuzey kesimlerde belirgin bir siyasal oluşum henüz görülmez. Pala ve Kaşka göçleri bölge üzerinde yoğun olarak devam ettiğinden arazinin koşulları da göz önüne alınarak gerçek bir devlet oluşumu yaşanmamıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise Van Gölü etrafında Nairilerin, Harran yöresinde Mitanni'lerin, egemenlik kurdukları söylenebilir.* Mezopotamya etki alanı içinde kalan bu bölgelerin en eski sahiplerinden olan Assur, Babil ve Perslerin ise

¹⁵⁴ Gill, Stein, "Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report On the 1992-1993 Excavations at Hacilar, Turkey", American Journal of Archaeology, Vol:100 No: 2, April 1996 s:205-208

¹⁵⁵ Gill, A.m. s:208-210

* "Bereketli Hilal" bölgesinde kurulan Mitanni Krallığı, bugünkü Ceylanpınar civarında bulunduğu sanılan Vaşşuganni kentini başkent yapmıştır. İlerleyen süreçte Hurri Krallığı aleyhine güçlenerek gelişir ve M.Ö. XIV. yüzyıl sonlarında, tamamiyle onun yerine geçer. Bu arada Kargamış, Harran, Urfa, Halep ve Antakya gibi kentler Mitanni hâkimiyetine girmiştir. Mitanniler ülkesi, o dönemin dünya siyaseti bakımından çok önemli stratejik bir bölgedir. Mezopotamya'dan Karadeniz'e, Akdeniz'e, Mısır'a ve buralardan yine Mezopotamya'ya giden yollar Mitanni denetimi altına alınmıştır. Bu coğrafi yapısıyla Önasya'da Mitanniler'e büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Mitanniler, daha sonra bu avantajı kullanıp, Mısır ve Hitit krallıkları arasında üçüncü bir güç durumuna gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkzn. Oates, David, Oates, Joan, McDonald, Helen, "Excavations at Tell Brak, Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods" Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 317 Feb., 2000, s:80-81

kısmen daha güneye çekildiği Hazar, Filistin ve İran topraklarında iktidar mücadelelerine girdikleri görülmektedir.¹⁵⁶

A. Hititler: Anadolu'da Devletin İlk İnşası

Tunç Dönemi'nin ortalarından itibaren, İç Anadolu'da dağınık kent devletlerinden örülü siyasal yapının merkezileşmeye başlamasıyla birlikte, Alacahöyük (Çorum), Alishar (Yozgat) ve Hattuşa (Çorum) merkezli Hititler tarih sahnesine çıkmıştır.

Kızılırmak yayı içine yerleşen, Anadolu'nun yerli bir kavimi olarak tanımlanan Kusarsa ve Hattiler üzerine çöreklenen Hititler, Tunç Döneminin ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan en büyük siyasal otorite olma özelliğini taşımaktadır. M.Ö. 2. bin yıl içerisinde bölgede hatırı sayılır merkezi bir devlet olmayı başaran Hititler batıda Bitik, Gavurkale (Eskişehir); kuzeyde İnandık (Kastamonu), Şapinuva (Samsun), Tapiga (Ordu); doğuda Sarissa (Sivas), Melid (Malatya), Korucutepe (Elazığ); güneyde Tuvanuva (Konya), Kizzuvatna (Çukurova), Allallah (Hatay), Kadeş (Filistin)'e uzanan oldukça geniş bir alanı egemenlikleri altına almışlardır.¹⁵⁷

Hititlerin Anadolu'nun içbölgelerinden başlayarak nüfuz alanlarını genişlettiği devre içinde Batı Anadolu'da Troya (Çanakkale)'nin yeniden yükselişe geçtiği Karabel (İzmir) yöresine kadar genişlediği gözlemlenmektedir. Batı Anadolu'nun güney kesimlerinde ise Arzava, Karkışa ve Lukka göçlerinin oluşturduğu ve Yunan ticaret kolonileri üzerine çöreklenmiş kent devletçikleri kurulmaya başlanmıştır. Söz konusu yöre siyasal açıdan oldukça çalkantılı bir evrim geçirmektedir. Zaman zaman Hitit baskısı yöre üzerinde etkili olmuştur.

Hititler, sosyo-ekonomik açıdan Anadolu'da Tunç Dönemi ekonomik ve kültürel yaşantısının en ileri aşamasını temsil etmektedir. Önceden planlanmış kentsel yaşam, belirli bir düzene göre oluşturulmuş mimari ve uzmanlaşmış iş bölümüne dayalı üretim ve tüketim ilişkileri dönemin şartlarıyla kıyaslandığında oldukça gelişmiş bir aşamaya ulaşmıştır. Sosyo-politik açıdan ise toplumsal yaşamda görülen disiplinli ve aktif yaşam

---

¹⁵⁶ Ahlstrom, Gosta W, "Ancient Damascus: A Historical Study of The Syrian City-State from Earliest Times Untill Its Fall to the Assyrians in 732 B.C.E." Journal of Near Eastern Studies, Vol: 50, No:2, April 1991, s:147-149

¹⁵⁷ Ünal (a), A.g.m. s:284-286

kültürün izleri bulunmaktadır. Gelişmiş merkezi ve taşra örgütlenmesi devlet otoritesini krallığın bütün bölgelerine yansıtmayı başarmıştır.

M.Ö. 1190 yıllarında Hititlerin sona ermesiyle birlikte başlayan Demir Dönemi siyasal açıdan büyük bir kargaşanın yaşandığı bir süreç özelliğini taşımaktadır. İlk göç dalgası nasıl Hititleri kurduysa, bu dönem içinde yaşanan İkinci Anadolu göçleri Hititleri ortadan kaldırmıştır.¹⁵⁸

B. Urartular: Demir Döneminin Yeni Siyasal Aktörü

Hititlerin İkinci Büyük Anadolu Göçleri sonucunda ortadan kalktığı dönemde Anadolu'nun doğu kesimlerinde ise Urartu Krallığı kurulmuştur. Esasen Hititler egemenliğinde Nairi ülkesi olarak adlandırılan Urartular, ortaya çıkan otorite boşluğu öncesi doğrudan Hititlere bağlı beylikler halinde siyasal varlıklarını muhafaza etmişlerdir. M.Ö. 1190'dan itibaren bağlı buldukları başkentten bağımsız hareket etmeye başlayan Urartular bir yandan Assurlar'la siyasal mücadeleye tutuşmuşlar, diğer yandan kendi aralarında konfederal bir ilişki içine girmişlerdir. Hurri, Arami, Babil ve Assur kültürlerinden oldukça etkilenen Urartular Tuşpa (Van) merkez olmak üzere Iğdır-Adilcevaz-Yüksekova üçgeninde egemenliklerini kurmuşlardır. Zaman zaman merkezi bir devlet görüntüsü sergilese de arazi koşulları ve iklim şartlarının etkisiyle güçlü dönem içinde gevşek beyliklerden oluşan yapılanma göstermektedir.

Genel olarak Urartular, sosyo-ekonomik açıdan yoğun bir maden üretimine dayanan ve tarımda teknik açıdan önemli mesafeler kat eden bir kültürel dinamizm üzerine yükselmişlerdir. Kuruldukları coğrafyanın oldukça engebeli ve iklimin sert bir karaktere dayandığı Urartu ülkesinin, tarımsal üretimde oldukça yüksek verimliliğe dayalı bir üretim modeli kurması iyi bir örgütlenmeyle açıklanabilir. Öncelikle toplumsal düzlemde orta çıkan iş birliği kültürü, demirin ekonomi içine sokulmasıyla perçinlenmiş; su kanallarının tarım arazilerine yönlendirilmesiyle refaha dayalı bir ekonomi kültürünün yaratılmasını kolaylaştırmıştır. Devletin siyasal otoritesi ve nüfuzu ise sosyo-ekonomik ve kültürel dinamiklerden esinlenilerek geliştirilmiştir. Bu bağlamda devlet öncelikle su kanallarının açılması, barajların inşası ve yolların yapılması gibi alt yapı alanlarında temel görevleri üstlenmiştir. Devlet otoritesinin

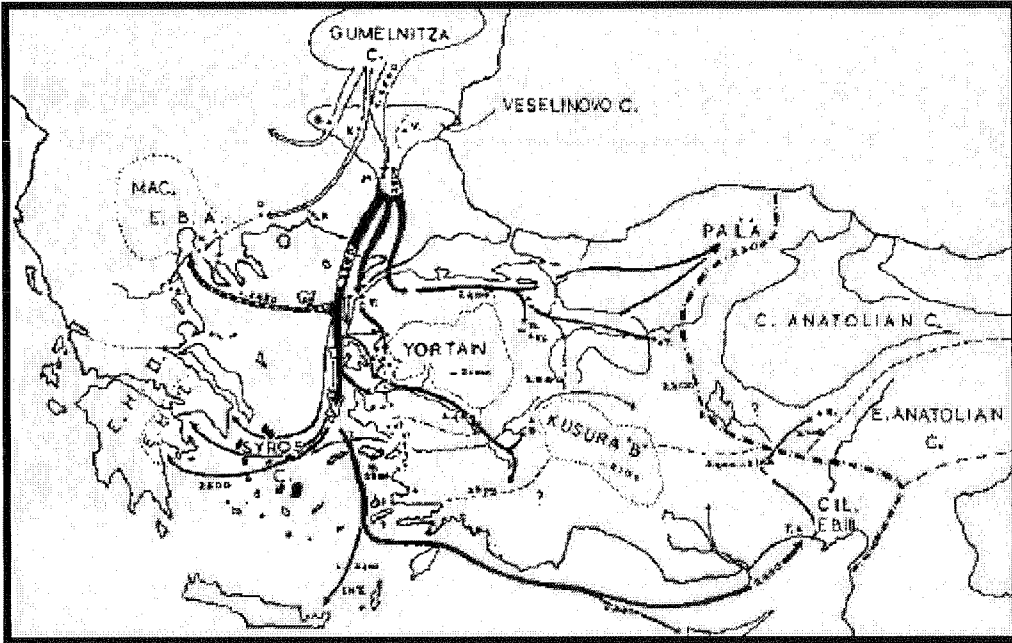
---

¹⁵⁸ Mellaart (a), s:12-15

yoğunlaştığı bir başka alan ise savunma politikalarıdır. Özellikle Assur emperyalizminin bölge üzerindeki bitmek tükenmez emelleri Urartu Devleti'nin öncelikli amaçlarından birisi olmuştur. Nitekim uzun uğraşlardan sonra Urartular, Assur seferlerini önlemeyi başarmışlar ve etkinlik alanlarını genişleterek Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde siyasal bir aktör olarak çıkabilmişlerdir.

Ne var ki, Harita 6'da görüleceği üzere dönemin başından itibaren giderek artan bir şekilde Ege Denizi'nden yoğun olarak yapılan nüfus göçü Anadolu'nun sosyo-kültürel ve sosyo-politik yapısını derinden etkilemiştir. Demir Dönemi'nin başında yaşanan göç oldukça büyük ve geniş çaplıdır.

Harita 6: İkinci Büyük Anadolu Göçleri

(Kaynak: Mellaart (a), A.g.m. s: 36)

Batı Anadolu'ya Ege Denizi'nden ve Trakya üzerinden Dor, Trako-Phrygian ve diğer Balkan Göçmenleri ile İç Anadolu'ya Karadeniz sahil şeridinden ve Kafkaslardan gelen Kaşkalar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Hazar üzerinden gelen Aramiler yerleşmeye başlamıştır.¹⁵⁹ Mısır, Sina ve Mezopotamya'ya kadar uzanan Yakınoğu coğrafyası içinde ortaya çıkan geniş çaplı göç dalgası Hititleri yıkmakla kalmamış,

¹⁵⁹ Mellaart (a), A.g. m. s:25-28

Assur, Babil ve Mısır uygarlıklarını da karmaşa içine sokmuştur. Demiri işlemeyi bilen söz konusu göçmenler siyasi yapıyı değiştirirken, sosyo-kültürel yapının da dönüşümünü hızlandırmıştır.

Yaklaşık 60 yıl kadar süren göç dalgasının hemen sonrası dönem içinde Anadolu'da üç büyük siyasi otoritenin varlığından söz etmek mümkündür: Batı Anadolu içinde; İç Ege, Kütahya-Eskişehir, Ankara ve göller yöresi hattında Frigya, İzmir, Manisa ve Aydın üçgeni içinde Lidya ve Kıyı Ege yöresinde İyon kent devletleri kurulmuştur.

C. Frigler: İç Batı Anadolu'nun Gizemli Uygarlığı

İkinci Anadolu Göçleriyle bölge üzerine giren ve İç Batı Anadolu'dan başlayarak Hattusa (Boğazköy)'ya kadar oldukça geniş bir bölgede kurulan Frigler, yarı-göçebe toplum karakteri göstermektedir. Başkenti Gordion olan Frigya Krallığı İç Anadolu'da Hititlerden boşalan siyasi boşluğu doldurmayı başarmıştır. Trakya üzerinden Anadolu'ya giren Frigler, dönemin başında dağınık beyliklerden oluşan bir siyasi yapılanma içindedirler. Yaklaşık olarak üç yüzyıl kadar beylikler halinde yaşayan Frigler M.Ö. 9.yüzyıldan itibaren merkezi bir yapı içine girmelerine karşın, kurdukları otorite Kimmer saldırıları sonucunda, aynı yüzyıl içinde yıkılmıştır.

Oldukça geniş bir coğrafya üzerinde önemli bir siyasi otorite kuracak kadar gelişmiş ve çağın gerekli toplumsal alt yapısına sahip sosyo-ekonomik kültüre sahip olmalarına karşın Frigler hakkında bilgilere neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi öncelikle Frigler'in yarı göçebe bir yaşam tarzı sürmeleri ve konfederal bir yaşam kültürü sürmeleridir. Oldukça uzun bir süre klanlar halinde ve gevşek kent federasyonları içinde varlıklarını sürdüren Frigler, merkezi otoriteyi kurmakta geç kalmıştır. Söz konusu gecikmenin sebebi ise göç dalgalarının devam etmesi ve yörenin diğer uygarlıkların kuruldukları yörelerle kıyaslandığında çok geniş ve düz olmasıdır. Frig yerleşim alanlarının birbirinden uzak yörelerde gelişmesi ve her hangi bir doğal sınıra dayandırılmaması göçlerin bölge üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Özellikle Kimmer göçleri İç Batı Anadolu üzerinde yıkıcı olmuştur. M.Ö. 9. yüzyılda merkezi bir otoritenin gelişmesine karşın, Kimmer saldırılarının önüne geçilememiş ve Frig başkenti yakılıp yıkılmıştır. Siyasal açıdan önemli bir varlık gösterememelerine

karşın sosyo-ekonomik alanda oldukça gelişkin bir uygarlık oldukları ileri sürülebilir. Mobilya ve kerestecilik başta olmak üzere madencilik ve çömlekçilikte oldukça ileri bir uygarlık olan Frigler, ticaret yaparak zengin ve alt yapısı gelişmiş bir kentsel yaşam kültürü geliştirmeyi başarmışlardır.

D. Lidyalılar: Refah Devleti

Manisa, Aydın ve İzmir hattı üzerinde kurulan Lidyalılar Frigler gibi Anadolu'ya Yunanistan ve Trakya üzerinden aynı tarihlerde giriş yapmışlardır. Aslen Yunan, Dor ve Aiollarla akraba olan Lidyalılar, M.Ö. 8. yüzyıla kadar siyasal birlik oluşturmaktan uzaktırlar.¹⁶⁰ Lidyalıların bu dönem içindeki genel siyasal görünümü konfederal beyliklerden oluşan bir yapıdır. Ülkeyi oluşturan üç temel sülale her biri kendi bölgelerinde olmak üzere geleneksel bir siyasal yapılanma özelliği göstermektedir. Frigler gibi siyasal birliğini oldukça geç bir dönemde kurabilen Lidyalılar aynı yüzyılın sonlarına doğru başkenti Sardes olmak üzere siyasal bir merkezîyetçi yapı içine girmiştir. M.Ö 6 yüzyıla kadar Anadolu'nun en güçlü devlet haline gelen Lidyalılar M.Ö. 6.yüzyıldan itibaren giderek şiddetlenen Kimmer saldırılarıyla sarsıntıya uğramış; 5. yüzyıldan sonra Pers egemenliğine girerek Batı Anadolu Eyaleti haline dönüşmüştür.

Lidya Uygarlığı sosyo-ekonomik açıdan örnek aldıkları İyon ticaret kültürü üzerine yükselen ve toplumsal refah açısından dönemin en zengin siyasal otoritesini kuran bir niteliğe sahiptir. Anadolu'nun doğusu ile batısı arasında geçiş noktasında yer alan Lidyalılar, gelişmiş İyon ticaret sisteminin ortasında yer almaları sebebiyle gelişmiş bir ekonomik düzene sahiptir. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren topraklarında bulunan altın ve gümüş gibi değerli madenleri ekonomik değişim aracı haline getirebilmeleri sosyal refaha dayalı güçlü bir ekonomik modelini ortaya çıkarmıştır. Batı Anadolu'nun yüksek dağ ve ırmak silsilesine dayalı coğrafya ve Friglerin Kimmer saldırılarına kalkan olması ekonomik zenginliğin giderek artmasına yol açmıştır. Siyasal açıdan güçlü bir merkezi devlet kurabilmeleri ise İyon Kent Devletlerini kendilerine bağlamış ve düzenli vergiler alarak kısa zamanda Anadolu üzerinde etkin bir nüfuza ulaşmışlardır.

¹⁶⁰ Demir, Gül Gürtekin, "Lydia Uygarlığı", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:113, 2003, s: 86-90

E. İyonlar: Demokratik Kent Devletleri

Kıyı Ege'de ortaya çıkan İyonlar toplumsal kültür ve devlet geleneği içinde Anadolu'da kurulan en ilginç siyasi otorite olma özelliğini taşımaktadırlar. Aynı dönemlerde Anadolu'ya Yunanistan üzerinden gelen İyonlar, toplumsal kültür ve ekonomik üretim yöntemleri içinde özgün yerini korumuştur. İyonlar merkezi bir devlet kuramamışlardır. Bunun sebebi alt kimliklerin korunması, ticaret ve sanayi nitelikli ileri tarımsal üretim biçimini yaşam kültürü haline getirmeleridir. Ticaretin oldukça gelişmiş olması bireysel mülkiyet, özgür düşünce, tüccar ve esnaf egemenliğine dayalı yönetim modellerinin kurulmasıdır. İyonlarda her kent özgün bir yönetim ağına sahiptir.

Lidyalıların yıkılmasını takip eden süreçte Pers ve Yunan egemenlikleriyle mücadele eden İyonlar M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren İskender Devleti ve Roma İmparatorluğu'nun boyunduruğu altına girmiştir.

Demir Dönemi içinde yukarıda ifade edilen uygarlıklardan başka kurulan siyasi otoritelere de rastlanılmaktadır. İç Anadolu'nun doğu ve güney kesimlerinde Hititlerin ardılları olan bazı siyasi otoriteler halen varlıklarını devam ettirmiştir.¹⁶¹ Geç Hitit Beylikleri yada Syro-Hitit Kent Devletleri olarak literatürde yerini alan bu siyasi otoriteler, daha çok dar bir coğrafya içine sıkışmış, içine kapalı halde varlıklarını devam ettiren ve hükümdar ailesinden geriye kalan yönetimler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kısaca bu devletler Melid (Malatya), Margas (K.Maraş), Sam'al (Hatay), Kargamış (Gaziantep), Hilakku, Asitavanda (Adana), Samasata (Adıyaman), Pattin (Hatay), Tabal (Kayseri-Nevşehir-Niğde yöreleri)'dir. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Assur egemenliğine giren bu otoriteler Demir Dönemi'nde önemli varlık gösterememişlerdir.¹⁶² Hitit Kent Devletlerinin yanı sıra Antalya yöresinde Likya, Muğla ve Fethiye civarında Karia, Kuzey Anadolu'da Kaska gibi siyasi otoritelere de rastlanmıştır Ancak yukarıda ifade edilen bu siyasi merkezlerin iktidar süreleri ve yönetim yapılarının genel karakterleri dikkate alındığında özgün bir yönetim kültürü geliştirdikleri söylenemez.

---

¹⁶¹ Ünal (a), A.g.m. s:283-287

¹⁶² Ünal (a), A.m. s: 290-292

II. İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI SİYASAL TARİHİNİN ANA HATLARI

A. Uygarlıkların Kökenleri ve Kuruluş Süreçleri

Anadolu'da siyasi otoritenin oluşumu Bakır Dönemi'nin başından itibaren kentlerin kurulmasıyla birlikte gerçekleşmesine karşın, örgütlü ve merkezileşebilen devlet tipi örgütlerin ortaya çıkışı M.Ö. İkinci bin yıla dayanmaktadır. Devletin ortaya çıkışında ve örgütlenmesinde en kolaylaştırıcı unsur olan kentsel yaşam kültürü, tüm özgünlüğüyle gelişmiş ve ilk büyük göç hareketleriyle bütünleşerek ivme kazanmıştır. Anadolu'ya yapılan ilk göç öncesinde belirmeye başlayan merkezi otoriteler Kafkaslar, Trakya ve Doğu Anadolu'dan giren göçebe toplulukların çöreklenmesiyle yerini daha belirgin yapılara bırakmıştır.

Nitekim ilk kalıtsal ve önemli siyasi iktidar kurgusu Tunç Dönemi'ni başlatan Birinci Göç Dalgası içinde Hititler tarafından oluşturulmuştur. Hititlerin varlığı hakkında ilk bilimsel tanımlama 1902 yılında Norveçli araştırmacı Knudtzon tarafından ortaya atılmıştır. M.Ö. 1367-1351 yılları arasında Mısır firavunu Akhenaton ve babası III. Amenofis'in diplomatik yazışmaları arasında bulunan iki kil tablet çivi yazısının, Hint-Avrupa dil kökenli olduğunu ileri süren Knudtzon, Arzuva ülkesindeki bir kralla yapılan bu yazışmaların yeni bir uygarlığa ait olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶³

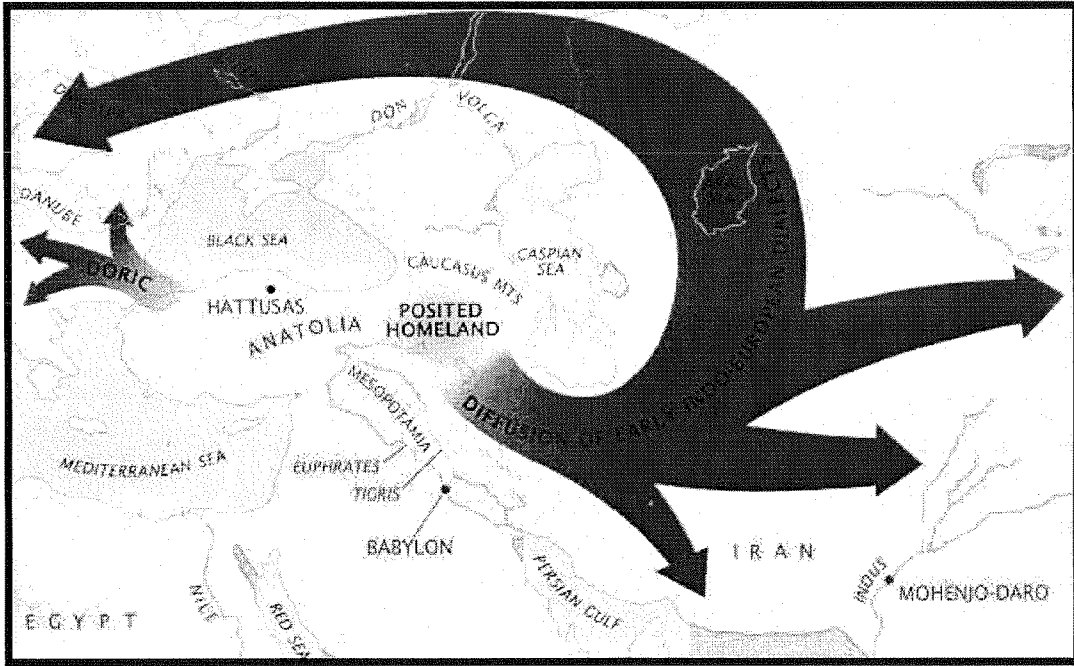
Başlangıçta Arzuvaca oldukları ileri sürülen tabletler üzerinde fazlaca durulmamıştır. Ne var ki Mısır hiyerogliflerinde Heta, Hitti; Tevrat'da "HT" adında önemli bir devlete ısrarla yapılan vurguların, söz konusu tabletlerle kesişmesi üzerine, 1906 yılında İç Anadolu'da Hattuşa (Boğazköy) yakınlarında yapılan kazıların sonucunda binlerce tabletlik önemli bir arşive rastlanılmıştır. 1915 yılında Hrozny tarafından çözülen tabletlerin gerçekten Hint-Avrupa dil grubuna ait olduğu kesinleşmiş ve söz konusu uygarlığın Hatti veya Hitit olarak tanımlanmasına karar verilmiştir.

Tunç Dönemi yaşamı ve devlet anlayışı hakkında kesin ve açık bilgiler veren Hitit tabletleri aynı zamanda bölgeye komşu diğer uygarlıklar hakkında da önemli ipuçları taşımaktadır. Bu durum gerçekte Hititlerin önemli ve güçlü bir otorite kurduğunu göstermektedir. Hititlerin önemli ve güçlü bir uygarlık olduğunu fark eden tarihçiler,

¹⁶³ Macqueen, James G., Hititler, (Çeviren: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2001, s:23

Hititlerin nereden ve hangi yolla İç Anadolu'ya geldiklerini aramaya başladılar. Dil bilimcilere göre Hint-Avrupa dillerinin özgün ana yurdu konusundaki veriler ağırlıklı Anadolu'da bir konuma işaret etmemektedir. Bu da Hint-Avrupa diline sahip bu uygarlığın bir tarihte dışarıdan ve göçle Anadolu'ya girdiğini göstermektedir. Genel bir kanıya göre Harita 7'de gösterildiği şekilde dil bilimsel kanıtlar Hint-Avrupa anayurdu için aşağı Tuna'dan Karadeniz'in kuzey kıyısı boyunca, Kafkasların kuzey eteklerine kadar uzanan yöreye işaret etmektedir.¹⁶⁴ Bu kültürün taşıyıcıları öncelikle Avrasya bozkırlarından yayılıp, M.Ö. 5000'lerde Karadeniz kıyılarına ulaşmış, 3000'lerde Baltık'tan Ege'ye kadar uzanan geniş bir göç yolu izlemiştir.

Harita 7: Hint-Avrupa Dilinin Yayılışı

(Kaynak: <http://www.helo.phil-fak.uni-duesseldorf.de-02.03.2005>)

Hint-Avrupa kökenli kavimlerin belirgin özellikleri çoğunlukla zengin gömüt armağanları içeren ev tipi, mezarları örten tümülüsler (kurganlar)'dır. Söz konusu kültür Anadolu'ya kuzeyden Trakya, Kafkasya ve deniz yoluyla Karadeniz üzerinden taşınmıştır. Bu dili konuşan kavimlerin İç Anadolu'ya ulaşmaları ve Hitit Devletini

¹⁶⁴ Makkay, Janos, "New Archaeological Discoveries in the Europe and the Origins of the Hittites" XII. TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1999, s: 103-104

kurmaları ise aşağı yukarı M.Ö. 1800 veya 1600 yıllarında tarihlenmektedir. Bu tarihlerden önce (M.Ö. 2400'lerde) de Anadolu'ya girdikleri belirlenmesine karşın Hititlerin bir güç olarak ortaya çıkmaları yaklaşık olarak M.Ö. 1650 yıllarına denk düşmektedir.¹⁶⁵ Hititlerin İç Anadolu'ya büyük bir nüfusla göç etmesi boş bir arazi üzerine gelip yerleşmesiyle açıklanamaz. Zira Hititlerin ortaya çıkış sürecinde ve kuruluş evresinde kullandıkları dil Anadolu'nun yerli halkı olan, konfederatif bir yapıyla birbirine bağlanmış, Hattilerin yerli diliyle karışmış ve entegre olmuş nitelik göstermektedir. Bununla birlikte Hattuşa, Alacahöyük ve Alişar'da yapılan kazılarda Hitit öncesi kentsel yerleşim alanlarına da rastlanmıştır. Bu da demektir ki Hititler, Hatti olarak tanımlanan, Asyatik dil grubuna bağlı, yerli bir uygarlık üzerine çöreklenmişlerdir.¹⁶⁶

Hititlerin Hattiler üzerinde çöreklenmeleri konusu halen akademik dünyada tartışma konusudur. Bunun nedeni Hattiler hakkında kesin bilgilere ancak ileri arkeolojik kazılar sonucunda ve kısmen ulaşılabilmesidir.* Hattiler hakkında Hitit kaynaklarıyla birleştirilen arkeolojik veriler, bu uygarlığın oldukça eski, köklü ve kentli bir yaşam kültürüne sahip olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷ Hattilerin kökeni hakkında yapılan değerlendirmeler ise, bu uygarlığın Anadolu'nun yerli ve en eski örgütlü toplumu olduğu yönündedir. Nitekim yapılan çalışmalar Hatti dilinin sabit bir köke ön veya son eklerle kullanılan bir fonetik yapısına sahip olduğunu göstermiştir. Hatti dilinde önek kullanımı oldukça yaygındır ve çoğul hale getirmek için gerekli kelimeler kökün başına getirilmiştir. Bu yapı özelliğiyle Hattice, özellikle Hitit dinsel metinlerinde ve konuşma dilinde sıkça kullanılmış; edebiyata sızmıştır.¹⁶⁸ Hatti dili kadar, Hatti kültürü de Hitit yaşam biçimine yerleşmiştir. Yapılan pek çok çalışma gerçekte Anadolu'da tunç madenini işleyen ve gündelik yaşama sokan ilk uygarlığın Hattiler olduğunu göstermektedir.

---

¹⁶⁵ Macqueen, A.g.e. s:30

¹⁶⁶ Umar, Bilge (b) İlk Çağda Türkiye Halkı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1999, s:24-26 ve 30-33

* Özellikle Kussara Krallığı ile Hattiler arasındaki ilişki tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmamıştır.

¹⁶⁷ Kinal (a), A.g.e. s:72

¹⁶⁸ Karşılaştırmamız. 2. Murşili'nin Veba Duası, Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (KUB) XIV 14, KUB XIX 1 ve KUB XIX 2, Berlin 1921

Hattiler üzerine çöreklenerek, uygarlık kültürünü kendi değerleriyle başarılı biçimde birleştirebilen Hititler, erken dönemde bugünkü Kayseri yakınlarındaki Kültepe Höyüğü üzerinde yükselen “Nesa” kentini başkent edinmişlerdir.¹⁶⁹

Kenes veya Kanesh olarak da tanımlanan Nesa üzerinde yapılan araştırmalarda Hititlerin Luvilerle karşılıklı etkileşim içine girdikleri ve uzaktan hısım oldukları ileri sürülmüştür. Akadca'nın ilkel biçimi olan Nesa dilinin çivi ve hiyeroglif olarak kullanılması ve Hititlerin en eski yazı sistemlerinden biri olduğunun saptanması, Luvilerle olan hısmınlığın ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.

Hititlere yakın olduğu ve uzaktan akrabalığın bulunduğu inanan diğer halklar ise Kaska (veya Gaska) ve Pala'lardır.¹⁷⁰ Sinop yakınlarına yayılmış olan Kaska'lar, buldukları yörenin coğrafi koşullarının etkisi nedeniyle göçebe olarak yaşayan, Hititlere sıklıkla başkaldıran ve onların yıkılmasına yol açan akraba topluluğudur. Hitit belgelerinden edinilen bilgilere göre günlük konuşma dilinin benzer ve iki halkın çobanlarının birbirini kolayca anlayabilmesi Kaska'ların Hititlere oldukça yakın olduğunu düşündürmektedir.¹⁷¹

Kastamonu yöresi civarında yaşadıkları belirlenen Pala'ların Hititlerle olan akrabalığı ise, Hattusa'da bulunan bazı tabletlerin Pala diliyle yazılmış olması ve fonetiğinin oldukça yakın bulunması nedeniyle ileri sürülmektedir. Tamamen göçebe yaşam süren Palalar hakkında doğrudan ve kesin bilgiler günümüzde bulunamamıştır. Buna karşın yöre civarında Hititlere ait Pala ve Tumana eyaletlerindeki yerleşik halkın çoğunluğunun Pala mensubu olduğu belirlenmiştir.¹⁷²

Anadolu'ya damgasını vuran bir diğer önemli uygarlık olan Urartular zaman bakımından M.Ö. 1300'ün son çeyreğiyle M.Ö. 600 yıllarının başlarına kadar yaklaşık yedi yüzyıllık uzun bir zaman periyodu içinde tarih sahnesine çıkarak, Van Gölü çevresi merkez olmak üzere Karasu Havzası-Trans-Kafkasya; Malatya-Urmiye Gölü arasında kalan geniş sayılabilecek bir coğrafyaya hüküm sürmüşlerdir.¹⁷³ Urartu Devletinin

¹⁶⁹ Umar (b), A.g.e. s:33 ve Giorgadze, A.g.e. s: 277

¹⁷⁰ Garstang, John, “*The Geography of the Hittite Empire*” Journal of Cuneiform Studies, Vol. 14, No. 1 1960, s: 43-48

¹⁷¹ Umar (b), A.g.e. s:41

¹⁷² Umar (b), A.e. s:41

¹⁷³ Benedict, Warrent, “*Urartians and Hurrians*”, Journal of the American Oriental Society, Vol:80, No:2, April-June 1960, s: 100

ortaya çıkışı Ön Asya dünyasında büyük siyasal değişimler yaratan, Hititleri yıkan ve Demir Dönemini başlatan ikinci Anadolu Göçleri sonrasına rastlamaktadır. Ancak bu tarihten önce de Urartuların var oldukları, Hitit İmparatorluğu'na bağlı yerel kent federasyonlarından oluştukları bilinmektedir. Özellikle Mitannilerin Hititler tarafından yıkılmasıyla ortaya çıkan bu kentler genel bir ifade biçimiyle “Nairi”ler olarak adlandırılmıştır.

Nairi kent devletçikleri “Uruatri” veya “Urartu” adını M.Ö. 1280-1261 (veya 1274-1244) yılları arasında Assur Kralı I. Salmanar'ın yöre üzerine seferlere başlamasıyla almıştır. Assur dilinde “Uru” ülke/ülkesi; “Atri” ile dağlık anlamını taşımaktadır. Bununla birlikte Luvi yazınında Atri kelimesinin erkek, koca özellikle de Anatanrıçanın kocası olan tanrı adını çağrıştırması da gözden kaçmamaktadır.¹⁷⁴ Etnik kökene bakıldığında Urartuların Hurilerle yakın akraba olduğu görülmektedir. Hurilerle yakın akraba olmaları Urartuların Asya toplumu olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Kullandıkları dilin fonetiği Asya topluluklarına ait olduklarını kanıtlamaktadır. Akkad, Assur ve Babil çivi yazısı kullanmakla birlikte, kendilerine özgü hiyeroglif ve çivi yazı sistemi mevcuttur. Buna göre Urartu-Hurri dil grubu kuzey Dağıstan, Çeçen-İnguş dil ailesine mensuptur.¹⁷⁵ Ancak coğrafi koşullar, Mitanni ve Assur uygarlıklarıyla gidilen karşılıklı etkileşim Urartu kültürünün kendine özgü, merkezleşmiş bir yapıda geliştiğini göstermektedir. Nitekim Urartuların baştanrısı Hurilerin Tesup'u olmaktan çıkmıştır. Tesup, Teisiba adını alarak hiyerarşide ikinci sırayı almıştır. Huri kültüründeki Haldi ise Khaldi olarak Urartuların baştanrısı haline dönüşmüştür.¹⁷⁶

Urartuların kökeni ve önemli bir uygarlık haline dönüşmeleri hakkında iki temel varsayım söz konusudur. Bunlardan ilki Proto-Urartu Tarihi olarak adlandırılan M.Ö. 13. yüzyıl arasında kalan Arkaik Urartu Dönemi'dir.¹⁷⁷ M.Ö. III. binde Transkafkasya üzerinden gelen Huri-Urartu göçü Mitannilerin yıkılmasıyla birlikte Hititler eliyle Van Gölü civarına yerleştirilmiştir. Nairi adı altında Feodal Beylikler Konfederasyonu

---

¹⁷⁴ Umar (b), A.g.e. s:198

¹⁷⁵ Michalowski, Piotr, “*The Hurrian and Urartian Languages*” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 107, No. 2, April. - Jun., 1987, s:332

¹⁷⁶ Benedict, A.g.m.s: 102-104

¹⁷⁷ Umar (b), A.g.e. s:200

biçiminde yöreye yerleşen Urartular, Hititler tarih sahnesinden çekilene kadar Hattuşaya bağlı bir yaşam sürmüşlerdir. Ne var ki Hitit nüfusunun bölgeden kalkmasının ardından bu kez Assur baskısı gündeme gelmiştir. Tarihi boyunca Doğu Akdeniz havzasını ve ticaretini ele geçirmeyi amaçlayan ve bunun yanı sıra zengin Anadolu topraklarını sömürmeyi ilke edinen, emperyalist Assur politikaları işerlik kazanmaya başlamıştır. Assurun güçlenmesi doğal olarak güçlü bir ekonomiyi zorunlu kılmaktadır. Bunun için gerekli zengin kaynaklar en yakın topraklarda, Doğu Anadolu’da mevcuttur. Ayrıca burada yaşayan toplulukları ağır vergilerle yükümlendirmek ve Anadolu’yu karıştıran ikinci büyük göç dalgasının kendisini etkilemesine izin vermemek Assurun izlediği bir başka politikadır.¹⁷⁸ Nitekim I. Salmanar ve ondan sonraki varisleri bölge üzerine ondan fazla sefer düzenlemiş 8 ülke 51 kent kralıyla savaş yapmıştır.¹⁷⁹ Assur saldırılarının giderek güçlenmesi ve devam etmesi aynı dönemde Nairi ve Urartu kent krallıklarının birleşmesine yol açmıştır. Assur kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında yörede Assur işgaline karşı direnen irili ufaklı 100-150 arasında kent veya beylik bulunmaktadır.¹⁸⁰

Urartuların ortaya çıkışıyla ilgili ikinci varsayım ise ilkiyle birleştirilerek bu aşamada ileri sürülmektedir. Assur işgalinin Doğu Anadolu üzerine devam ederken, diğer yandan İç Anadolu Bölgesine kayması üzerine söz konusu 100-150 beylik birleşme sürecine girmiştir. M.Ö. 900 yıllarından itibaren gerçekleşmeye başlayan bu durum M.Ö. 850 veya 830 yılları arasında “Krallık Dönemi”nin başlangıcını teşkil etmektedir. Uruatri Bölgesi olarak nitelenen Sugunia merkezli güçlü bir beylik I. Sarduri önderliğinde diğerlerini tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Merkezi Tuspa olan Sugunia Beyliğinin merkezi ise aynı zamanda bu krallığın ilk başkenti olmuştur. Tıpkı Assur egemenliğine karşı ortak bir iradeyle gerçekleştirilen büyük direnişin bilinçli ve planlı olması gibi, Urartu beyliklerinin bir araya gelmesi de planlı ve doğal bir etkileşim süreci içinde mümkün olmuştur.¹⁸¹ Dolayısıyla Urartu Krallığı için ortaya çıkan bu gelişme federasyondan üniter bir yapıya geçiş anlamını

¹⁷⁸ Balkan, Kemal, “*Urartuların Kökeni ve Dilleri*”, Belleten Dergisi, Cilt:XLVIII Temmuz-Ekim 1984, Sayı:191-192, TTK Yayınları, s:513-514

¹⁷⁹ Balkan, A.m. s: 514-515

¹⁸⁰ Balkan, A.m. s: 515

¹⁸¹ Belli, Oktay (b), “*Urartular*”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. Cilt, (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982, s: 151-153

taşımaktadır. Sugunia'nın ilk merkez olmasıyla birlikte geçen zamanda yerel beyler varlıklarını korumuşlar, ancak merkezi otoriteye boyun eğmişlerdir.

İkinci Büyük Anadolu Göçleri sırasında, Küçük Asya'nın doğu ve güneydoğusu Assur'un işgaline karşı büyük bir mücadele verirken; Orta Anadolu'nun yüksek yaylası Kızılırmak, Konya ile Niğde'den Kütahya, Uşak, Eskişehir hattına kadar uzanan geniş bir alanda Frig uygarlığının izleri görülmeye başlanmıştır. M.Ö. 800 yıllarına doğru güçlü bir devlet olabilen Friglerin gerçekte egemenlik alanlarına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Friglerin bölgelerinde otorite kurabilmeleriye oldukça kaotik ve karmaşık bir süreç sonunda mümkün olmuştur. Bilindiği üzere Hititleri ortadan kaldıran göç dalgası Trakya, Ege ve Adalarıyla, Karadeniz'den hem kara hem de denizden yapılan, kalabalık nüfusa dayalı şiddetli ve sürekli bir dalgadır. M.Ö. 1200'lerde başlayan göçler Batı ve İç Anadolu'yu kasıp kavurduktan sonra denizden ve Ege Adaları üzerinden Mısır'a kadar uzanmıştır. Hititlerin yanı sıra Truva Ülkesini yıkan, yerleşik pek çok merkezi talan eden göç dalgası M.Ö. 1198 ve 1166 yılları arasında Mısır Firavun'u II. Ramses'in yaptığı iki kanlı savaşlardan sonra yeniden Anadolu'ya dönmüştür.¹⁸² Bu göç dalgasında iki baskın kavimlerden Akhalar batı ve güney batı bölgelerine yerleşirken; Thrako-Phryg denilen halklarda Truva üzerinden İç Batı Anadolu ve daha orta bölgelere akmışlardır. Thrako-Phryg halkları Kaşka ve Palalarla birlikte Hititlere son verirken, bölgedeki bütün yerleşim alanlarını yakıp yıkmıştır.

Bu göçlerle birlikte Anadolu'da öylesine bir yıkım, bir karışıklık ve bir sefalet dönemi başlar ki, yeni bir oluşum ve diriliş için çok uzun bir zaman gerekecektir. Yaklaşık olarak yüz elli yıl kadar süren bu süreç, Anadolu'nun kayıp tarihidir ve "Karanlık Dönem" olarak tanımlanmaktadır. Batı ve İç Anadolu barbar Thrak kavimleri tarafından işgal ve tahrip edilmiştir. Daha önceki dönemlerde yerleşik bir düzen kurarak, uygarlaşan yerel topluluklar ve kentler neredeyse ortadan kalkmıştır. Hititlerden arta kalanlar Malatya, Maraş, Çukurova, Adıyaman, Antakya arasındaki bölgelere sıkışmış; Doğu ve güney doğu Anadolu yöreleri Urartu, Assur çekişmesine sahne olmuştur.¹⁸³ M.Ö. 800'lere geldiğinde Anadolu'daki kargaşa ve kaos kısmen sona ermiş, barbar kavimlerin bir kısmı Batı Anadolu'ya yerleşerek entegrasyon süreci

¹⁸² Uçankuş, H. Tahsin, "*Phrygia*", Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No:2977 Ankara, 2002, s:5

¹⁸³ Uçankuş, A.g.e. s:6-7

içine girmiş; bir kısmı ise yeniden Trakya ve Balkanlara dönmüşlerdir. İşte bu aşamada tarih sahnesine Frig uygarlığı çıkmaktadır. Frigler köken olarak Thrakia'lı barbar kavimlerinin bir üyesidir. Soyları ve nereden geldikleri hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Friglerle ilgili en eski bilgiler yine başkentleri Gordion (Polatlı)'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Savaşçı bir kavim oldukları bilinen Friglerin egemenliklerini güçlendirmelerinin ardından batıda Lidya, doğuda Asurlar ile iyi ilişkiler geliştirdikleri, İyon kent devletleriyle ticari ilişkiler kurdukları bilinmektedir.

Demir Dönemi'nin hemen başlarında Thrakia-Phryg ve Akha göçleri sırasında Anadolu'ya giren Lidya'lılar M.Ö. 1200 yıllarından itibaren varlık gösterebildiler. Lidya kaynaklarına göre güney komşuları Karia ve kuzey komşuları Mysialılar ile aynı kökene dayanmaktadırlar.¹⁸⁴ Mysialıların Thrakia kökenli olduğu bilinmekle birlikte, Lidyalıların aynı kökenden geldiği kesin değildir. Lidya dili, Hititçe de olduğu üzere Hint-Avrupa dil grubunun özelliklerini taşımaktadır. Bazı dil bilimciler ise Lidya dili ile Hititçe arasında bir ilişki olmadığını, bu dilin daha çok Luvice ve Likyaca'ya benzediğini savunurlar. Buradan anlaşılacağı üzere Lidyalıların kökeni sorunu henüz çözümlenebilmiş değildir. Ancak bütün bilinmeyenlere karşın dillerinin Hint-Avrupa karakteri taşıdığı kesindir. Uygarlık ise Anadolu'ya dışarıdan gelmiş Hint-Avrupalılar ile yerli halkın karışıp kaynaşmasından doğmuştur.¹⁸⁵

Herodotos'a göre Lidya'da üç ayrı kral sülalesi bir biri ardına hüküm sürmüştür: Atyadlar, Heraklid (Tylonid)'ler, Mermnadlar.¹⁸⁶ Atyad sülalesine ilişkin kesin kanıtlara sıkça rastlanılmaz. Buna karşın Lidyalı tarihçi Xanthos'un kayıtlarını aktaran Nicolaos, Atyad sülalesine atıf yapmıştır. Ayrıca M.Ö. 1250-1220 yılları arasında hüküm süren Hitit İmparatoru IV Tuthaliya'nın düzenlediği Assuwa seferine katılan Malaziti'nin ilk Atyad Krallarından Meles olması muhtemeldir. Yine Hitit kayıtlarına göre resmi yazışmalarda adı Muksuş olarak geçen bir başka Atyad kralının varlığı belirlenmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki daha M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısından itibaren Lidyalılar'a ait bir otoritenin varlığından söz etmek mümkündür.¹⁸⁷ Lidyalıların en

¹⁸⁴ Sevin, Veli (b), "*Lydialılar*", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:1 (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982, s: 277

¹⁸⁵ Sevin (b), A.m. s: 278

¹⁸⁶ Herodotos, "*Herodot Tarihi*", (Çeviren: Mustafa Ökmen), 1.Kitap, 145.Bölüm, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s: 46-50

¹⁸⁷ Sevin (b), A.m. s: 278-279

parlak dönemi ise yaklaşık 505 yıllık Heraklid hanedanlığından iktidarı devralan ve Mermnad sülalesine denk gelen M.Ö. 700-550 yılları arasındadır. Lidya adının doğrudan kullanıldığı Mermnad sülalesi dönemi, Frig ve İyon egemenliğine karşı güçlü bir nüfuzun olduğu dönem özelliğini taşır.

Demir Dönemi içinde göze çarpan uygarlıklardan birisi de İyonlardır. Köken olarak Yunanlılarla karıştırılsalar ve onların Anadolu'daki uzantılarıymış gibi görünseler de gerçekte farklı bir etnik temele dayanan uygarlıktır. Yunanlılarla karıştırılmalarının temel nedeniyse M.Ö. 2000 yıllarının hemen başında Yunanistan üzerine yapılan göç ve kavimler hareketidir. Söz konusu dönemde Yunanistan Karadeniz'in kuzeyinden, bir başka görüşe göre doğudan, yeni Anadolu'dan gelen ve kendilerine Akha (Akhaioi) adını veren Hint-Avrupa kökenli bir halkın istilasına uğramıştır. Söz konusu halk Aiol ve İyon lehçelerinden oluşan bir dil konuşmaktadır.¹⁸⁸ Bu da göstermektedir ki Akhalar ari bir ırktan çok birden fazla kavimin (veya akraba topluluğun) karışımından oluşan merkez bir kültürdür. M.Ö. 2000-1700 arasında bölge üzerinde tam bir otorite sağlayan Akhalar, bölgenin yerli halkı olan Pelasgalar'la kaynaşma sürecine girmişler. Bu süreçten itibaren Yunanistan, Akhaların egemenliğine girmiştir. 1700-1500 yılları arasında Yunanistan bu kez İyon nüfuzuna sahne olmuştur. Dönemin sonlarına doğru ise Dor'lar bölgeyi işgal etmiştir. Ancak Dor işgali oldukça hızlı ve yıkıcı olarak gerçekleşmiş, Yunanistan'ın Teselya yöresine kaymış olan Akha (Aiol)'ları, Ege Adalarına doğru zorlamıştır.

Ege Denizini aşarak Aiol adını alan Akhalar, Ege adalarıyla Anadolu'nun kuzeybatı köşesine yerleşirken, Dor istilasının yıkıcı bir şekilde devam etmesi üzerine bu kez İyon halkları yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Batı Anadolu ve İzmir dolaylarına yerleşen İyonlar, yeni bölgelerinde birbirinden bağımsız kentler kurdular. M.Ö. 2. bin yılın sonlarına doğru Yunanistan Dor egemenliğine girmiş, hatta Anadolu'nun güneybatı kesimlerine kadar alanlarını genişletmiştir. Akhalar M.Ö. 1400'den itibaren başta Girit ve Rodos olmak üzere Ege adaları yöresinde güçlü ve parlak bir uygarlık yarattılar. Argolis Bölgesi'ndeki Mykenai kentini merkez edinmelerinden dolayı bir süre sonra adları Miken Uygarlığı olarak anılmaya başlamıştır. M.Ö. 1300 yıllarında Dor'lar tarafından tamamen yıkılmalarıyla birlikte

---

¹⁸⁸ Tekin, Oğuz, Eski Yunan Tarihi, İletişim Yayınları, Yayın No:761, İstanbul, 2001, s: 32-33

Anadolu'da kalan İyon kültürü dışında Yunan uygarlığı büyük bir savaşlar ve kaoslar dönemine girmiştir. Dorlar Mısır'ı işgal etmeye yeltenmiş, böylece Anadolu'da İyon kültürü tutunabilmiştir.

İyon kültürünün Anadolu'ya yerleşmesinden önceki tarihi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaz. Anadolu'ya geçtikten sonra, kolonileşmelerine rağmen hakkındaki ilk bilgiler Kariyalılardan edinilmektedir. Daha çok efsaneler ve öykülerden oluşan söz konusu bilgiler, İyonların Anadolu'ya yerleşmelerinin hemen ardından, Lidya ve Friglerle ilişkiye girdiklerini, aralarında zaman zaman savaşa kadar giden sürtüşmeler yaşandığını göstermektedir.¹⁸⁹ Pers istilasına kadar, aralarında tam anlamıyla birlik kuramamış olmaları, yoğunlukla ticaret faaliyetlerine yönelmeleri İyon birliğinin tam anlamıyla kurulmasını önlemiştir. Aralarında birlik bulunmamasına karşın bütün İyon kentlerinde istinasız Yunan demokrasisi uygulanmıştır. Toplum dört sınıflı bir yapı özelliği göstermiştir ve bütün özgür yurttaşların kent karar alma organlarında söz hakkı olmuştur. Sınıfsal yapının bu denli derin olması, kararların meclislerden alınması, diğer uygarlıkların aksine İyonların üniter bir yapıya dönüşmesini engelleyen bir başka unsurdur.

B. Genel Hatlarıyla İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarının Siyasal Tarihleri

Anadolu'da ilk merkezi otoriteyi kuran, imparatorluk haline dönüştürmeyi başaran Hititlerin siyasal tarihi dört ana döneme ayrılır; İlk dönem "Pre-Hititler veya Arkaik Hitit Dönemi" altında Anadolu'ya göç etmeleri ve Kızılırmak yayına yerleşmeleriyle başlar. M.Ö. 2200 yıllarında Akad kaynaklarında ve M.Ö. 1900'lerde Assur kayıtlarında Kızılırmak yanına çöreklenmiş Nesa krallıklarından söz edilmektedir.¹⁹⁰ M.Ö. 1800'lere gelindiğinde ise ilk doğrudan Hitit kaynaklarına rastlanılmaktadır. Söz konusu kaynaklardan edinilen bilgilere göre kent krallıkları arasında siyasal güç oluşturma ve merkezi bir otorite kurma çabaları görülmektedir. Kanis, Burushatum, Zalpa ve Kussara bu çabalarla göze çarpan kentler arasındadır.¹⁹¹ Aralarında güç çekişmesine giren dört kent arasından Kussara kralı Anittas birliği

¹⁸⁹ Tekin, A.g.e. s:50-52

¹⁹⁰ Gurney, Oliver, Hititler, (Çeviren: Pinar Arpaçay), Dost Kitapevi, Ankara, 2001, s:28

¹⁹¹ Özçelik, Nazmi, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2002, s:80

kurmayı başaran ilk Hitit kralıdır.* Anittas ve varisleri Peruva ile Pirva döneminde Hatti başkenti Hattusa yakılıp yıkılmış ve iskana kapatılmıştır. Hititlerin Arkaik dönemi M.Ö. 1800’lerde aniden sona ermiştir. Sebebi bilinmeyen bu yok oluş M.Ö. 1660’lara kadar devam etmiştir.

M.Ö. 1660-1630 arasında Hititlerin yeniden siyasal bir güç olarak ortaya çıktığı görülür. Kral Labarna ile başlayan bu dönem Hititlerin “Eski Krallık Dönemi” olarak tanımlanan ikinci siyasal aşamasını oluşturur. Şema 1’de de görüleceği üzere sırazaman dizini içinde M.Ö. 1630’da tahtta bu kez I. Hattusili görülmektedir. Oldukça hızlı bir yayılma sürecinin görüldüğü I. Hattusili iktidarı, Hititleri bir araya getirmekte kalmayıp, ülkenin sınırlarını Kilikya (Çukurova), Antakya ve Halep’e kadar genişletmeyi başarmıştır.¹⁹² I.Hattusili’nin Halep kuşatması sırasında aldığı bir yaradan dolayı zamansız ölümü üzerine tahta en küçük oğlu I. Muşili geçmiştir. M.Ö. 1620’de tahta geçen I. Muşili Halep’i fethederek, Orta Fırat üzerinden Babil’e girmiştir. Hammurabi hanedanlığını tarihe gömen I. Muşili, yörede pek çok kenti kendisine bağladıktan sonra M.Ö. 1590’da bir saray entrikasına kurban giderek öldürülmüştür. I.Muşili’yi öldürerek tahta geçen eniştesi Hantili döneminde Hititler “Fetret Devri”ne girmiştir. Ele geçirilen yeni toprakları yitirmekle birlikte, Hurri saldırısı ülkeyi baştan başa kaosa itmiş, bir günlük mesafede bulunan Nerik ve Tiliura kentlerine kadar ülke ağır bir işgale uğramıştır.¹⁹³

M.Ö. 1525 yılında Hantili’yi öldürerek tahta çıkan Telipinu dönemi ülkenin yeniden toparlanma dönemidir. Hurri ve barbar saldırılarını savuşturan Telipinu, ülkede yeniden yapılanma sürecini başlatmıştır. Devlet içinde sağlam bir bürokrasi, askeri yapı ve ekonomik sistemi kurmayı başaran Telipinu, hukuk kuralları ve kanunlar yaparak ülkeye çeki düzen vermiştir. Telipinu’nun bir başka özelliği ise Kizzuwatna (Adana-Osmaniye) Krallığı M.Ö. 1520 yılında ilk yazılı anlaşmayı yapmasıdır. Tarihin bilinen ilk yazılı anlaşması olan bu diploması, Kadeş Antlaşması’ndan daha eskidir.¹⁹⁴ Telipinu “Eski Krallık Dönemi”nin son kralı olarak bilinir. Kendisinden sonra gelen kralların

---

* Hititlerin Kussara Krallığına çöreklediği ve bu krallığın Hattiler olabileceğine dair tartışmalar ve araştırmalar devam etmektedir.

¹⁹² Macqueen, A.g.e. s: 39

¹⁹³ Macqueen, A.e. s: 48

¹⁹⁴ Macqueen, A.e.s: 49-51. Karşılaştırınız. KBo XIX.36 ve 37, KUB XXXI.81

adları kesin olarak bulunamamıştır. Buna karşın bazı kaynaklarda belli belirsiz Tahurwaili, II.Zidanta, II.Huzziya, I. Muvatalli adlı kralların geçtiğini öne sürmek mümkündür. Telipinu'dan sonra I. Tuthaliya'ya kadar olan dönem yine Hititlerin karanlık bir dönemini oluşturmaktadır.¹⁹⁵

M.Ö. 1438'e kadar süren karanlık süreç Tudhaliya hanedanlığıyla sona ermektedir. Aynı adla üst üste dört Tudhaliya isimli kral tahta geçmiş, Halep ve Mitanni ülkeleri Hitit topraklarına katılmıştır.¹⁹⁶ Tudhaliya hanedanlığı M.Ö. 1380 yılına kadar devam etmiş, Hititlerin Anadolu ve Mezopotamya üzerindeki egemenlikleri gidip gelmiştir.

Hitit siyasi tarihinin üçüncü evresini oluşturan "Büyük Krallık Dönemi" bütün hatlarıyla M.Ö. 1380'de I. Şuppiluliuma'nın tahta geçmesiyle başlar. Kizzuwatna, Mitanni, Suriye Kent Devletleri, Kargamış, Huri ve Arzuva ülkelerini sırasıyla kendisine bağlayan Şuppiluliuma, İç Batı Anadolu'dan Suriye ve Mezopotamya'ya kadar geniş bir alanı imparatorluk sınırlarına katmayı başarmıştır. Suppiluliuma'nın ölümünün ardından tahta bu kez M.Ö. 1334'de II. Murşili geçmiştir*. II. Murşili döneminde imparatorluğun genişlemesi sürmüş, giderek artan Mısır tehdidine karşı bölgede yeni ittifaklara gidilmiştir.¹⁹⁷ M.Ö. 1308'de II. Murşili tahtını oğlu Muvattalli'ye bırakmıştır. Muvattalli döneminde Hititler, kuzeydeki Kaskalarla mücadele etmiş, Mısır'da yoğun sınır çatışmalarına girmişlerdir. Muvattalli döneminde yaşanan bir olay Hititleri dünyaya tanıtmış günümüze kadar gündemde kalmalarını sağlamıştır. Söz konusu olay Hititlerin Mısır'la yaptığı Suriye'nin Asi Irmağı yakınlarındaki Kadeş Savaşı'dır. M.Ö. 1286'da yapılan savaş Hititler için önemli bir zaferle sonuçlanmıştır. Mısır gibi önemli bir gücün etkisi Mezopotamya üzerinden kaldırılırken, Hititlerin yöre üzerindeki egemenliği pekişmiştir. Muvattalli'nin ölümü üzerine tahta M.Ö. 1285'de III. Murşili (Urhi-Tesup) geçmiştir.

Ancak kısa bir süre sonra III. Murşili'nin amcası III. Hattuşili tahta hak iddia ederek, büyük bir taht kavgasına tutuşur. Yaklaşık on yıl kadar süren taht kavgaları

---

¹⁹⁵ Gurney, A.g.e. s: 32

¹⁹⁶ Gurney, A.e. s: 32

* Bazı Kaynaklar Mursili'den önce kısa süreliğine tahta II.Arnwanda'nın geçtiğini belirtmekteyse de bu konu henüz açıklık kazanmamıştır.

¹⁹⁷ Macqueen, A.g.e. s: 52

M.Ö. 1278’de III. Hattuşili’nin zaferiyle son bulur. Ne var ki III. Hattuşili’nin tahta geçmesiyle birlikte Hititlerin batı bölgeleri kaybedilmiştir.¹⁹⁸ Bu durum Hititlerin taht kavgasından dolayı önemli güç kaybına uğradığı anlamını taşımaktadır. III. Hattuşili döneminde Mısır’la iyi ilişkiler kuran Hititler bu kez doğudan Assur tehdidiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. M.Ö. 1250-1220 yılları arasında tahta geçen oğlu V. Tuthaliya da, Assur nüfuzuyla mücadeleye devam etmiştir. Ayrıca kuzeydeki Kaska baskısı, beş yıl kadar süren ciddi kıtlık V. Tuthaliya iktidarının boğuşmak zorunda kaldığı bir başka sorunlar kümesidir.¹⁹⁹

V. Tuthaliya’dan sonra tahta M.Ö. 1200-1180 arasında sırasıyla III.Arnuwanda ve hemen ardından II. Suppiluliuma geçmiştir. II. Suppiluliuma döneminde Hititlerin siyasal nüfuzları toparlanma sürecine girse de Assur’un başını çektiği Mezopotamya sorunları Hititleri önemli ölçüde yıpratmıştır. Ancak Hititler için son darbe Assur’dan değil, kuzeybatıdan gelen İkinci Büyük Anadolu Göçleri’nden gelir.²⁰⁰ Batı Anadolu’dan başlayarak hızla İç Anadolu’nun derinliklerine inen yeni göçebe istilası, Kaska saldırılarıyla birleşince Hititler tarih sahnesinden silinmek durumunda kalmıştır. Özellikle başkent Hattuşa yakılıp, yıkılmış ve oturulamaz hale getirilerek halkı göçe zorlanmıştır.²⁰¹

M.Ö. 1180 yıllarında Hitit İmparatorluğu’nun sona ermesiyle Hitit siyasal tarihinin dördüncü devresi başlar. Göçten daha az etkilenen Güney ve Güneydoğu Anadolu’ya çekilen hanedan üyeleri geleneksel Hitit kültürünü bir süre daha sürdürmeyi başardılar. İşte bu süreç “Geç Hitit” yada “Syr-Hitit Beylikleri” adı verilen son aşamadır.²⁰² Çukurova’da Kue, Hilakku, Asitavanda, Orta Anadolu’nun güneyinde Tabal (Kayseri-Niğde-Nevşehir üçgeni), Doğu Anadolu’da Malitiya (Malatya), Güneydoğu Anadolu’da Gurgum (K.Maraş), Sam’al (İslahiye), Kargamış (G.Antep), Kummuh (Adıyaman), Pattin (Antakya) bilinen en önemli Geç Hitit krallıklarıdır.²⁰³ M.Ö. 700-600 yıllarına kadar varlıklarını sürdüren bu kent krallıkları zamanla Assur,

¹⁹⁸ Macqueen, A.e.s: 53

¹⁹⁹ Guisepe, Robert A., “*The Hittites A History Of The Hittites Including Their Cities, Kings, Art And Contributions To Civilization*” www.history-world.org/hittites.htm (01.07.2007)

²⁰⁰ Sayce, A.Henry, *The Hittites: The Story of a Forgotten Empire*, Elibron Classic Series, London, 2005, s: 88-94

²⁰¹ Ünal (a), A.g.m. s:286-287

²⁰² Ünal (a), A.m. s:287

²⁰³ Sevin (a), A.g.e. s:196

Frig, Urartu egemenliğine girmişler; bazıları da Luvi veya Hurri kültürü içinde eriyip gitmişlerdir.

Harita 8’de de görüldüğü üzere Hititler İlk Çağ’da Anadolu’da kurulan ilk ve en geniş topraklara sahip ülkesidir. Ülkenin sınırları Batı’da Lidya ve İyon, Kuzey’de Kaska, doğuda Urartu kent devletleri ve güneyde Kilikya ile Kuzey Mesopotamya’ya kadar uzanır. Hititlerden sonra Demir Dönemi içinde peşi sıra kurulan devletlerin Anadolu yarımadası içinde egemenlik kurabildikleri göz önüne alınırsa, alan bakımından Küçük Asya’nın ilk büyük devleti Hititler tarafından kurulduğu ileri sürülebilir.

Şema 1: Hitit Kral Listesi

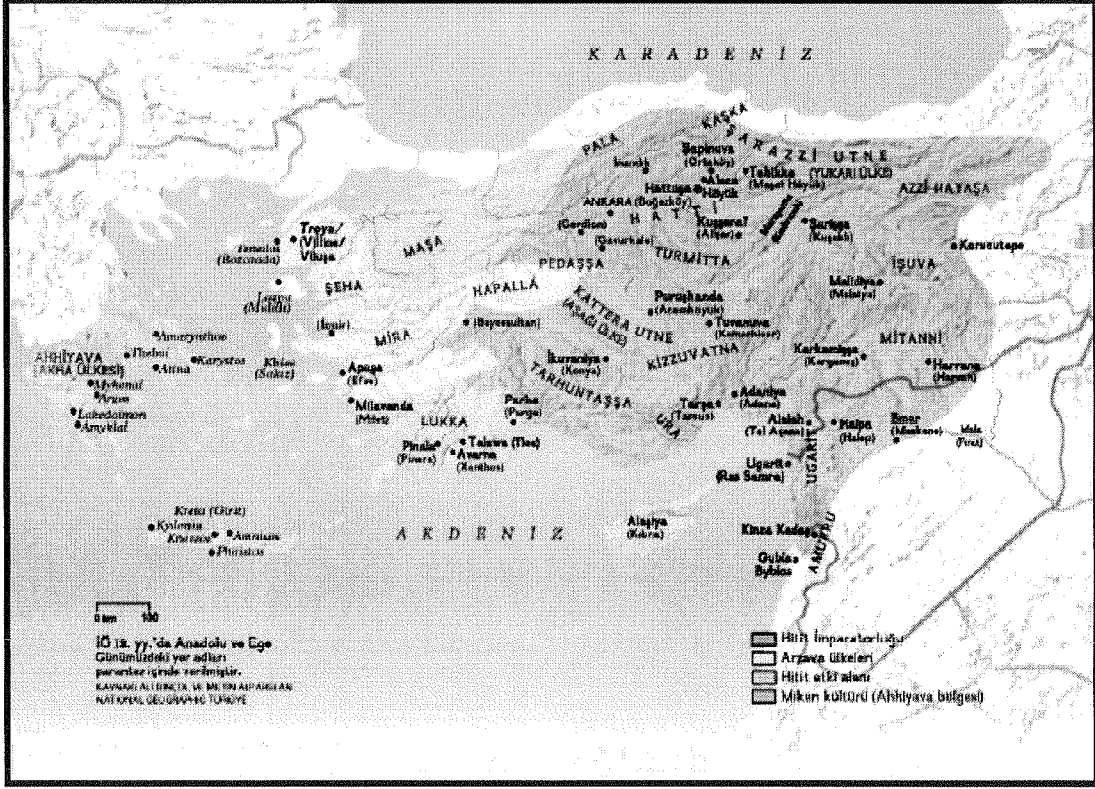
ESKİ KRALLIK DÖNEMİ

İMPARATORLUK DÖNEMİ

Labarna= I.Hattusili (1680-1650)	I. Tudhaliya (1450-1420)
I.Mursili (1620-1590)	I.Arnuwandas=II:Tudhaliya(1420-1400)
I.Hantili (1590-1560)	III:Tudhaliya ? (1400-?)
Zidanta (1560-1550)	II.Hattusili (1400-1395)
Ammuna (1550-1530)	IV.Tudhaliya ? (1395-1380)
Huzziya (1530-1525)	I.Suppiluliuma (1380-1340)
Telipinu (1525-1500)	II.Arnuwanda (?)
Tahurwaili (?), II.Zidanta (?)	II.Mursili (1339-1306)
II:Huzziya (?), I. Muvatalli (?)	II. Muwatalli (1306-1282)
	Urhi-Tesup=III:Mursili (1282-1275)
	III.Hattusili (1275-1250)
	V.Tudhaliya (1250-1200)
	III.Arnuwanda (1200-?)
	II.Suppiluliuma (1200- 1180)

(Kaynak: Gurney, A.g.e. s: 180)

Harita 8: Hitit Krallığı

(Kaynak: www.ancientanatolia.com – 12.12.2006)

Hititlerin ardından kurulan ve Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenen Urartular'la ilgili ilk bilgiler M.Ö. 13 yüzyılın başından ortaya çıkmaktadır. M.Ö. 1280-1261 (veya 1274-1244) tarihlerinde Assur Kralı I. Salmanasar'ın seferlerinde Nairi Ülkesi olarak betimlenen Urartular, M.Ö. 9. yüzyıla kadar Assurla büyük bir nüfus mücadelesinde tutuşmuş, konfederatif bir bağla birbirine bağlı kent devletleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁰⁴ Urartular'ın yaklaşık dört yüz yıl kadar süren bu dönemleri “Arkaik Urartu Dönemi” olarak adlandırılmaktadır.

Arkaik Urartu Dönemi yoğun ve şiddetli Assur savaşlarıyla geçmiştir. M.Ö. 858 yılına geldiğindeyse Van Gölü ekseninde yer almış üç güçlü Urartu krallığının baskın olduğu bir siyasal yapıya rastlanılmaktadır. Assur kaynaklarından elde edilen bilgilere göre bunlardan ilki Siirt civarında başkent Sugunia olan ve başında Arame'nin kral

²⁰⁴ Çilingiroğlu, Altan (a), Urartu Tarihi, E.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, Yayın No:77, İzmir, 1994, s: 19-20

olarak bulunduğu Urumadri (Uruatri veya Urartu) Krallığı'dır. Dönemin Assur kralı III. Salmanasar, özellikle bu krallık ile büyük savaflara tutuştuğundan ve bu krallığı ağır bir yenilgiye uğrattığından büyük bir övgüyle bahseder.²⁰⁵ Diğer iki krallık ise Van Gölü çevresinde bulunan Hubuşkia ve Nairi ülkeleridir. Özellikle Nairi ülkesinin kralı Kakia adına Assur kaynaklarında sıkça yer verilmiştir. Aynı tarihlerde elde edilen bir başka Assur kaynağında Kakia, Hubuşkia kralı olarak tanımlanmıştır. Buradan yola çıkarak aynı dönemlerde Nairi'nin Hubuşkia ülkesini topraklarına kattığı ileri sürülebilir.²⁰⁶

M.Ö. 857-856 yılına tarihlenen bir başka Assur kaynağında ise bu kez Nairi ülkesinin Uruadri (Uruatri veya Urartu) topraklarına katıldığı tespit edilmiştir. Bu tarihten itibaren bütün Assur kaynaklarından tek bir Urartu Krallığından ve başındaki kralın Arame olduğundan söz edilmektedir.²⁰⁷ Bu kez ülkenin başkenti Van Gölü'nün kuzeydoğu veya doğusunda yer alan Arzaskin'dir. Arame dönemi Urartu'ların bir araya gelip tek bir otorite altında Assur'la yoğun mücadele içine girdiği bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Ardı ardına girilen savaflarda Assur önemli bir başarı sağlamış; hatta birkaç kere Urartu başkentini yağmalayabilmiştir. Ancak Assur'un bu zaferlerinin kalıcı olmadığı da açıktır. Zira Assur kayıtlarında ısrarla Urartu seferlerine ve elde edilen zaferlere vurgu yapılmıştır.²⁰⁸

Urartular'ın Assur'la giriştikleri mücadelenin ilk denge kurma tarihi ise M.Ö. 832 yıllarındadır. Söz konusu tarihten itibaren doğrudan Urartu kayıtlarına rastlanılmaktadır. Aynı tarihte yer alan Urartu kayıtlarında başkentin Tuspa olduğu ve krallığın başında Lutipri'nin oğlu Sarduri (Seduri)'nin bulunduğu belirtilmektedir.²⁰⁹ Sarduri'nin Arame soyundan gelmemiş olması hemen tahtı zorla ele geçirdiği kanısını uyandırmaktadır. Başkentin Arzaşkin'den Tuşpa'ya taşınması Sarduri'nin iktidarının göstergesidir. Üstelik Sarduri'nin Urartu Kralı olması için "kral soyundan gelme" gibi bir özelliğe sahip olması şart değildir. Arame, Urartu'yu oluşturan beyliklerden birinin lideri oluşu diğer beyler tarafından kral olarak seçilmesine yetmiştir. Aynı durum Sarduri içinde geçerli olabilir. Arame'nin Assur saldırıları karşısında yenilmesi ve

---

²⁰⁵ Çilingiroğlu (a), A.g.e.s: 29

²⁰⁶ Piotrovsky, Boris B., The Ancient Civilization of Urartu, Cowles Book Co. London, 1969, s: 44-48

²⁰⁷ Çilingiroğlu (a), A.e.s: 30

²⁰⁸ Piotrovsky, A.e. s: 78-82

²⁰⁹ Çilingiroğlu (a), A.e.s: 36-38

birliğin sık sık Assur'a boyun eğmesi Arame'nin kendi beyler arasında bir uzlaşmayla belirlensin M.Ö. 832 yılında Sarduri'nin iktidara geldiği açıktır.²¹⁰ Bu durum Urartu Krallığı'nın birden fazla kent krallıklarının uzun yıllar konfederasyon tipi bir birlik içinde yöneltildiğini, daha sonra bu deneyimin daha geniş bir perspektife taşınarak oydaşmaya göre belirlenmiş ve güçlendirilmiş federatif krallık olduğunu göstermektedir.²¹¹

Sarduri'den sonra Urartu tahtına İspuini geçmiştir. Ne var ki İspuini'nin tahta geçiş tarihi kesin değildir. Assur kaynaklarına göre İspuini Sarduri'nin oğludur ve aşağı yukarı M.Ö. 825-824 arasında tahta geçmiştir. İspuini dönemi Urartuların Assur üzerinde önemli zaferler elde ettiği, güney ve doğuya doğru krallık sınırlarının genişletildiği ve ulusal bir kültürün yaratıldığı bir dönemdir. Bürokratik yapılanma, ekonomik reformlar ve ulusal kültürün yaratılması çabaları, ilk devlet dininin belirlenmesi çabaları İspuini döneminde mümkün olmuştur.²¹²

İspuini'den sonra tahta Menua (Minua)'nın geçtiği bilinmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö. 800-799 arasında tahta geçen Menua, ülkenin sınırlarını ciddi ölçüde genişletmeyi başarmıştır. İran toprakları üzerinde çeşitli seferlere çıkan yeni kral Kalatkar kentine kadar bölgeyi kontrolü altına almış, kuzey ve kuzeydoğu'da Patnos ve Ağrı, batıda Elazığ, Malatya'ya kadar genişletilmiştir. Menua döneminin bir başka özelliği ise Assur'dan öğrenilen toplu nüfus aktarımlarıdır.²¹³ Ayaklanan toplulukların cezalandırılması veya olası bir ayaklanma ihtimaline karşı yapılan "tehcir hareketi" ilk defa Menua döneminde sistematik olarak uygulanmıştır. Anase (İran) kentinden Tuspa ve diğer iç Urartu beyliklerine doğru tehcir faaliyeti uygulanmış 52.675 kişi, yer değiştirmiştir. Urartu'nun uyguladığı "tehcir" faaliyetleri yalnızca otoritenin korunması amacıyla da uygulanmamıştır. Tarımsal üretim için gereken iş gücünü elde etmek, orduya asker sağlamak, barajlar, yollar, kaleler yapmak gibi bazı amaçlara yönelik olarak da toplu tehcir uygulamalarına gidilmiştir.²¹⁴

---

²¹⁰ Çilingiroğlu (a), A.g.e.s: 38-40

²¹¹ Frankel, David, The Ancient Kingdom Of Urartu, British Museum Publications, London, 1979, s: 15

²¹² Frankel, A.e. s:17-22

²¹³ Çilingiroğlu (a), Ae.s: 68

²¹⁴ Çilingiroğlu (a), A.e.s: 68

M.Ö. 786'da bu kez Urartu tahtına I. Argaşti geçmiştir. Menua'nın oğlu olan Argaşti kuzey ve kuzeydoğu üzerine yürümüş Erzurum ve Gökçe Göl çevresini kesin olarak Urartulara bağlamıştır. Babası gibi toplu nüfus aktarımlarını kullanan Argisti Malatya ve Maraş yörelerindeki Hitit kent krallıklarını vasal haline getirmiş, İran'da ortaya çıkan Med uygarlığına karşı seferlere çıkmıştır. M.Ö. 764 yılında tahta geçen II. Sarduri döneminde de benzeri seferler ve başarılar söz konusudur. Aynı dönemde Assur tahtında patlayan iç karmaşaya ve iktidar kavgaları II. Sarduri'nin güneyde işini kolaylaştırmış; Assur'un bazı kentleri ele geçirilmiştir.²¹⁵

Ne var ki M.Ö. 734'de II. Sarduri'nin yerine Urartu tahtına geçen Rusa dönemi Urartu Krallığı'nın parlak günlerinin sona ermesi anlamını taşımaktadır. Rusa döneminde Assur'daki iç karışıklığı ve iktidarı ele geçiren Sargon, kısa sürede durumu toparlayarak İran üzerine sefere çıkmış, Urartu üzerine kuzeyden başlayan Kimmer saldırılarını fırsat bilerek Urartuları bölgeden atmayı başarmıştır. Bölge üzerine sekiz büyük sefer düzenleyen Sargon en sonunda amacına ulaşır ve Urartu topraklarını ele geçirmeyi başarır. Başkent Tuşpa'ya yakın olan Musasir Kenti'ne düzenlediği sekizinci saldırı Urartu'lar için büyük bir faciaya yol açmıştır. Bu dönem içinde başkent Tuspa'dan Rusahinili'ye taşınmış, Assur saldırılarından başkentten etkilenmemesi amaçlanmıştır. Assur karşısında ardı ardına ağır yenilgiler alan Rusa intihar edince taht, M.Ö. 714'de başka bir soydan gelen II. Argisti'ye geçer. II. Argişt'i döneminde ise durum kısmen Urartular lehine dönmüştür.²¹⁶

M.Ö. 679 yılına gelindiğinde Assur tehlikesi neredeyse ortadan kalkmış, Urartu tahtına bu kez II. Rusa geçmiştir. Kimmer ve İskit üzerine sefere çıkan II. Rusa, Urartu Devleti'ni yeniden toparlayabilmiştir. Zaman zaman İskit'lerle işbirliğine giden ve onları topraklarından geçerek İran üzerindeki Mana ve Assur ordularına karşı savaşmalarını da sağlayan II. Rusa, öte yandan Assur'larla da işbirliği yaparak, devletin gücünü denge siyasetiyle korumayı başarır.²¹⁷

M.Ö. 645 yılında tahta geçen III. Sarduri Urartu Krallığı'nın son güçlü hükümdarıdır. İskit, Med ve Kimmer baskısı altında diplomatik manevraları uygulayan

---

²¹⁵ Frankel, A.g.e. s: 22-25

²¹⁶ Çilingiroğlu (a), A.g.e.s:70-80

²¹⁷ Çilingiroğlu (a), A.e.s:104-105

III. Sarduri döneminde Urartu'ların önemli askeri başarısı bulunmaz. M.Ö. 635'de tahta haleflerine devrederken Urartular için duraklama ve çöküş sürecine girmiştir.

Nitekim M.Ö. 585 yılına kadar Urartu'lar hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Son elli yıllık süreçte tahminen tahta Şema 2'de de belirtildiği üzere Arimena, IV. Sarduri, III. Rusa ve IV. Rusa'nın geçtiği düşünülmektedir.²¹⁸ Buna karşın bu kralların tahta geçiş sıraları ve süreleri halen tartışmalıdır. Urartu'ların son kralının IV. Rusa olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 607'den itibaren Urartularla ilgili kaynaklar ortadan kalkmıştır. Urartularla ilgili bilgiler en son Eski Ahit'te geçmektedir. Yeremya, kral Zedekiah'ın dördüncü yılında (M.Ö. 594), Urartu Mana, İskit ve Medlerin Babil'e saldırmasını ister. Urartu adı bu tarihten sonra bir daha görülmek üzere ortadan kalkacaktır. Harita 9'da da görüleceği üzere Urartular Doğu Anadolu Bölgesinde ve özellikle Van civarında egemenliklerini kuran bir uygarlıktır. Asur, Babil ve Hitit uygarlıklarıyla yoğun siyasal ilişkiler içine giren Urartular, en parlak dönemlerinde sınırlarını bugünkü İran Azerbaycanı ve Kafkasya'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır.

Şema 2: Urartu Kral Listesi

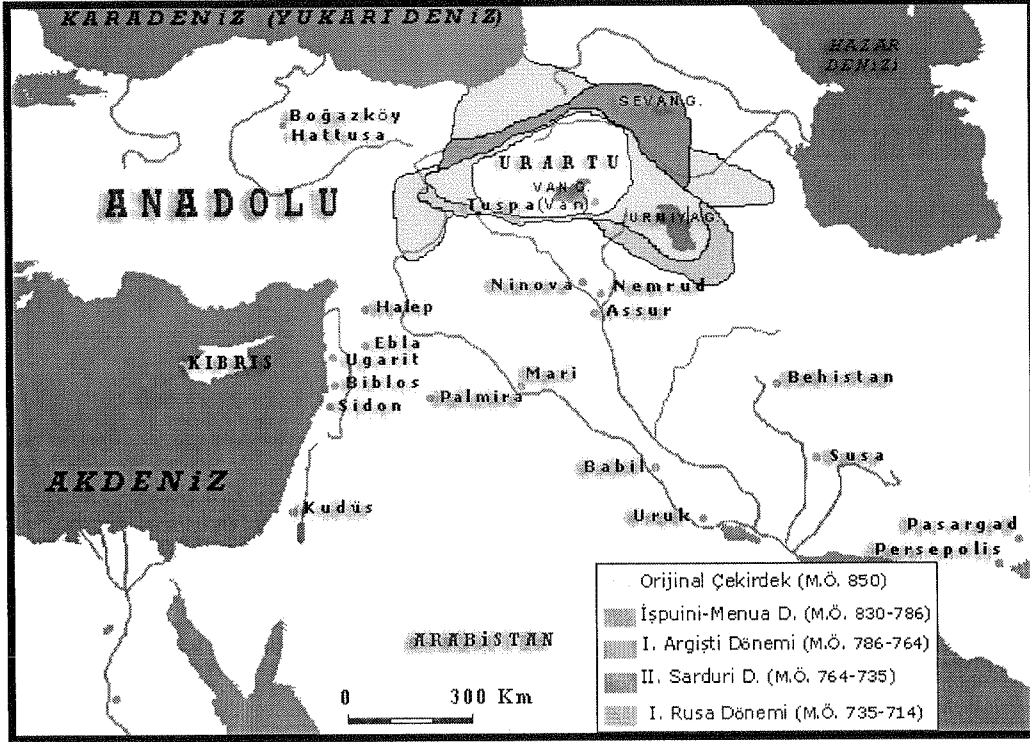
Arkaik Dönem	Krallık Dönemi
Kakia (?) Arame (?)	I. Sarduri (840- 830)
	İşpuini (830-810)
	Minua (810-785/80)
	I. Argiştı (785/80-756)
	II. Sarduri (756-730)
	I. Rusa (730-714/3)
	II. Argiştı (713-?)
	II. Rusa (?)
	Arimena (?)
	III. Rusa (?)
	III. Sarduri (?)
	IV. Rusa (?-585)

(Kaynak: Çilingiroğlu (a), A.g.e. s: 117)

²¹⁸ Çilingiroğlu (a), A.g.e.s: 111-112

Harita 9: Urartu Krallığı

(Kaynak: <http://www.anadolu.iwarp.com-04.03.2003>)

Doğu Anadolu'da Urartu'lar tarih sahnesindeki emsalsiz rollerini yerine getirirken Anadolu'nun iç batı kesimlerinde Frigler boy göstermiştir. Frigya'nın tarihi konusu tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. M.Ö. 750'den önce Friglere ait herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Bu nedenle göçebe oldukları kesin olan, II. Büyük Anadolu Göçleri sırasında yöreye yerleşen Frig kabilelerinin nasıl güçlü bir siyasal örgüt kurabildikleri açıklama gerektiren pek çok sorunla karşılaşmaktadır.²¹⁹

Eski çağ kaynaklarından edinilen bilgilere göre Frig Devleti'nin kurucusu Gordios'tur. Alishar yöresinde bir Hitit kentine çöreklenen Gordios'un daha sonra M.Ö. 750'de diğer Frig beyliklerini birleştirdiği, başkenti Polatlı civarında Gordion'a taşıdığı düşünülmektedir.²²⁰ Gordios hakkında ve yaşadığı dönemin siyasi olaylarıyla ilgili

²¹⁹ Sevin, Veli (c), "Frigler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:1 (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982 s: 252

²²⁰ Hall, A.g.m. s: 119

bilgiler yok denecek kadar azdır. Heredotos'a göre Gordios Thelmessos (Fethiye)'lu bir Karia prensesiyle evlenmiş, Midas adında bir çocuğu olmuştur.²²¹

M.Ö. 725 yılında Midas tahta geçmiş, böylece Frigler en parlak dönemin yaşamıştır. Araştırmalar Şema 3'de de görüldüğü üzere Midas'tan sonra tahta geçen bütün Frig krallarının aynı adı aldığını ve Midas adının kraliyet unvanı olduğunu işaret etmektedir. Bu nedenle Frig kralları hakkında da soyları ve yaptıkları ile ilgili bilgiler iç içe geçmektedir. Lidya ve Karia ile olan kan akrabalığını kullanan Midas ülkesini zenginleştirmiş; doğu ve batıya doğru seferlere çıkarak egemenlik alanını genişletilmiştir. Doğu'da Kızılırmak yazının tamamı, güneyde Göller Yöresi, kuzeyde Bursa, İznik ve Samsun'a kadar Batı Karadeniz Bölgesi Midas döneminde Frig sınırlarına katılmıştır. Dönemin en parlak Frig kentleri ise başkent Gordion, Pessinus, Midasias'dır.²²²

Midas sonrası Frig yıllıklarında karanlık bir dönem başlamıştır. M.Ö. 675-615'den sonra tahta III.Midas ve IV Gordios geçmiştir. Söz konusu iki kralın tahtı ne zaman bıraktıkları bilinmemektedir. III. Midas ve IV. Gordios iktidarı döneminde Friglerin İyon ve Lidya ülkeleriyle ilişki içine girdiği, Kimmer saldırılarına maruz kaldıkları tespit edilmiştir. Urartu'ları yıkarak hızla İç Anadolu'yu geçen Kimmer saldırıları başkent Gordion'u acımasızca yakıp yıkmıştır.²²³ Frig-Kimmer savaşı üzerine doğrudan yazılı belge bulunmamaktadır. Assur kaynaklarından edinilen bilgilere göre Lydamis önderliğindeki Kimmer akınları dönemin Frig kralı Midas'ın öküz kanı içerek intihar etmesine neden olmuştur. Kimmer saldırılarının baskısı ve yoğunluğu o kadar şiddetli ve ani olmuştur ki başkent Gordion'da yaşayan halk, evlerindeki eşyalarını bile kurtaramadan kentlerini terk etmek zorunda kalmışlardır.²²⁴

Kimmer yağmalarını izleyen yıllarda Frigler bölgesel bir merkez durumuna düşmüş, saldırılardan kurtulan kraliyet ailesi M.Ö. 547'de Pers istilasına kadar Lidya vasalı olarak varlıklarına devam ettirmişlerdir. Merkezi yönetimin dağılmasını takiben Frig kent otoritelerinin varlıkları Assur kaynaklarında yer alsa da ciddi bir siyasal güç

---

²²¹ Ramsay, William M., "The Cities and Bishoprics of Phrygia", The Journal of Hellenistic Studies, Volume:8, 1997, s: 454 ve 456

²²² Ramsay, A.m. s: 455

²²³ Sevin (c), A.g.m. s: 256

²²⁴ Sevin (a), A.m. s: 256

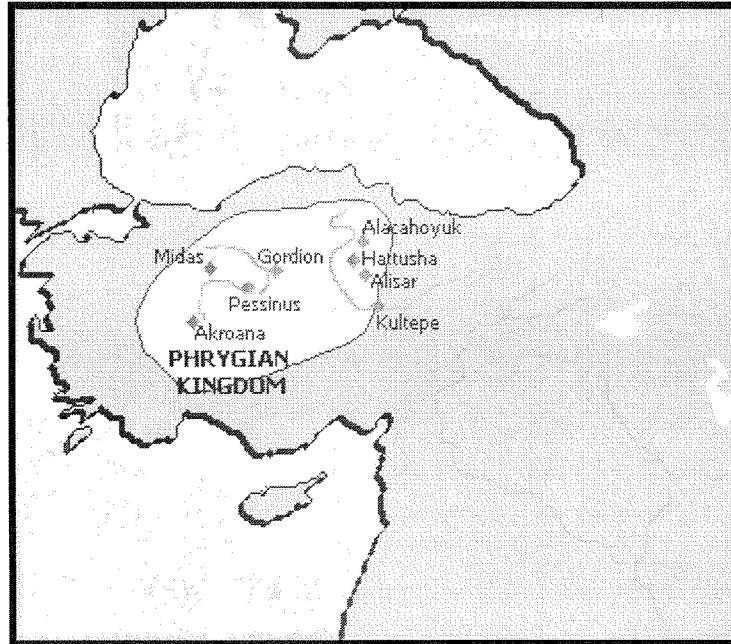
olmaktan uzak düşmüşlerdir. Harita 10'da görüleceği üzere Frigler İç Batı Anadolu'da hüküm süren bir uygarlıktır. Ülkenin sınırları doğuda Hattusa, Alişar ve Alacahöyük'e güneyde Burdur ve Isparta, kuzeyde Amasya'ya kadar uzandığı düşünülmektedir. Frigler hakkında elde edilen bilgilerin kıt kaynaklara dayanması ve çağdaşları gibi uzun süre bir merkezi yönetimden uzak kalmaları sınırları hakkında kesinlikten uzak ancak tahmini bir egemenlik alanı yürütülmesine yol açmıştır.

Şema 3: Frig Kral Listesi

Gordios (750-?)
Midas (725-695/675)
III.Midas (675-615) ?
IV.Gordios (675-?)

(Kaynak: Sevin (a), A.g.e. s: 257)

Harita 10: Frigya Krallığı

(Kaynak: www.touringturkey.com- 02.04.2006)

M.Ö. 2000 yıllarında Batı Anadolu'ya Friglerle birlikte giren Lidyalılar tıpkı çağdaşlarında olduğu gibi karmaşık ve çok bilinmeyenli tarihsel geçmişe sahiptir. Tıpkı Friglerde olduğu gibi "Arkaik Lidya Dönemi" tartışmalıdır. Yukarıda da değinildiği üzere Lidya Krallığını üç sülale oluşturmaktadır. Yazılı kaynakların sağladığı bilgilerin yanında arkeolojik malzeme söz konusu üç sülale döneminde Lidya'da İyon ve Yunan kültürünün baskın olduğunu gösterir. Bölgede bu iki kültüre en yakın konusunda bulunan Lidyalıların devlet yapısı ve siyasal kültürünün çağdaşlarından daha farklı olarak gelişmesine neden olmuştur. Lidya'da M.Ö. 1185-680 yılları arasında egemen olduğu bilinen Heraklid sülalesinin son kralı Kandoules'tir. Kendisi hakkında efsanelerin dışında ciddi bilgiler bulunmamaktadır. Ancak eski çağ tarihçileri bu kralın M.Ö. 680 civarında Mermnad sülalesinden gelen Giges tarafından tahttan indirildiği hakkında hem fikirdirler.²²⁵ Başkent Sardes adı önemli ve büyük bir akropol olarak Giges'den sonra anılmaya başlamıştır. Mermnad sülalesinden gelen Giges iktidarı "Kral Dönemi"nin başlangıcını oluşturmaktadır. Giges'in ilk tahta geçiş yılları Lidya ülkesinde iç savaşa neden olmuştur.

Heraklid ve Mermnad sülalesi arasında başlayan iktidar savaşı Karia'nın desteğiyle, Giges'in zaferiyle sonuçlanmıştır. Tahta çıktıktan ve konumunu güçlendirdikten hemen sonra başkenti yeniden yapılandırmış zengin ve yoğun ticaretin yapıldığı bir akropolise dönüştürmüştür. Bürokrasi ve orduyu örgütlü bir yapıda yeniden düzenleyen Giges, kısa süre sonra fetihçi bir politika gütmeye başlamıştır.²²⁶ İç Anadolu üzerinden gelen ve Frigleri zor durumda bırakan Kimmer saldırılarını karşılayan Giges, doğu sınırlarını güvence altına almıştır. Daha sonra kuzeyde Troas bölgesine yönelerek Manyas'a kadar uzanan geniş bölgeyi topraklarına katmıştır.²²⁷ Batıya doğru yürümeyi ihmal etmeyen Giges, Smyrna (İzmir) kentini İyonlardan almış, ülkenin deniz ticareti rotasını açmayı başarmıştır. M.Ö. 657'de Kimmerlerle girişilen büyük savaş öncesinde Assur'la işbirliğine giden Giges, Assur ve Babil'den sonra adından söz edilen güçlü bir Lidya Krallığını ardıllarına devretmiştir. M.Ö. 652'de Lidya tahtına Giges'in oğlu Ardys geçer. Ardys dönemi Lidya'nın Assur'la yeniden ittifak arayışına girdiği bir

²²⁵ Sevin (c), A.g.m. s: 281

²²⁶ Sevin (c), A.g.m. s: 282

²²⁷ Strabon, Geographika, (Çeviren:Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2000, s:274-275

dönem olarak değerlendirilir.²²⁸ M.Ö. 639'da Kimmerler tarafından kuşatılan başkent Sardis, ciddi yağma ve yıkıma uğramış, İyon üzerindeki Lidya baskısı hafiflemiştir.

M.Ö. 625 yılında Ardys'in nedeni bilinmeyen bir şekilde ölümü üzerine Lidya tahtına Sadyattes geçmiştir. Yaklaşık onbeş yıl kadar süren Sadyattes döneminde kayda değer önemli bir gelişme bulunmaz. M.Ö. 610'da yerine geçen Alyattes dönemi Lidya krallığının en parlak ve en güçlü dönemidir. Krallığın ilk beş yılında güçlü İyon kentlerinden olan Miktas'la savaşan Alyattes, deniz aşırı bir güç olan bu krallıkla anlaşmanın yolunu bulunca Smyrna üzerine yürümüş, kenti oturulamaz hale getirmiştir. Smyrna zaferini Klazomenai, Kolofan ve Priene (Aydın) başarıları izlenmiştir. Ephesos dışında İyon kentlerinin neredeyse tamamına saldırarak kendisine bağlayan Alyattes, M.Ö. 590'larda kuzeydeki Bithynia (Güney Marmara) üzerine yürüyerek Kimmer kalıntılarını temizlemeyi başarmıştır. Doğuda Kızılırmak'a kadar Kimmerleri kovalamış, Kappodokia'ya ilerlemiş olan Medlerle sınır komşusu olmuştur. M.Ö. 585'e kadar Medlerle savaşan Lidyalılar Kızılırmak Nehrini doğal sınırları olarak belirlemişlerdir. Bu savaştan sonra M.Ö. 585'de Anadolu'da Medler, Babiller ve Kilikya devletlerinden sonra dördüncü süper güç Lidyalılardır.²²⁹

M.Ö. 575'de Lidya tahtında bu kez Kroisos (Karun) geçmiştir. Babası Alyattes'in bıraktığı güçlü devletin zengin ve güçlü ekonominin başına geçen Kroisos altın madenlerini işleterek ilk defa paraya dayalı bir ekonomiyi gündelik yaşama sokmuştur. Kroisos döneminde göze çarpan en önemli siyasal gelişme kardeşi Pantaleon ile giriştiği taht kavgasıdır. Kardeşiyle tuttuğu iktidar mücadelesini kazanan Kroisos Ephesos üzerine yürümüş, bu kenti kendi lehine barışa zorlamıştır. Ephesos'un düşmesinden sonra bütün İyon kentleri Lidya egemenliğini kabullenmiş, vergiye bağlanmıştır.²³⁰ Yine Friglerin Lidya vasallığına geçmeleri bu kral döneminde gerçekleşmiştir.

M.Ö. 546 yılında Kroisos'un hükümdarlığıyla birlikte Lidya nüfuzu Pers saldırılarıyla sona ermiştir. Başkent Sardes'i yakıp yıkan Persler aynı zamanda bütün Anadolu'yu ellerine geçirmişlerdir. Kral Kroisos'un akıbeti ise meçhuldür. Bazı kaynaklar son Lidya kralının Perslerin eline tutsak düştüğünü, İran'a götürüldüğünü

²²⁸ Sevin (c), A.g.m. s: 285

²²⁹ Sevin (c), A.m. s: 287

²³⁰ Sevin (c), A.m. s: 289

bazı kaynaklarda ise intihar ettiğini öne sürmektedir. Lidyalıların Pers istilasına uğraması Anadolu'da yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmaktadır. Lidya'nın çöküşüyle birlikte Perslerin önünde ciddi bir güç kalmamış, Yunanistan'a kadar bütün Anadolu Pers yönetimine girmiştir.²³¹

Harita 11'de de görüldüğü üzere Lidya ülkesinin sınırları doğuda Kızılırmak Deltası, güneyde Antalya yöresine kadar uzanan bütün İç Batı Anadolu Bölgesi olarak çizilmiştir. Pers istilasına kadar ÖnAsya'nın üç büyük devleti haline gelen Lidya'lılar aynı zamanda çağının en zengin ve en parlak uygarlığı arasında tanımlanmaktadır.

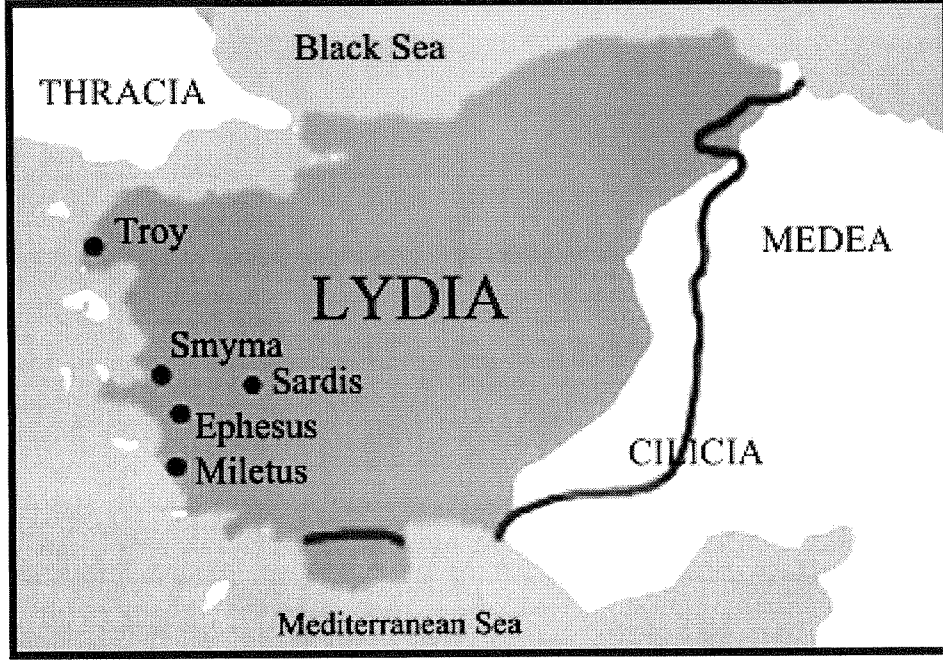
Şema 4: Lidya Kral Listesi

Kandoules (1185-680)
Giges (680-652-644?)
Ardis (652-644 ?-625)
Sadyattes (625-610)
Alyattes (610-575)
Kroisos (575-546)

(Kaynak: Sevin (c), A.g.m. s: 284)

²³¹ Wiesehöfer, Josef, Antik Pers Tarihi, (Çeviren: M.Ali İnci), Telos Yayıncılık, 2002, İstanbul, 2003, s: 55

Harita 11: Lidya Krallığı

(Kaynak: <http://www.commons.wikimedia.org>- 02.04.2006)

Başta Karia, Assur ve Frig kayıtlarından edinilen bilgiler ışığında İyonlar Aiollerle birlikte, M.Ö. 2000'lerde Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Yunan kökenli bir uygarlıktır. Yunanistan'ın ağır Dor istilasına maruz kalması ve Ege adalarının bundan payını alması İyonları Batı Anadolu'nun orta kesimlerine doğru göçe zorlamıştır. Herodotus tarihine göre İyonlar güneyde Büyük Menderes Nehri, kuzeyde Smyrna (İzmir), doğuda Sardes arasında kalan yörede birbirinden bağımsız, özgür bir yönetim kültürü oluşturdular.²³² Harita 11'de de gösterildiği gibi İyonlar, yerleştikleri bu bölge içinde kırktan fazla yerleşim alanı kurdular. Bunlardan on iki tanesi kısa sürede yörede sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan önemli hale gelmiştir. Bu kentler Miletos (Bolat), Myus (Avşar), Priene (Güllübahçe), Ephesos (Selçuk), Kolophon (Değirmendere), Lebedos (Gümüldür), Teos (Sığacık), Klazomenai (Urla), Phokaia (Eski Foça), Khios (Sakız), Erythori (Ildır) ve Samos (Sisam)'dır. Lidya'nın tarih sahnesinden çekilmeye başlamasıyla birlikte Smyrna (İzmir) on üçüncü kent olarak

²³² Akurgal, Ekrem (a), "The Early Period and the Golden Age of Ionia", American Journal of Archeology, Vol:66, No:4, Octobre 1962, s: 373-374

yerini almıştır.²³³ Dor istilasının Güneybatı Anadolu'da Karia ülkesini yıkmasının ardından Halikarnassos (Bodrum) ve Knidos (Datça) güçlü İyon kenti olarak belirmiştir.

Dor istilasının Anadolu'ya ulaşmasından sonra M.Ö. 9. yüzyıla kadar Ege Dünyası "Karanlık Çağ" adı verilen suskunluk dönemine girmiştir. Bu tarihe kadar İyon tarihi hakkındaki bilgiler efsanelere dayandırılmıştır. Basileus adı verilen kralların yönetiminde olan kent devletleri kendi aralarında ya da barbar göçebelerle mücadele içine girmişler, içine kapalı bir ekonomik model ekseninde varlıklarını sürdürmüşlerdir.²³⁴ M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren İyon kültürü en parlak dönemine girmiştir. Anadolu üzerinde hızlı kolonileştirme faaliyetlerine yönelen İyonlar Karadeniz'e sızar. Başını Miletos, Semas, Halikarnassos, Ephesos gibi kentlerin çektiği koloniler, yüzyılın ortalarında olanca ihtişamıyla ortaya çıkmıştır. Ne var ki İyonların parlak günleri M.Ö. 547'den itibaren sönmeye başlamıştır. Pers ordularının Sardes'i işgal etmesinin ardından, Batı Anadolu ve kolonileri önce birleşerek Pers saldırılarına karşı koymayı dener.²³⁵ M.Ö. 500'e gelindiğinde İyonya bölgesi Pers Satraplığı (Sardes Eyaleti) olarak yönetilmeye başlamıştır. M.Ö. 479-404 arasında bütün Batı Anadolu halkları ayaklanarak Marathon Savaşlarıyla Pers egemenliğine son vermek istese de bu hareket başarıya ulaşamaz.²³⁶ Genel olarak İyonya İhtilali adı verilen ayaklanmalar süreci Persler tarafından bastırılmış, Pers egemenliği Atina'ya kadar genişletilmiştir. M.Ö. 300'lerin ortalarında Perslerin Yunanistan üzerindeki egemenliği sona erince bu kez bölgede Helen Dönemi başlamıştır.²³⁷

---

²³³ Tekin, A.g.e. s: 42

²³⁴ Akurgal (a), A.g.m. s: 376-378

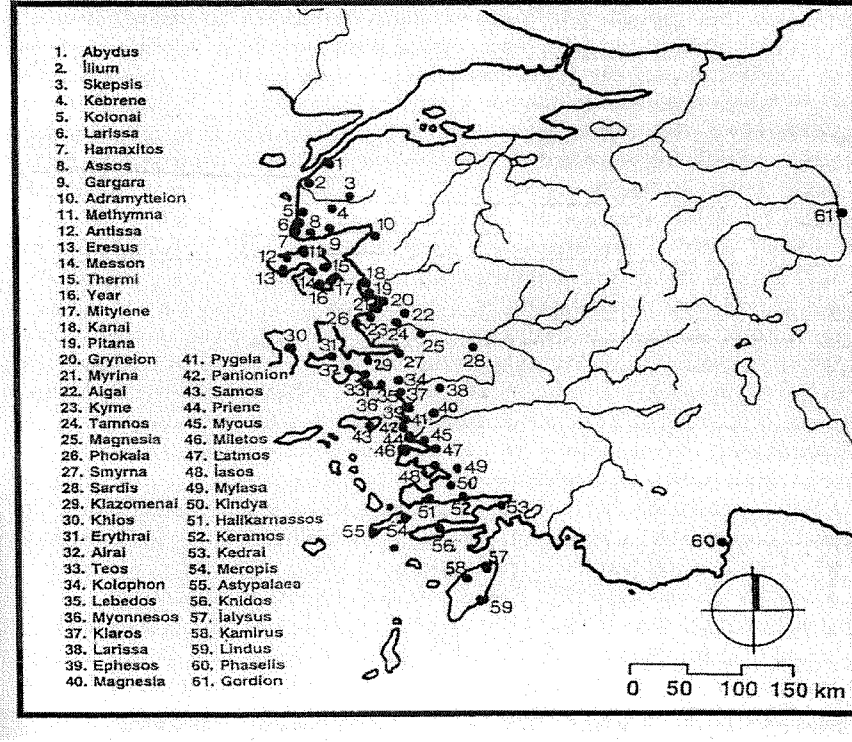
²³⁵ Akurgal (a), A.m. s: 373

²³⁶ Özçelik, A.g.e. s: 123

²³⁷ How, William W., "Arms, Tactics and Strategy in the Persian War", The Journal of Hellenistic Studies, Volume: 43, Part:2, 1923, s:125-133

Harita 12: İyon Kent Devletleri

(Kaynak, Aktüre (a), A.g.e. s:145)

III. İLK ÇAĞDA DEVLET VE KAMU BÜROKRASİSİNİN ANA HATLARI

A. İlk Çağa Geçiş ve Bakır Dönemlerinde Devlet ve Kamu Bürokrasi

Bir kavram olarak devlet İlk Çağ'da, köylerin kurulup düzenli bir yerleşik hayata geçişle birlikte ortaya çıkan; siyasal iktidar kavramıyla öznesini bulan ve binlerce yıllık evrim süreciyle gelişmiş örgütlenme biçimidir. Sümerlerle başlayan ve Roma ile son şeklini alan İlk Çağ devlet anlayışı, gelişen teknolojinin ve üretim-tüketim kalıplarının içinde zamana ve toplumlara göre değişiklik göstermekteyse de temelde merkezi bir otoritenin, siyasal iktidarın ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Yerleşik yaşama geçişin beraberinde getirdiği örgütlü toplum yapısı zaman içinde kurallar ve kurumlar bütünü yaratarak siyasal iktidarın şekillenmesini zorunlu kılmıştır. Bu bakımdan siyasal iktidar, ilk insan topluluğunun örgütlenmesiyle birlikte ortaya çıkmış ve günümüze kadar çeşitli evrimler geçirerek modern devlet kurgusuna ulaşmıştır.

Siyasal iktidar en genel tanımlama içinde toplum adına yönlendirme, etkileme ve buyurma gücüne sahip zor kullanılabilen bir otoriteyi ifade etmektedir.²³⁸ Hobbes'a göre bu otorite bireyle siyasanın karşılıklı uzlaşmasından ortaya çıkmaktadır. Bireyler bazı temel haklarını siyasal iktidara gönül rızasıyla devrederken, karşılığında da bazı beklentilere sahiptir.

Devlet olgusunun çekirdeğini oluşturan siyasal iktidarın İlk Çağ'da ortaya çıkışı kuşkusuz üretimin bireysellikten çıkarak kitlesel hale dönüşmesiyle mümkün olmuştur. Kitlesel üretim İlk Çağ kültürü içinde tarım ve hayvancılığa dayalı; doğayı kontrol altında tutmayı amaçlamış, örgütlü bir yaşam modelini kurgulayan nitelik taşımaktadır.

Kitlesel üretime geçiş aynı zamanda İlk Çağ toplumlarında iş bölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. Söz konusu işbölümü özellikle tarımsal üretimin sürdürülebilir kılınması yönünde yoğunlaşırken, uzmanlaşma ise üretimin taşıyıcısı olan tarımın geliştirilmesi için araç ve gereçlerin yapılması ve sosyal yaşamın sürdürülmesi için ürünlerin saklanması, çeşitlendirilmesi ve kolaylaştırarak araçların yaratılması için geliştirilmiştir. Nitekim siyasal iktidarın belirlenmesinde işbölümü ve uzmanlaşma öncelikle cinsiyet ayrılması üzerinde şekillenmiştir.²³⁹ Daha güçlü ve dayanıklı olan erkekler, toplum içinde giderek avcılık, tarlaların açılması, ailenin korunması ve barınakların düzenlenmesi gibi fiziksel güç isteyen işleri üstlenmişlerdir. Kadınlar ise neslin devamı, besinlerin pişirilip saklanması, giysilerin yapılması gibi konularda görev almışlardır. Erkeklerin fiziki güç isteyen işlerde, kadınların da üretimin diğer alanlarında uzmanlaşması emek üretkenliğini arttırmıştır. Aynı zamanda bu uzmanlaşma, deneyim birikimine ve üretim araçlarının özelleşmesine yardım etmiştir. Erkek ve kadın arasındaki işbölümü beraberinde cinsiyet üstünlüğünü gündeme getirmiştir. Siyasal iktidarın belirlenmesinde ilk adım olan bu farklılaşma anaerkil toplum kültüründen babaerkil bir sosyal yaşam alışkanlığına dönüşümü sağlamıştır.²⁴⁰

M.Ö. 14-13 bin yıllar arasında toplumların nüfus ve etkinlik bakımından gerilediği, aile yapısından ailelerin bir araya geldiği klan kültürüne doğru dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşümün en önemli nedeni artan emek ihtiyacının giderilmesi,

---

²³⁸ Hobbes, Thomas, *The Leviathan*, (Edit by: Michael Oakeshott), Touchstone Press, USA, 1997, s: 177

²³⁹ Zubritski, Mitropolski ve Kerov, A.g.e. s.32-33

²⁴⁰ Zubritski, Mitropolski ve Kerov, A.e. s.34

ortak güvenlik, barınma ve refah isteminin pratiğe dökülmesidir. Bununla birlikte aile içinde ortaya çıkan çoğalma gereksiniminin giderilerek soyun devam ettirilmesi ilave bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Evlilik ve soyun devam ettirilmesi içgüdüleriyle birlikte ekonomik ihtiyaçların getirdiği zorunluluklar sonucunda bir araya gelen aileler bütünü olan klan kültürü İlk Çağ'a geçiş sürecinde yerleşik kültürün gelişmesinde elzem teşkil etmiştir. Bir araya getirilen emek gücünün yardımıyla üretim hızlı bir artışa geçmiş, çeşitlenmiştir. Bununla birlikte başta tarım ve hayvancılık olmak üzere üretim araçlarının "ortak mülkiyeti" söz konusu olmuştur. Özellikle tarım ve hayvancılıkta duyulan işbirliği gereksinimi ortak mülkiyetin devamını zorunlu kılan önemli bir etmendir.²⁴¹

Ortak mülkiyet olgusu İlk Çağ Geçiş toplumlarında hem üretim hem de tüketimde temel bir sorunsaldır. Üretilen bütün ürünlerin klan düzeyinde tüketilmesi, hatta tasarrufun bile klanın bütün ihtiyaçlarının göz edilerek yapılması "ortak mülkiyet" alanına girmektedir. Bu aşamada yapılacak üretimin ve tasarrufun yönlendirilmesi, belirli bir düzene sokulması siyasal iktidarın varlığını pekiştirerek bir başka etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geçiş sürecinde klan topluluklarında siyasal iktidar, topluluğun bütün üyeleri tarafından kabul gören, fiziki ya da düşünsel anlamda diğerlerinden farklı yeteneklere sahip olan, yaşça olgunlaşmış veya deneyim kazanmış kişi ya da kişiler tarafından temsil edilmiştir.²⁴² Klan adına iktidarın sahibi olan yönetici(ler), güç ve yeteneklerini korudukları sürece otoritelerini sürdürebilmişler, diğer üyelerin desteğini almışlardır. Yerleşik topluluklarda iktidar, genel kabul görme eğilimine bağlıdır. İktidar sahiplerinin temel görevleri klan için gereken organizasyonu yapmaktır. Servet bakımından topluluğun diğer üyelerinden farkları bulunmamakla birlikte görev bakımından bazı ayrıcalıklarla donatılmışlardır. İktidar güçlerini kendi soylarına bırakma gibi hakları ise bulunmaz. Göçebe yaşam kültürünü benimseyen kabilelerdeyse siyasi iktidar hısımlık ilişkisine göre şekillenmiştir.²⁴³ Klanın en yaşlısı ve deneyimli iktidarı kullanan kişidir. Yerleşiklere oranla kendi kendine yetmeyen, sürekli göç ya da yer değiştirme

---

²⁴¹ Durant, Will, *Medeniyetin Temelleri*. (Çeviren Nejat Muallimoğlu), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s:52

²⁴² Durant, A.e. s: 54

²⁴³ Durant, A.e. s: 58

zorunluluğu içinde bulunan göçebeler yapı itibarıyla birbirleriyle sıkı ve sürekli bir ilişki içinde bulunmak zorundadır. Klanın sahip olduğu bütün mallarda ortak mülkiyet aynen korunmakla birlikte, iktidar sahipleri klanın korunması, göç yolları ve yerlerinin belirlenmesi, sürülerin güdülmesi, yağma ya da savunmanın yapılması gibi temel işlerde yetkilerini kullanmışlardır. Çoban topluluklarında yerleşiklerden ayıran en önemli özellik ise klanı bir arada tutan etmenin üretim değil güvenlik olmasıdır. Dolayısıyla iktidarı kullananlar bu etmen üzerinde önemli bir belirleyiciliğe sahiptirler. İşte bu nedendir ki iktidar hakkı yerleşiklerde olduğu gibi genel kabul görme esasına göre değil soya bırakılmıştır.²⁴⁴

İlk Çağ göçebe topluluklarında ekonomik üretimin dar bir alanda ve sınırlı ürünlerle yapılmasına karşın, yerleşik topluluklarda göreceli bir zenginlik ve çeşitlilik bulunmaktadır. Tarıma dayalı olarak sürdürülen ekonomi içinde iktidarın belirmesi ve kullanılması daha kalıtsal ve sürekli dir. Zira tarım oldukça yoğun ve sıkı bir disiplin gerektiren bir faaliyettir ve hasat mevsiminde güçlü bir koordinasyon gerektirir. Hasat mevsimi dışında kalan ve oldukça geniş bir zaman dilimini kapsayan süredeyse yeni ilave üretim biçimlerinin ortaya çıkarılması söz konusudur.²⁴⁵ Çömlekçilik başta olmak üzere dokumacılık, çeşitli el aletleri, silah ve doğramacılık gibi zanaatlar artık zamanın sağladığı yeni üretim biçimleridir. Ortaya çıkan bu zanaat dallarının geniş ölçekte ve pazara yönelik olarak yapılmaması ve ev ekonomisi içinde değerlendirilmesi kendine yeterli ekonomik üretim kültürünün iş bölümüne yöneldiğini ifade etmektedir.

Geçiş Dönemi yerleşik topluluklarının üretim biçimi ve tekniklerinde meydana gelen çeşitlilik, siyasal iktidarın niteliğine de yansımıştır. Şekil 1’de belirtildiği üzere başlangıçta yalnızca yönlendirici ve yol gösterici bir mahiyet taşıyan siyasal iktidar nosyonu, dönemin ortalarından itibaren giderek kalıcı hale dönüşmüş ve belirginleşmiştir. Hiç kuşkusuz bunda tarımsal üretimin belirli bir düzene oturtulmasının, mevsimsel hale gelmesinin ve mülkiyet hakkında yaşanan değişimlerin büyük payı bulunmaktadır.²⁴⁶ Bilindiği gibi hasat mevsimi dışında kalan zamanlarda yerleşik topluluklar ürünlerini korumak, yaşamı kolaylaştıracak araç ve gereçleri

---

²⁴⁴ Şenel, A.g.e. s: 170-171

²⁴⁵ Symcox, Linda, “*The Neolithic Revolution*”, University of California Press, USA, 1998, s:6-7

²⁴⁶ Hawkes, Jacquetta, Woolley, Leonard, *History of Mankind*, Harper&Row Publishers, London, 1963, s: 414-418

yapmak gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler ekonominin tarımsal olmayan yönünü geliştirirken, toplumsal düzlemde uzmanlaşmayı ve sınıflaşmayı pekiştirmiştir. Uygarlık yolunda önemli icatların ve keşiflerin başlangıcı olan tarımsal olmayan üretim modelleri düşünsel anlamda mülkiyet hakkının yeniden tanımlanması olgusunu yaratmıştır.²⁴⁷ Üretilen şey bireysel emeğe aitse “bireysel tüketim mülkiyeti”ne; ailede üretilmişse “aile mülkiyeti”ne ya da topluluk emeğiyle üretilmişse “topluluk mülkiyeti”ne bırakılmıştır.

Bu üç mülkiyet hakkı içinde en çarpıcı ayırım ise topluluk mülkiyet üzerinedir. Geçiş sürecinde başta tarım olmak üzere benzeri birçok ürünün topluluk mülkiyetinde toplanması ve tüketilmesi esastır. Bireysel veya ailevi tüketim hakları göreceli olarak oldukça dar ve sınırlıdır. Özellikle tarım ürünlerinin işbirliği içinde yapılması söz konusu olduğundan ürünlerin tüketimi ve tasarruf hakkı topluluk bünyesinde kalmıştır. Daha kötü mevsimlerde kullanılmak üzere saklanan artı-ürünlerin depolanması, sonra bunların belirli periyotlar ve miktarlar dahilinde kullanılması topluluk mülkiyeti üzerinden yapılmıştır. İşte siyasal iktidarın buradaki temel görevi de artı-ürünlerin üzerindeki tasarruf hakkıdır. İktidar nesnesi topluluk adına ürünlerin saklanması ve kullanılmasını denetlemektir. İktidarın artı-ürün üzerindeki denetim hakkı ve gücü yerleşik topluluklar içinde durağan, tekil ve birbirine bağlı bir sosyal yaşam modelinin oluşmasını sağlamıştır.²⁴⁸

Geçiş Dönemi yerleşik topluluklarında iktidarı kullananlar sürekli ve bireysel zenginliğe dayalı bir artı-ürün yaratılması olgusunu engellemiştir. Hasat zamanı toplanan ürünler, topluluk içinde dini törenler, şölenler veya kutlamalar yoluyla hep birlikte tüketilmiş, topluluk içinde ya da dışında ticaretin gelişmesini bilinç dışı bir istemle engellemiştir.

Genel bu değerlendirme içinde İlk Çağ başlarken toplulukların aileler düzeyinde gelişme gösterdiği, yerleşik veya göçebe bir yaşam kültürü benimsedikleri görülmektedir. Her iki yaşam kültürü içinde siyasal iktidar nosyonunun belirlenmesi, ekonomik üretim ilişkileri ekseninde söz konusudur. Tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik etkinlikler üretim ve tüketimde işbirliği ve ortak mülkiyet olgusunu

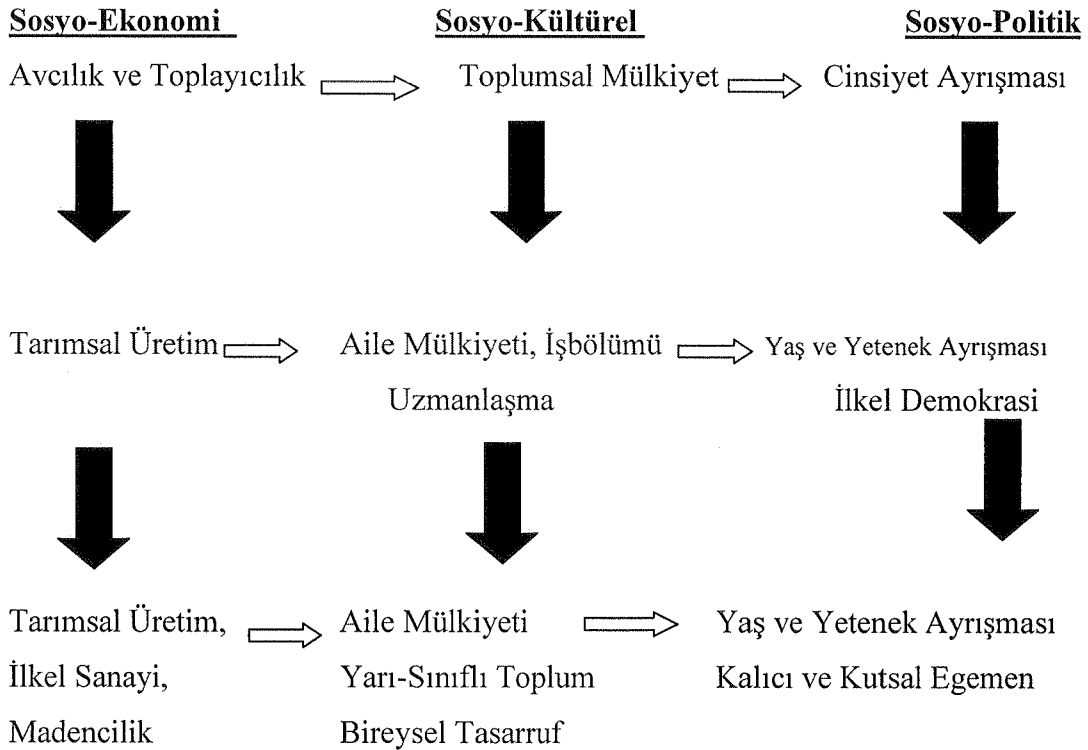
---

²⁴⁷ Şenel, A.g.e. s:175

²⁴⁸ Hawkes ve Woolley, A.g.e. s: 420-428

beraberinde taşımıştır. Nitekim siyasal iktidarın ilk belirlediği nokta cinsiyet ve yaş ayrışması üzerindedir. Kadın ve erkek cinsleri arasında ortaya çıkan iş bölümü, zamanla yaş ve yetenek gibi unsurlarla birleşerek iktidar nosyonunun temellerini atmıştır. Siyasal iktidarın ikinci evrim noktası yerleşik ve göçebe yaşam kültürlerinin belirginleşmesidir. Yerleşik topluluklarda iktidar genel kabul görme üzerine şekillenirken, göçebelere kan hısımlığına dayandırılmıştır. Zaman içinde yerleşiklerde ekonominin çeşitlilik ve zenginlik kazanması sonucunda siyasal iktidarın yönü ve faaliyet alanı mülkiyet hakkı üzerinde gelişirken; göçebe topluluklarında bütün bir yaşam üzerinde varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla siyasal iktidar Geçiş sürecinde yerleşik kültürler üzerinde yarı belirleyici, göçebe kültürler üzerinde tam belirleyici bir role sahiptir. Yerleşik topluluklarda siyasal iktidar bireysel yada aile yaşamına nüfuz etmeden, üretim üzerinde mülkiyet hakkı gözetilerek otoritesini kurgularken; göçebe topluluklarında sosyal yaşamın bütün öğelerine nüfuz etmiş ve günlük hayatın tam anlamıyla merkezine oturmuştur.²⁴⁹

Şekil 1: Geçiş Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi

(Kaynak: Symcox, A.g.e s: 81'den Uyarlanmıştır.)

²⁴⁹ Şenel, A.g.e. s: 176-180

Geçiş Dönemi ekonomisinin sınırlı, dar kapsamlı ve içine kapalı yapısı, Şekil 2’de topluca görülebileceği üzere Bakır Dönemi’nde yerini örgütlü, etkin ve dışa açık bir yapıya bırakmıştır. Bu dönüşümün iki ana dinamiğinden ilki doğa olayları ve değişen iklim dengeleridir.²⁵⁰ Dönemin başından itibaren Mezopotamya-Anadolu ve Kuzey Afrika üçgeni içinde yer alan uygar dünyada iklim dengeleri değişmiş, zamanla daha ılıman iklim kuşağı ortaya çıkmıştır. Hava koşullarındaki iyileşme yeni tarım alanlarının açılması ve besin üreticiliğinde çeşitliliğin çoğalması anlamını taşımaktadır. Üstelik dönemin başından itibaren hayvan evcilleştirilmesinde önemli bir aşama kat edilmiş, avcılık gelişme göstermiştir.

Dönüşümü hızlandıran ikinci temel dinamik ise kullanılan araç ve gereçlerde meydana gelen iyileşmedir. Yaklaşık altı bin yıl süren Geçiş Süreci’nde icat edilen araç ve gereçler, yerleşik toplulukların sayı ve niteliğinde görülen iyileşmeyle birlikte sürekli değişmiş ve Bakır Dönemi’ne daha kullanışlı ve üretimi artıracı bir nitelik kazanmıştır. Dönemin başlarında günlük yaşama sokulan “Bakır Madeni” söz konusu iyileşmeyi gözle görülür hale getirmiştir. Bakırdan imal edilmeye başlayan araç ve gereçlerin tarımsal üretimde meydana getirdiği katkı, daha fazla ürünün elde edilmesinde önemli bir yere sahiptir.²⁵¹

Her iki dinamiğin başını çektiği dönüşüm Ön Asya bölgesinde bir yandan göreceli bir toplumsal refahı yaratırken, Avrasya’nın daha kuzey ya da iç kesimlerindeki göçebelerin dikkatini de çekmiştir. Böylece dönemin başından itibaren yerleşiklere göçebeler arasında “ticaret” ve “savaş” gibi özel ilişki biçimleri doğmuştur.

Ekonominin madene dayalı olarak yeniden yapılandırılması yerleşik topluluklarda zenginliğin ve toplumsal tabakalaşmanın önünü açmıştır. Tabakalaşma ticaret ve zanaatın gelişmesiyle doğru orantılıdır ve bu durum aynı zamanda sınıflı toplum yapısının yaratılmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan yeni sınıflı toplum çiftçiler, tüccarlar, din adamları ve zanaatçılar gibi mesleki alanda uzmanlaşmış yapıdan meydana gelmektedir.²⁵² Ticaretin artması zengin ve saygın bir tüccar sınıfını belirlenmesine zemin hazırlamıştır. Yerleşik ya da göçebeler arasında yapılan, mal takasına dayanan ticaret toplumlar arası etkileşimin önünü açarken; mevcut bilgi

---

²⁵⁰ Coon, A.g.e. s:185-188

²⁵¹ Coon, A.e. s:189-192

²⁵² Durant, A.g.e. s:41-43

birikiminin paylaşılmasına imkan tanımıştır. Bu bakımdan tüccarlar toplumun ileri gelen meslek grubu arasına girmektedir. Mal aktarımının yanı sıra bilgi ve teknik birikimini de beraberinde taşıyan tüccar sınıfı topluluk içinde zanaatın gelişmesine yardımcı olmuştur. Madencilik ve zanaatçılık yeni toplumsal yapıda tüccarlardan sonra ikinci öneme sahip meslek gruplarıdır. Başta kilin kullanılmasına bağlı olarak çanak-çömlekçilik, duvarcılık, mermer ve benzeri taşların işlenmesi, metaluji gibi yeni meslek kolları üretimin giderek ana unsuru haline dönüşmüştür.²⁵³

Ekonomide üretimin uzmanlaşmış sınıflar eliyle yürütülmeye başlaması, tüketim dengelerine de yansımıştır. Geçiş Dönemi boyunca görülen toplumsal tüketim mülkiyeti hakkı, Bakır Döneminde yerini üretim mülkiyetine bırakmıştır.²⁵⁴ Tüketim üzerinde birey ve aile mülkiyeti doğal bir evrim geçirirken, üretimin halen önemli bir parçası olan toprak mülkiyeti ve tasarruf konusunda da benzer bir dönüşüm kaçınılmazdır. Toprağın bireysel mülkiyet alanına girmesi, aynı zamanda toplu üretim yöntemlerinin giderek ailenin ya da bireyin eline bırakılması anlamına gelmektedir. Tarım arazileri bir yandan aile veya birey mülkiyetine alınırken; öte yandan ürünler üzerindeki tasarruf hakkı da bireye bırakılmaktadır.

Ancak toprak mülkiyetinin el değiştirmesi, ekonominin diğer alanlarında olduğu gibi kolay ve basit bir geçiş anlamına gelmemektedir. Zira tarım Bakır Döneminde de halen ekonominin en önemli unsurudur ve toplumun bütününe ilgilendiren bir hadisedir. İşte siyasal iktidar nosyonunun yeniden şekillendirilmesi de tarımsal üretim üzerinden gerçekleştirilmiştir.²⁵⁵ Bilindiği üzere Geçiş Dönemi'nde siyasal iktidar nosyonu tarımsal üretimin örgütlenmesi, tüketim ve tasarruf hakkının toplum adına kullanılması üzerinden kurgulanmıştır. Yine Geçiş Dönemi içinde uzmanlaşmış meslek alanları bulunmadığından (ya da çok az geliştiğinden) siyasal iktidar yerleşik topluluklarda genel kabul görme esasına dayalı, çoğulcu ve kan hısımlığına dayandırılmamış kısıtlı bir otoriteyi simgelemektedir. Buna karşın Bakır Dönemi içinde iktidar, toplumsal sınıflaşmanın derinlik kazanmaya başladığı, uzmanlaşmış meslek alanlarının çeşitlendiği, din kültürü ve kozmolojiye dayalı bir bilinç dünyasının geliştiği bir topluluk içinde etkenliğini korumak ve sürdürebilmek için (zorunlu bir) dönüşüm

²⁵³ Mitropolski, Zubritski ve Kerov, A.g.e. s: 63-64

²⁵⁴ Şenel, A.g.e. s:174-176

²⁵⁵ Şenel, A.e. s: 207-211

yaşamak durumundadır. Tarım dışındaki diğer meslek alanlarının halen sayıca ve etkinlik olarak zayıf olduğu göz önüne alınırsa, siyasal iktidar nosyonunun kurgulama sürecinde uzmanlaşma içine girmesi, toplumdan ayrışarak sınıflaşması; bununla birlikte ekonominin halen en önemli üretim aracını oluşturan tarım üzerindeki egemenliğini pekiştirmesi doğal bir süreçtir.²⁵⁶

Söz konusu zorunlu dönüşümün meydana getirdiği ilk nesnel ürün ise din sınıfının ortaya çıkmasıdır. Hasat mevsimi dışında kalan zamanlarda oluşturulan dünya görüşü, evreni tanıma ve insanın kendisini tanımlama tutkusu Bakır Dönemi'nde çok tanrılı dinlerin yaratılmasında ve iktidarın bunun üzerinden yürütülmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle doğa olaylarında yaşanan değişimler, felaketler din kurgusunun şekillenmesinde etken bir rol oynamıştır.²⁵⁷

Geçiş Dönemi'nde kadın doğurganlığı ve totemi üzerine gelişen; hayvan dünyasından etkilenilerek şekillendirilen din kültürü, Bakır Dönemi içinde bitki dünyasıyla ilintili, kozmogenik zaman döngüsüne bağlı, çok sayıda kutsal bulunan bir din anlayışına bırakmıştır. Hasat mevsimlerinin gökyüzündeki yıldız, ay ve güneş gibi cisimlerin dairesel döngüsüne göre yapılmaya başlanması total analogjili tanrı ritüellerinin ilk adımıdır.²⁵⁸ Doğanın kendisini belirli aralıklarla yenilemesi Bakır Dönemi yerleşik topluluklarında kutsal ruh, ölüm, yeniden dirilme gibi kavramların oluşmasını sağlamıştır. Söz konusu kavramların meydana getirdiği yeni yaşam kültürü, hasat mevsimlerinin başında ve sonunda ölüm ve yeniden doğuşu simgeleyen adak törenleri, ritüeller, efsane ve mitlerin önünü açmıştır. Ölülerin belirli yöntemlerle ve törenlerle toprağa verilmesi, zamanı gelince yeniden dirileceğine dair duyulan inanç dinin ve bunları yapacak bir ruhban sınıfının doğumunu hızlandırmıştır. Başta ölülerin gömülmesi olmak üzere astronomi çalışmaları, iklim bilimcilik gibi alanlar giderek bu sınıfın tekeline girmiştir. Din sınıfına yüklenen bu misyon ise zamanla onları toplumdan ayrıştırarak özel ve ayrıcalıklı bir yere koymuştur. Din kültürünün kendi içinde çeşitli süreçlerden geçmesiyle birlikte ruhban sınıfının toplumdan uzaklaşarak kendi içinde

---

²⁵⁶ Ogden, George, From Tribe to Empire, Kegan Paul Trench Trubner Co Ltd. New York, 1926, s:75-78

²⁵⁷ Eliade, A.g.e. s:56-58

²⁵⁸ Şenel, A.g.e. s:165

yine kendine has edebiyatı kullanan otoriteler haline dönüşmesine yol açmıştır.²⁵⁹ Bunun sonucunda din adamlarının toplum üzerinde etkileme gücü gelişmiş ve siyasal iktidarın kullanılması ya da en azından yönlendirilmesi gündeme gelmiştir. Tanrılar ya da kutsallar ile toplum arasında aracı olan Şamanların yine tanrılar adına bazı dayatmalarda bulunması ise kaçınılmaz durumdur. Nitekim bu dayatmaların birinci etkisi yerleşiklerin mekanı üzerinde kurgulanmıştır. Yerleşikler için gerçek dünya, içinde yaşadıkları mekandır. Ev, köy, tarlalar evrenin merkezidir, ritüeller ve dualarla kutsanmış meydandır. Çünkü insanüstü varlıklara iletişim burada gerçekleştirilir.²⁶⁰ Başta evlerin niteliği olmak üzere köylerin kurulduğu mekanın seçilmesi, planlanması, yerleşkelerin inşa edilmesi kutsalların öngördüğü biçimde düzenlenmiştir.* İkinci önemli etki ise ekonomik yaşamla ilgilidir. Üretilen artı-ürünlerin topraklarda ya da kutsal mekanlarda toplanması, kutsallara sunulan adakların tasarruf hakkının bu sınıfa bırakılmasıdır. Bakır Dönemi içinde elde edilen tarımsal artı-ürünler din adamları tarafından törenlerle, tapınak depolarında biriktirilmiş, olağanüstü durumlarda buralardan kullanıma açılmıştır.

Bakır Dönemi içinde yerleşik toplulukların sosyo-ekonomik ve kültür yapılarında içeriği zengin ve ileriye yönelik dönüşümler, siyasal iktidarın yönünü belirlerken; göçebelere mevcut durum hali hazırdaki yerini korumaktadır. Göçebeler halen sınırlı üretim araçlarına sahip, kan bağıyla oluşturdukları sosyal yapıları içinde varlıklarını sürdürmektedir. Yerleşiklerde görülen refah artışı ve zenginlik göçebe topluluklarında gözlenmez. Buna karşın göçebelerin siyasal kültürleri daha sıkı ve katı bağlarla, kavimci bir yapıda yoğrulmaktadır. Yerleşikler arası yapılan ticaret, barışçı ve geniş mal kalemine dayalı olarak gelişmekte, buna karşın göçebelerle olan ilişkileri daha sınırlı kalmaktadır. İşte yerleşiklerle göçebeler arasındaki bu zayıf ilişki, yeni bir ekonomik üretim biçimini ve buna dayalı olarak siyasal iktidar kültürünü doğurmuştur.

---

²⁵⁹ Eliade, A.g.e. s: 60-61

²⁶⁰ Eliade, A.e. s:61 ve Ogden, A.g.e. s:77-80

* Gerçekten de Bakır Dönemi'nde Mezopotamya'da kurulan yerleşim alanlarının seçilmesinde, köylerin şekillendirilmesinde ve evlerin biçimlendirilmesinde bu duruma özen gösterilmiştir. Örneğin Mezopotamya ve Mısır'da inşa edilen evlerin tavanlarında gökyüzünü gösteren delikler açılması, kapıların veya pencerelerin doğuya yapılması, evlerin tek bir meydana açılması ve köylerin geometrik düzenleri kutsal ruhları kızdırmayacak biçimde tasarlanmıştır.

Hiç kuşkusuz yeni ilişkinin adı ise “yağma” ve “savaş” kültürüdür.²⁶¹ Topluluğun sürekli artan ihtiyaçlarını karşılayamayan, ticaret kalemleri zayıf kalan göçebe topluluklar, aralarındaki sıkı kan bağıını kullanarak yerleşikler üzerine akın ve yağma hareketleriyle gidermeye çalışmışlardır. Dönemin ortalarında girilen bu yeni ilişki biçimi başlangıçta göreceli olarak göçebelerin ihtiyaçlarını karşılamış, yerleşiklerin ise bu durumdan korunmak için yeni bir sınıf olan asker sınıfının yaratılmasına yol açmıştır.²⁶² Yerleşik toplulukların korunma içgüdüleriyle ortaya çıkardığı asker sınıfı, merkezi bir bürokratik olgusunu tetiklemiştir.

Daha önceleri ruhban sınıfı tarafından yerine getirilen, belli belirsiz bir kimliği bulunan bürokrasi, dönemin ortalarından itibaren giderek artan bir şekilde sistematikleşmiş, şekillenmiş ve kurumsallaşmıştır. Nüfusu kalabalık olan yerleşik topluluklarda bürokrasi ve savaş ihtiyacı kısmen karşılanabilirken, daha az olan topluluklarda bu ihtiyaç çöreklenmeyle giderilebilmiştir. Yerleşik topluluklarda yaşanan nüfus zafiyetinden yararlanan göçebeler, köy toplulukları üzerine çöreklenmiştir; ancak bu kez yağma yerine onlarla birlikte yaşamayı (daha kolay olacağından) tercih etmişlerdir. Göçebe toplulukların istila veya yağma anlayışındaki bu keskin dönüşümle birlikte sınıflı topluma geçişin önemli bir dönemeci aşılmış ve klasik devlet anlamına bir adım daha yaklaşmıştır. Çöreklenmeyle birlikte kent yönetimini ve savunmasını üstlenen göçebe topluluklar bir yandan devlet mekanizmasını şekillendirirken, diğer yandan yerel unsurlarla kaynaşma yoluna giderek yeni toplum kültürünün yaratılmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Sümer, Assur, Babil, Hitit gibi döneme damgasını vuran devletlerin oluşması ve kısa sürede egemen güç olarak ortaya çıkmaları bu dönüşümün bir sonucudur. Göçebe toplulukların yerleşikler üzerindeki çöreklenme faaliyetleri kısa zamanda belirgin bir siyasal otoritenin kurulması anlamını taşımaz.²⁶³ Göçebeler yerleşiklere oranla daha dinamik siyasal bir kültürü içinde barındırmalarına karşın ekonomik olarak üretim becerileri zayıf bir yapıdadır. Bunun sonucunda her iki kültürün giderek kaynaşması ve yeni bir melez uygarlığın doğması için belirli bir entegrasyon süreci gerektirmiştir. Entegrasyon süreci sonunda yaratılan yeni melez

---

²⁶¹ Gabriel, Richard A. The Culture of War, Greenwood Press, London, 1990, s:35-40

²⁶² Gabriel, A.g.e. s:40-48

²⁶³ Oppenheimer, Franz, Devlet, (Çeviren: Alaattin Şenel, Yavuz Sabuncu), Engin Yayıncılık, İstanbul, 1993, s:20-23

uygarlık, kentsel yaşama dayalı, çok değişkenli, kozmopolit ve dinamik bir kültür biçimidir. Yeni yaşam kültüründe kent, siyasal iktidarın merkezinde bulunmaktadır ve varlığını yoğun olarak burada hissettirmektedir.²⁶⁴ Siyasal iktidar, yeni kentsel yaşam kültürü içinde belirmeye başlamış, dünyevi yönetici elit tarafından kullanılarak varlığını her an güç kullanmaya hazır bir asker sınıfıyla pekiştirmiştir.

Çöreklenmeyle ortaya çıkan yönetici elit ve asker sınıfın göçebe topluluklardan ibaret olması ve yeni yaşam kültüründe göçebelerin başat güç olarak yer alması doğal bir gelişmedir. Buna karşın çoğu zaman söz konusu elitlerin yerleşiklerle tam bir entegrasyon içine girmesi ve varlığını sürekli kılması hali hazırdaki bir sorun olarak durmaktadır. Bu sorun egemen sınıfın yerel unsurlarla gücünü paylaşmasıyla giderilmektedir.²⁶⁵ Siyasal nüfuzun paylaşılması için en ideal kaynak ise ruhban sınıfı, tüccarlar, esnaflar ve büyük çiftçi sınıflarında oluşan elitlerdir. Yönetici elit, çöreklediği topraklardaki yerel unsurlar üzerinde kalıcı olabilmek için belli başlı bir takım harçlar kullanmışlardır. Nitekim bu harçlardan ilki “din olgusu”dur. Yerleşikler üzerine çöreklenen göçebe elitleri mevcut yerel kültürleri kendi kutsallarla birleştirmeye çalışarak entegre bir din kültürü oluşturmak istemişlerdir. Bu amaçla kullanılan yöntem oldukça geçerlidir. Topluluğun başına geçen kral (ya da yönetici sınıf) ilk olarak yerel din ritüellerini kullanmışlar kendisini Tanrılar ile insanlar arasında bir yere koymuşlardır.²⁶⁶ Kralın yeni söylemi Tanrılarının yeryüzündeki gölgesi ve seçilmiş kutsal olması üzerindedir. Bu söylem zaman zaman daha ileriye götürülerek krala tanrısal bir kişilik vermeye, insan suretine girmiş tanrısal varlık olarak tanımlamaya kadar gitmiştir. Ruhban sınıfı ise hiyerarşide ikinci sırada yer almaktadır. Ruhbanların siyasal iktidarın şekillenmesindeki rolleri, kral ve yönetici elitlerin kalıcılığını perçinlemektir. Böylece bir yandan kendileri yönetici elitler arasına girmiş, diğer yandan toplumsal bütünlüğü güçlendirici etkilerde bulunmuşlardır. Bu durum gerçekte siyasal iktidarın dünyevileştirilmesi, ruhban sınıfın iktidarla bütünleştirilmesi anlamını taşımaktadır.

---

²⁶⁴ Frankfort, Henry, *The Birth of Civilization in the Near East*, Bloomington Indiana University Press, USA, 1951 s:49-60

²⁶⁵ Şenel, A.g.e. s:190-195

²⁶⁶ Eliade, A.g.e. s: 93-96

Bir diğer yapıstırıcı ise “artı-ürünün paylaşımı”dır.²⁶⁷ Göçebe topluluklar ele geçirdikleri toplulukların ekonomik elitlerine karşı dikkatli davranmış, onları koruma politikası gütmüştür. Köyler arası ticaret için gereken güvenliğin sağlanması, yeni toprak alanlarının büyük tarım yapan çiftçilere verilmesi, su kanalları ve yol gibi alt yapı yatırımlarına önemli ödenekler ayrılması ilk defa Bakır Dönemi’nde organize hale gelmiştir. Bireysel tasarruf hakkının geliştiği dönem içinde elde edilen “artı-ürün”, “vergi” adı altında yönetici elit tarafından el konulurken, asker, bürokrasi ve ruhban sınıfı arasında paylaşılmıştır. Böylece ekonomik elitlere daha önce olmadığı kadar büyük bir zenginlik kaynağı miras bırakılmıştır. Birkaç kuşak içinde göçebe unsurlar ile yerel unsurlar arasında kaynaşma bu şekilde sağlanarak, ulus-devlet kültürünün kurulması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Nitekim Bakır Dönemi’nin ortalarından itibaren kentlerde inşa edilen görkemli saraylar, anıtlar ve ihtişamlı tapınaklar egemen sınıfın yerel elitlere ne kadar kolay ve çabuk kaynaşabildiğinin basit birer kanıtıdır.*

Dönemin ortalarından itibaren söz konusu yeni toplumsal kültürü geliştiren, siyasal egemenliği pekiştiren ve yeni egemen güçlerin varlığını sağlam zemine oturtan üçüncü önemli harç ise “yazının icadı”dır. Yazı, gündelik yaşama girişine göre siyasal egemenliğin en üst aşamasıdır ve uygarlığın temel göstergesi olarak İlk Çağ’daki anlamı içinde entegrasyon sürecinin başarıyla gerçekleştirildiğini gösteren önemli bir göstergedir.²⁶⁸ Teknik olarak yazı öncelikle rahipler tarafından tapınakların ambar ve depolarında toplanan artı-ürünlerin kaydedilmesinde kullanılmıştır. Söz konusu kayıtların tutulmasında bu işlemleri yapanların, ürünleri verenlerin ve ayrıca ürün miktarı ile kullanılan tarihlerinin nasıl işaretleneceği sorunu yazının yaratılmasında temel bir etkidir.²⁶⁹ Resim işaretleriyle başlayan kodlama alışkanlığı, ilerleyen süreçte nesnelere betimleyen işaretlere ve bu nesnenin içindeki ses işaretlerinin bulunmasına yol açmıştır. Yazıcılar yeterince standart hece ve ses resimlerini geliştirdikten sonra, sıradan

²⁶⁷ Peice, Brain B., *Ancient Economic Thought*, Routledge Press, London, 1997 s:18-32 ve Şenel (a), A.g.e. s:236-238

* Sümerler, Akadlar ve Hititler bu uygulamaların en başarılı örneklerindedir. Sümerler Nippur gibi bazı kentleri din ve ticaretin merkezi olarak geliştirmişler; Akadlar Enlil rahiplerini yine bu yöntemle kendilerine bağlamışlar, hatta Hititler ele geçirdikleri bütün kentlerde yerel tanrıları benimseyerek ve serbest ticaret kolonilerini geliştirerek kendilerine “Bin Tanrılı Ülke” sıfatını koymaktan çekinmemişlerdir.

²⁶⁸ Childe, Gordon (b), “The Urban Revolution” “The Rise And Fall of Civilizations,” (Editör: C.C. Lamberg-Karlovsky, J.A. Sabloff) Cummings: Publishing Company California, 1974, s:6-8

²⁶⁹ Childe (b), A.e. s: 8-15

bir konuşmanın tüm seslerini kaydedebilen alfabe ve yazma sistemi geliştirmişlerdir.²⁷⁰ Ekonomik ihtiyaçlardan doğan yazının tapınaklarda ruhbanlar tarafından sistematikleştirilmesi hemen sonrasında kutsal öykülerin, dinsel yakarışların yazılı hale getirilmesine yol açmıştır. Edebi bir şekle bürünen yazının sihirli gücü çok geçmeden siyasal iktidarı kullananların dikkatini de çekmiştir. Toplumun en büyük buyurma gücü olarak ruhban sınıfıyla yazıyı paylaşan siyasal iktidar, kendi otoritesini pekiştirerek kalıcı hale getirmek amacıyla bürokrasinin merkezine oturtma çabasına girişmiştir.²⁷¹ Bürokrasinin yaratılması alanında atılan adımlar oldukça basittir. Öncelikle yazıyı yazacak olan katiplerin tamamı düzenli aylık olan kamu görevlilerine dönüştürülmüştür. Hemen ardından katipler tarafından dikte edilen emirler, fermanlar, düzenlemeler yazılı metinlere dönüştürülerek devlet mekanizmasına kalıcılık kazandırılmıştır. Bu uygulama merkezi otoritenin varlığını güçlendirmekle kalmayıp; imparatorlukların kurulmasında büyük yararlar sağlamıştır. Yazının çok yönlü olarak kullanılması devlet otoritesini ve toplumsal adaleti tesis edecek bir yargı erkini pekiştirerek geliştirilerek sorunların yazıya dökülmesi, amaçlanmıştır.²⁷² Adalet mekanizmasının yazılı hale getirilmesi ise tam anlamıyla devlet otoritesinin kurulması anlamını taşır.

Söz konusu yeni sınıfların siyasal otoriteye bağlı kılınması ve bu bağlılığın kalıcı hale getirilmesi amacıyla biriktirilen “artı-ürün” “vergi” olarak dönüştürülmüştür. Vergi adı altında toplanan artı-ürünlerin kullanılması dönemin sonlarına doğru bütünüyle siyasal elitin eline geçmiştir. İktidar bir yandan artı ürün üzerindeki tasarrufunu sağlamlaştırırken, diğer taraftan bürokrasisinin ve askerlerin idaresi için harcama yetkisini doğrudan kullanmıştır.²⁷³ Bu doğrultuda tapınaklarda toplanan artı-ürünler zamanla yaptırılan saraylarda, kalelerde veya anahtarlı yönetici elite ait depolarda, ambarlarda biriktirilmiştir.

Bir bütün halinde Bakır Dönemi içinde siyasal iktidarın giderek kurumsallaştığını söylemek mümkündür. Yine Şekil 2’de belirtildiği üzere, yerleşik kültürlerin ivme kazandığı bu dönem, aynı zamanda kentleşmeye doğru ileri bir

---

²⁷⁰ Çevik, Özlem, Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreçleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s:4-6

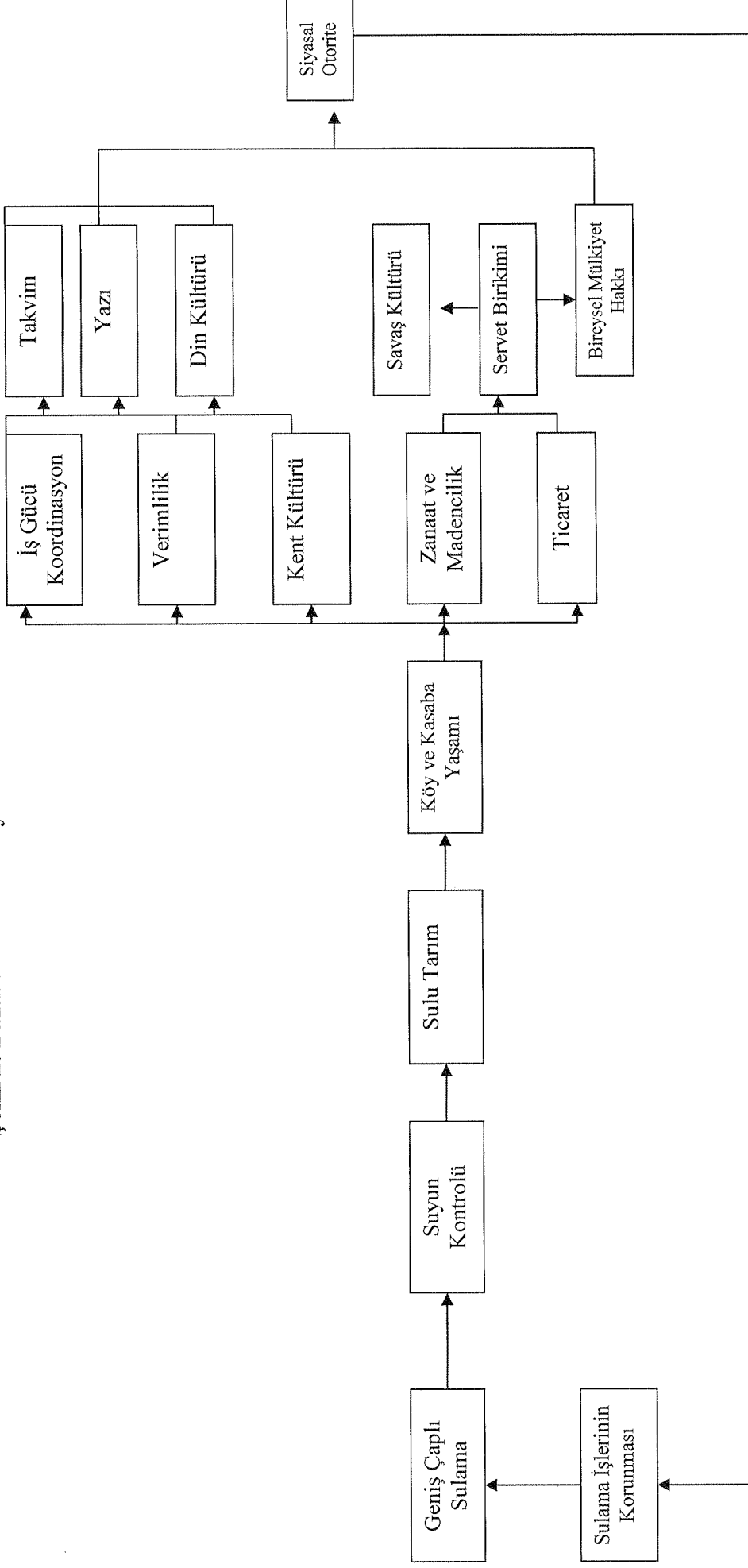
²⁷¹ Gilman, Antonio, “Akdeniz’in Geç Tarih Öncesinde Toplumsal Karmaşıklığa Geçiş” Devlete Doğru, (Editör: Timothy Earle), (Çeviren: Cahide Sarı), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001, s: 108-114

²⁷² Gilman, A.g.e. s:114-121

²⁷³ Çevik, A.g.e. s:33-36

evrimleşmenin başladığı, yerleşik alanların kentler haline dönüştüğü önemli gelişmelere tanıklık etmektedir. Yerleşik topluluklar kentsel yaşam kültürü içinde sınıflarına ayrılarak uzmanlaşırken, göçebe topluluklar geniş ölçekte çöreklenme gibi güç kullanma yöntemlerine başvurarak söz konusu sürece dahil olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda ortaya kozmopolit ve karma bir toplum modeli çıkarken, siyasal iktidarın yönü de bu doğrultuda belirlenmiştir. Buna göre iktidarın en karakteristik özelliği sınıflı hale gelmesi, toplumdan ayrışması ve dünyevi eksene oturmasıdır. Geçiş sürecindeki genel kabul veya ruhban sınıfına dayalı iktidar kavramsallığı kan bağına dayalı, tekçi bir yapıya bırakmıştır. Söz konusu yapı kendisini askeri bir sınıf yaratarak koruma altına almış, bürokrasinin temellerini atarak varlığını pekiştirmeyi amaçlamıştır. Bürokrasinin oluşmasında ve siyasal iktidarın mevcut yapısıyla yerini sağlamlaştırmasında temel etkenler yazının bulunması, ticaretin yaygınlaşması ve sanayi üretiminde meydana gelen değişimler olmuştur. Özellikle artı-ürünün vergi adı altında biriktirmeye başlanması siyasal iktidarın vücut bulduğunun en belirgin göstergesidir. Bakır Dönemi yerini daha ileri bir uygarlık aşamasına bırakırken, köyler büyüyerek kent devletleri olacak şekilde kendi modelleriyle ortaya çıkmıştır.

Şekil 2: Bakır Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi

(Kaynak: Çevik, A.g.e s: 44'den Uyarlanmıştır.)

B. Tunç ve Demir Dönemlerinde Devlet ve Kamu Bürokrasisi

Bakır Dönemi'nde ortaya çıkan siyasal iktidar nosyonu sosyo-ekonomik gelişmelerle birlikte evrilerek, Şekil 3'de topluca gösterildiği gibi, Tunç Dönemine bütün dinamizmiyle yansımıştır. Bakırın yanı sıra arsenik, civa ve kalay gibi madenlerin işlenmeye başlaması uzun bir deneme-yanılma içinde simyacılık gibi uzmanlık gösteren özel meslekleri doğurmuştur. Nitekim bakır-kalay, bakır-arsenik gibi madenlerin karıştırılmasıyla elde edilen tunç, sosyo-ekonomik yapının yönünü değiştirmiştir. Bu özelliğiyle dönem boyunca tunç, sosyo-ekonomik ve kültürel yapının temel dinamiği olma görevini üstlenmiştir. Mikro ölçekte ticaretin ana hammaddesi madencilik ve ekseninde geliştirilen zanaat ürünleridir.²⁷⁴

Tunç ve benzeri bakırdan daha sert ve dayanıklı olan madenlerin günlük yaşamda bir başka önemli etkisi tarımsal üretim üzerindedir. Tuncun kullanılmasıyla birlikte tarımsal üretim gelişmiş, akarsu ve göl yatakları çevresinde yapılan tarım, daha gerilere, suyun az olduğu bölgelere doğru genişletilmiştir. Tahıl üretimindeki gelişmelere, diğer tarım ürünlerinin keşfi ve kullanımı eklenmiştir. Tunç yardımıyla oluşturulan su kanalları, değirmenler ve taşıma sistemleri İlk Çağ toplumlarını "hidrolik toplum" haline dönüştürmüştür.²⁷⁵ Tarımsal üretimdeki dikkat çeken iyileşme etkileri hemen görülebilir.

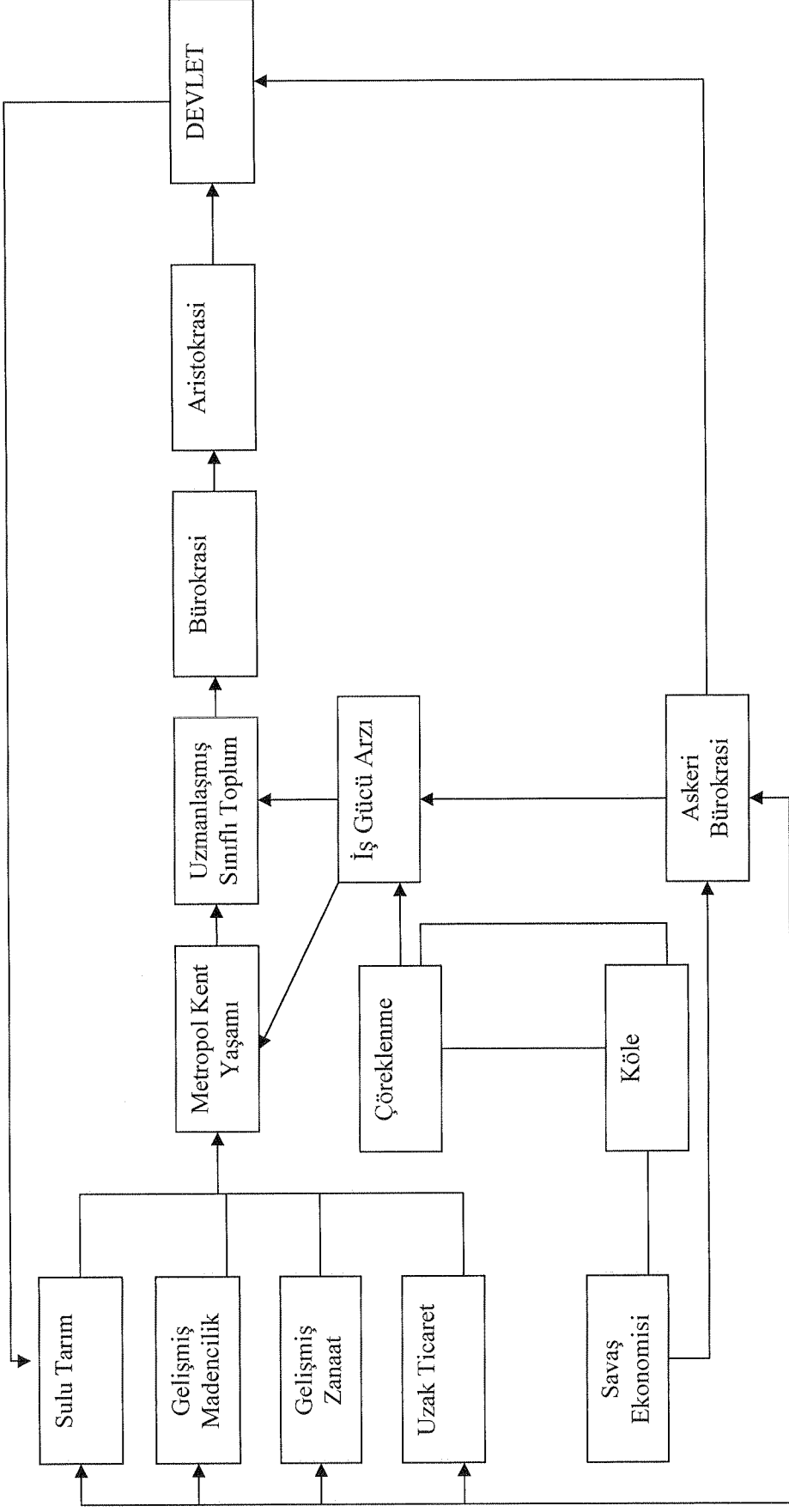
Sosyo-ekonomik durumda görülen iyileşme ve refah, dönemin başından itibaren Anadolu coğrafyası üzerinde göç hareketlerini yoğunlaştırmış, sürekli kılmıştır. Çöreklenme ve fetih amaçlı yapılan göçler, bir yandan yerleşim alanlarını sayısını çoğaltırken, öte yandan mevcut yerleşim alanlarının niteliğini de değiştirmiştir. Nitekim bu konuda görülen en çarpıcı değişim merkezileşmeye başlayan köy irisi yerleşim alanlarının doğusudur.²⁷⁶ Nüfus bakımından hayli kalabalık olan yerleşim alanlarında metropol kent öncesi bir durum yaşanmaktadır. Bir yandan göçler artarak sürerken, öte yandan maden ve zanaata dayalı faaliyetler, ekonominin yeni yapısını oluşturmaktadır.

²⁷⁴ Semenov, Yuri "Eski Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Rejimi" İlk Sınıflı Toplumlar Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi (Çeviren: Kenan Somer), Birey ve Toplum Yayınları Yayın No:8 Ankara, 1985, s:158-159

²⁷⁵ Silver, Morris, Economic Structures Antiquity, Greenwood Press, London, 1995, s: 10-18

²⁷⁶ Aktüre (b), A.g.e. s: 31-33

Şekil 3: Tuğç Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi

(Kaynak: Çevik, A.g.e. s: 39'dan uyarlanmıştır.)

Tarıma dayalı eşit olmayan yeni toplumun düşünsel yapısı giderek ideolojik bir biçim almaktadır. Dönemin başında toplumsal kültür tarıma dayalı yaşam biçimi anlayışını sürdürmektedir. Kozmogeni bitki dünyası içinde etkin bir gücü bulunan insan ögesini hem toplumsal, hem de diğer varlıklara hükmetme yeteneği çerçevesinde şekillendirmiştir. Doğadaki her şeyin canlı oluşu, yaşamın mevsimler gibi belirli dönemlerde ölen, belirli dönemlerde yeniden doğan bir sosyal denge üzerine kurulması tarıma dayalı toplumsal kültürün düşünce dünyasını yansıtmaktadır.²⁷⁷

Sosyo-ekonomik yapının tarıma dayalı olarak yavaş bir şekilde evrilmesine karşın, dönemin başından itibaren kültürel ve siyasal iktidar olgusunda yaşanan değişim daha dinamik bir noktadadır. Artan göç dalgasının yarattığı kaosu kolayca atlatılması için mevcut yerleşim alanlarında iktidarın devletleşme gibi önemli bir eğilimi baş göstermiştir.²⁷⁸ İktidar Tunç Dönemi'ne girildiğinde ritüelleşmiş bir karaktere bürünmüş, bunu babadan oğula geçirerek kalıtsal ve kalıcı hale getirmiştir. Kralın kişiliğinde kendisini gösteren iktidar, üzerinde bulunduğu toplum için de varlığı meşrulaştırmak amacını taşımıştır. Bu amaçla yeni yaşam kültürünün yaratılabilmesi için toplumsal yeni bir ideolojik dünya görüşü egemen kılınmıştır. Bunun için yapılacak ilk düzenleme, yeni toplum tarafından benimsenebilecek kutsalların ortaya çıkarılmasıdır. Tunç öncesinde doğa, toprak ve benzeri güçler tarafından şekillenen dünya görüşü ata kültüne dönüştürülerek yeniden uyarlanmıştır. Dönemin başından itibaren bütün üstün varlıklar, insan tanımlı olup, doğum-ölüm ikilemi ekseninde ve gidip gelen kümeler bütünü içinde ele alınmıştır.²⁷⁹ İlkel topluluktan arta kalan totemler, atalar ve özellikle egemen sınıfın ataları kendileriyle birlikte sorgulanamaz kutsallar arasına sokulmuştur. Tanrılara verilen insan biçimi (antropomorfizm) eğilimi iktidar sahipleriyle yakından ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla Tunç Dönemi içinde sosyo-kültürel yapı ekonomik refah düzeyiyle birlikte geliştikçe siyasal iktidar aynı ölçüde gelişme ve yerini sağlamlaştırma amacına yönelmiştir. Çöreklenmenin etkisiyle göçebe ve yerleşik halkların totemleri çoğu kez birleştirilmiş ve ortaya yeni kutsal formları konulmuştur. Bu durum gerçekte egemen göçebelerin yerel halklar üzerinde varlıklarını

---

²⁷⁷ Şenel, A.g.e. s:248

²⁷⁸ Earle, A.g.e.s: 41

²⁷⁹ Şenel, A.e. s:249

pekiştirmekten başka bir anlam taşımaz. Kutsallar ise kendi aralarında eşit haklara sahiptir.²⁸⁰

Totemler arasındaki eşitlik toplumsal kültürlere de yansımıştır. Dönemin başında ekonomik açıdan oluşturulan sınıflar yalnızca faaliyet ve servet gibi temel unsurlara bağlı kalarak belirli ayrışma içine girmişleridir. Sınıflar arasındaki uçurum farklılıklar yaratacak kadar derin değildir.

Ne var ki servet birikimi arasındaki uçurum artıkça, kutsallarla insanların arası, zenginlerle fakirlerin arasındaki uçuruma paralel olarak derinleşmeye başlamıştır. Tanrılarla insanlar arasındaki bu farklılaşma dönemin ortalarına doğru giderek belirginleşmiştir. Söz konusu ayrışmanın yaşanmadığı tek kişi bazen tanrının bizzat kendisi olan, bazen oğlu olarak tanımlanan, bazen de yetkilendirilen siyasi iktidarın merkezidir.²⁸¹ Bu durum siyasi iktidarın dünyevi otoriteyi ve ruhani otoriteyi bünyesinde toplaması, tekrar lider olarak ortaya çıkması anlamını taşır. İktidarın buradaki temel işlevi kurallarla insanlar arasında ilişkiyi düzenlemek, öte yandan kutsalların adına günlük yaşamı sürdürmektir. İşte bu aşamada kutsallar doğaya düzen veren varlıklar olmaktan çıkarak yaratıcı ve otoritenin ana kaynağı durumuna yükselmişlerdir. Düzeni sağlayacak olan ise onlardan güç alan siyasal iktidarın kendisidir.* İktidarın Tunç Dönemi ortalarında görülen bu değişimi kalıtsal iktidar anlayışının da baş göstermesine yol açmıştır. Döneme damgasını vuran en geçerli iktidar çeşidi ise despot bir yönetim kültürüne sahip “kral”lıktır. Nüfusu artan köy irisi yerleşim alanları krallık geleneği içinde kent devletleri şeklinde yükselmeye başlamıştır.²⁸²

Başında bir kralın bulunduğu, kent devletlerinde siyasal kültürün niteliği sorumlu ve düzenleyici otoriteler bütünlüğüne dayanmaktadır. Kral tanrılar ile insanlar arasında bir aracı, yetkilendirilmiş kutsal bir kişidir. Yöneten-yönetilen ilişkisinde kral

---

²⁸⁰ Davy, George, From Tribe to Empire: Social Organization Among Primitives And in the Ancient East, Kegen Raul Trench Trubner Co Ltd. New York,1926, s:11-25 ve s: 75-78

²⁸¹ Şenel, A.g.e. s:249 ve Davy, A.e. s:78-83

* Nitekim bu aşamadan sonra kentleşmeyle birlikte başlayan mitolojiler incelendiğinde bütün uygar coğrafyalarda benzer yaklaşımlar sergilenmiştir. Sümer tanrısı Aruru, Assur tanrısı Enlil, Babil tanrısı Marduk, Hiti tanrısı Teşup ve Mısır tanrısı Ra’ya ait efsaneler yaratıcı ve düzenleyici kuralları ortaya atan tanrılar olarak görülmektedir.

²⁸² Maisels, Charles Keitin, The Emergence of Civilizations from Hunting and Gathering to Agriculture, Cities, and the State in Neareast, Routlodge Press, New York and London, 1993 s:199-203

tanrının bir hizmetçisi, ancak vekili olan bir hizmetçisi olarak tanrının gerisine saklanmıştır. Verdiği emirler tanrıların buyrukları olup, bunlara karşı gelmek tanrılara karşı gelmekle eş tutulmuştur. Ruhban sınıfı da içinde olmak üzere üretim araçları doğrudan denetimi altına alınmıştır. Denetim hakkı çerçevesinde tanrılar ile kral ilişkilerinde kral ya tanrının kiracısıdır, ya vekilidir, ya da çobanıdır.

Bu bağlamda İlk Çağ Dönemi içinde en yaygın görülen iktidar öznesi “çoban kral” kavramıdır. Bu kavramın altında yöneticilerin yerleşik çiftçiler üzerine çöreklenen göçebe çoban topluluklarından çıkmaları ve göçebe toplumun siyasal kültürü yatmaktadır.²⁸³ Söz konusu siyasal kültür Tunç Dönemi devletlerinde iktidarın ideolojisini yeni bir tanımlamaya bırakmaktadır. Buna göre toplum tanrıların sürüsü, kral ise bu sürülerin çobanıdır. Sürülerin akıbeti doğrudan çobanın sorumluluğu altındadır. Sürüsüne iyi bakan, onu gözetten ve kollayan çoban, tanrılara karşı sorumluluklarını da layıkıyla yerine getirmiş olur. Tanrılara karşı sürüyü en iyi şekilde gütmeye yetkisini eline alan çoban kralın toplum üzerindeki otoritesi artık meşru hale gelmiştir.²⁸⁴ Meşrulaşan yapı ruhban sınıfın yaratılmasıyla kalıcı hale gelir. Ruhban sınıfı tanrılarla aracı olan kralla birlikte otoriteyi paylaşmakta, gerçekte kralın iktidarının toplum üzerinde sürdürmek görevini üstlenmektedir. Ruhban sınıfı tarafından biçimlendirilen kutsal emirler, ritüeller ve söylenceler sistematik bir şekilde somutlaşarak sorgulanamaz, tartışılmaz manzumeler bütünü haline dönüşürler. İktidarın meşru kaynağı olan din olgusu, hukuka dayalı bir dünyevi iktidar anlayışının da temelini oluşturmaktadır. Sorgulanamaz kutsaldan alınan yetkiye dayanılarak oluşturulan ve dünyevi ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü, aynı zamanda egemenliğin hukuksal zeminini oluşturmaktadır.²⁸⁵ Yaratılan hukuki zemin aynı zamanda Orta Dönem Tunç toplumlarının organize edilmiş günlük yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlamaktadır. Hukuk, devletin tebasına karşı sorumluluklarından, tebanın kendi aralarındaki özel ilişkilerine hatta ruhani dünyalarına kadar geniş bir perspektifte sosyal hayatın tüm yönlerine sızmıştır. Bütün toplum denetlenen, yönlendirilen ve düzen altına alınan kurallar bütünüyle yönetilmeye başlanmıştır. Bu aşamada devlet artık egemen tekilci bir güçtür. Devlet, sosyal hayatın tüm alanına hükmetme ve belirleme hakkına

---

²⁸³ Şenel, A.g.e. s:255

²⁸⁴ James, Ernest O., The Ancient Gods, G.P. Putnam's Sons Press, New York 1960 s:46-52

²⁸⁵ Maisels, A.g.e. s:202-210

sahiptir. Ne var ki devletin bu gücü, sorgulanamaz biçimde uygulanır. İktidar, tebasına karşı denetleme hakkını elinde tutarken ve bu konuda pek çok yaptırım gücüyle donatılmışken, kendisini sorgulanamaz bir konuma yerleştirerek, tartışılmaz bir varlığa dönüşmüştür.

Devlet iktidar gücünü kullanırken ve kendisinin yüklediği görevleri yerine getirirken tebası tarafından denetlenemez. Devletin denetimi yalnızca tanrılara aittir ve bunu da bizzat tanrıların gölgesi olan çoban kral yerine getirmektedir.²⁸⁶ Bir çeşit otokontrol yöntemi olarak da tanımlanabilecek olan bu anlayış içinde kralın temel ödevi sürüsünü korumak, refah ve gönenci artırmak, kurallar oluşturarak düzeni sağlamaktadır. İktidar tarafından ortaya konulan ve düzeni sağlayacak olan bu kurallar kutsal ritüellerin ışığında yapılmaktadır. Kutsal ritüellerin dinsel metinler haline dönüştürülmesi faaliyetini yapacak olan sınıf ise yine ruhbanlardır. Ruhban sınıfı tanrılar ile kral arasındaki özel ilişkiyi kurgulayan, tebaya hak ve sorumluluklarını bildiren, bir güç olarak siyasal iktidarın kullanılmasında anahtar konumunda bulunmaktadır. Özellikle iktidarın ideolojik yapının oluşturulmasında önemli bir işlev üstlenerek egemen sınıfın niteliğini tanrıların nitelikleriyle birleştirmek gibi önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Böylece dünyevi iktidar, ruhani iktidarla bütünleşmiş; otorite ve güç kullanma yetkisi iki dünyayı da içine kapsayacak meşru bir zemine oturtulmuştur.²⁸⁷

Tunç Dönemi'nin ortalarından itibaren ortaya çıkan yeni iktidar düşüncesinde din olgusunun otoriteyi meşrulaştırmaktan başka üstlendiği önemli bir işlevi ise dünyevi yaşamın niteliğini belirleyen kuralların oluşmasındaki rolüdür. Hiç kuşkusuz hukuk ve yönetsel yapının temel ilkeleri biçiminde ortaya çıkan düzenlemeler iktidarın yasal dayanağının oluşturulması anlamını taşımaktadır. Kutsal metinlerden yola çıkarak günlük hayatın pratik sorunlarına çözümü amaçlayan hukuk, dönemin ortalarından itibaren merkezileşme eğilimine giren güçlü kent devletlerinde görülmektedir. Kentlerdeki sosyo-ekonomik yaşamın uzmanlaşmış, sınıflaşmış ve giderek karmaşıklaşan bir yapı halini kazanması, hukuk düzeninin kesin hatlarıyla belirlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk sistemleştirilmiş düşünce yapısından

---

²⁸⁶ Maisels, A.e. s:210-219

²⁸⁷ James, A.g.e. s:52-63

hareketle, ticaretin kurallara bağlanması, tebayla arasındaki sosyal ilişkinin sınırlarının çizilmesi ve iktidarın kökenine yüklenen anlamda ifadesini bulmuştur. Aynı zamanda devlet otoritesinin daha rahat hareket edebilmesini sağlayan hukuk, uygar bir toplumun ortaya çıkmasında önemli bir işlev üstlenmiştir.²⁸⁸ İktidar, hukukun yaratılmasından ve uygulanmasından yine birinci derecede sorumludur. Ancak bu sorumluluk iktidar-teba sözleşmesinden değil, iktidarın varlığını pekiştirme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Söz konusu ihtiyaçtan yola çıkarak iktidar öncelikle tebasını dış tehditlerden korumak sorumluluğunu üstlenmiştir. Bunun için kentlerin etrafına surlar yapmak, asker beslemek, düzeni koruyacak diğer güvenlik hizmetlerini vermek tekelinde tutulan, zorunlu bir görevdir.

Devlet tarafından üstlenilen bir başka görev sosyo-ekonomik sistemin iyileştirilmesidir. Devletin varlığının ve güvenliğinin sürdürülmesi için önemli olan bu görev aynı zamanda toplumsal refahın temel anahtarıdır.²⁸⁹ Dönemin ortalarından itibaren devletin sosyo-ekonomik alanda hızlı ve istikrarlı reform sürecine girdiği görülmektedir. Neredeyse devrim sayılabilecek düzenlemeler içinde devlet ise, öncelikle toplumsal artı ürüne el koyarak başlamıştır. Daha önceleri tapınaklarda toplanan, tanrılar adına ruhban sınıfı tasarrufuna bırakılan artı ürünler, bu kez doğrudan siyasal iktidarın bünyesinde kullanılmaya başlanmış; vergi adı altında değerlendirilmiştir. Bunun için oluşturulan ve devlet tarafından korunan ambarlar, depolar hatta kale görünümlü saraylar inşa edilerek ekonomi kayıt altına alınmıştır. Vergileme sisteminin ortaya çıkışı asker beslemede düzenli bir yapı kazandırmış, iktidarın gücünü maddi anlamda pekiştirmiştir. Böylece ruhban sınıfı da kontrol altına alınarak iktidarın gücü önemli ölçüde artırılmıştır. Devlet bir yandan vergi salarak organizmasını beslemeye başlarken; öte yandan artı ürünün miktarını ve niceliğini artırmak içinde bir takım faaliyetlere girişmiştir. Ekonominin bel kemiği olan tarım için kanalları açılarak, barajlar yapılarak üretim doğrudan su olamayan yörelere kadar genişletilmiş, sosyal evrimleşmede “hidrolik toplumun” oluşmasında katkıda bulunmuştur. Tarımın yanı sıra sanayi üretimine de el atan devlet madencilik ve zanaatçılığı teşvik edip kollarken, ticaretin önünü açmış; özellikle de tüccar sınıfının

²⁸⁸ Maisels, A.g.e. s: 278-281

²⁸⁹ Engels, Friedrich, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, (Çeviren: Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1975 s:222-224

devamlı hale getirilmesine özen gösterilmiştir.²⁹⁰ Tüccar sınıfının korunması toplumsal artı ürünün vergi olarak toplanmasıyla sağlanmıştır. Topluluk mülkiyetinin ortadan kalktığı dönemin ortalarından itibaren, bireysel mülkiyet hakkı tam anlamıyla sağlanmıştır. Bu durum tüccar sınıfının, diğer sosyal sınıflar içinde zengin olmasını kolaylaştırmış, böylece iktidarın bir başka yoldan meşruluğu teminat altına alınmıştır.

Tunç Dönemi'nin ikinci yarısından sonra kent devletlerin giderek merkezi bir iktidara doğru çevrildiği görülmektedir. Hızla zenginleşen kentler, bölgelerinde göreceli olarak daha zayıf durumda bulunan yerleşim alanları üzerine sefere çıkmaya başlamıştır. Bu durum merkezi kent üzerinde ulus-devlet kültürünün gelişmesini sağlarken, aynı zamanda savaş ekonomisinin ve sömürgeciliğin kapılarını aralamıştır. Toplum kendi içinde sınıflarına ayrışırken, üst kimlikte ulusta bütünleşmiştir.²⁹¹ Ulus kimliğinin yaratılmasında en önemli yönlendirici kuşkusuz siyasal iktidarın kendisidir. İktidar bu kimliği oluştururken üç temel unsurdan yararlanmışır. Bunlardan ilki dinin kurumsallaşmasını ve otoriteyle olan ilişkiselliğidir.

İktidarın kuruluşu ve güçlendirilmesi sürecinde yerel ve göçebe kutsalların harmanlanmasıyla birlikte yeni bir inanç sistemi yaratılmışır. İktidarın güdümünde yaratılan bu yeni inanç sistemi tanrılar arasında farklı hiyerarşilerin bulunduğu bir din kültürüne dayandırılmışır. Bu durumun sonucunda çok tanrıcılık yerini giderek daha az sayıda tanrıya bırakmıştır.²⁹² Tanrılarının sayısında görülen azalma günlük yaşamda da hissedilecek şekilde herkesin üzerinde uzlaştığı sistematik bir din panteonu yaratmıştır. Böylece ortaya birbiriyle özdeşleşmiş bir toplumsal kültür ve değerler kümesi çıkmıştır. Yeni toplumsal kültür siyasi otoritenin kalıcılığını artırırken, varlığını emperyalist yayılmacı politikaların ağır bastığı bir devle kültürüne bırakmıştır. Merkezi otorite çevresine doğru yayıldıkça, başlangıçta doğal sınırları içinde gerçekleştirdiği bu uygulamayı fethedilen yöreler üzerinde de uygulamaktan çekinmemiştir. Ele geçirilen topraklarda bulunan tanrılar ya da kutsal panteonlar egemen gücün din kültürü içinde belirli bir hiyerarşi içine sokulmuştur. Başkente taşınmak suretiyle egemen kültür içinde yerini alan yeni tanrılar merkezin otoritesini pekiştiren önemli bir aygıt olmuştur. Bu

---

²⁹⁰ Engels, A.g.e. s:124-229

²⁹¹ Engels, A.e. s:230-241 ve Earle, A.g.e.s:46

²⁹² Oppenheimer, A.g.e. s: 30-38 ve Eliade, A.g.e. s:

uygulama merkezi otoritenin kalıcılığı ve meşruiyeti için hayati; fethedilen yörenin egemen kültür içinde entegrasyonu için önemli bir uygulamadır.*

Ulusal kültürün yaratılması çabalarında kullanılan ikinci temel unsur ise ekonominin yeniden düzenlenmesidir. İnanç dünyasında tekçi ya da baskın bir din kültürünün yerleştirilmesi uygulamalarına karşın, günlük yaşamda özellikle ekonomide görülen yeni gelişmelere paralel olacak biçimde ayrışma, sınıflaşma ve uzmanlaşma yoğun olarak yaşanmaktadır.²⁹³ Merkezdeki ekonomik gelişmenin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mekansal farklılaşmanın ilk uygulandığı alan tarımın merkezden çıkarılarak aksellere yayılmasıdır. Sulu tarıma geçişin pratik bir sonucu olarak tarım, merkeze yakın yerleşim alanlarına ya da civar bölgelere kaydırılmıştır. Bunun sonucunda kentsel mekanda gözle görülen bir ferahlama yaşanmış, kentlerde tarımsal olmayan üretim biçimlerinin hızla gelişmesi sağlanmıştır. Ancak bu uygulama aynı zamanda tarım üreticilerini toplumsal sınıfın alt tabakalarına doğru itelemiştir. Tarımın kent dışına çıkarılması sonucunda merkezi hızlı bir sanayileşme ve büyüme eğilimine girdiği görülür.²⁹⁴ Boşalan alanlara siyasi iktidarı simgeleyen görkemli saraylar, kamu binaları, depo ve ambarlar, meydanlar ve kaleler inşa edilmiştir. Kamu otoritesini simgeleyen binaların yapımını diğer yapılaşmalar izlemiştir. Dönemin ortalarından itibaren bazı merkezler buldukları yörelerin ekonomik ve kültürel cazibe merkezleri haline dönüşmüşlerdir. Sanayi ve madencilik kentlerin ana üretim maddesidir. Ticaret yoğun olarak yapılmakta, ticaret yolları bu kentler üzerinden geçmektedir.**

Ulusal kültürün oluşmasında kullanılan üçüncü temel unsur ise yazının günlük yaşama sokulmasıdır. Ticaretin uzak mesafelere ulaşarak yoğun bir şekilde yapılmasını takip eden dönemde malların kayıt altına alınması ve belirli bir düzene bağlanması zorunluluğu yazıyı siyasal ve dinsel kültürden günlük yaşama doğru kaydırmıştır.

---

* Bu durumun pek çok örneği vardır: Babiller, Assurlar, Hititler ve Persler sıklıkla bu yola başvurarak, egemenliklerini fethedilen yörelerde bu şekilde pekiştirmeye çalışmıştır. “Bin tanrı ülkesi” olarak tanımlanan Hititler olgunluk döneminde baş tanrı sayısı üç, Persler’de ikidir. Bu durum İbranilerin Babiller tarafından Yukarı Mezopotamya’ya sürülmelerinde de etkili olmuş, Mezopotamya’da zamanla tek tanrılı dinlerin önü açılmıştır. Karşılaştırınız. Çığ, Muazzez İlmiye (a), Kur’an İncil ve Tevrat’ın Sümer’deki Kökeni, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s: 2-21

²⁹³ Akal, Cemal Bali, Yasa ve Kılıç, Alfa Yayınları, Yayın No: 172, İstanbul, 1982, s: 85-86

²⁹⁴ Aktüre (b), A.g.e. s: 84-90

** Tunç Dönemi’nin ikinci yarısından itibaren Anadolu’da üç ana ticaret yolu doğu ve batı arasında köprü vazifesini üstlenmiştir. İlki Suriye üzerinden gelip Tuz Gölü’nün güneyinden geçip Efes ve Milete ayrılan Kral yolu, ikincisi Mezopotamya (Assur)’dan gelip Alacahöyük, Alishar ve Çatalhöyük hattı üzerinden Truva’ya, üçüncüsü Doğu Anadolu hattı üzerinden Altıntepe (Erzincan) ve İzmit’e geçmektedir.

Ekonomide yaşanan gelişmeleri takip eden süreçte yazı, tüccar sınıfının yanı sıra ruhban sınıfı ve kamu otoritesince de benimsenmiştir. Siyasi iktidarın yazıyı kullanması hukuksal metinlerin yaratılmasına yol açmıştır.

Yazının yoğun biçimde günlük yaşamdaki yerini alışı M.Ö. 2000 yıllarında, Anadolu'ya yapılan büyük güç sürecine denk gelmektedir. Asya'nın kuzeyinde ve Avrupa'nın kuzeydoğusunda bulunan Hint-Avrupalılar pek de iyi bilinmeyen nedenlerle Atlantik kıyılarından Hindistan'a kadar uzanan oldukça geniş bir mekan içinde hareketlenmişler, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasına göç etmişlerdir. Bu büyük göç dalgasında Thrako-Frig'ler Trakya; Aiol (İyon) ve Lidya halkları Ege Denizi; Hititler, Huriler, Urartular ve Kimmerler Kafkasya ve Karadeniz üzerinden Anadolu'ya giriş yapmıştır.²⁹⁵ Söz konusu hareketliliğin Anadolu üzerindeki etkisi büyüktür. Başta Thrako-Frig, Aiol ve Lidya, Hitit ve benzeri kavimler, Anadolu üzerindeki hali hazırdaki yapıyı kökten değiştirmişlerdir. Söz konusu göç dalgaları içinde öncelikli olarak Hititler Orta Anadolu'ya çöreklenirken siyasi iktidarın evrim sürecini dönüştürmede önemli bir role sahiptir.

Nitekim dönemin ikinci yarısından sonlarına doğru damgasını vuran Hititler'le başlayan süreçte merkezi kentlerin etraflarının surlarla çevrili olduğu görülmektedir. Yoğun göç ve fetih dalgalarından korunmak amacıyla oluşturulan bu surlar, yeni siyasi iktidarın yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Surların yapılması ve kentlerin korunaklı hale getirilmesi esasen bütün İlk Çağ'da sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. İlk dalga göç hareketlerinde bu surların daha yükseldiği, kalınlaştığı ve kale biçiminde geliştirildiği bilinmektedir. Bu durum öncelikle merkezi kentlere gelen yoğun göçün önlenmesi, yeni yerleşimcilerin ya merkezi kente yakın eksene, ya da daha farklı yerleşim alanlarına yönelmesini sağlamıştır. Yeni göçebelerin mevcut kentlerden uzak siyasi iktidar açısından egemenliğini pekiştirmesini, ulusal kültürün sağlam biçimde tutulmasını kolaylaştırmıştır.²⁹⁶

Kentlerin kalın surlarla çevrilmesi uygulaması, merkezi yönetim kültürünün giderek eksen kültürüne benimsenmesi, birden fazla yerleşim alanlarına sahip, geniş bir coğrafya üzerine kurulmuş devletlere dönüşmesini sağlamıştır. Tarımsal üretim başta

---

²⁹⁵ Aktüre (b), A.g. e. s: 99

²⁹⁶ Drews, Robert, The End of the Bronze Age, Princeton University Press, USA, 1993 s: 8-11

olmak üzere merkeze yakın alanlarda oluşturulan bu yerleşim alanları askeri stratejik önemleri, ticaret kolonileri, zanaat üretimi gibi çeşitli özellikleri bulunan niteliktedirler. Merkezi kentlerin yükselişi aynı zamanda Anadolu'da kral devletlerin kurulmasını ifade etmektedir. Ekseninde yer alan, niteliklerine göre kurulmuş yerleşim alanlarıyla birlikte hatırı sayılır bir coğrafyaya hükmeden siyasal iktidar artık bütün organlarıyla devlet halini almıştır. Kentin dokusu bütünüyle başkent havası içinde gelişme gösterirken, iktidar tam anlamıyla dokunulamaz, sorgulanamaz, kutsal hale gelmiştir. Kral unvanını alan yönetici bütün akraba ve ailesini de benzer bir dokunulmazlık zırhıyla kaplamıştır. İktidar bütün yönleriyle dünyevi bir niteliktedir ve ruhban sınıfı bürokrasi ve askeri sınıfın gölgesinde kalmıştır.²⁹⁷ Bu durum gerçekte siyasal iktidarın genişlemesi evresine tekabül etmektedir. Siyasal elit kutsal, kan hısımlığına dayalı patriarşiyal bir yapıda sayıca ve etkinlik bakımından ön plana çıkmıştır.²⁹⁸ Siyasal elitin en önemli dayanağı askeri ve bürokrasi sınıfıdır. Din kurgusu yüce kralın kişiliğiyle tamamen örtüşerek ya onların en büyük hizmetçisi ve sahibi, ya da doğrudan insan bedenine zuhur etmiş hali olarak belirlenmiştir. Kral, ruhban sınıfıyla olduğu gibi tüccar ve esnaf sınıfıyla da arasına mesafe koymaya başlamıştır. Toplumsal yapının temel direnişleri kendi içinde evrilirken, iktidarın bağı vergi almak, asker toplamak, tam itaat beklemek gibi temel unsurlarla kurulmuştur.

Hititlerin büyük katkılarıyla ortaya çıkan son dönem merkez-çevre ilişkiseliliği güçlü asker ve bürokrasiye dayanan, geniş coğrafyaya sahip merkezi krallıklar hatta imparatorluk mantığına göre yapılandırılmıştır. Anadolu üzerinde imparatorluk sayılabilecek ilk otorite olarak sahneye çıkan Hititlerin devlet düzeni konusunda geliştirdikleri anlayış, dönemin sonuna kadar bütün uygar dünyayı derinden etkilemiştir. Devlet kurgusu içinde yeniden yapılanan siyasal iktidar, bütün yönleriyle merkeziyetçi bir yönetim kültürünün gelişmesine yol açmıştır. Öncelikle bu dönem içinde devlet kurgusu geniş bir coğrafyaya sahip, otoriter ve güçlü bir ordu ve bürokrasi geleneğini oturabilmiş bir iktidar anlayışıyla birlikte ele alınmaktadır.²⁹⁹ Devlet otoritesinin bütün imparatorluk içinde hissedilmesi için güçlü bir bürokrasinin ve hızlı, modern bir ordunun sürekli olarak beslenmesi esastır. Bunun için iktidar ülkenin çeşitli stratejik

²⁹⁷ Earle, A.g.e.s:44

²⁹⁸ Biby, Geoffrey, Four Thousand Years Ago, Alfred Knopf Public Inc. New York, 1961, s:3-19

²⁹⁹ Biby, A.e. s:394-398

noktalarına garnizonlar, ya da ekonomik amaçlı koloniler kurmuş; bağlı kentlerin yerel iktidarlarını vergiye bağlamak suretiyle onlarla işbirliğine yönelmiştir. İç örgütlenme bakımından otoritenin sağlam tutulması kaygısı, sosyo-ekonomik refahın sürdürülmesi amacıyla birleşmektedir. Siyasal iktidar toplumsal refah ve kültürün sürekli geliştirilmesi ve üst düzeyde tutulması amacını iktidarın varlığının kalıcılığıyla eş değer görmektedir. Daha başka bir ifadeyle yeni iktidar kurgusu içinde ekonomik ve kültürel gönenç imparatorluğun kalıcılığının önemli bir garantisidir. Bu durum pratikte yeni bir yeni bir siyasal kültürü doğurmuştur ki bu kültürde kuşkusuz emperyalizmdir³⁰⁰

Emperyalizm Tunç Dönemi'nin sonlarına doğru başta Anadolu olmak üzere bütün uygar dünyanın ortak eğilimine dönüşen bir olgudur.³⁰¹ Hızla büyüyen bir ordu ve bürokrasi sınıfının ihtiyaçlarının karşılanması, düşmanlara ve hızla artan göçlere karşı geniş kuşaklı güvenlik duvarının korunması ihtiyacı ve sosyo-ekonomik refahın tüm topluma dağıtılması zorunluluğu gibi hızla büyüyen bir kısır döngü içinde imparatorluk düşüncesinin temel unsurudur. Bu dönem içinde imparatorluk düşüncesinin en saldırgan biçimini Assur ve Mısırlılar uygularken, en olgun şeklini Hititler temsil etmektedir.³⁰² Hititlerin temsil ettiği olgunlaşmış imparatorluk geleneği ise herkesin ödeyebileceği adil bir vergi düzeni, ticaret yollarının güvenliği, yerel dinlere ve kültürlerle karşı hoşgörü, sınırları ve nitelikleri açıkça belirlenmiş sınıflı ve uzmanlaşmış toplumsal yapıyı tanımlamaktadır. Bu yapı hem despotik kent devleti kültürünün önünde bir engel hem de devlete önemli sorumluluklar yükleyen, sosyal adaletin işlerini taşıyan hukuka bağlı sürekli emperyalizmin de önünü açmıştır.

Tunç Dönemi M.Ö.1800 yıllarında tekrar başlayan ve kavimler arasındaki hareketliliği devam ettiren ikinci büyük göç dalgasıyla son aşamasına girmiş; M.Ö. 1200 yıllarında Hititlerin Anadolu tarihinden silinmesiyle birlikte yerini Demir Dönemi'ne bırakmıştır.³⁰³ “İkinci Büyük Anadolu Göçleri” olarak adlandırılan yeni göç olgusu Anadolu'nun siyasal ve kültürel yapısını olumsuz etkilemiştir. Hititlerin yıkılışını takip eden yaklaşık iki yüz yıllık süre Anadolu'da tam anlamıyla bir kaosun ve karmaşanın olduğu karanlık bir dönemi ifade etmektedir.

---

³⁰⁰ Oppenheimer, A.g.e. s: 40-45

³⁰¹ Drews, A.g.e. s: 73-77

³⁰² Şenel (a), A.g.e. s : 241-242

³⁰³ Drews, A.g.e. s: 85-91

Hititler tarafından belirli bir sosyo-ekonomik refah düzeyine ulaşan yerleşim alanları batıdan, doğudan ve kuzeyden gelen yağmacıların elinde tam anlamıyla harabeye dönmüş, Anadolu çeşitli yönleriyle adeta yıkımın eşiğine gelmiştir. Anadolu'da yaşanan karmaşaya müdahil olmak istemeyen Assur ve Babil gibi uygarlıklar ise doğu ve güneydoğuyu tampon bölge gibi kullanarak bu göçlerin kendi siyasal varlıklarını etkilemesinin önüne geçmeyi tercih etmişlerdir. Bunun için söz konusu bölgelerdeki mevcut kolonilerini koruyarak, zaman zaman seferler düzenleyerek Anadolu içlerine doğru yayılma eğilimine gitmemişlerdir. Bunun sonucunda Assur ve Babil devletleri egemenliklerini korurken, Anadolu'nun yeni sahipleriyle ticaret yaparak, yeni pazarlar elde etmişlerdir. Özellikle Assur'lar yöre üzerinde koloni kentleri kurarak bunları birer banka gibi kullanmışlar, güçlü ve iyi donanımlı ordularıyla ayakta kalmayı başarmışlardır.³⁰⁴

Kuzey Mezopotamya uygarlıklarının varlıklarını korumaları alanındaki maharetleri göç fırtınasının yarattığı karmaşanın sona ermesine yakın Anadolu'da üç farklı devlet modellerinin kurulmasına yol açmıştır. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda kurulan Urartu, Tabal, Kue ve benzeri devletlerin ideolojileri ve örgüt yapısı Assur ve Babil geleneğinden yoğun olarak etkilenirken, Orta bölgelerinde kurulan Frig, Geç Hitit Kent Krallıkları Hitit alt yapısının izlerini taşır. Batı Anadolu ise aynı dönemde Girit'te ortaya çıkan Minos ve Miken uygarlıklarının yakın varisleri tarafından şekillendirilmiştir.

Demir Dönemi'nde Anadolu'da ortaya çıkan üç farklı yönetim kültürünün mikro ölçekte yapısına geçmeden önce sosyo-ekonomik açıdan mevcut yapının içeriğine bakmak, devlet kültürlerinin anlaşılması açısından faydalıdır. Öncelikle belirtilmesi gereken husus Tunç Döneminde ortaya çıkan merkezi kent ekonomilerinin ve üretim-tüketim alışkanlıklarının artarak geliştiğidir. Bakır, kalay, arsenik ve bronz gibi madenlerin yanı sıra demir, kurşun gibi daha sert alaşımların, hatta altın ve gümüş gibi değerli madenlerin çıkartılması, işlenmesi ve pazara sokulması ticaretin en önemli unsurudur. Madenin yanı sıra üretilen pek çok ürün doğu-batı yönünde yoğun olarak pazara çıkarılmıştır. Doğu'da Assur kolonilerinin ticaretin yapılmasındaki önemi hayli

---

³⁰⁴ Aktüre (a), A.g.e. s: 13-15

belirleyicidir. Ticaret halen mal takasına dayalı olarak yürütülmekle birlikte altın ve gümüş giderek değişim aracı haline dönüşmektedir.³⁰⁵

Ticaretin artarak geniş kalemlere dayanmasının yanı sıra dönemin başından itibaren devletin ticari faaliyetlere müdahil olmaya başladığı belirlenmiştir. Devletin müdahale biçimi ticaret yollarının korunması, yolların yapılması gibi alt yapı çalışmalarından, ürünlerin bizzat kendisi tarafından yaptırılan depolarda saklanması ve hatta takas sürecinde malların eşdeğerlerinin ve oranların belirlenmesine kadar oldukça geniş bir perspektife dayanmaktadır. Özellikle ticaret yapmak için düzenlenen pazar alanlarında devletin kontrolü yoğundur. Bu kontrol ticari konularda gidilen hukuksal düzenlemelerle sağlanmıştır.³⁰⁶ Ticaretin siyasal iktidar tarafından yönlendirilmesi işlemi ekonominin diğer alanlarına da yansımıştır. Tarım hidrolik yapıdan kuru tarım anlayışına doğru çevrilmiş, su kanalları açmak suretiyle daha iç bölgelerde yöreye uygun tarımsal ürünlerin üretilmesi amaçlanmıştır. Zanaat ise maden teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak gelişme içindedir. Demir günlük yaşamın içine sokulurken daha sağlam, daha dayanıklı malzemeler sanayi üretiminin temel ham maddesi haline gelmiştir. Üretime bağlı olarak günlük yaşamda da farklılıklar söz konusudur. Günlük yaşam uzmanlaşmış üretim birimleri ekseninde evrimleşmektedir. Kentler cazibe merkezi olarak sürekli artan bir nüfus ve düzenine sahiptir. Tarım kent dışına itilen köylerde yerine getirilirken, sosyal yapı kesin hatlarıyla sınıflarına ayrılmıştır.

Anadolu'nun doğusundan batısına sosyo-ekonomik durum görece farklılıkları içine barındırmakla birlikte istisnasız benzer bir yapılanma göstermektedir. Pazara yönelik üretim kültürü, kentsel yaşam alışkanlıkları siyasal iktidarın ideolojisi ve bürokrasi kültürüne yansımıştır. Böyle dinamik bir yaşam içinde siyasal iktidarın yapısı ve işleyişine yakından bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Assur nüfusunun etkisinde kalan siyasal bir otoritenin varlığından söz etmek mümkündür. Orta büyüklükteki bir devlet olarak kurulan bu siyasi yapıların her biri buldukları coğrafyanın koşullarını iyi değerlendirerek özgün ekonomik ve sosyo-politik çözümler üretebilen, dış politika da denge unsurunu gözetten bir anlayışa sahiptir.³⁰⁷ Söz konusu

---

³⁰⁵ Masloti, Sabation, *The Face of Ancient Orient*, Quadrangle Books Chicago, 1960, s: 92-97

³⁰⁶ Firstbrook, Paul L., *Surviving the Iron Age*, BBC Worldwide Americas, USA, 2003, s: 11-16

³⁰⁷ Aktüre (a), A.g.e. s:83

devletler tipik kent krallıkları olarak tarih sahnesine çıkmakla birlikte daha çok konfederasyon tipine benzer bir yapılanma ekseninde varlıklarını sürdürmüşlerdir.* Zaman zaman kendi içinden çıkan baskın kentler bu yapıyı tek bir merkez altında toplayarak güçlü bir siyasal irade yaratmakla birlikte “Feodal Beylikler Birliği” alışkanlığı daha çok uygulama alanı bulmuştur.³⁰⁸ Oluşturulan konfederatif birliğin genel karakteri daha çok savunma, alt yapı hizmetleri ile çevrelenmiştir. Aralarındaki sınırlı işbirliği aralarında ticaret yaparak pekiştirilmiş; buna karşın birliğin her üyesi kendi içinde bağımsız kalmaya devam etmiştir.³⁰⁹

Urartu örneğinde apaçık görüldüğü gibi konfederatif yapı, aralarından sivrilen bazı kent devletlerinin etkisiyle merkezi bir devlet yapısına dönüşmüştür. Assur geleneğinin yoğun olarak hissedildiği böyle yapılarda kral mutlak egemen bir güç olarak kendisini gösterir. Ruhani ve dünyevi iktidarı bünyesinde birleştiren kral gerçek anlamda iktidarın tek hakimidir. Bütün tanrılara aynı derecede saygı gösterilmekle birlikte kralın tanrısı ülkenin baş tanrısıdır. Baş tanrının baş rahibi sıfatıyla kral, kurumlaşmış bir ruhani hayatın en büyük temsilcisidir.³¹⁰ Din olgusu üniter bütünlüğün ve emperyal egemenliğin en önemli yapıştırıcısı olarak toplum üzerinde dünyevi iktidarın sağlamlaştırılması ve sürdürülmesi amacıyla yoğun biçimde işlenmiştir. Kabilelerin birleşmesi, üniter bütünlüğün ayakta tutulması için dış düşmanlara karşı bir kalkan oluşturulması din unsurunun bütünsel yapısı içinde mümkündür. Bu bağlamda din kurumsal bir yapı içinde şekillendirilmiş; gerçekte dünyevi iktidarın tesisinde aracı olarak kullanılmıştır.³¹¹

Dinsel açıdan oluşturulan meşru iktidar arayışlarının dünyevi iktidara yansması ise krala yüklenen sorumluluk ve görevlerin içinde yerini bulmuştur. Tanrıların yeryüzündeki gölgesi, kutsal yönetici olarak kral, sınırlı yetkilere sahip olmakla birlikte yoğun sorumluluk ağıyla donatılmıştır. Adaletin dağıtılmasından sosyo-ekonomik refahın sağlanmasına; güvenlikten hukuka kadar pek çok konuda yükümlülükleri

---

* Federasyon tipi kent devletlerine en çarpıcı örnek Tabal ve Nesiri ülkeleridir. Birbirinden farklı on monarşik kralların bir araya gelmesiyle oluşan Tabal krallığı kendi içinde tamamen bağımsız, Assur ve Urartu tehdidine karşı ortak hareket eden bir birlikteliği amaçlamıştır.

³⁰⁸ Melaart (a), A.g.m, s: 31-32

³⁰⁹ Firstbrook, A.g.e. s: 22-25

³¹⁰ Aktüre (a), A.g.e. s: 95

³¹¹ Contenan, Georges, *Everyday Life in Babylon and Assyria*, St Marting Press inc, New York, 1954, s:20-23

bulunmaktadır. Kral bu sorumluluklarını yine tanrılardan aldığı güçle yerine getirir. Dolayısıyla kral devletin, ruhani ve dünyevi iktidarın tek bir bünyede birleştirildiği temel direği olma rolü üstlenmiştir. Kralın bu konumu Demir Dönemi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da devletin çekirdeği olarak görülmesine yol açmıştır. Kral tanrısal güç simgesi haline dönüşmüş, basit bir yönetici olmaktan uzak bir anlam kazanmıştır.

Devletin tam anlamıyla kendi kişiliğinde birleştiren kralın, bürokrasiyi de benzer ayrıcalıklarla donatması eylemi doğal bir sonuçtur. Güç ve otoritenin simgesi olarak bürokrasi sınıfı toplumun diğer sınıflarından ayrılarak siyasal iktidarın en güçlü unsurları haline dönüşmüşlerdir. Kral adına toplanan vergiler doğrudan bürokrasi sınıfın giderleri için harcanmaya başlamıştır. Assur ve Babil geleneklerinin esintilerini taşıyan bu yeni dönemde Kralın yetkilerinin yenilenmesine paralel olarak, bürokrasinin büyümesi ve kurumsallaşması kaçınılmazdır. Coğrafya ve iklim koşullarının oldukça çetin ve güç olduğu coğrafya üzerinde, üniter bütünlüğün korunması, düşmanların caydırılması için güçlü ve muzaffer ordu; sulama kanalların, barajların ve yolların yapılarak sosyo-ekonomik refahın sağlanması için işçiler, yine sosyal yaşantının aynı disiplin içinde kalabilmesi için de kalabalık memurlar kurulan devletlerin karakteristik özelliğini göstermektedir.³¹²

Anadolu'nun doğusunda tek adama dayalı, ağır ve karmaşık bir bürokrasi ağından oluşan devlet anlayışı gelişirken, Orta Anadolu'da farklı bir devletleşme süreci görülmektedir. Hititlerin yıkılmasıyla ortaya çıkan boşlukta Frigler, Geç Hitit Kent Devletleri ve içine kapalı diğer kent devletçikleri kurulmuştur. Genellikle ana ticaret yolları üzerinde yer alan bu devletler özgün bir yerel kültür içinde evrilmişlerdir. Babadan oğla geçen ve kan bağına dayalı bir iktidar anlayışı ve doğrudan güç aldığı askeri bürokrasi söz konusu devletleşmenin temelini oluşturur. Kral, Orta Anadolu'da da kutsaldır ve tanrıların dünyadaki temsilcisidir. Kralın temel görevi başında bulunduğu devletin sosyo-ekonomik refahını yükselterek onu kollamaktır. Bu nedenle kral elindeki bürokrasi kadrosunu üzerine düşen görevi yapmak için yönlendirir.³¹³

---

³¹² Yoffe, Norman, *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Cambridge University Press, UK, 2003, s: 113-118

³¹³ Tunçbilek, Necdet, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İ.Ü. Yayınları, Yayın No :3367, İstanbul, 1986, s:26-28

Kralın kutsallığı ve tartışılmazlığı mutlakdır. Ancak bu durum doğudaki devletlere oranla daha az geçerli bir durumdur.³¹⁴ Bunun nedeniyse yörenin doğu-batı arasında geçiş hattı üzerinde olması ve boşalan Hitit nüfuzunun halen doldurulamamış bulunmasıdır. Frigler dışında bölgede egemen nüfus bulunmaz. Frigler'in bile tam anlamıyla bölge üzerinde ağırlığından söz etmek mümkün değildir. Zira bölge oldukça verimli tarım alanlarına sahiptir ve ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. bu nedenle halen yoğun göç alan cazibe merkezi durumundadır. Dolayısıyla bölgede doğudaki gibi karakteristik bir devlet kurgusundan söz edilemez.

Orta Anadolu'da görülen siyasal boşluk İç Batı ve Batı Anadolu'ya doğru yerini çok sesli, özgün ve karakteristik bir devlet kültürüne bırakmıştır. M.Ö. 2.binyıl başlarında Girit'te ortaya çıkan Minos uygarlığı kültürünün Anadolu'ya taşıdığı en temel değerler, sosyo-ekonomik refah, sosyo-kültürel bilinç ve kentli kültürüdür.³¹⁵ Deniz ticareti yoluyla kısa sürede ciddi bir zenginlik içine giren Minoslular, elde ettikleri bu zenginliği siyasal kültürlerine entegre etmeyi başarmışlardır. Girit adası üzerinde tek bir otoritenin giderek hakim olması, tüccar sınıfının siyasal iktidarı elinde tutmasına yol açmış; çağdaşlarından çok farklı olarak adadaki devlet nosyonu ticaret sınıfın üzerinde gelişme göstermiştir. Ticaretin devlet nosyonu üzerindeki en belirleyici göstergesi devlet başkanının doğudaki gibi tanrısal bir otoriteden doğması değil, aksine seçimle belirlenmesidir. Minos Uygarlığındaki kral kavramı daha çok ticaretin ve ekonominin düzenlediği bu alanda gereken alt yapı yatırımların yerine getirildiği ve ticaret yolların korunduğu periyoda bağlı şekilde iş başına gelen bir organ olarak belirlenmiştir.³¹⁶

Minos Uygarlığının kentli yaşam kültürüne bağlı gelişen, tüccarların ağır bastığı, seçimle belirlenen iktidar nosyonu Anadolu'ya M.Ö. 2250-2000 arasındaki ilk dalga göçüyle taşınmıştır. Buna karşın bu dönem aralığında Batı Anadolu'da güçlü ve baskın bir otoritenin ortaya çıkmasına Hititler engel olmuştur. Koloni kültürü ekseninde, kent devletine dayalı olarak gelişen Ege siyasal kültürü M.Ö.1200 yıllarından itibaren olgunlaşmaya başlamıştır. Minos Uygarlığı yerini Akhalara bırakırken Yunanistan üzerinden Dor, Akha, İyon; Trakya üzerinden Trako-Phryg göçleri Batı Anadolu'da

³¹⁴ Tunçbilek, A.e. s: 28-30

³¹⁵ Branigan, Kevin, The Foundations Of Palatial Crete, Praeger Pres, New York, 1971. s:117-124

³¹⁶ Parkins, Helen, Trade, Traders and Ancient City, Routledge Press, UK, 1998, s: 22-27

yüze yakın yerleşim alanlarının kurulmasına yol açmıştır. Akha'ların nüfuzunu yitirmeye başlamasıyla birlikte mevcut yerleşim alanları kendi otoritelerini ilan etmiştir. Batı Anadolu'nun kuzeyinde Lidya, kıyı yörelerinde İyon kent devletleri, güneyinde Lukka, Likya ve Karia yönetim sistemleri kurulmuştur. Lidya ve İyon yönetim kültürü aralarında farklılıkları içinde barındırmalarına karşın birbirine benzer nitelikler taşımaktadır. Aralarındaki farklılıklara bakıldığında Lidyalıların merkezi bir otorite kurdukları görülür. Friglerle komşu olan Lidyalılar'da siyasal otorite tek kralın mutlak üstünlüğüne bağlı olarak şekillenmiştir.³¹⁷ Tarıma dayalı ve kendine yeterli yerleşim alanlarından oluşan Lidya Krallığı, İyon yönetim kültürünün etkisiyle Friglere göre daha gevşek bir otorite anlayışına sahiptir. Klanların birleşmesiyle oluşan bu gevşek federasyon sisteminde otoritenin merkezi yetkilerini bir meclisle paylaşmıştır.³¹⁸

Frigya ile İyonya arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunan Lidyalılar, gevşek bir federatif sistem üzerine oturmakla birlikte, devam eden göç başkasına ve beraber saldırılarına karşı güçlü bir bürokrasi ve ordu beslemek durumunda kalmışlardır.

Lidya ülkesinin batısında bulunan İyon yönetim kültürü ise daha farklı bir evrim geçirmiştir. Ege kıyıları başta olmak üzere İzmir, Aydın, Denizli, Antalya yöreleri üzerinde yoğun olarak kurulan İyon uygarlığı kent devletlerine dayalı bir yönetim ve yaşam kültürü üzerine inşa edilmiştir. Çağdaşların oluşturdukları monarşiye dayalı devlet kurgusu İyon kültüründe "polis" yaşam anlayışına dönüşerek şekillenmiştir.³¹⁹ İyon kültürünün temeli olan "polis" yaşamı Antik Yunan kültürüyle büyük ölçüde benzerdir. Deniz yoluyla yapılan göçlerle taşınan bu kültür, temelde üretim araçlarına ve ekonominin genel karakterine bağlı olarak yükselmiştir. "Polis" Anadolu'nun diğer kentlerinden belirgin olarak ayrılan ticaret ve zengin tarım ürünlerine dayalı, zanaat ve madencilik gücü olduğu, lonca sistemi bulunan bir yaşam biçimidir.³²⁰

Ege adalarından taşınan bu değer bulunduğu coğrafyanın belirlediği sınırlı bir mekan parçası üzerinde yer alan belirli sayıda kabilenin (genos) veya köyün (demos) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Ortalama 6 kabile tarafından oluşturulan Polis'in

---

³¹⁷ Balcer, Jack, Sparda by the Bitter Sea, Imperial Interaction in Western Anatolia, Chicago Scholars Press, USA, 1984, s: 46-48

³¹⁸ Balcer, A.e. s:36

³¹⁹ Aktüre (a), A.g.e. , s:202

³²⁰ Fouyoudzoglou, Cristina, The Ionian Islands in the Bronze Age and Iron Age, 3000-6000 BC, Liverpool University Press, Liverpool, 1999, s:6-9

merkezinde ortak iradeyle seçilen bir kral ve onun otoritesini pekiştiren din sınıfı bulunmaktadır.³²¹ Surlarla çevrelenen polis içinde bürokrasinin faaliyet gösterdiği bir bina, karar alan meclis, ticaret amacıyla düzenlenmiş “agora” ve gimnazyum, stadyum, hamam gibi sosyal tesislerin bulunması temel ilkedir. Kamu binalarının yanı sıra evler ise birbirine dayalı, tek bir meydana açılan, geometrik olarak düzenlenmiş mahalleler içinde inşa edilmiştir. Tarım alanları Polis’in etrafını kuşatmaktadır.

Tüccarlar, aristokratlar, askerler ve özgür köylüleri meclis toplantılarına katılabilmekte, oy kullanabilmektedir. Bu durum Grek yönetim kültürünün Anadolu’ya birebir yansımadır ve modern anlamda demokrasi modeline çok benzer. Ticaret ve zanaat özgür Polis yaşantısında siyasetin ve iktidarın karakterini belirleyen önemli bir aktivitedir. Ekonominin gücü ve etkinlik derecesi Polis’lere göre farklılık göstermekle birlikte devletin işleyişinde belirleyicidir.³²²

Ticaret ve zanaat devletin siyasal yapısının belirlenmesinde ne denli önemli ise tarımsal üretim İyon devlet kültürünün kalıcı olmasında o derece önemlidir. Kuru tarım yapan İyon toplumu, hidrolik toplum karakterini gösteren diğer Anadolu toplumlarından göreceli olarak ayrılmaktadır. Söz konusu farklılığın en göze çarpan unsuru kuru tarımın getirdiği kolaylık ve aile ekonomisine dayanmasıdır. Bilindiği üzere hidrolik tarım modeli üzerine yükselen Urartu, Asur, Babil ve Hitit gibi toplumlarda devletin üzerine düşen en önemli görevlerden biriside sulama kanallarının yapımı ve barajların inşasıdır. Coğrafi özellikler ve iklimin karakteri, devletlerde siyasal iktidarın güçlü bürokrasi ve örgütlenme modeli oluşturmasını zorunlu kılmıştır.

Merkezi yönetimi ortaya çıkaran hidrolik tarım sistemi kısa sürede daha üretilen, yoğun bir nüfusa sahip dinamik bir toplum oluşturmasını kolaylaştırırken, merkezi otoritenin güçlü bir düşman saldırısına dayanamaması durumunda topyekun bir yok oluşa neden olmaktadır.³²³ Buna karşın kuru tarım modeli üzerine kurulan İyon kültüründe devlet ticaret, zanaat ve bireysel mülkiyetler üzerine kurgulanmıştır. Coğrafyanın ve iklimin zengin tarım ürünlerinin yetiştirilmesine olanak tanınması İyon kent devletlerini kendine yeterli bir konumda kalmasına yol açmış ve bireyin mülkiyeti ağır basacak şekilde bir yönetim kültürü geliştirmiştir. Söz konusu hak kutsaldır, bireyin

---

³²¹ Aktüre (a), A.g.e., s:204

³²² Balcer, A.g.e. s: 38-40

³²³ Aktüre (a), A.g.e. s:149

sosyal haklarının yanı sıra mülkiyetini de kapsamaktadır. Bireyin kutsal ve dokunulmaz mülkiyet hakkı aynı zamanda toplumsal yaşamdaki yerini de belirleyen bir unsur oluşmuştur. Bu hak doğrultusunda birey kendisini toplumsal yaşamda kimliklendirebilmiş ve ifade edebilmiştir.³²⁴

“Oikos” içinde tanımlanan söz konusu mülkiyet hakkı İyon devlet sistemin ana hatlarını belirleyen önemli bir unsurdur.³²⁵ Oikos ekseninde ortaya çıkan sosyal yaşam İyon kent devletlerinin diğer çağdaşlarında olduğu gibi merkezi bir yönetim ekseninde toplanmasına engel olmuştur. Nitekim dönem boyunca İyon kent devletlerinin nüfusunun ortalama 5.000-10.000 civarında olduğu görülmektedir. Megaron tipi kentsel yapı, etrafı sularla çevrelenerek korunmuştur. Kentin ortasında kamusal binalar ve kralın sarayı yer almaktadır. Kamusal binaların dışında yerleşim alanları büyük ölçüde birbirlerine benzetilmiş oikos kavramsallığı daha bu safhada siyasal kültürün temelini oluşturmuştur. Buna karşın nadiren de olsa Polis’lerin nüfuslarının onbinin üstüne çıktığı da görülmektedir. Smyrna (İzmir), Ephesos (Selçuk), Priene (Aydın) gibi bazı polisler ticaret nedeniyle gelişmiş ve metropole dönüşmüştür. Bu aşamada “Akropolis” haline dönüşen polisler, ortalama yarım günlük mesafelere tarım ve ticaret kolonileri oluşturmuşlar ve nüfus baskısını azaltma eğilimine gitmişlerdir. Kolonizasyon sürecinde merkezi bir yönetim kurulmuş görünmekteyse de söz konusu durum kentler birliğine kadar genişleyerek tek bir İyon devletine dönüşmemiştir.

İyon yönetim kültürünün dayandığı temel dinamiklerin ticaret ve ileri derecede tarım üzerine inşa edilmesi aynı zamanda bu devletlerin güçlenip, tek bir merkezden yönetilmesinin önüne geçen engeller olmuştur. Kendi içinde olduğu kadar diğer polisler arasındaki serbest ticaret bireylerin hem mekansal hem de düşünsel hareketliliğini arttırmıştır. Bunun sonucunda aralarında farklılıkları az olan, siyasal kültür açısından birbirine benzeyen devletlerden oluşan bir kültür çıkmıştır. Ekonomik kaygıların ve bireysel mülkiyet hakkının kutsandığı “Oikos” kavramı çağdaşların akıma İyon toplumunda “vatandaşlık” anlayışının gelişmesine yol açmıştır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında Demir Dönemi Anadolu’sunda devlet olgusunun çağdaş anlamında belirlediği, siyasal iktidarın örgütlenerek geniş bir bürokrasi

³²⁴ Aktüre (a), A.e. s:150-151

³²⁵ Thomson, George (a), Tarih Öncesi Ege, (Çeviren Celal ÜSTER), Cilt: I Payel Yayınları, Yayın No:63, İstanbul, 1985, s:123-125

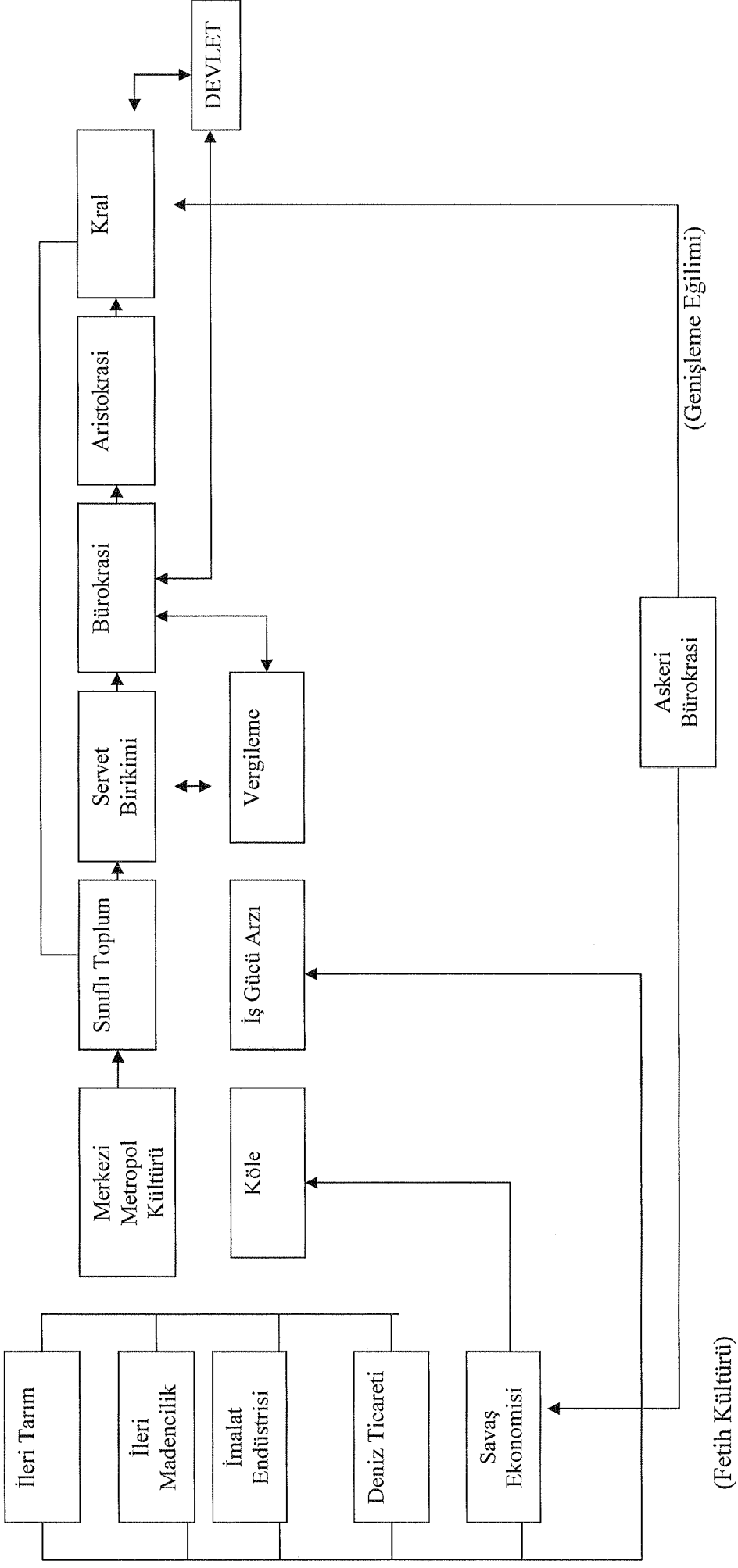
ağına ulaştığı görülmektedir. Şekil 4'de de açıkça görüldüğü gibi Doğudan batıya doğru iktidar olgusu coğrafi Şartlar, iklim ve üretim biçimleri içinde çeşitlenerek özgün yapılarla bürünmüştür. Daha nceki dönemlerden farklı olarak devlet, bürokrasi kültürü içinde olgunlaşmış ve örgütsel bir mekanizmaya kavuşmuştur.³²⁶ Mezopotamya kültürünün etkilerinin hissedildiği bölgelerde iktidar sahipleri sorgulanamaz bir kutsallık içinde algılanırken, Yunan kültürünün ağır bastığı alanlarda temsilcilik sorunsalı içinde değerlendirilmiştir. Devletin yapısı ve işleyişi olgunlaşarak, daha somut ve rasyonel bir yapıya kavuşurken; iktidar nosyonu kültürel değişime uğramıştır.. Devlet bürokrasisi ve siyasal iktidar olgusu coğrafi alanlara bağlı olarak değişim göstermekle birlikte otorite olarak siyasal iktidar nosyonu Demir Dönemi içinde boyun eğen ezici bir üstünlük olmaktan öteye, sayesinde dünyanın arşınlanabildiği bir dış odak biçiminde belirlenmiştir. Söz konusu dış odak kurgusu yine bu dönem içinde yasalara nesnelleştirilerek, somut bir olgu biçiminde dönüşmüştür.³²⁷

---

³²⁶ Thomson (a), A.g.e. s:127

³²⁷ Akal, A.g.e, s:70

Şekil 4: Demir Döneminde Siyasal İktidarın Evrimi

(Kaynak: Çevik, A.g.e. s: 6'dan Uyarlanmıştır)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İLK ÇAĞDA ANADOLU UYGARLIKLARINDA KAMU BÜROKRASİSİNİN YAPISAL VE İŞLEVSEL ANALİZİ

I. SİSTEM VE ÖRGÜTLENME YÖNÜNDEN İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI

A. Devlet Kurgusu ve Devletin Taşındığı Anlam

İlk Çağ'da devlet kavramsallığı yerleşik hayata geçiş ve bunun sonrasında siyasal iktidar nosyonunun ortaya çıkışıyla başlar. Bakır Dönemi'ne kadar, Anadolu Yarımadası'nda sosyal hayatın bütün yönlerini kapsayan güçlü bir siyasal otorite görülmez. Bunun yerine köy yaşamı içinde basit bir sistematığı olan ataerkil bir siyasal iktidar anlayışı sürdürülmüştür. Ancak bu dönem içinde tarıma dayalı ekonomik üretim geleneğinin zanaat ve madencilikle birleşmesiyle köylerde nüfus artmaya başlamış, eskiye oranla daha karmaşık bir sosyal yaşam ortaya çıkmıştır. Dönemin sonlarına doğru Anadolu'da birbiri ardına kasaba büyüklüğünde, eskisinden daha gelişmiş bir sosyal düzen baş göstermiştir.³²⁸ Ortaya çıkan yeni ve büyük çaplı yerleşkeler hiç kuşkusuz Assur'ların Anadolu politikalarıyla doğrudan ilgilidir. Anadolu'yu doğal ticaret ve siyasal nüfuz alanı olarak gören Assur yönetimi Küçük Asya üzerindeki siyasal yapının geliştirilmesini teşvik etmişlerdir. Böylece doğal bir savunma alanı ve siyasal muhataplar yaratmayı başaran Assur'lar Karum (Ticaret Kolonileri)'lar oluşturmak suretiyle bölgeyi kontrol altında tutmayı başarmışlardır. Nitekim ticaret alanı olarak gören bir anlayıştan yola çıkarak Assur Kralları Anadolu'daki yerel kent krallıklarıyla kurdukları ilişkilerde kendilerine "WAKLUM (Ticaret veya Lonca Başkanı)" demeyi tercih etmişlerdir.³²⁹ Ortaya çıkan yeni sosyal düzen içinde Anadolu'da Assur ticaret kolonileri ve "Kussara Krallığı" ilk siyasal otorite olarak karşımıza çıkmaktadır.³³⁰

Özellikle Tunç Dönemi içinde Anadolu üzerine başlayan ilk kavimler göçü mevcut sosyal düzeni önemli ölçüde değiştirmiş ve yerine kasabalardan daha büyük yerleşim alanları kurulmaya başlanmıştır. Dönemin ortalarından itibaren Yarımada

³²⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Bayram, Sebahattin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi" XI. TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1994, s: 211-234

³²⁹ Sever, Hüseyin (a), "Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi" Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi, Cilt:XXXV, Sayı:2, Ankara, 1991, s: 250-251

³³⁰ Sever, Hüseyin (b), "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt:XXXI, Sayı:1-2, Ankara, 1987 s: 421-422 ve Giorgadze, A.g.e. s: 268

üzerine çöreklenen göçebeler, mevcut yerleşik topluluklarla asimilasyon süreci içine girerek, gündelik yaşamın temel dinamiklerini değişime uğratmıştır.³³¹

Ortaya çıkan yeni durum sonucunda yerleşim alanları ticaretin geliştiği, madenciliğin ileri bir safhaya ulaştığı, sanayi ve teknolojiye önemli araç ve gereçlerin imal edildiği, yazı ve ölçü birimlerinin gündelik hayata sokulduğu bir toplumsal kültür belirmiştir. Kasabaların giderek söz konusu dinamik üretim ve tüketim ilişkileri içine girmesi siyasal iktidar nosyonunu da etkilemiştir. Böyle bir iktidar anlayışı içinde, birden fazla kentin siyasal açıdan bir araya geldiği (ya da getirildiği) görülmektedir. Ortaya çıkan yeni siyasal iktidar kavramsallığı içinde Anadolu'da kendine özgün unsurları içinde barındıran siyasal otoritelerin kurulduğu gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda Hititler, göçlerle gelen ve mevcut siyasal düzenin üzerinde yükselen ilk büyük ve önemli siyasi otorite olarak bu kültürün en özgün temsilcisidir. Hitit yönetim kültürü “Arkaik Krallık” ve “Yeni Krallık” olmak üzere iki belirgin dönem içinde gelişme göstermiştir. Bunlardan ilkinin oluşturan “Arkaik Dönem” Beylikler ve Eski Krallık Dönemlerini içine kapsayacak şekilde ve bir bütün halinde Tunç Dönemi siyasal kültür geleneğinden farklılık göstermez. İçine kapalı ve kendine yeterli bir ekonomik üretim biçimi üzerinde yükselen köy ve kasaba ölçekli yerleşik yaşam düzeni Hitit devlet kültürünün karakterini yansıtmaktadır. Hititlerin yerleşik yaşama geçiş alışkanlıkları iki farklı evrimsel kültüre dayanmaktadır. Bunlardan ilki kasaba yaşamıdır. M.Ö. İkinci bin yılın başlarında görülen ilk göç dalgasıyla Anadolu'ya giren Hitit göçebe aşiretleri Kızılırmak yayının etrafındaki zengin, kalabalık ve ele geçirilebilir kendine Hatti adı veren Kussara yerleşkeleri (?) üzerine çöreklenmişlerdir.³³² Ne var ki Hititlerin öncelikle hangi yerleşim alanlarına çöreklendikleri ve bu süreçte nasıl bir yöntem izledikleri açık değildir. Yine de Assur kaynaklarından ve Yeni Krallık sürecinde belirtilen kayıtlardan bu kasabalar hakkında bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Örneğin Nesa (Niğde-Kırşehir), Nenessa (Niğde), Uliama (Ankara), Purushanda (Konya) kasabaları Hititlerin çöreklendikleri ilk alanlar arasında sayılabilir.³³³

³³¹ Childe, Gordon (c), The Bronze Age, Biblo and Tanen Press, London, 1930, s: 20-28

³³² Brandan, Birgit ve Schickert, Hartmut, Hititler, (Çeviren: Nazife Mertoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2003, s:13-16

³³³ Brandan ve Schickert, A.e. s:16-19

Hitit yerleşim politikasında ikinci aşamayı köyler oluşturmaktadır. Köy yaşamı Proto-Hitit yaşam kültürünün en özgün örneğini temsil etmektedir. Aslen göçebe olan Hititlerin Arkaik Dönem’de mevcut köyler üzerine çöreklenip çöreklenmedikleri konusunda açık bilgilere rastlanılmamıştır. Buna karşın nüfus ve etkinlik bakımından daha küçük yerleşkeler olan köylerin kasabalar veya kentler alanlar varken, çöreklenme amacıyla ele geçirilmedikleri düşünülmektedir. Bunun yerine köylerin tarım ya da jeopolitik konumları nedeniyle kasaba veya kentlerin çevresine bizzat Hitit göçebeleri tarafından örnek alınmak suretiyle kuruldukları ileri sürülebilir. En küçük ekonomik üretim birimi olarak Hitit köyleri tipik Tunç Dönemi yaşam kültürüne sahiptir. Her köyün kendine ait bir tarım alanı bulunmaktadır ve kasaba ya da kentlerin yakınlarında faaliyetlerini yürütmektedir. Yine her köy kendi arazileri üzerinde ürünlerini yetiştirip, hayvanlarını beslemek ve o topraklar üzerinde hak ve hukuku gözetmekle sorumludur.³³⁴ Köy topraklarının geneli ortak olmakla birlikte zanaatçı ve tüccarlara belli koşullarda ekip biçimleri için kiralanabilmiştir. Zanaatçı ve tüccarların temel görevleri tarımsal üretim için gereken su kanalları ve barajlar ile yolların yapılmasıdır. Böylece köylerin kolayca imar edilebilmesi sağlanmıştır. Arkaik Dönem Hitit köy yaşamı tipik ataerkil ve göçebe yaşam kültürünün izlerini taşır.³³⁵ Aşiretin reisi tüm köyün; ailenin en yaşlısı ise ailenin reisi sayılır. Kadının rolü yerleşik yaşamla birlikte biraz daha geriye atılmıştır. Ancak bu geriye bırakılış, diğer yerleşik topluluklarla kıyaslandığında, belirgin değildir. Hitit köy yaşamında kadının konumu erkeğin mülkiyeti değil, hayat arkadaşı olmasıdır. Kadınların oğullarını ret edebilme, eşinden boşanabilme veya eşini seçebilme, dava açabilme ya da eşinden şikayetçi olabilme hakkı halen korunmaktadır.³³⁶ Köy yaşamı içinde kölelerin işgücünden de yararlanılmıştır. Ne var ki nüfusun ne kadarının kölelerden oluştuğu ya da (varsa) köy ekonomisi içindeki rollerini belirlemek neredeyse imkansızdır.³³⁷

---

³³⁴ Macqueen, A.g.e. s:82

³³⁵ Bryce, Trevor (a), *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East* Routledge Pres, London, 2003, s:473-476

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız.Stewart,David Tabb, “*Ancient Sexual Laws: Text and Intertext of the Biblical Holiness Code and Hittite Laws*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Berkeley, USA, 2000, s: 358-360

³³⁷ Bryce (a), A.e. s:473-491

Köy yaşamı Hitit kültürünün en saf halini yansıtırken, devlet anlayışı kasaba ve kent yaşamı üzerinde şekillenmiştir. Köyden daha kalabalık olan, zengin ve karmaşık üretim-tüketim ilişkileri bulunan kasaba ve kent yaşamı daha çok, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı alanlar olarak gelişme göstermiştir. Özellikle gelişmiş ve kalabalık kasabalar üzerine çöreklenen Hitit aşiretleri; devlet kültürünü buralardan edinilen deneyimler üzerine inşa etmiştir. Kasabalar köylerin, kentlerde kasabaların merkezi durumundadırlar. Özellikle kentler siyasal iktidarın nüfus olarak en belirgin şekilde ortaya çıktığı alanlardır. Çöreklenen göçebe aşiretinin başı ve kendisine bağlı askeri birlikler ile siyasi otoriteyi yönlendirebilmektedir. Aristokrat bir karakter halini alacak olan bu tip bir yönetici elit bütün yönetsel yetkiyi elinde barındırmaktadır.³³⁸

Kasaba ve kentlerin sayıca daha kalabalık Hitit aşiretlerinin elinde şekillenmesi Arkaik Dönem içinde birbirinden bağımsız, konfederatif bir ilişkiler ağı üzerine şekillenen kent despotlarının kurulmasına yol açmıştır. Savunma, ticaret, alt yapı gibi sınırlı konularda birbiriyle işbirliği yapan Hitit despotları aralarındaki ilişkileri “tam eşitlik” esasına göre yürütmüşlerdir.³³⁹

“Yeni Krallık Dönemi”ne gelindiğinde Hitit devlet anlayışının dönüşüme uğradığı görülmektedir. Hattusa’nın başkent olarak belirlenmesinden itibaren Hitit merkez aristokrasisinin gelişme gösterdiği, eşitler arasında en büyük veya birinci gelen sülalenin etrafında toparlanan bir otoritenin kurulduğu görülmektedir. I.Hattusili tarafından gerçekleştirilen bu yeni merkezleşme çabası içinde bütün kent ve kasaba aristokratları başkent’in eşit üyeleri olarak kabullenilmiştir. “PANKU” adı verilen bir meclis içinde Hitit aristokratları aralarında kral seçebilmişler, söz konusu kralı denetleyebilmişler ve devlet yönetimine eşit olarak katılma hakkını elde etmişlerdir.* Ancak zamanla devlet otoritesinin giderek kalıcı hale gelmesi ve Hattusa’da bulunan merkezi aristokrasinin güçlenmesi noktasında bu duruma kademeli olarak son

---

³³⁸ Woolley, Leonard, *The Art of the Middle East Including Persire, Mesopotamia and Palestine*, Crown Publishers, London, 1961, s:128-131

³³⁹ Woolley, A.e. s:131-134

* “Panku Meclisi” yapısal olarak Babil PUHRUM Meclisi’nden etkilenmiş olabilir. PUHRUM Meclisi Arkaik Babil kültüründe kentler federasyonu niteliğinde kurulmuş olan önemli bir kurumdur. Yasama ve yürütme yetkilerini elinde tutmuştur. Kralın seçilmesi, görevden alınması hatta yargılanması gibi temel işlevi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bknız. Oates, Joan, *Babil*, (Çeviren: Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004, s:70-75

verilmiştir. İlk merkezi Hitit kralı I.Hattusili ve I.Telipinu dönemlerinde “PANKU Meclisi”nin nüfuzunun giderek kırıldığı gözlenmektedir.³⁴⁰

Devletin yeniden yapılandırılması sürecinde devlet sisteminde ve kralın konumunda yeniden düzenlemelere gidilmiştir. M.Ö. 1500’lerden itibaren başlayan Hitit yayılma sürecinde Kralın ve merkez bürokrasisinin giderek otoriteyi ele aldığı ve başkent mutlak egemenliğinin güçlendiği belirlenmiştir. Krallık döneminin ilk yıllarında oydaşmacı ve ortak iradeye dayalı bir yetkiyi elinde tutan “PANKU Meclisi” feshedilerek, feodal karakterli bir ekonomiye dayanan, kralın kişiliğinde birleştirilmiş kutsal iktidar sistemine geçilmiştir.³⁴¹ Hiç kuşkusuz bu dönüşüm kendiliğinden ortaya çıkmış bir süreç değildir. Nitekim krallığın genişleme sürecinde, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarındaki devlet karakterinin Hititlerce benimsendiği görülür. Giderek mutlak güç haline dönüşen kral, bireysel karar alabilen, hukuk oluşturabilen bir konuma yükselmiştir. Ülke sınırları genişledikçe merkezi bürokrasi güçlenerek kuramsallaşmış, kuvvetli bir orduyla etkinliği artırılmıştır. Güçlü bürokrasi ve ordu yine imparatorun mutlak egemenliğini pekiştirmiştir. Kralın mutlak egemenliğini güçlendiren bir başka etmen ise ekonominin yeniden yapılanmasıdır.³⁴² Tarım alanlarının genişlemesi, Anadolu içinden geçen ana ticaret yollarının denetiminin Hitit kontrolüne geçmesi göreceli bir refah ve zenginlik sağlamış; ortaya çıkan güçlü ekonomi başkent nüfuzunun kalıcı hale gelmesini kolaylaştırmıştır.

Merkezi otoritenin güçlenmesi devlet yönetiminde yeni uygulamaların önünü açmış kraliyet ailesi yeni bir sınıf olarak ülkenin tek aristokrat sınıfı haline gelmiştir. Taht varisleri önceden imparatorluk veliahtı olarak belirlenmeksizin ülkenin stratejik bölgelerine tayin edilmiş, başkent gücü pekiştirilmiştir. Varislerin yanı sıra sivil ya da askeri bürokrasi içinde başarılı olan yöneticilerin de vali sıfatıyla ödüllendirildiği, stratejik merkezlere tayin edildiği görülmektedir. Böylece başkente sadakat yeminiyle bağlı, stratejik bölgeleri doğrudan merkezi otoriteye bağlayan “valilik” sistemi kurulmuştur.³⁴³

³⁴⁰ Karşılaştırmamız: KBo III.27 ve KUB I.16 , KUB XXXX.65 ve Macqueen, A.g.e. s:84

³⁴¹ Macqueen, A.e. s:85

³⁴² Brandan ve Schickert, A.g.e. s: 83-85

³⁴³ Bryce, Trevor (b), The Kingdom of the Hittites, Oxford University Press, UK. 2005, s: 190-193

Başkente sadakatle bağlı bir taşra yönetim sisteminin geliştirilmesi devlete olan bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Kral kutsal, dokunulamaz, tanrıların yeryüzündeki gölgesi sıfatını taşıyan bir varlık olarak nitelendirilmektedir. Kralın ailesi de tıpkı kendisi gibi belirli bir kutsallık atfedilerek değerlendirilmiştir. Bu durum krallık aristokrasisinin herkesten üstte yer alan, özel bir sınıf olarak belirmesine yol açmıştır. Artık Kral savaşlarda, önemli dini törenlerde, kutlamalarda ortaya çıkan “tanrı suretli” bir varlık olarak görülmektedir.³⁴⁴ Yeni Krallığın en güçlü dönemlerinde Kral “Güneş” unvanlı, baş rahip ya da tanrılarla görüşebilen kutsal bir varlık olarak nitelendirilir.³⁴⁵ Burada Hitit krallarının böyle unvanlar kazanmaları anlamlıdır. Tanrı (lar)’ın yeryüzündeki gölgesi olan kral sadece Hitit tanrılarının değil, ele geçirilen diğer ülkelerdeki kutsal varlıklarında baş rahibi durumundadır. Bu durum Hitit krallarına toplumsal yaşamı düzenleyen “tapınakların” etkisini de kullanmasını sağlamaktadır. Çok tanrıcılık kültürü krala iktidarın doğal sahibi olma hakkını sağlarken, ele geçirilen ülkelerdeki kutsalların başkente taşınmasını doğal bir hale getirir. Yeni Krallık süreci boyunca her kralın yetki aldığı bir tanrısı bulunmaktadır. Tahta geçen kral, Hitit tanrıları arasından birisini kendisine baş tanrı olarak belirler. Diğer kültürlerde yer alan eş değer tanrılar da baş tanrı ile özdeşleştirilir. Böylece kutsal ve dokunulmaz iktidar nosyonu sürdürülebilir hale getirilmiştir.³⁴⁶

İmparatorluk sürecinde Hitit devlet otoritesinin yeniden düzenlendiği bir başka unsur ise vasal krallıklarla olan ilişkilidir. Fetih yoluyla ele geçirilen ülkelerde merkezi otoritenin tesis edilmesi, zorla kabul ettirilen anlaşmalar veya doğrudan yapılan mücadelelerle şekillendirilmiştir. Vasal devletlerin yerel otoriteleri başkent tarafından belirlenen anlaşmalar esasına göre merkezi otoriteye bağlanmıştır. “Kralların Kralı”, “Büyük Kral”, “Güneş” gibi unvanlar taşıyan kral, vergi alma, asker sağlama, savunma ve dış işleri gibi konularda yerel otoriteleri kendisine bağlamış ve yerel krallar ile ailesinden evlilikler yaptırarak, akrabalık ilişkisi kurmuştur.³⁴⁷

³⁴⁴ Bryce (b), A.e. s: 246-247

³⁴⁵ Karşılaştırınız. KBo IV.4, VI.6, KUB XXXIV 23 ve 30

³⁴⁶ Seeher, Jürgen, Hattusha Guide: A Day in the Hittite Capital, Ege Yayınları, İzmir, 2002, s: 10-22

³⁴⁷ Karauğuz, Güngör (a), Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Çizgi Kitapevi, Yayın No:48, Konya, 2002, s:43-45

Vasal krallıklarla olan ilişkiler uygulamada zaman zaman farklılıklar göstermiştir. Merkezin stratejik açıdan önemli gördüğü kentler veya bölgeler üzerinde doğrudan vali atayarak belirli bir nüfuz yaratması yöntemi tercih edilen bir durumdur. Nitekim bu yöntem çerçevesinde imparatorluğun kuzeyinde yer alan Kaska, güneyindeki Kizzuvatna bölgeleri Nesa, Nenassa, Puruskanda, Ukema kentleri, Suriye’de bulunan Kargamış, Halpa ile doğuda Melida, Lavazantiya, Samuha ve Kussara kentleri doğrudan başkent aristokrasisine bağlı valilikler haline getirilmiştir. Bu yöreler dışında kalan Pala, Tum(m)ana, Gaska ve bu bölgelere bağlı kentlerde olduğu gibi vasal krallık yönetimi uygulanmıştır.³⁴⁸

Hitit devlet anlayışının siyasal yapısı yukarıda belirtilen usullerde şekillenirken, sosyo-kültürel yapısı, toplumsal yaşam biçiminde görülen farklılaşmayla belirlenmiştir. Devletin gücü ve refahı arttıkça toplumsal yaşam giderek feodal bir görünüm kazanmıştır. Ancak Yeni Krallık sürecinde Hitit sosyal yaşamının Avrupa tipi feodal bir sosyal düzenle benzeştiğini söylemek mümkün değildir. Bilindiği üzere feodalite İlkçağ’da tohumları atılan, Ortaçağ’da tam anlamıyla hatları belirginleşen, Batı’ya özgü üretim-tüketim dengesinden oluşan yaşam kültürüdür. Feodalitenin temel mantığı senyör ile vasal arasındaki “karşılıklılık esası”na dayanmaktadır.³⁴⁹ Feodalite kültüründe senyör ile vasal arasında tam anlamıyla kesin bir hükümlülük ilişkisi bulunmaz. Aksine aralarındaki ilişki bir cins mukaveleyle belirlenmiştir. Senyör vasalını koruması altına almakta, karşılığında da vasal senyöre karşı yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Aralarındaki mukavele karşılıklı rızayla belirlenmiş, içeriği dar ya da geniş tutulabilmiştir. Aralarındaki mukavele taraflardan birisi tarafından bozulursa karşılıklı hak ve görevler sona erer.³⁵⁰ Hitit toplumsal kültürü içinde de feodalitede uygulanan kral-vasal yükümlülüklerinden doğan bir mukavele söz konusudur.* Ancak yapılan mukavele eşitlik ilkesine göre değil, başkent otoritesinin belirlediği haklar ve ödevler mantığına uygun şekilde düzenlenmiştir. Üstelik Büyük Kral, gerekli gördüğü durumlarda vasalın statüsüne son verebilmiş yerine devletin memuru olan valileri

³⁴⁸ Ertem, Hayri (a), Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları Yayın No: 295 Ankara, 1980, s: 6-14, 14-24 ve 29-45

³⁴⁹ Sander, Oral, Siyasi Tarih, İmge Kitapevi, Ankara, 2005, s:74

³⁵⁰ Sander, A.e. s:75-76

* “Fief Sözleşmesi”nde görülen benzeşmede olduğu gibi.

atayabilmiştir. Feodalite kültüründe yer alan eşitlik ve karşılıklılık esasına dayalı anlaşma yalnızca Arkaik Dönem’de ve kraliyete geçişin ilk yıllarında yapılmıştır. Merkezi otoritenin güçlendirilmesinden hemen sonraki aşamada bu uygulamaya son verilmiş; karşılıklı hakların denetleyici ve dengeleyicisi olan “Panku Meclisi” anlamını yitirmiştir.

İdeal feodal sistemin bir başka özelliği ise toplumu kesin olarak sınıflara ayıran, tarıma dayalı üretim modelini esas almasıdır. Buna göre feodal toplum aristokratlar, din adamları, burjuva ve köylüler olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır. Aristokratlar toprak hakkını doğrudan kraldan; daha alt seviyedeki asillerde bir önceki aristokratlardan almıştır. Toplumsal sınıfı en alt tabakasında bulunan köylüler “serf” olarak tanımlanmış, toprakları kullanma hakkı da dahil olmak üzere sınırlı yetkilere sahip olmuştur. İlerleyen süreçte uygulamada toprakla alınıp, satılabilir bir sistem içinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Klasik feodal düzende bürokrasi sınıfı da tanımlanmamıştır. Askeri ve sivil bürokrasi iç içe aristokrat sınıfı içinde kaynamıştır.³⁵¹

Hitit toplumsal yapısının ve siyasi kültürünün klasik feodaliteden pek çok konuda ayrıştığı görülmektedir. Nitekim ilk farklılık Hitit ekonomisi ve toplumsal hayatındaki sosyal sınıflarda söz konusudur. Feodalite görülen sosyal sınıflar Hititlerde de görülebilir. Ancak sınıflar arası ayırım keskin değildir ve merkezi otoriteye bağlı olarak bürokrasi sınıfı toplumsal yaşamın içinde belirlemektedir. Sınıflar arası geçiş kanalları açık tutulmuştur.³⁵² Özellikle din ve bürokrasi sınıflarına geçiş her durumda mümkündür. Bu durum Hitit toplumunun devlet yönetimine aktif olarak katılmasını sağlayan bir etkidir. Ekonominin işleyişinde görülen farklılık ise üretim ve tüketim sistemindeki dinamizmdir. Klasik feodal toplum tam anlamıyla tarımsal üretim modeli üzerine kurgulanırken, Hititlerde tarımsal üretimin yanı sıra madencilik, zanaat ve ticaret ekonomi içinde hatırı sayılır bir yere sahiptir.

İkinci farklılık Hitit devlet kültüründeki baskın otorite olgusudur. Feodal düzende siyasal otorite vergi almak, savaşlarda asker toplamak gibi temel yükümlülüklerin yerine getirilmesi aşamasında varlığını gösterirken, Hititlerde devlet

---

³⁵¹ Ayrıntılı Bilgi için Karşılaştırınız. George, Henry, Progress and Poverty, Cosimo Inc.USA, 2005, s: 268-269

³⁵² Pfeiffer, Robert, On Babylonian-Assyrian Feodalism (İlku) The American Journal of Semitia Languages and Literatures, Vol:39, No:1 Octobre 1922, s:66

gündelik yaşamın bütün alanlarında kendisini hissettirir. Yazılı hukuki düzenlemelerle, güçlü bürokrasi ağıyla ve alt yapı hizmetlerinin üstlenilmesinde siyasal otorite topluma hakimdir. Hitit devletinin bu yapısı çağının modern ve sosyal devlet anlayışını gösteren en belirgin özelliğidir.

Hititlerde devlet anlayışının ve sosyal yaşamının klasik feodaliteden ayrılan söz konusu yönleri, gerçekte Assur, Babil ve Mısır yönetim kültürünün Anadolu'ya başarılı bir şekilde uyarlanmış şeklidir. Hititlerin imparatorluk sürecinde izlediği doğu politikasının sonucu ortaya çıkan bu yeni ilişkiler sistemi, geniş ölçüde Mezopotamya Uygarlık kültürünün izlerini taşır. Dolayısıyla Hititlerde devlet anlayışının ve kurgusunun gelecekte Batı uygarlığının önünü açacak feodalite kültüründen değil Mezopotamya'nın doğulu anlayışından aldığını söylemek mümkündür.³⁵³

Genel hatlarıyla bakıldığında Assur, Babil ve Mısır devlet kültürleri “İlku Sistemi” içinde tanımlanabilir. Köken itibariyle Akatça “alaku”, Hurice “irwissa” kelimesinden gelen ve anlamı “arkasından gitmek veya takip etmek” olan İlku Sistemi”, Marks tarafından Onsekizinci yüzyılda ileri sürülen “ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) Kültürü”nün en eski versiyonu olarak sayılabilir. Genel hatlarıyla İlku Sistemi, merkezi otoritenin baskın olduğu, mülkiyet hakkının en üst hiyerarşi de devlete bırakıldığı, üretilen bütün mal ve hizmetlerin devlet otoritesi gözetiminde dağıtıldığı dengeye dayalı bir ekonomik üretim modelidir.³⁵⁴ İlku sisteminde devlet toprakları doğrudan merkezi otoritenin hakim olduğu kentler ve vasal krallıklar arasında bölünmüştür.³⁵⁵ Kral-vasal ilişkileri merkezi otoritenin ağır bastığı, yönetme hakkının yine krala ait olduğu yönetim kültürü ekseninde gelişir. Merkezi otorite İlku olarak dağıttığı toprak sahipleri üzerinde vergi almak, asker toplamak, hatta bazı kamusal hizmetlerin yerine getirilmesini istemek gibi temel hakları elinde tutmaktadır. Bununla birlikte merkezi otorite vasa bölgenin yönetiminde yerel otoriteye başkent hiyerarşisini temsilen denetleyici, yönlendirici siyasal bir otorite görevlendirilebilir. Merkez tarafından elinde tutulan bu hak oldukça geniştir ve herhangi bir sözleşmeye bağlı kalmaksızın uygulanabilir. İlku

---

³⁵³ Hudson, Michael, “*Mesopotamia and Classical Antiquity*”, *The American Journal of Economics and Sociology* 12.01.2000, s: 8-9

³⁵⁴ Alpman, Adil (a), “*Nuzi Metinlerinde Tımar Müessesesi*”, XII TTK kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1999, s: 96-97

³⁵⁵ Alpman (a), A.m. s: 98

sistemi İlk Çağ'ın ekonomik ve toplumsal kültürü içinde bir çeşit "tumar" müessesesi olarak sınıflandırılabilir. Mezopotamya versiyonunda doğrudan erkeklere verilen "ilku"lar Hititler'de kadınlara da verilmiştir.³⁵⁶ Eğer devlet dağıttığı toprağı doğrudan ve kamulaştırma yoluyla el koyarsa "ilku" hakkı ortadan kaldırılmış olur.³⁵⁷

İlku sisteminin tamamlayıcı yönü de bulunmaktadır. Bu yön kuşkusuz merkezi otoritenin görev ve sorumluluklarını tanımlamaktadır. Merkezi otorite vasallar üzerinde yetkilerini kullanırken aynı zamanda bazı yükümlülükleri de yerine getirmek durumundadır. Bu yükümlülükler kısaca vasalını koruma, hizmet götürme ve dini törenlerinin düzenlenmesini sağlamaktır. Ancak başkent'in yükümlülükleri yerine getirmesi sürecinde uymak durumunda olduğu doğrudan yaptırımlar bulunmaz. Feodal sistemde görüldüğü gibi merkezin görevlerini yerine getirmemesi durumlarında vasallar başka bir himaye altına giremedikleri gibi, toprağı devrederek ya da satarak haktan vazgeçemez. Merkezin görev ve sorumlulukları yalnızca kralın verdiği sözlerden oluşur.³⁵⁸

Hitit Krallığı'nın komşuları veya rakiplerle olan ilişkilerindeki devlet anlayışı ele alındığında "eşitlik" ve "kardeşlik" ilkelerine dayalı bir politikanın yürütüldüğü belirlenmiştir. Karşılıklı ilişkiler ayrıntılı bir anlaşma metniyle düzenlenmiş, vasal ülkelerde görülen evlilik üzerine akrabalık uygulaması burada da yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca taraflar arasında değerli hediyelerle birlikte hanedan üyelerinin karşılıklı olarak rehin bırakılmasına özen gösterilmiştir. Hitit devlet kültürünün bu bağlamda güçlü ve etkin bir dış politika izlediği Mısır, Assur gibi döneminin güçlü devletleriyle barışçıl ilişkiler geliştirdiği söylenebilir.³⁵⁹

Hititlerin M.Ö. 1190'larda zayıflaması, İkinci Büyük Anadolu Göçleri'nin baskısına dayanamayarak yıkılmasının ardından Anadolu'da iki yüzyıla yakın karmaşa ve kaos süreci görülür. Bu dönem içinde Anadolu üzerine gelen kavimler göçünün yarattığı yıkıcı etki güçlü bir siyasal oluşumun önüne geçmiştir. Orta ve Batı Anadolu'yu derinden etkileyen göçlere rağmen Doğu ve Güney Anadolu yörelerinde

---

³⁵⁶ Karşılaştırmız. KUB XXXI.65, 65a, 65b ve Bryce (b), A.g.e. s: 85 ve 92

³⁵⁷ Matous, Leonard , "Agriculture and the State in Ancient Mesopotamia: An Introduction to Problems of Land Temure", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 41, No. 1, January 1982, s:62-63

³⁵⁸ Pfeiffer, A.g.m. s:68

³⁵⁹ Macqeen, A.g.e. s:86

Hititlere bağı olan vasal krallıklar veya kent otoriteleri durumundan fazla etkilenmemiştir. Ancak bu bölgelerde de güçlü ve baskın karakterli merkezi oluşumlar da kurulamamıştır. Kaos döneminin sona ermesinin ardından siyasal birliğini ilk kuran uygarlık ise Urartular olmuştur. Anadolu göçlerinden fazla etkilenmeyen Urartuların devlet kültürü Hititler'den farklı olarak tipik Mezopotamya devlet anlayışının ekseninde gelişmiştir. Tıpkı Hititlerde görüldüğü gibi Urartu devlet anlayışı “Arkaik Dönem” ve “Krallık Dönemi” olmak üzere iki tarihsel süreç içinde gelişme göstermiştir.

Arkaik Dönem Urartu devlet kültürü Hitit vasallığı altında süren, despotik kent yönetimlerinin egemen olduğu İlk Çağ yaşam ve toplum düzeninin özelliklerini taşır.³⁶⁰ Söz konusu düzenin özellikleri klasik Tunç Dönemi klan kültürünün, üretim-tüketim ilişkileri ekseninde süregelen bilindik kent yaşamı ve siyasal otoritesinin izlerini göstermektedir. Hititlerin yıkılmasının ardından Urartu kent krallıkları Assur'la yoğun bir iktidar mücadelesine girişmişleridir. Altmıştan fazla kent krallığının zaman zaman bir araya gelerek Assur nüfuzuyla yoğun çatışma içine girmesi, zamanla yerel otoritelerin tek bir merkezi iktidar ekseninde toplanmalarını kolaylaştırmıştır. Tam olarak konfederasyonu oluşturan beyliklerin isimleri ortaya çıkarılmamakla birlikte bazılarının isimleri tespit edilebilmiştir. Nitekim isimleri tespit edilebilen beylikler şunlardır: Abaeni, Abarsiuni, Adaeni, Albeia, Alzi, Andiabe, Arirgi, Aturgini, Daiaeni, Habhi, Halila, Himme, Katmuhi, Kindari, Kirhi, Kirini, Kulibarzini, Luha, Maşqun, Nazabia, Nilipahri, Paiteri, Pilakini, Pirillumzi, Qummeni, Quti, Salua, Şinibirni, Şururia, Tumme, Uatqun, Ugina, Uiram, Unzamuli, Uzula, Zingun.³⁶¹

Yaklaşık dört yüz yıl kadar süren konfederasyon kültürünün M.Ö. 858'de merkezi bir otorite etrafında yeniden yapılanmasıyla birlikte “Krallık Dönemi” başlamaktadır. Bu dönem Urartu devlet kültürünün olgunlaştığı ve zirveye ulaştığı bir süreçtir. Urartuların merkezi devlet sürecine girmesi gerçekte iki temel unsurun dayattığı bir zorunluluktur. Nitekim bunlardan ilki Assur'la süregelen nüfuz mücadelesi, ikincisi ise bölgenin iklim ve coğrafi özellikleridir. M.Ö. 11. yüzyılın başlarından itibaren Assur'un bölge üzerinde genişleme ve maden kaynaklarına el koyma emeli ve altmıştan fazla Urartu kenti üzerine çıkılan yoğun seferler, Urartu klanlarını siyasal

³⁶⁰ Shoop, Virginia, *Ancient Mesopotamia*, Scholastic Inc. Press, USA, 2004, s:5-7

³⁶¹ Tarhan, Taner (a), “*M.Ö. 13.Yüzyılda, Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*”, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, s: 91-182

açından birbirine yakınlaştırmıştır. Assur'ların bölge üzerindeki baskısı Urartu kentlerini birbirine askeri açıdan bağımlı kılmış, aralarındaki çıkar çatışmalarını en aza indirmiştir.³⁶²

Bölgenin iklim ve coğrafi koşulları ise Urartu merkezi yönetiminin kurulmasında çarpan etkisi yaratmıştır. Bölge coğrafyası ve iklimin yarattığı bu etki merkezi otoritenin oluşmasını iki durumda pekiştirmiştir. Bunlardan ilki askeri amaçlı yapılan yol, kale, gözetleme karakolları ve garnizonların ülkenin dört bir yanına dağıtılmasıdır. Güvenlik açısından askeri merkezlerin ülke geneline yayılması güçlü bir merkezi yapının yöre halkına benimsetilmesinde ve otoritenin yerleştirilmesinde hızlandıran bir etkiye sahiptir. İkincisi ise askeri amaçla kurulan işbirliğinin barış zamanlarında su kanallarını açmak, barajlar inşa etmek, depo ve ambarlar yapmak, hayvan sürüleri için mezralar açarak bunları yönlendirmek gibi alt yapı hizmetlerine dönüşmesidir.³⁶³ Askeri gücün sosyo-ekonomik alandaki bu işlevi yine merkezi otoritenin gelişmesini hızlandırmıştır.

Krallığın ilk dönemlerinde ülkenin iki büyük eyalete ayrıldığı ve kendi merkezlerinden yönetildiği belirlenmiştir. Van Gölü'nün güney ve güney batısında Hubuskia; kuzey ve batı yönlerinde ise Nairi adlı iki büyük otoriteden söz edilir.³⁶⁴ Hubuskia aynı zamanda bütün krallığın merkezi olma durumundadır. İlk başkenti Sugunia olan eyalet doğrudan Assur nüfuzuyla mücadele eden, savaflara katılan bir coğrafya özelliğini gösterir. Nairi'nin merkezi ise tam olarak bilinmemekle birlikte Anzaf yöresinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Assur kaynaklarında Hubuskia kralı Kakia'nın Nairili olduğu vurgulanmaktadır. Buna karşın M.Ö. 855'de Kakia'nın yerine Arama'nın geçtiği ve yeni kralın Hubuski'anın ve Nairi'nin tek efendisi haline dönüştüğü tespit edilmiştir.³⁶⁵ Bu durum söz konusu tarihlerde Urartuların artık tek bir merkezden yönetildiğini ve başkent Van Göl'ünün kuzeydoğusundaki Arzaşkin (Bingöl)'e taşındığını göstermektedir.

Arame dönemi Assur saldırılarının güneyi tehdit ettiği, bu nedenle bütün kaynakların tek bir merkezden yönlendirilmesi ihtiyacının hasıl olduğu dönemdir.

---

³⁶² Zimansky (a), A.g.e. s: 9-13

³⁶³ Zimansky (a), A.g.e. s:48-50

³⁶⁴ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s:29

³⁶⁵ Çilingiroğlu (a), A.e. s:30

Nitekim M.Ö. 832'ye kadar yöre üzerinde ondan fazla Assur seferi yapılmış, şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. M.Ö. 832'den itibaren başkent bu kez Tuspa'ya taşınmış, tahta I.Sarduri geçmiştir. Kaynaklar I.Sarduri'nin de tıpkı halefleri gibi klanlar birliği tarafından tahta geçirildiğini, ayrıca aristokrat bir aileden gelmediğini vurgulamaktadır. Başarılı bir general olan Sarduri'nin iktidarıyla birlikte Urartu Krallığının merkezi yapılanması tamamlanmış, ülke Yakın Doğu'da Assur ile boy ölçüşebilen tek devlet konumuna yükselmiştir.³⁶⁶

Merkezi otoritenin tesis edilmesinin yanı sıra devlet yönetiminin tüm hatlarıyla oluşturularak, belirli bir düzene sokulması İspuni'nin iktidarında mümkün olmuştur. İspuni, I.Sarduri'nin oğludur. Bu durum Urartu yönetim kültürü için önemli bir gelişmedir. Zira ilk defa iktidar veraset yoluyla bir oğula bırakılmış, yeni bir yönetici aristokrat sınıfı yaratılmıştır. İspuni iktidarın ilk yıllarından itibaren merkezi otoriteyi yeniden yapılandırmış, ülkeyi tek bir yönetim altına toparlayarak, bağlı beylik sisteminden “vilayet” ve “vasal” yönetiminin baskın olduğu Anadolu'ya özgün devlet yapısına doğru dönüştürmüştür.³⁶⁷ İspuni ile başlayan bu yeni süreçte devlet anlayışı ve kurgusu temelde beş kademeli bir sistem üzerinde yapılandırılmıştır.

Söz konusu sistemin en üst basamağında “kral” bulunmaktadır. Kral tüm ülkeyi yöneten güçlü ve mutlak hakim olan kişidir. Kral tam anlamıyla monarşik bir düzenin en üst hiyerarşisinde bulunur. Oğlun babayı izlemesi monarşinin aynı hanedan içinde babadan oğula geçtiğini açıkça göstermektedir.³⁶⁸ Kralın mutlak iradeye sahip olması Hitit ve Assur yönetimlerinden geniş ölçüde etkilenildiğini göstermektedir. “Evrenin Kralı”, savaş tanrısı ve Baştanrı Haldi'nin “en büyük rahibi”, “kutsal ve en yüce kişi” gibi unvanlar Urartu kralları için de vazgeçilmez tanımlamalardır.³⁶⁹ Bununla birlikte krallar isimlerini ölümsüzleştirmek için yaptıkları su kanalları, tapınak, baraj, depo ve ambar hatta kentlerde bile kendi unvanlarını koymaktan çekinmemişlerdir.

³⁶⁶ Çilingiroğlu (a), A.e. s:40-41

³⁶⁷ Tarhan, Taner (b), “*Urartu Devletinin Yapısal Karakteri*” IX. Türk Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 1986, s:285-286

³⁶⁸ Tarhan (b), A.m. s:287

³⁶⁹ Karşılaştırınız. Keleşin (Kelişin) Yazıtı., UraartkieKlinoobraznye Nadpisi (UKN), Melikişvili, G.A. Moskova, 1960, I.19

Hiyerarşinin ikinci sırasında ise “devletleştirilmiş olan din kültürü” yer almaktadır.³⁷⁰ Geçmişte veya günümüzde farklı dini inançlara sahip toplumların yaşadıkları ülkelerde din (bir anlamda) ayırıcı bir etken olarak görülür. Oysa Urartu devletinin ana temel taşlarından biri haline getirilen devlet dini bütünleştirici özelliğe sahiptir.³⁷¹ Devlet kültürünün bütünleştirici din anlayışıyla birleştirilmesi çabası pratikte klan kültürünün ortadan kaldırılarak tek bir “ulus” çatısı altında toplama düşüncesini taşımaktadır. Tek bir ulus haline dönüştürülme çabasının iki önemli sonucu vermesi beklenir. Bunlardan ilki klanlar arasındaki kültürel derinliği ortadan kaldırarak aynı kültür içinde bütün halkı tek bir potada eritmektir. Asimilasyon olarak da tanımlanabilen bu durum hem klan aristokrasisini ortadan kaldırarak, tek bir merkez aristokrasisi yaratmak; hem de dış güçlere karşı güçlü ve bütünleşmiş halk görüntüsünü sağlamak gibi iki önemli kolaylığı sağlamıştır. İkincisi ise devlet otoritesinin hakim kılınmasıdır. Coğrafi şartların zorluğu ve iklimin sertliği göz önüne alınırsa devlet otoritesini tesis etmek oldukça zor ve yorucudur. Kısıtlı kaynakların asker beslemek gibi lüksünün olmadığı ülkede kuralları ve işleyişi önceden belirlenmiş bir din kültürü çok büyük uğraşlar vermeden otoriteye gönülden bağlı vatandaşlar topluluğunu sağlanacaktır.³⁷² Devlet dini yaratma projesi Urartu vatandaşlarına uygulandığı gibi Hititlerden kazanılan alışkanlıkla, ele geçirilen ülkeler için de aynen uygulanmıştır. Ele geçirilen ülkelerin tanrıları başkent topraklarına taşınarak birleştirilmiş, önemli ölçüde başarıya ulaşılmıştır.

Merkezi otoritenin kurulmasında üçüncü aşamayı ise “devlet yönetimi” almaktadır. İspuini iktidarıyla birlikte başkent Tuşpa’ya taşınmış ve burası ülkenin kalıcı merkezi yapılmıştır. Başkent in kalıcı hale getirilmesiyle birlikte Assur ve Hitit örneklerinden esinlenilerek merkeze bağlı ve doğrudan yönetilen “vilayet”ler ile seferlerde boyun eğdirilen “vasal krallıklar”dan oluşan ikili bir yerel düzenleme içine gidilmiştir.³⁷³ Vilayet sistemi stratejik öneme, üretim biçimine ve kültürel yapısına bağlı kalınan bir anlayış ekseninde kurgulanmıştır. Vilayetler doğrudan kral tarafından atanan yöneticilerden oluşur. Her yöneticiye gerektiğinde kullanmak üzere bir miktar hazine ve

---

³⁷⁰ Baştürk, Mahmut Bilge, “*Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı’ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*” Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s: 142-144

³⁷¹ Tarhan (b), A.g.m s:288

³⁷² Zimansky (a), A.g.e. s:95-97

³⁷³ Tarhan (b), A.g.m. s:291

askeri birlik verilmiştir. Yöneticiler kral adına vergi toplamak, kent özelliğine göre faaliyetlerini yürütmek, bölgenin asayişini sağlamak ve alt yapı hizmetlerini yerine getirmekle yükümlüdürler.³⁷⁴ Valilerin askeri birlikleriyle hareket etmesi yerel otoriteleri kısa sürede ortadan kaldırarak tam anlamıyla başkent nüfusunun hakim kılınmasında önemli rolleri bulunmaktadır. Valilik sistemi Hititlerde görülen uygulamanın benzeridir. Önemli ve başarılı bürokratların yanı sıra hükümdar ailesinin ileri gelenleri veya veliahtların benzer şekilde görevlendirildikleri sıkça rastlanan bir durumdur.³⁷⁵ Yerel yönetim yapılanmasının diğer unsuru olan vasal uygulamasına gelince, Hititlerde görülen sistemin devam ettirildiği görülmektedir. Ele geçirilen topraklarda bulunan yerel otoritelerle karşılıklı anlaşma yapılmasına devam edilmiş; vasal idareleri ağır vergi ve asker yükümlülükleriyle donatılmıştır. Ayrıca gerekli görüldüğünde ülke içinde nüfus aktarılması yöntemine sıkça rastlanılmaktadır.³⁷⁶ Özellikle İşpuini ve Menua, I.Argiştı, II.Sarduri, I.Rusa, II.Argiştı ve II.Rusa dönemlerinde ele geçirilen topraklarda ya da ayaklanan bölgelerde mevcut halk önlem ya da cezalandırma amacıyla ülke içinde yer değiştirmek zorunda bırakılmış, hatta bunlara angaryalar yüklenerek alt yapı hizmetlerinde kullanılmışlardır.³⁷⁷

Urartu devlet sistemini oluşturan dördüncü ve beşinci temeller ise “kent yaşamı” ve “hukuk” düzeninin kurulmasıdır. Elde edilen kayıtlar ve tespit edilen yerleşim alanları tarihi açıdan ele alındığında İşpuini ve Menua dönemlerinde yoğun olmak üzere, kent planlamasına önem verildiği belirlenmiştir.³⁷⁸ Özellikle yol, su ve elverişli tarım alanlarıyla, madencilik açısından uygun bölgelerde yerleşim alanlarının kurulmasına önem verilmiştir. Zorunlu iskan politikalarıyla gündeme gelen göç hareketleri içinde başkent yönetimi yerel unsurlarla, göç ettirilenleri kaynaştırarak yeni kentler kurulmasına özen göstermiştir. Doğu Anadolu Bölgesinin Transkafkasya geçişiyle, İran’ın kuzey ve batı bölgelerinde, kölelerle desteklenmiş kentlerin

³⁷⁴ Zimansky (a), A.g.e. s:77-80

³⁷⁵ Baştürk, A.g.t. s: 142 (Dipnot: 626)

³⁷⁶ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s:68-70

³⁷⁷ Konakçı, Erim, “*Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*”, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s: 14-16

³⁷⁸ Tarhan (b), A.g.m. s:294-296

kurulmasına dikkat edilmiştir.³⁷⁹ Ekonomi ve sosyal yaşamın bütün öğelerini denetimi altında tutan merkezi otoritenin bu gücünü sürekli kılması başarılı bir hukuk düzeni içinde gerçekleştirmiştir.³⁸⁰

M.Ö. 10. yüzyılda Anadolu'nun doğusunda Urartular, Assurla büyük bir nüfus mücadelesi içine girmişken iç batı bölgesinde Friglerin ortaya çıktığı görülmektedir. Çağdaşlarındaki gibi Frigler'in de merkezi bir otorite etrafında toparlanması sürecinin iki aşamalı bir evrim geçirdiği söylenebilir. "Arkaik Dönem" bu bağlamda Frig uygarlığının ortaya çıktığı ilk aşamayı ifade etmektedir. M.Ö. 744 yılına kadar devam eden Arkaik Dönem, göçebe Frig klanlarının yerel unsurlar üzerine çörelendiği ve burada kaynaşarak Proto-Frig yaşam kültürünü oluşturdukları bir süreç olma özelliğini taşır. Arkaik Dönem Frig devlet kültürü hakkında açık ve ayrıntılı bilgiler bulunmaz. Buna karşın günlük yaşamın getirdiği pratiklere bakarak devlet kültürünün hangi unsurlardan meydana geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim Frigler demiri işleyebilen, marangoz ve mimaride gelişmiş, süvari ve atlı arabaya dayalı bir askeri sisteme sahip oldukça yetkin uygarlık olma özelliğini göstermektedir.

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına doğru Arkaik Dönemin sona erdiği, yerine Frig beyliklerinin birleşerek merkezi otorite altında toplandığı "Krallık Dönemi" başlamaktadır. M.Ö. 738-721 arasında ilk kral olarak tahta geçen Gordios, merkezi otoriteyi kurmayı başarmıştır. Gordios'un ardından tahta geçen oğlu Midas dönemi (M.Ö. 721-709) Frig devlet kültürünün ortaya çıktığı, temel hatlarının belirlediği dönem olma özelliği taşır.³⁸¹

Krallık dönemi içinde Frig yönetim kültürünün çağdaşları olan Urartu, Assur ve Babil devlet anlayışının derin izlerini taşır. Başkent Gordion devletin merkezi, otoritenin tek hakimi görünümündedir. Kent höyük üzerine yükseltilmiş, etrafı surlarla çevrelenen devasa bir kaleyi andırır.³⁸² Kent içine yapılan heykeller, rölyefler, saraylar, tapınaklar ve depolar yerleşim alanını bir tür anıt-kent görünümüne sokmuştur. Çoğunlukla başkent kalıntılarından ve buralardan elde edilen, ancak çok azı çözülebilen Frig yazıtlarının işaret ettiği bilgiler ışığında Friglerin Krallık Dönemi'nde babadan

---

³⁷⁹ Tarhan (b), A.m. s:295

³⁸⁰ Zimansky (a), A.g.e. s:79-80

³⁸¹ Uçankuş, A.g.e. s:15-16

³⁸² Uçankuş, A.e. s:275-279

oğula geçen bir devlet kültürüne sahip, yerleşik kültürü (tam anlamıyla olmasa da) benimsemiş bir otorite olduğu ileri sürülebilir. Çok tanrılı bir din kültürünün olması döneminin diğer uygarlıklarından etkilendiğinin kanıtıdır. Tıpkı Hitit, Urartu ve Assur geleneğinde olduğu gibi devletin baştanrı (Kybele) bulunmaktadır. Friglerin burada en ayırıcı özelliği baştanrı olarak doğurgan ve dişil bir varlığın seçilmesidir. Özellikle doğa ana olarak betimlenen Kybele, Frig toplumunun göçebe karakterini yitirdiği, yerleşik kültürü bütünüyle benimsediğini gösteren en önemli kanıttır.³⁸³ Kybele'nin baştanrı olarak ilan edilmesinin bir başka anlamı Frig savaşçı kültürünü ortadan kaldırır. Yerleşik yaşamın izlerinin görülmesi Frig uygarlığını belirli bir düzen altında yapılandırırken, aynı zamanda diğer göçebe topluluklar için cazibe merkezi olarak görülmesine yol açmıştır. Urartu ve Hitit'lerle kıyaslandığında, daha düz ve engebesiz olan Frig ülkesinin saldırılara karşı güçlü ve savaşçı ordusu dışında dayanacak doğal kaynağını ortadan kaldırmaktadır.

Frigler'in oldukça parlak ve gelecek vaat eden bir uygarlık kurmalarına karşın ne yazık ki devlet kültürü uzun ömürlü olamamıştır. Midas'ın krallığının onikinci yılında sınırlar yeni genişletilmiş ve devletin kalıcılığıyla ilgili reform ve hukuksallaşma süreci henüz başlamışken, M.Ö. 709'dan itibaren Kimmer saldırılarına dayanamayarak çökmüştür. Başkent yağmalanıp yakılırken bazı Frig kentleri Lidya vasallığı altına girse de daha sonraki süreçte küçülerek basit birer kent haline dönüşmüşlerdir. M.Ö. 3. yüzyılda Pers egemenliği döneminde "Sardes Satraplığı" adı altında bölge eyalet olarak varlığını devam ettirse de, Makedon egemenliğinde Helen kültürü içinde kaybolarak yalnızca belirli bir coğrafyayı tanımlayan bir bölgeden ibaret kalmıştır.

Demir Dönemi'nin hemen başında Frigler'le birlikte eş zamanlı biçimde Anadolu'ya giren Lidyalılar'ın yönetim kültürü incelendiğinde yerleşik köy toplulukları üzerine yapılan çöreklenmelerin izlerine rastlanılmaktadır. "Arkaik Lidya Dönemi" Frig, Urartu ve hatta Hitit erken dönemleriyle benzer bir süreç izlemiştir. Karia, Mysia, Atyad, Heraklid ve Mermnad klanlarının başını çektiği Lidya klanları M.Ö. 1200'den itibaren Batı Anadolu'ya girmişler ve Frigler ile komşu olacak şekilde bölgenin çeşitli yörelerine çöreklenmişlerdir. Mysia ve Kariyalılar farklı devletler kurarken diğer klanlar Lidya Devleti'nin çekirdeğini oluşturacak biçimde etnik bir akrabalık üzerine kurulan

---

³⁸³ Uçankuş, A.e. s:16-18

konfederal kent krallıklarını kurmuşlardır. Heraklid, Mermnad ve Atyad sülalesinin baskın bir konumda bulunduğu Lidya kent devletlerinin temel ekonomik işlevi İç Batı Anadolu ile İç Anadolu bölgelerinin arasında, ticaret yolları üzerinde yerleşmeleri, İyon mallarının dağıtımını yapmalarıdır. Oldukça verimli topraklara sahip olan yerleşim alanları aynı zamanda altın ve gümüş gibi değerli madenlerin bulunduğu zengin bir coğrafyaya sahiptir.³⁸⁴

Sürekli işleyen ticaret yolları, zengin yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahip olan Lidyalılar; doğudan Frig, batıdan İyon kent devletleriyle çevrili, dar sayılabilecek bir alana yayılmışlardır. Yerleşim alanları arasındaki mesafe çoğu kez 1,5 km'nin altındadır.³⁸⁵ Yerleşim alanları arasındaki bu yakınlık Lidya merkezi otoritesini kurulmasında ve konfederatif bağla ilişkilerini yürüten klanların aralarındaki ilişkileri güçlendirmesinde elzem teşkil eder. İyonların aksine Lidya kentlerinin birbirine çok yakın bulunması güçlü bir otoritenin kurulmasında itici bir etkidir. Daha Arkaik Dönem'de böyle bir ortamın bulunması, Frig ve Urartularda görülen gevşek konfederatif alışkanlıkların ortadan giderilmesinde görülen güçlükleri kendiliğinden ortadan kaldırmıştır. Lidya kentleri arasındaki yakınlık, aynı zamanda konfederatif kültürün üç egemen sülale arasında kalmasını sağlayarak, birbirinden bağımsız ve egemen kent devletçiklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁸⁶

Arkaik Dönem Lidya yönetim kültürü “köy” üretimine dayanan kendine yeterli ekonomik bir sistem üzerine yükselmektedir. Lidya'yı oluşturan üç büyük sülale kendi aralarında sınırları kesin olarak belirlenmiş alanlar içinde bulunan köylerdeki tarımsal üretimden destek almışlardır. Toprağın ve iklimin bütün ülkede elverişli oluşu, üretilen malların doğrudan satılarak, zengin bir toplumsal yaşamın ortaya çıkmasını desteklemiştir.³⁸⁷ Her klan kendi içinde bağımsız olarak aristokrat bir anlayış çerçevesinde toprağı paylaşmıştır. Dolayısıyla üretilen ürünler ve elde edilen zenginlik toplumsal sınıflaşmanın önüne geçmiştir. Bütün köyler kasabalara, onlarda kentlere bağlanarak klan soylularının yönetimine bırakılmıştır. Hitit kültüründe görülen “İlku”

---

³⁸⁴ Russin, Robert V. ve Hanfmann, George M. A., “*Lydian Graves and Cemeteries*” Sardis from Prehistory to Roman Times (Editör: G.M.A. Hanfmann and W. E. Mierse), Harvard University Press, USA, 1983, s:54-55

³⁸⁵ Aktüre (a), A.g.e. s:172

³⁸⁶ Balcer, A.g.e. s:28-30

³⁸⁷ Aktüre (a), A.g.e. s: 173-174

sistemi Lidyalılar için geçerli değildir. Krallık öncesi dönemde yörede tam anlamıyla bir feodalitenin başlangıcı gözlenmektedir.³⁸⁸ Kentler ise surlarla çevrilidir ve ticaret yolunun üzerindedir. Bu kentler arasında en göze çarpanı ise Krallık Dönemi Lidya'sına başkentlik yapan "Sardes"tir.

Yapılan araştırmalarda Sardes'in M.Ö. 7. yüzyılda 125 hektarlık bir büyüklüğe ulaştığını ve nüfusunun ise 20-30 bini aştığını göstermektedir.³⁸⁹ Symina ve Miletos ticaret yolu üzerine kurulu olan Sardes, Herakled sülalesinin merkezidir. Surlarla çevrili olan kent aynı zamanda Lidya'nın dini merkezi olma durumundadır.

Sardes'in nüfus ve etkinlik bakımından giderek zenginleşmesi ve büyümesi M.Ö. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Lidya merkezi otoritesinin belirmesine yol açmıştır. Aynı dönemde Frig ve İyon kent devletlerinin yaşadığı ekonomik ve politik gelişmeler karşısında Heraklid sülalesinin önderliğinde, başkent in Sardes olduğu "Lidya Krallık Dönemi"nin başladığı görülmektedir. Bu bağlamda Lidya Krallığının başına geçen Giges, diğer sülâlerin nüfuzlarını ortadan kaldırırken, ülkeyi ciddi anlamda güçlü bir merkezi devlet çatısı altında toplamayı başarmıştır. Bunun için altın ve gümüş yataklarını devreye sokan Giges, ticareti bütünüyle altın ve gümüşe dayalı akçal bir ekonomiye dayandırmıştır.

Giges'in Lidya birliğini sağladığı dönemlerde Urartu ve Frig krallıklarının ağır Kimmer saldırılarına dayanamayıp yıkıldıkları görülür. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan yeni politik durum sonrasında kurulan güç dengelerinde Lidya Batı Anadolu'nun tek ve rakipsiz gücü haline gelmiştir.³⁹⁰ Assur ve Babil'le birlikte bölgenin en güçlü devleti olan Lidyalılar öncelikle Kimmer saldırılarıyla baş etmişler, dördüncü Kral Alyattes döneminde barbar saldırılarını püskürterek, onları Kızılırmak'ın doğusuna kadar sürmeyi başarmışlardır. Alyates dönemi aynı zamanda Lidya devlet sisteminin belirli bir düzene kavuştuğu ve gerçek anlamda krallığa dönüştüğü iktidar sürecidir. Ülkenin sınırları doğuda Kızılırmak dehası, güneyde Karia, kuzeyde Mysia ve batıda Smyrna'ya kadar genişlemiştir. Ülkenin en büyük kenti ve aynı zamanda iktidarın merkezi olan Sardes'tir. Ekonominin can damarı olan Sardes altın ve gümüşün çıkarılarak işlendiği, imalat sanayisinin yoğun olarak üretildiği ve ticaretin Batı'daki

---

³⁸⁸ Balcer, A.e. s:36-37

³⁸⁹ Balcer, A.e. s:39-40

³⁹⁰ Aktüre (a), A.g.e. s:181-182

ana merkezi durumundadır. Kent Akropolis görünümünde yaklaşık olarak 40.000 kişiye ulaşan nüfusu ve görkemli surlarıyla İlk Çağ'ın rüya kenti olma özelliğini göstermektedir.³⁹¹

Sardis'in ülkenin başkenti olarak belirlenip, siyasal otoritenin merkezi haline getirilmesi devlet kültürünün ekonomik faaliyet ve refaha dayalı olarak şekillenmesine yol açmıştır. Büyük ölçüde İyon ekonomik sisteminin etkisinde kalınarak oluşturulan devlet düzeni, toplumsal yaşamda sınıflara dayalı bir sosyo-ekonomik kültür üzerine yükselmiştir. Ülkenin içinde sosyal sınıflar mesleklere ve statülere göre belirlenmektedir. Buna göre dokuz farklı toplumsal katman ortaya çıkmaktadır.³⁹² Katmanın ilk sırasında ülkenin en üst yöneticisi olan kutsal ve dokunulmaz "kral" yer alır. Lidya devlet kültürü içinde kral tanrıların baş rahibi, temsilcisi ve ülkenin en büyük bilgesidir. İkinci sırada "aristokratlar" yer almaktadır. Kral'dan sonra gelen aristokratlar tarım topraklarının da sahibi durumundadırlar. Lidya toplumsal yaşamı içinde soyluluk kavramı yalnızca kraliyet soyundan gelenler için kullanılmamıştır. Aynı zamanda ülkeyi oluşturan diğer Lidya sülalelerinin ileri gelenlerinin de soylu olarak görüldüğü bilinmektedir. Ancak kraliyet ailesi dışında kalan diğer Lidya sülalelerinin taht iddiasında bulunmadıkları ve dönemin şartları gereğince birliği tehlikeye atacak iktidar kavgalarından kaçındıkları da gözden kaçmayan bir durumdur.³⁹³ Toplumsal hiyerarşinin üçüncü ve dördüncü sırasını tapınak rahipleri, rahibeleri ve tapınak adına hayat kadını olarak çalışan ve halktan oluşan genç kızlar yer alır. Kralın baş rahip olması din sınıfının geri planda durmasını sağlamış ciddi bir siyasal güç olmaktan uzak tutmuştur. Beşinci sırada tüccarlar, altıncı sırada zanaatkarlar, yedinci sırada ise köleler sosyal sınıfın tamamlayıcısı durumundadırlar.³⁹⁴

Lidya kültürü içinde toplumsal sınıflar arasındaki farklılık ve uçurum dönemin doğu toplumları kadar derinleşmiş değildir. Bunun nedeni İyon kültürüyle kurulan

---

³⁹¹ Hanfmann, George (a), "*The City and Its Environment*", Sardis from Prehistoric to Roman Times (Editör: G. Hanfmann ve William Mierse) Harvard University Press, London, 1983, s:13-14

³⁹² Hanfmann, George (b), "*Lydia Society And Culture*", Sardis from Prehistoric to Roman Times (Editör: G. Hanfmann ve W. Mierse), Harvard University Press, London, 1983, s:84-86

³⁹³ Balcer, A.g.e. s:37-38

³⁹⁴ Hanfmann (b), A.g.e. s:85

yoğun ilişkiler ve örgütlü ticarettir.³⁹⁵ Özellikle Kroisos döneminde ticaret standart para birimine dayalı olarak son derece gelişmiş ve devlet tarafından yönlendirilerek örgütlü bir yapıya kavuşmuştur. Sınıflar arası derin farklılaşmanın yaşanmaması, yine sınıflar arası geçişi kolaylaştırmış, böylece klasik kabile düzeninden iş bölümü ve sosyal refaha dayalı bir devlet kültürünün egemen olduğu toplum düzeni ortaya çıkmıştır.³⁹⁶

M.Ö. 547'de başkent Sardes'in Persler tarafından ele geçirilmesiyle Lidya uygarlığı yıkılmış, Karia ve İyonya dahil bütün Batı Anadolu Pers egemenliğine girmiştir. Daha sonraki süreçte Sardes, Perslerin Batı Anadolu Satraplığı (Eyaleti)'nin başkenti olarak varlığını korumuştur. Pers egemenliğiyle birlikte İlk Çağ'da Anadolu'da yeni bir dönem başlar. İyonlar dışında kurulmuş olan Hitit, Urartu, Frig ve Lidya yönetim kültürleri bütünüyle ortadan kalkmıştır.³⁹⁷

Çağdaşların aksine İyonların Pers istilasına direnerek, ayakta kalabilmelerinin ve kendisinden sonra kurulacak olan Helen, Makedonya ve Roma uygarlıklarına esin kaynağı teşkil etmelerinin en güçlü nedeni geliştirdikleri kentli yaşam kültürüne dayanmaktadır. İyon kentli yaşam kültürünün içeriği ise "polis" kavramında anlamını bulur. Genel bir betimleme içinde polis kavramı tarımsal olmayan ekonomik faaliyetlere dayanan, nüfus açısından belirli bir büyüklüğe ulaşmış (örneğin 10.000'i aşmış) köy veya kasaba irisi (asty) yerleşim alanından öteye bir yaşam biçimini ifade etmektedir.³⁹⁸ Ticaret ve imalat sanayisine dayalı ekonomik ilişkiler, buna bağlı olarak giderek artan nitelikli işgücüne sahip "polis"i, diğer kentlerden ayıran en önemli özelliklerdir. Polislerin ekonomik yönü ağır basan karakteri, aynı atmosferi paylaşan yerleşimcilerin yaşam kültürlerine de yansımaktadır. Antik Yunan'dan İyonya'ya bütün polisler "vatandaşlık nosyonu" etrafında kurulmuş, karmaşık bir hiyerarşik toplum geleneğine sahiptir. Polis yaşamı bu yapısı içinde hem merkezileşmiş bir idareye kamusal aidatlar ödememiş ve hem de yaşamlarını sürdürmek için devlete dayanmamış olan yüzlerce veya hatta binlerce bağımsız vatandaş hanesinden meydana gelmektedir.³⁹⁹

---

³⁹⁵ Hanfmann (b), A.e. s:76

³⁹⁶ Balcer, A.e. s:55-56

³⁹⁷ Balcer, A.e. s: 123-124

³⁹⁸ Morris, A.g.m.

³⁹⁹ Morris, A.m.s:26

Çağdaşı olan diğer toplumların pek çoğunun aksine, asıl üreticiler üretim araçlarına sahip olmak kelimesinin tüm önemli anlamları bakımından doğrudan sahiptir. Polis'i yönetenlerin varlığı vatandaşların vergi veya kiralaması yoluyla doğrudan sömürülmesi üzerine kurulmamıştır. Tüm vatandaşların polis içinde bir hissesi bulunur.⁴⁰⁰ Bu hisse polis yaşamında söz sahibi olmanın temel bedeli ve garantisidir. Herkes hissesi oranında polis refahından pay alır ve yönetime katılır. Bu bağlamıyla polisler özgürlüğün, tam katılımcılığın ve sosyal refahın İlk Çağ'da görülen en çarpıcı formlarıdır.⁴⁰¹

İdeal polis yaşam kültürü Aristo'nun "Devlet"inde tanımını ve anlamını bulur. Aristo'ya göre polis nitelik ve nicelik itibarıyla sadece bir kentin değil, aynı zamanda farklı bir yaşam kültürünün ve buna bağlı olarak eşitlikçi bir siyasanın sınırları anlamını taşır.⁴⁰² Polisin ortaya çıkışı devletin doğuşuyla eş anlama gelir. Hiç kuşkusuz Aristo'nun yaklaşımında polis belirli hak ve özgürlüklere sahip bireylerin oluşturdukları ideal toplum ve onun ideal devleti modelini temsil etmektedir. Hak ve özgürlükler "erdem" üzerine inşa edilir. Erdem üzerine kurulu bir vatandaşlık felsefesi ekseninde, farklılıkları içinde barındıran, bununla birlikte sosyal tabakalaşmanın ezici bir sınıflaşmaya yol açmadığı polis yaşamında temel ilke "kendi kendine yeterlilik" üzerine inşa edilir.⁴⁰³ Polis ekonomisi söz konusu yeterliliğin en önemli sağlayıcısıdır. Polislerin kendine yeterli olması durumu aynı zamanda bağımsızlığın teminatıdır. Söz konusu bağımsızlık, bir yandan devletin aygıtının diğer devletler karşısında eşit olmasını, hem de vatandaşların devlet karşısında bazı hak ve özgürlüklere sahip olmasını ifade eder.⁴⁰⁴

Eski Yunan siyasal ve sosyal yaşamın en karakteristik örgütlenme biçimi olan "polis", Batı Anadolu'ya özellikle İyon olarak tanımlanan göçebelerle taşınmıştır. Dorların baskısı sonucunda Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya göçmek zorunda bırakılan İyonlar hali hazırdaki yerleşim alanlarına çöreklenerek polis yaşam alışkanlıklarını

---

⁴⁰⁰ Morris, A.m.s:27

⁴⁰¹ Morris, A.m.s:38-40

⁴⁰² Meikle, Scott, "Aristotle and the Political Economy of the Polis" the Journal of Hellenic Studies, Vol:99, 1979, s:59

⁴⁰³ Wheeler, Marcus, "Self-Sufficiency and the Grek City", Journal of the History of Ideas, Vol:16, No:3, June 1953, s: 416-417

⁴⁰⁴ Wheeler, A.m. s: 417-418

kazandırmışlardır.⁴⁰⁵ Bu durum Batı Anadolu'da İyonlardan önce yerleşim alanlarının köy ve kasaba biçiminde (asty) bulunduğunu göstermektedir.* Batı Anadolu'da kentleşme tarihinin erken evresiyle ilgili bilgilerin sınırlı olması, “polis” öncesi yerleşim kültürü hakkında kesin fikirlerin oluşmasına engel teşkil etmektedir. M.Ö. 9. yüzyılda başlayan İyon göçleri özellikle Syrna, Milatos, Myus, Priene, Ephesos, Kolophan, Lebedos, Teos, Klazomenia, Phokaia, Khios, Erythria ve Samos yerleşim alanlarına çöreklenerek gerçekleştirilmiştir. Söz konusu on iki yerleşim alanı aynı zamanda İyon polis kültürünün en belirgin ve açık biçimde şekillendiği kentlerdir.

İyonların Batı Anadolu'nun yerleşik toplumları üzerine yaptıkları çöreklenmeden sonra yarattıkları polis kültürü, çağdaşlarının oluşturdukları kent kültüründen farklılıklar gösterir. Nitekim en belirgin fark polis ekonomisinin niteliğidir.⁴⁰⁶ İyon polislerinin üretim biçimleri tarım temelli değildir. Üstelik bürokrasi, dinsel ya da ticari faaliyet unsurlarıyla katmanlaşmış ve çiftçiler ile zanaatkarları ayıran, tarım dışı alanlarda faaliyetlerde bulunanları kayıracak ölçüde merkezi otorite bünyesinde koruyan üretim kültürünü de içine barındırmaz. Aksine sosyo-ekonomik açıdan birbirinden farklılaşmamış, aynı mekanı ve kamusalılığı paylaşan, kendine yeterli “oikos”ların oluşturduğu vatandaşlar topluluğu görünümündedir.⁴⁰⁷ İyon polislerinin tabanını önceki yerleşimciler ve sonradan gelen İyon halkı oluşturmuştur. Önceleri İyonlu göçerler, yerleşikler üzerindeki egemenliklerini sağlama almak için aristokrat kan bağına dayalı (genos) bir yönetim kültürünü geliştirmişlerdir. Aristokrasi dışında kalanlarla birlikte polisler kabile (phyle) olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁴⁰⁸

“Arkaik İyon Polisleri” olarak da tanımlanabilecek olan ilk dönem kentsel yaşam kültüründe polisler, çevresinde tarım yapılan, surlarla koruma altına alınmış, İyon kökenli aristokrasinin yönetime hakim olduğu klasik Hitit, Frig ve Lidya kentlerinin doğal uzantıları görünümündedirler. Surlarla çevrili alan ve sayıları 60'ı

---

⁴⁰⁵ Tekin, A.g.e. s: 44-45

* Ege Bölgesindeki yerleşim alanlarının ne zaman kurulmaya başlandığı sorusu tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Bazı araştırmalar M.Ö. 10. yüzyılda Minos uygarlığının Ege kıyılarında yerleşim alanları kurduklarına işaret eder. Ancak Minosluların da benzer bir yöntem uygulayarak çöreklenme yoluyla bölgedeki yerleşim alanlarını ele geçirdikleri de açıktır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tekin, A.e. s:45-46)

⁴⁰⁶ Hansen, Mogens H., Polis, Oxford University Press, UK, 2006, s: 39-42

⁴⁰⁷ Aktüre (a), A.g.e. s:163

⁴⁰⁸ Hansen, A.g.e. s: 77-80

bulan yerleşim alanları ve yönetimin merkezi olarak yükselirken, etrafındaki tarım alanları “polis”i besleyen unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Aristokrasi sınıfı tüccar ve zanaatkarları koruma altına almış, yerli çiftçiler yönetime uzak tutulmuştur.⁴⁰⁹ M.Ö. 700 yıllarına kadar süren “Arkaik İyon Polisleri Dönemi” ticaretin denizaşırı bir hal alması, Lidya nüfusunun kırılmaya başlaması, nüfusun hızla artması ve bunun sonucunda polislerin “akropolis”lere dönüşmesiyle birlikte yerini oligarşinin egemen olduğu “İyon Polis Dönemi”ne bırakmıştır.⁴¹⁰ Polis Dönemi kara ve denizaşırı ticaretle zenginleşmeye başlamış, tarımsal ölmeyen üretimin giderek hakimiyet kazandığı dinamik bir sosyo-ekonomik düzeni ifade etmektedir. Ekonominin dönüşüme uğramasını takip eden bu süreçte kent içinde zanaat ve ticaret faaliyetleri loncalaşarak pazar ekonomisine yönelen, babadan oğula geçen mesleki oligarşiler halini almıştır. Özellikle ticaret ve madencilik alanında oluşturulan meslek loncaları babadan oğula geçecek şekilde düzenlenerek katı bir şekle dönüştürülmüştür.⁴¹¹ Ekonomik yaşamda lonca sistemine benzer bir anlayış çerçevesinde faaliyet gösteren yeni bir sınıfın ortaya çıkması kuşkusuz İyon polis kültürünü derinden etkilemiştir. Böyle bir dönüşüm içinde Arkaik Dönem’in siyasal iktidarının da değişime uğraması kaçınılmazdır. Nitekim sosyo-ekonomik faaliyetin yön değiştirmesi sonucunda iktidarın yönü oligarşiye özellikle yeni sınıfın başat aktör olduğu kent kültürünü doğru koymuştur.

M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren İyon kent devletlerinin sosyo-ekonomik yapısında gözlemlenen dönüşüm bütün Batı Anadolu polislerinde eş zamanda gerçekleşmez. Kimi polisler buldukları coğrafyanın, siyasal gelişmelerin etkisinde Arkaik Dönem özelliklerini gösterirken; kimi polislerde aristokrasi yaşanan dönüşüme uyum sağlamıştır. Ayrıca pek çok poliste aristokrasi’nin toprak mülkiyeti üzerine yönelerek varlıklarını korudukları ve oligarşi içinde yerini aldığı da görülür. Bu durum açıkça göstermektedir ki 8. yüzyıl boyunca İyon polisleri arasında kent devletine geçiş göreceli olarak halen evrim sürecindedir ve aynı etnik kökene dayanmalarına karşın, farklı sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme yaşanmaktadır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru İyon polisleri arasındaki morfolojik farklılıklar halen bulunmakla birlikte kurumsal ve

---

⁴⁰⁹ Aktüre (a), A.g.e. s:163-164

⁴¹⁰ Thomson, George (b), Tarih Öncesi Ege, Cilt:II (Çeviren: Celal Üster), Payel Yayınları, Yayın No:63, İstanbul 1991, s:291-292

⁴¹¹ Thomson (b), A.g.e.. s:55-56

işleyiş açısından evrimlerini tamamladıkları görülür.⁴¹² Kentlerin dokuları ve mekanları birbirinin benzeri olarak şekillendirilmeye başlanmıştır. Öncelikle kentlerin pek çoğu akropolise dönüşmüştür. Akropolün merkezinde siyasal otoriteyi simgeleyen kamusal binalar kurulurken, dış bölümleri tarımsal üretim yapılan alanlar haline getirilmiş ve merkez surlarla çevrelenerek demos (köylü)'lerden ayrılmıştır.⁴¹³ Merkez, ana kent olarak aristokratların ve oligarkların buldukları alan olmakla birlikte siyasal iktidarın yükseldiği mekan halinde görünmektedir.

Merkezi otoritenin ayrılmasıyla birlikte yeni dönemin başında sosyo-ekonomik açıdan eşit düzeyde toprak soyluluğuna dayanan aristokrasi ve lonca sistemine göre yapılandırılmış kan soylu oligarkların birlikte kullandıkları bir devlet düzeni ortaya çıkmıştır. Aristokrasinin yeni devlet düzenindeki görev ve sorumluluğu ordu beslemek, polis güvenliğini sağlamak ve tarımsal üretimi yapmak olarak belirlenmiştir. Oligarklar ise aristokrat ağırlıklı yönetime destek vermek, onu maddi açıdan kollamak yükümlülüğüne girmişlerdir.⁴¹⁴ Aristokrasi ve oligarşi aralarındaki ilişkileri meclis aracılığıyla sürekli kılmıştır. Ancak meclis üyelerinin seçilmesi ve çalışma şartları aristokrasi'nin belirleyici üstünlüğünde kalmıştır.⁴¹⁵ Meclisin toplumun kemikleşmiş ve ayrılmış iki sınıfı tarafından oluşturulması, İyon polis düzeninin Anadolu'ya özgün bir modeli olarak görülebilir. Kuşkusuz Anadolu polis kültüründe yaşanan bu gelişme, Yunanistan'da buradaki anlamıyla görülmemiştir.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde polislerin artan aşırı nüfus ve ihtiyaç gibi nedenlerle hızlı bir büyüme sürecine girdiği bilinmektedir. Aristokrasi'nin sahip olduğu tarım alanları yetmemeye başlamış ve güç giderek diğer ekonomik elitlerin eline geçmeye başlamıştır.⁴¹⁶ Zengin bir sınıf polis yaşamında yükselen oligarklar, bir süre sonra aristokrasinin elinde tuttuğu toprakları satın alarak mülkiyetlerine geçirmişlerdir. Oligarşinin zaferiyle sonuçlanan toprak reformu sonunda aristokrasinin belirleyiciliği ortadan kalkmış, sembolik hale gelmiştir. Bu durum oligarşinin kent yaşamı içinde güçlenmesi ve devlet anlayışının yeniden tanımlanması anlamını

---

⁴¹² Aktüre (a), A.g.e. s:203-204

⁴¹³ Akurgal (a), A.g.m. s:371-372

⁴¹⁴ Ehrenberg, Victor, "When Did The Polis Rise?" The Journal Of Hellenic Studies, Vol:57 Part:2, 1937, s:149-150

⁴¹⁵ Ehrenberg, A.m. s:150-152

⁴¹⁶ Akurgal (a), A.g.m. s:373-375

taşımaktadır. Nitekim aynı yüzyılın sonlarında İyon polisleri ideal anlamda Aristo'nun ifade ettiği ve olgunlaşmış Yunan kent kültürüne büyük ölçüde benzemeye başlamıştır.⁴¹⁷

Söz konusu yeni süreçte yapısal olarak polislerin mekansal niteliklerinde önemli farklılıklar görülmez. Kentin dinsel, ticari, politik ve yönetsel mekanını oluşturan merkezi, diğer alanlarından ayrılmayı devam etmiştir.⁴¹⁸ Aristokrasinin hakim olduğu süreçte yer alan “meclis (Bouleuterion)” oligarklar (bule) ve halk meclisi (demos) biçiminde ikiye ayrılarak büyümüştür. Aristokratların hakim olduğu egemen güç “poleis”, yerini seçilmişlerden oluşan “arkhan”lara bırakılmıştır. Aristokrat krallar varlıklarını sürdürmekle birlikte sembolik bir anlam ifade etmeye başlamıştır. Seçilmiş yöneticilerin görev ve yetkileri önceden belirlenmiş hukuk kuralları (nomos) çerçevesinde çizilmiştir.⁴¹⁹ Hukuk kurallarının yazılı olarak polis yaşamını düzene sokması beraberinde “vatandaş” kavramını sosyo-politik kültürün ana teması haline getirmiştir. “Vatandaş” olarak sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamda anlamını bulan polis halkının yönetime katılması hukuk kuralları ekseninde faaliyet gösteren meclisler vasıtasıyla sağlanmıştır. Bunun sonucunda da İyon polislerinde devlet “demos-kratos (halk yönetimi)” biçimiyle yeniden yapılandırma sürecine girmiştir.

İyon devlet kültürü içinde “demos-kratos” teorik anlamda Yunan polislerinde mevcut bulunan “özgürlük (eleutheria)”, “bağımsızlık (autonomia)” ve “kendine yeterlilik (autorkeia)” olmak üzere üç temel unsura dayanan bir devlet düzenini ifade etmektedir. Aristonun ideal devlet modelinde belirtilen halkın yönetime ve siyasal erke katılımı, İyon kent yönetimlerinde (farklılıkları içinde barındırmakla birlikte) anlamını bulmuştur.⁴²⁰

Nitekim bu anlayış ekseninde M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren İyon polisleri arasındaki ilişkileri “dayanışma (consensus)” bağlamında kurgulayarak, artan ekonomik ihtiyaçlarını, tek bir otorite ekseninde birleşerek çözmek yerine hızlı ve yoğun bir kolonileştirme mantığı çerçevesinde gidermeye çalışmışlardır. Persler girilen bağımsızlık mücadelesine kadar yaklaşık yüz elli yıllık periyod içinde Kuzey Ege’de

---

⁴¹⁷ Ehrenber, A.m. s:151

⁴¹⁸ Tekin, A.g.e. s:46

⁴¹⁹ Tekin, A.e. s:47-48 ve 57

⁴²⁰ Hansen, A.g.e. s: 106-110

24, Marmara kıyılarında 17, Karadeniz’de 24, Güney Anadolu kıyılarında 11, Güney İtalya ve Sicilya’da 40, Güney Fransa’da 10, Korsika’da 1, Güney İspanya ve Doğu Adriyatik kıyılarında 11, Kuzey Afrika’da 5 olmak üzere toplam 143 koloni kurmuşlardır.⁴²¹ Kurulan kolonilerin temel amacı tarım alanları, liman ve ticaret yollarını kullanarak ana kenti zenginleştirecek ekonomik bir alan yaratmaktır. M.Ö. 300’lere kadar devam eden “Kolonileştirme Dönemi”nde İyon Polisleri tarımdan ticaret ve zanaata geçen bir sosyo-ekonomik yapı kurarlarken, emperyalist ve saldırgan bir yayılmacılığın kültürünü bünyelerinde taşımışlardır.

“Koloni Dönemi”nde İyon polisleri bütünüyle oligark ve demoslardan oluşan yönetsel yapı özelliğini gösterirken toplumun aşağı sınıfında bulunan mülksüz ve işsiz vatandaşları kolonilerde iskan etme politikası güdülmüştür. Bu süreç içinde yerli halkın köleleştirilmesi veya asimile edilecek polis politik yaşamına entegre edilmesi yolu izlenmiştir.⁴²² Kolonizasyon faaliyetlerinde başı çeken kentler Ephesos, Miletos, Smyrna ve Priene’dir. M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına kadar İyon polisleri kurdukları koloniler sayesinde çağının en parlak sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dönemini yaşamıştır. Pers istilasının Anadolu’da baş göstermesiyle birlikte İyonya içine kapanan ve fakirleşen bir sürece girmiştir. Perslerin Anadolu’ya hakim olmasının ardından Sardes satraplığı içinde yer alan polisler bir dizi savaşlarla Pers nüfuzunu kırmaya çalışmışlar, ne var ki başarılı olamamışlardır.

B. Kamu Bürokrasisinin Örgütsel Yapısı

Kelimenin kökeni itibarıyla bürokrasi Antik Yunanca’da “bureau” ve “cretie” sözcüklerinin bileşiminden oluşan “hakimiyet” ve “otorite”yi tanımlayan bir kavramdır. Esasen 18. yüzyılda modern devlet düşüncesinin gelişmesiyle birlikte günümüzdeki anlamına kavuşan bürokrasi devletin işlevsel ve eylemsel yönünü ortaya koyar. Örgütsel bir yapılanma biçimi olarak bürokrasi günümüzde modern devletin organik dokusunu oluşturmaktadır. Önceden konulmuş hukuk kuralları ekseninde, kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla örgütlendirilmiş, kurumları ifade etmektedir. Bu bağlamda

---

⁴²¹ Aktüre (a), A.g.e. s:210

⁴²² Thomson (b), A.g.e. s:46-48

bürokrasiler rasyonel ve yalnızca devletin yükümlü kılındığı kamu görevlerini yerine getiren kurumlardan oluşan modernite tarafından içselleştirilmiş bir kavramdır.⁴²³

Antik Yunan yönetim kültürü tarafından devlet ve kamusal hizmetlerinin tanımlanması amacıyla ortaya atılan bir kavram olan bürokrasinin modern çağda bilimsellik kazanması anlamlıdır. Zira modern toplum sürecinde devlet ve kamusal hizmetler çeşitlenmiş, çoğalmıştır. Bununla birlikte devlet kavramına yüklenen anlam bu güne kadar hiç olmayan biçimde derinleşmiştir. Dolayısıyla bürokrasi devlet mekanizmasının halkla olan ilişkilerinde ilk ve en karmaşık yönünü oluşturmaktadır. Devlet-vatandaş ilişkisinin çeşitli aktörler ve etmenler nedeniyle modern çağda kompleks bir yapıdan örülmesi ve bürokrasinin bu derinliğin tam merkezinde bulunması yalnızca günümüze ait bir durum değildir. Bürokrasinin devletin toplumsal yaşamda organik bir parçası halinde bulunması gerçekte devletin ortaya çıkışına kadar uzanır. Devlet denilen mekanizma büyüdükçe üstlendiği görevler ve hizmetler artmış; aynı ölçüde bunların çözülmesi amacıyla oluşturulan bürokrasi ağı genişlemiştir.⁴²⁴

Nitekim İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan Hitit İmparatorluğu bu durumun en özgün örneğini yansıtmaktadır. Hitit devlet düzeni içinde bürokrasi “Eski Krallık Dönemi”nde şekillenmiş ve “Yeni Krallık Dönemi”nde en son halini almıştır. “Eski Krallık Dönemi” içinde bürokrasi devlet otoritesinin sağlamlaştırma çalışmaları içinde değerlendirilmiştir. Yeni fetihlerin yapıldığı, ülkenin genişleme sürecine girdiği Eski Krallık Dönemi’nde bürokratik açıdan devlet tam anlamıyla örgütlenmiş ve kurumsallaşmış değildir. Bununla birlikte eski Krallık Dönemi’nde kurulan bürokratik yapılar arasında üç adet bir tür danışma ve icra yetkisine sahip meclisten söz etmek mümkündür.⁴²⁵ Bu meclislerden ilki olan “LU.MES. SUGI (İhtiyarlar Meclisi)” daha çok merkezden uzaktaki dağlık bölgelerde ya da sınır kentlerinde kurulmuştur. söz konusu meclis kuruldukları yörelerde gerçek anlamda karar verme ve kararlarını uygulama yetkisini elinde bulundurmışlardır. Devletin yeni kurulduğu dönemlerde aktif olan “İhtiyarlar Meclisi” nin merkezi otoritenin sağlam bir yapıya bürünmesi sürecinde

---

⁴²³ Baransel, Atilla, *Çağdaş Düşüncenin Evrimi*, Cilt:I, İstanbul Üniversitesi. İşletme Fak. Yayınları, Yayın No: 257, İstanbul, 1993, s:162-164

⁴²⁴ Baransel, A.e. s:164-170

⁴²⁵ Reyhan, Esmâ, “*Hitit İdari Sisteminde Yer Alan Yönetim Görevlileri*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, s: 62-64

yerini giderek danışma meclisine dönüştürdüğü tespit edilmiştir.⁴²⁶ İkinci bir meclis tipi ise “PANKU”dur. Terim olarak “hepsi, herkes, her zaman, genel” gibi anlamlar taşıyan PANKU I.Hattusili’den itibaren Hitit devlet yönetiminde önemli bir konumda yer almaktadır.⁴²⁷ Genel itibariyle Hitit devletini oluşturan ve aynı etnik kökenden gelen kabilelerin soyluları tarafından oluşturulan PANKU, kral ve kraliçenin seçiminden, onların yargılanması ve görevden alınmasına kadar, oldukça geniş görev ve yetki ağına sahiptir. doğrudan yasama yetkisini elinde barındıran bu meclisin Yeni Krallık döneminde etkisinin zayıfladığı ve giderek danışma meclisi hüviyeti kazandığı bilinmektedir.⁴²⁸ Üçüncü meclis ise “TULİİA”dır.⁴²⁹ Mahkeme ya da toplantı anlamını taşıyan bu meclis I. Hattusili ve Telepinu iktidarlarında faaliyet gösterdiği düşünülmektedir. Görev ve yetki bakımından önemli bir işlev üstlenen “TULİİA”nın PANKU ile aynı meclis olup olmadığı veya PANKU’yu ifade edip etmediği konusu tartışmalı olan bu meclisin çoğunlukla bir antlaşmaya şahitlik etmek için toplanan tanrılara yapılan referanslarda yer aldığı tespit edilmiştir.⁴³⁰

Eski Krallık Döneminde şekillendirilen ve asillerden ibaret olan bürokrasi örgütü Yeni Krallık Döneminde çeşitlenmiş ve gelişme içine girmiştir. Bu durum kuşkusuz Hitit Devleti’nin merkezi otoritesini güçlendirmesi ve büyüme sürecine girmesiyle açıklanabilir. Nitekim Yeni Krallık Dönemi içinde göze çarpan ilk bürokratik yapılanma “E.GAL⁴³¹ veya E.LUGAL⁴³² (Saray)”dır. Saray oldukça geniş işlevi bulunan bir yapılanmadır. Hitit Saray örgütlenmesiyle ilgili tartışmalar halen devam etmektedir. Tartışmalar Saray örgütünün Kral ve ailesinin ikamet ettiği yer ile devlet işlerinin aynı yer olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Genel kanı E.GAL’in bürokratik mekanizmayı; E.LUGAL’in ise Kral ve mahiyetinin ikamet ettiği bir ev veya alanı

⁴²⁶ Karşılaştırmız. KUB XXX. 52, KUB XXIV. 8, KUB I. 17

⁴²⁷ Reyhan, A.y.t. s: 65

⁴²⁸ PANKU için karşılaştırmız. KBo III.27, KBo XVI. 71, KBo II.9 ve KUB I.16+52, KUB IV.9+12, KUB XVI. 25, KUB IX. 124KUB XXXIV. 7+27+109, KUB XXIII. 11+55+108, KUB XXXX.65 vd.

⁴²⁹ Beckman (a), “*The Hittite Assembly*”, Journal of American Oriental Society, Vol:102, No:3, July-October 1982 s: 437

⁴³⁰ Reyhan, A.g.t. s: 68, 71 ve Karşılaştırmız. KBo I.40, KBo IV.10, KBo V.3, KUB III. 4+29, KUB IV. 18+25, KUB VI. 12, KUB XXI. 19+30, KUB XXVI.12, KUB XXXVI.32

⁴³¹ Reyhan, A.t. s: 141

⁴³² Alp, Sedat (a), “*Hitit Dilinde Saray Sözcüğünün Karşılığı*” Belleten Dergisi, Cilt:XLIII, Sayı:170, TTK Yayınları, Nisan 1979, s:274

(Halentuua) ifade ettiğidir.⁴³³ Bürokratik bir örgütlenme olarak E.GAL hem başkentte hem de devletin diğer kentlerine dağıtılarak, aynı zamanda devletin taşra kuruluşlarının bulunduğu bir mekanizmayı ifade ettiği de bilinmektedir.⁴³⁴ Taşrada oluşturulan E.GAL'ler vergi toplamak, adalet sağlamak, NAM.RA (köle)'ları, tarımsal ve hayvansal malları dağıtmak ve diğer bürokratik görevleri yerine getirmek gibi özel görevleri yerine getirmiştir.

Sümerce kökü bulunan E.LUGAL ise ikamet olarak ilk kez M.Ö. 1620-1590 arasında hüküm süren I. Murşili'yle birlikte kurulduğu düşünülmektedir. E.LUGAL, saray mekanını ifade etmenin yanı sıra başkent hiyerarşisinin içinde yer aldığı bir yapılanmayı da betimlemektedir. Diğer bir deyişle E.GAL aynı zamanda E.LUGAL'in içinde bulunmaktadır. Saray'ın başında doğal olarak bütün ülkenin sahibi ve yöneticisi olan "TABARNA (Kral)" bulunmaktadır.⁴³⁵ E.LUGAL örgütlenmesi Eski Krallık'ta devletin hem bürokratik organizmasını hem de mekansal bir alanını ifade eder. Başkent Hattusa aynı zamanda E.LUGAL 'in merkezidir.⁴³⁶ Elde edilen Hitit kaynaklarında kralın sarayının yanı sıra Kraliçe'ye ait bir başka saray yapılanmasından da söz edilmektedir. "E.GAL SAL LUGAL" olarak adlandırılan Kraliçe sarayının E.LUGAL içinde bir başka yapı olduğu düşünülmektedir.⁴³⁷ Kraliçe Sarayı ayrı bir mekan olarak özel personeli, muhafızları ve bütçesi bulunan bir yapıdır. Saray içinde Kraliçe (TAVANANNA)'den başka hanedanın prenseslerinin de barındığı düşünülmektedir.

E.LUGAL I.Murşili'den itibaren Aşağı ve Yukarı Kent olarak ikiye bölünen başkent içinde kralla birlikte Aşağı Kent'e taşınmış; kentin giderek büyümesiyle birlikte doğu surlarına yaslanarak bir kale kent görünümünü kazanmıştır.⁴³⁸

E.GAL'in Şekil 5'de de belirtildiği gibi organik yapısına bakıldığında iki başlı bir örgütlenmeye sahip olduğu görülmektedir. Bu ikili yapıya göre örgüt, askeri ve sivil

---

⁴³³ Güterbock, Hans (a), "Toward Defination of the Term Hittite", Oriens, Vol:10, No:2, December 31, 1957, s:314

⁴³⁴ Reyhan, A.t. s: 142

⁴³⁵ Gurney, A.g.e. s:30

⁴³⁶ Bryce, Trevor (c), Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, (Çeviren: Müfit Günay), Dost Kitapevi, Ankara, 2003, s:248-249

⁴³⁷ Süel, Aygül (a), "Hitit Kadınının Hukuki Durumu", I. Hititoloji Kongresi, Bildiriler Kitabı, Ünal Ofset, Çorum, 1990, s: 246-247

⁴³⁸ Seeher (a), A.g.r. s: 22-26

faaliyetlerin yürütüldüğü kurumsal yapı ile din hizmetlerinin yerine getirildiği iki kademeli bürokratik kurumu bünyesinde toplamıştır.

Sivil ve askeri bürokrasi kademesi kendi içinde hiyerarşik bir karakter sergileyen, ancak farklı görev ve sorumluluklar içeren yapılardan meydana gelmiştir. Bu bağlamda ilk yapı “MESEDİN”dir.⁴³⁹ Kralın yakın korumalığını üstlenen ve Hitit ordularını temsil eden MESEDİN, E.LUGAL içinde Kraldan sonra en prestijli ve önemli kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Örgütün başı kral tarafından doğrudan ve en güvendiği kişiler arasından atanmaktadır. Özellikle aristokrat sınıfla kan bağıının olmamasına özen gösterilmiştir.* Akat kökenli “ambar” ya da “hazine” anlamını taşıyan “Mesittum” kelimesinin Hitit versiyonu olan MESEDİN, aynı zamanda devlet hazinesinden de sorumlu olduğu belirlenmiştir.⁴⁴⁰

Eski Krallık Dönemi içinde bürokrasi içinde yer alan ikinci örgüt ise “GAL.LU DUB.SAR” olarak adlandırılmıştır. Devlet arşivlerinin tutulduğu bir örgütlenme biçimi olan GAL.LU DUB.SAR, hem merkezde hem de taşrada örgütlenmiştir.⁴⁴¹ Arkaik Dönem’den itibaren Krallık Dönemi’nin ilk yıllarına kadar faaliyet gösteren “PANKU” (Büyükler Meclisi)’nin doğal bir parçası olan GAL.LU DUB.SAR Yeni Krallık Dönemiyle birlikte bağımsız bir yapı halini almıştır.

Eski Krallık devri Hitit bürokrasinin üçüncü ayağını oluşturan din hizmetlerine gelince, belli belirsiz bir yapılanma gözlemlenmiştir. Tanrıların baş rahibi olan kral din sınıfının da başı olarak iktidar meşrutiyetini korumuştur. “DINGIR” olarak adlandırılan din sınıfının krallık sürecinde devletin yönetim mekanizmasına tam anlamıyla sokulmadığı bilinmektedir.⁴⁴²

---

⁴³⁹ Bryce (c), A.e. s: 36-37

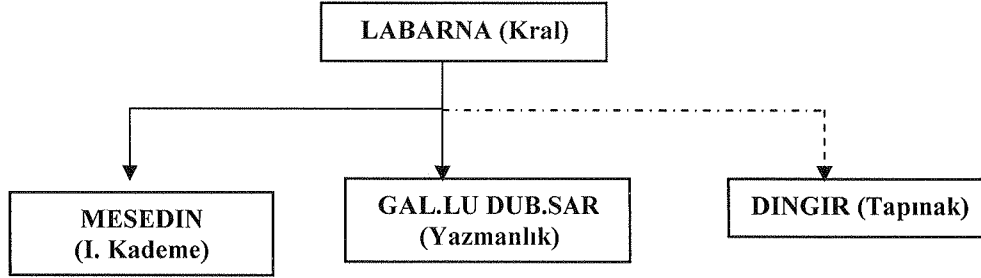
* Bu konuda gelenek halini almış bir uygulama bulunmaz. Zaman zaman veliahtlar, kardeşler, damatlar ya da soylu sınıftan MESEDİN atamalarının yapıldığı bilinmektedir.

⁴⁴⁰ Hoffner, Harry (a), “*Hittite Note on MESEDI, MESEITU(M)*”, Archelological Research, No:81, Paris, 1987, s:188

⁴⁴¹ Karşılaştırınız KUB III. 5, KUB XXXVIII. 12

⁴⁴² Süel ,Aygül (b), Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Yayın No: 350, Ankara, 1985, s: 32-33

Şekil 5: Hitit Eski Krallık Dönemi Bürokratik Yapılanması

Hitit bürokrasisinin gerçek anlamda kurumsallaşmış olgunluğa ulaştığı süreç ise “Yeni Krallık Dönemi”ne denk gelmektedir. Daha önceki konularda da belirtildiği üzere Hititlerin Yeni Krallık Dönemi M.Ö. 1450’de I.Tudhaliya’nın tahta geçmesiyle başlamış, M.Ö. 1339-1306’da II. Murşili iktidarında en parlak şekline kavuşmuştur. Yeni Krallık Döneminde devletin sınırları batıda İyonya, doğuda Nairi ülkeleri, Kuzeyde Kaska ve güneyde Kades’e kadar ulaşmıştır. Ülke sınırlarının bu denli genişlemesi beraberinde güçlü bir bürokrasinin kurgulanmasını zorunlu kılmıştır. Yaklaşık iki yüzyıl kadar süren olgunluk sürecinde imparatorluk bürokrasisi döneminin en gelişmiş ve en etkin örgütlenmesini gerçekleştirmeyi başarmıştır.

Devletin olgunluk çağında Hitit bürokrasisinin son derece karmaşık ve ayrıntılı bir örgütlenme içine girdiği tespit edilmiştir. Krallık dönemi bürokrasi anlayışında yer alan merkezci ve bütüncül bürokratik örgüt anlayışı yerini taşra uzantılarına sahip, hiyerarşik yapıya bırakmıştır. Bununla birlikte merkez teşkilatı da kendi içinde bölümlerine ayrılmış; askeri, sivil ve din bürokrasileri birbirinden farklı yapılar haline gelmiştir. Hitit bürokrasisinin bu çağdaki merkez örgütlenmesine bakıldığında askeri sınıfın daha rasyonel ve profesyonel bir yapıdan oluştuğu görülmektedir. Askeri bürokrasisinin en üst mercii olan “ERIN” ve üstlendiği görev Hitit devlet kültüründe önemli bir yere sahiptir.⁴⁴³ Hitit ordusu fethedilen kentlerin ve toprakların vergiye bağlanmasını sağlayan, gelir kaynaklarının garantisini oluşturan, imparatorluğun en büyük güvencesi ve varlığının asli unsuru olmaya devam etmiştir.⁴⁴⁴ ERIN Yeni Krallık Dönemi’nin başında kral tarafından atanan ERİN.MES (Başkomutan)’in bulunduğu ve

⁴⁴³ Beal, Richard H. “The Organizations of the Hittite Military” Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, USA, 1986, s: 3

⁴⁴⁴ Bryce (c); A.g.e. s:115-116

doğrudan krala bağlı bir anlayış çerçevesinde örgütlenmiştir. Buna karşın zaman zaman GAL.MESEDİ'nin de aynı anda başkomutan sıfatıyla ordulara komuta ettiği de görülmüştür. Hitit ordu sisteminin emir-komuta zinciri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Buna karşın artan hiyerarşi düzeninde on, yüz ve binlik bir düzenle her birinin başında belirli rütbelerdeki komutanların bulunduğu ve askeri birliklerin onlu sisteme göre örgütlendiği ve daha alt rütbeli komuta görevlilerinin daha alt düzeydeki soylulara verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵

Buradan Hitit ordu sisteminin rasyonel esaslar doğrultusunda hızlı, güçlü ve etkin bir örgütlenmeye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hitit askeri bürokrasisi Şekil 6'da da belirtildiği gibi merkez ve taşra örgütlenmesi esasına göre yapılandırılmıştır. Merkezi yapı içinde KARAS (Piyade), ERIN.KIN (İstihkam), ERIN.NARARI (Destek Kıtaları), GIS.GIGIR (Savaş Arabaları), SIMDU ANSE.KURRA (Koşum Atları), ERIN.GIBIL (Acemi Askerler), ERIN.ANNALES (Deneyimli Askerler) adlı birlikler bulunmaktadır.⁴⁴⁶ ANNALES'a ordunun en deneyimli birlikleri olduğu ve özel operasyonlar için oluşturulduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu birliğin GIBIL adı verilen acemi askerlerin eğitimlerini üstlendikleri de açıktır. ERIN.GIBIL ise orduya yeni katılan acemi birliklerine verilen bir tanımlamadır. Bu birliğin hem merkezde hem de taşrada örgütlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Taşrada sürekli görev yapan ve temel görevleri arasında yerel asayişini sağlamak olan UKU.US (Jandarma) ve HABİRÜ (Akıncı ve Gezgin) birlikleri de yerel askeri ve sivil otoritelerin emrine tahsis edilmiştir.⁴⁴⁷ Hitit ordusunun ülkenin stratejik bölgelerine konuşlandırıldığı ve garnizonlar ya da kaleler yapılarak sürekli hazırda tutuldukları da göze çarpan bir durumdur.⁴⁴⁸ Özellikle ülkenin kuzey ve güneyine doğru konuşlandırılan birliklerin yerel askeri birliklere eş zamanlı olarak görev yaptıkları bilinmektedir. Yeni Krallık Dönemi Hitit ordusunun düzenli kalabilmesi ve bu ordunun masraflarının karşılanabilmesi için çok güçlü ekonomik düzen yaratılmıştır. Bu

---

⁴⁴⁵ Macqueen, A.g.e. s:62

⁴⁴⁶ Beal, A.t. s: 488

⁴⁴⁷ Alp (b), A.g.e. s:152-153

⁴⁴⁸ Beal, A.g.t. s: 495-496

ekonomik düzen kuşkusuz “İlku Sistemi”nden kaynağını alan, Assur kültürünün özgün Hitit uyarlaması olan tımar sistemine benzeyen bir yapıdır.⁴⁴⁹

Barış zamanında devlet, piyade birliklerini taşraya dağıtmış, toprak sahiplerini güçleri oranında piyade beslemelerini zorunlu tutmuştur. Söz konusu piyadeler savaş zamanında önceden belirlenen toplanma noktalarında birleşerek ordunun vurucu gücünü oluşturmuştur. Atlı ve araba birliklerinin ise merkezde ya da garnizonlarda hazır tutulmasına özen gösterilerek, maaşa bağlanmıştır.⁴⁵⁰

Ordunun taşra birliklerini oluşturan unsurlarının ise BEL.MADGALTI komutasında toplandıkları görülmektedir. Aynı zamanda askeri vali veya garnizon komutanı olan BEL.MADGALTI taşra askeri yapısının en üst komutanıdır ve olağan üstü durumlardan sivil görevler üstlene bilmiş İlku tarafından beslenen piyadelerin gözetiminden de sorumlu tutulmuştur.⁴⁵¹

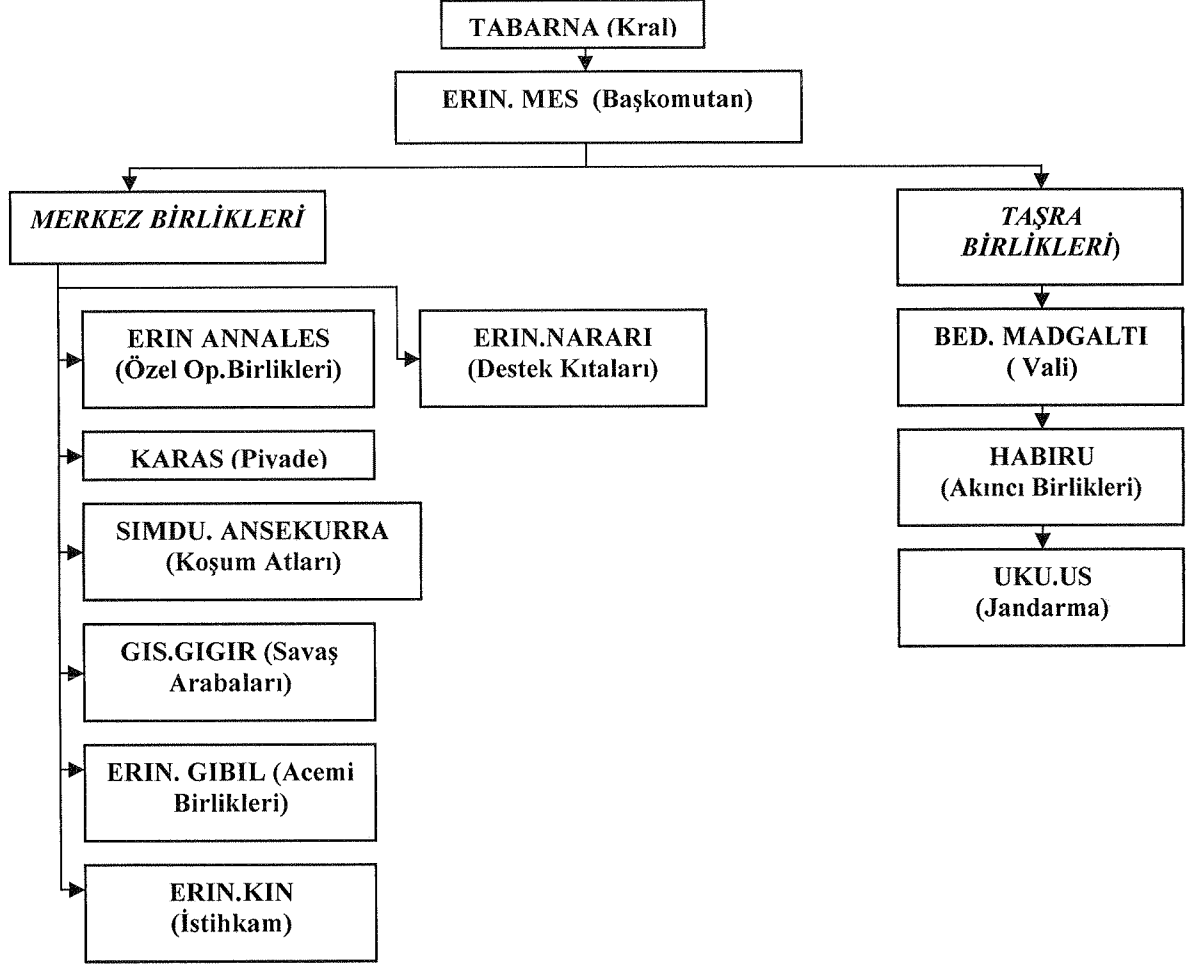
⁴⁴⁹ Beal, A.t. s: 560-563

⁴⁵⁰ Aktüre (b), A.g.e. s:140-141

⁴⁵¹ Alp (b), A.g.e. s:151 ve Beal, A.t. s: 495

Şekil 6: Hitit Askeri Bürokratik Yapılanması

Sivil bürokrasinin yapısal dönüşümü incelendiğinde Şekil 7’de görüldüğü gibi hiyerarşiye dayalı, önceden belirlenmiş hukuk düzenine bağlı, çok yönlü ve karmaşık; aynı zamanda sistematik örgütler ağına dönüştüğü belirlenmiştir. Askeri bürokraside uygulanan merkez ve taşra örgütlenmesi, biçimsel olarak sivil bürokrasi için de geçerlidir. Sivil bürokrasinin merkez örgütü, “Saray” ve doğrudan Krala bağlı örgütler bünyesinde kurumsallaşmıştır. İmparatorluk sürecinde Saray, başkent içinde etrafı surlarla çevrili bir mekansal alan içinde boy göstermektedir. Kentin büyümesiyle birlikte Aşağı Kent ile Yukarı Kent arasında bağlantı noktasını oluşturacak şekilde doğu bölgesinde yükselen bir kale-kent görünümüne bürünen Saray, bütün üst düzey kamu örgütlerinin toparlandığı biçime kavuşmuştur. Saray’ın başkent yaşamından ayrışmasıyla birlikte adının da dönüşüme uğradığı tespit edilmiştir. Eski Krallık

döneminde E.GAL olarak tanımlanan Saray, bu dönemde “NINDA SARAMMA” olarak nitelendirmektedir.⁴⁵² Mahfaza veya sığınak anlamını taşıyan NINDA SARAMMA, toplumsal yaşamdan ayrı bir akropol yönetimini ifade etmektedir. SARAMMA örgütlenmesi başkent dışında kalan stratejik bölgelerin merkezlerinde de uygulanmıştır.⁴⁵³ SARAMMA içinde oldukça gelişmiş bir bürokratik yapılanmanın öne çıktığı görülür. Öncelikle Arkaik Dönem Hitit devlet yönetiminde etkin bir rol üstlenen PANKU ve TULİİA gibi meclislerin de ortadan kalktığı görülmektedir.”ANA.PUHRI” olarak adlandırılan yeni bir meclisin TULİİA ve PANKU’nun birleşiminden oluşan yapıya büründüğü ve yalnızca Kralın tahta çıkış protokollerinde rol aldığı belirlenmiştir.⁴⁵⁴ Yeni dönem içinde SARAMMA içinde kurulan ilk yapılanma olan “MESEDİN”, imparatorluk bürokrasisinin en üst karar alma organı haline dönüşmüştür. MESEDİN, PANKU’dan daha güçlü bir organizasyon olarak kendi içinde “DU.MU” ve “LU.MES (veya LU.GAL)” olmak üzere iki temel görev alanına ayrılmıştır.* Saray hizmetleri için ayrılan ve çoğunlukla DU.MU unvanı alan görevlilerin başında DU.MU.LUGAL (veya DU.MU EGAL) bulunmaktadır.Kralın oğlu(?)** anlamını taşıyan bu görevli genellikle Saray hizmetlerinin başı olmakla birlikte bazı dönemlerde (örneğin I.Suppiluliuma döneminde olduğu gibi) askeri ve sivil bütün bürokratik organların en üst yöneticisi olarak atandığı da görülmektedir.⁴⁵⁵ Hitit devlet yönetiminde söz konusu hiyerarşik yapılanmanın ikinci sırasında “MESEDİN” yer almaktadır. Özellikle askeri ve sivil bürokrasiden sorumlu olan MESEDİN’in başında “GAL:MESEDİN” bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Devlet hazinesi başta olma üzere, askerin malzeme ve iâşesinden de sorumlu tutulan bu yapı Yeni Krallık Döneminde de önemini korumuştur.

---

⁴⁵² Alp (a), A.g.m. s: 274

⁴⁵³ Alp (a), A.m. s: 279

⁴⁵⁴ Reyhan, A.g.t. s: 81 ve Karşılaştırmız. KUB XXXVI. 109

* DU:MU bir unvan olarak Kralın mahiyetini ifade eden Saray görevlilerine ait yapılanmayı; LU.MES ise daha çok askeri ve sivil üst düzey yöneticileri simgelediği düşünülmektedir.

** Bu görevlinin gerçekten Kralın oğlu mu ya da bu unvanı alacak en çok güvendiği kişi mi olduğu tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Reyhan, A.t. s:44-46

⁴⁵⁵ Karşılaştırmız. KUB XIII.20

⁴⁵⁶ Hoffner, A.g.e. s:188

Devlet yönetimi hiyerarşisinin diğer kurumları ise E.SAG (Tahıl Ambarları), E.DUB.BA- E.TUPPAS- (Tablet Evi) ve ENA.KISIB (Mühür Evi)'dir.⁴⁵⁷ E.SAG merkezi örgütlenme içinde önemli bir kurum olup ülkenin bütün bölgelerine yayılmış, tarımsal ürünlerin depolandığı alanlar olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁸ Vergilerin toplanmasından, kıtlık dönemlerinde kullanılmak üzere biriktirilen tahıl ürünlerin saklandığı yerler olan E.SAG'ların yönetimi ve kontrolü başkent hiyerarşisi elinde tutulmaya çalışılmıştır.⁴⁵⁹ E.DUB.BA (veya E.TUPPAS) ise devlet kayıtlarının tutulduğu, kanunların ve diğer hukuksal metinlerin yazılarak saklandıkları örgütlerdir. Devletin en stratejik kurumlarından birisi olan E.DUB.BA, her biri alanında uzman ve en az dört dil bilen katiplerden oluşturulmuştur. Hem merkezde hem de taşra merkezlerinde örgütlenen kurum, çağının en ileri teknik malzeme ve materyalleriyle donatılmıştır. E.DUB.BA'nın temel işlevi yalnızca kayıtların tutulması veya fermanların yayımlanması değildir. Aksine oldukça işlevsel bir kurum olarak bürokrasinin bütün alanlarında görev yapan memurların yetiştirildiği bir okul ve diplomatik ilişkilerin düzenlendiği uluslararası lobi kuruluşudur.⁴⁶⁰ ENA.KISIB ise ülke içinde yapılan ticaret faaliyetleri dahil olmak üzere, vergilerin kayıt altında tutulduğu, sosyal yaşamı düzenleyen kuralların taşraya duyurulduğu oldukça geniş bir işleve sahip bir örgütlenmedir.⁴⁶¹ Yapılan araştırmalarda ülke genelinde 94 adet taşra örgütünün kurulduğu saptanmıştır.

Saray örgütü içinde yer alan ve Kraliyet ailesinin faaliyetlerinden sorumlu olan ikinci örgüt ise GAL.LU.MES (Şarapçıbaşı)'dir.⁴⁶² Kraliyet ailesinin özel hizmetini ve danışmanlık görevini yerine getiren GAL.LU.MES hiyerarşide TABARNA (Kral), TAVANANNA (Kraliçe) ve TUAKANDÍ (Veliiaht)'dan sonra dördüncü sırada gelir.⁴⁶³

Merkezi bürokrasiyle ilgili yapılan araştırmalarda zaman zaman bazı ihtiyaç veya zorunlulukların giderilmesi amacıyla oluşturulan geçici örgütlere de rastlanılmıştır.

⁴⁵⁷ Alp (b), A.g.e. s:147; Bryce (c), A.g.e. s:38 ve 82; KBo XVIII. 173 ve KUB II. 25, KUB XLII. 1

⁴⁵⁸ Günbattı, Cahit (b), "Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti", Belleten Dergisi Cilt:II Sayı:199, TTK Yayınları, Nisan 1987, S:7

⁴⁵⁹ Brandan ve Schickert, A.g.e. s:93

⁴⁶⁰ Karşılaştırınız. Reyhan, A.g.t. s: 178

⁴⁶¹ Bilgiç, Emin (a), Ankara Kültepe Tabletleri I, TTK Yayınları, VI.Dizi-Sa.33, Ankara, 1990, s: 1-7 ve Karşılaştırınız. KBo XVI.83, KBo XVIII.173, , KUB XXXVI.67, KUB XLII. 1, vd.

⁴⁶² Alp (a), A.g.m. s:275

⁴⁶³ ⁴⁶³ Lumsden, Stephen, "Symbols of Power: Hittite Royal Iconography in Seals", Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of California at Berkeley, USA, 1990, s: 9-22

Bu örgütler saray hizmetleri veya doğrudan devlet idaresiyle ilgili yapılanmalardır. Söz konusu örgütler hiyerarşik olarak başka üst düzey kurumların alt birimleri olarak kuruldukları gibi merkezi otorite içinde doğrudan krala bağlı olarak faaliyet gösterdikleri de belirlenmiştir. Nitekim böyle örgütler içinde Saray hizmetleri için oluşturulanlara bakıldığında “GIS.PA (Harem İdaresi)”⁴⁶⁴, “DUMU.LUGAL (Prens Dairesi)”^{**}, “GIS.TUKUL (Savaş İşçileri-zanaatkarları)”⁴⁶⁵, “UGAL.KA.GAL (Şehir Kapıları Koruma ve Kent Amirliği)”⁴⁶⁶, “LU.UR (Köpek Adam)”^{***} gibi temel örgütlerin kurulduğu belirlenmiştir.

Hitit devlet yönetimi içinde Saray’ın bünyesinde birbiriyle iç içe geçmiş yapıların varlığı tespit edilmiştir. Bu yapılar saray olarak ifade edilmekle birlikte gerçekte kraliyet ailesinin barındığı alanlar olduğu muhtemeldir. Söz konusu örgütler Arkaik ve Eski krallık dönemlerinde varlığını devam ettiren Kraliçe’ye ait “E. GAL.SAL LUGAL”; E.HUHHA (büyükbabanın evi), E.GAL HUHHA (büyükbabanın sarayı)⁴⁶⁷, E.GAL ABI.DUTUSI (Kralın babasının evi)’dir.⁴⁶⁸

Merkezi bürokrasi içinde ve Saray örgütü dışında yer alan bir başka merkezi örgüt ise “E.DINGIR.LIM (Tapınak)”dır.⁴⁶⁹ Hitit tapınak kültürü imparatorluk sürecinde ele geçirilen ülkelerin tanrılarının başkente taşınmasıyla birlikte gelişmiş ve kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Sıradan insanın bakışı açısından tapınaklar son derece kendine özgü kuruluşlardır. Sosyal ve ekonomik kurumsal bir yapı olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Buna karşın örgütlenme olarak oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Standart bir Hitit tapınağı E.LU MUHALDIM (Mutfak), E.LU. SILA.SA.DUB.A. E.LU. NINDA.DU.DU (Kült Alanları) ve E.DU.US.SA (Banyo)’dan

⁴⁶⁴ Alp, Sedat (c), “*Hitit Devletinin İç Bünyesi*” IV. TTK. Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Seri No:4 TTK Yayınları Ankara,1952, s:39

^{**} Karağuz (a), A.g.e. s:88, Bryce (c), A.g.e. s:42’de bu örgütün krala vekalet eden, prenslerin yetiştirilmesini üstlenen çok önemli bir kurum olduğunu ileri sürülmektedir.

⁴⁶⁵ Erkut, Sedat (a), “*Hititçe’deki GIS.TUKUL Hakkında*”, X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara 1990,s:510-513

⁴⁶⁶ Günbattı, Cahit (c), “*Kültepe Metinlerinde Geçen İki Yeni Unvan*”, X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s:463-464

^{***} Günbattı (c), A.m. s:464. Bu örgüt dini törenlerde Kralın Yakın hizmetinde bulunan ve sayıları 40 civarında olan özel hizmetlilerini tanımlamaktadır.

⁴⁶⁷ Karşılaştırmız. KBo I.7, KBo XV. 37, KUB XX.5, CTH V.16

⁴⁶⁸ Reyhan, A.g.t. s: 153

⁴⁶⁹ Süel (b), A.g.e. s: 154

meydana gelmiştir.⁴⁷⁰ II. Hattusili'nin karısı Kraliçe Puduhepa döneminde yeniden yapılanan ve reforma uğrayan DINGIR örgütlenmesi belirli bir sistematik içinde yeniden yapılandırılmıştır.⁴⁷¹ Başkente getirilerek resmi din kültürü içine sokulan tanrı kültleri yeniden hiyerarşik bir sıraya konulmuş, bu konuda yaşanan karmaşalara son vermiştir. Büyük tanrılara tapınaklar yapılırken, küçük tanrılar da ihmal edilmemiş, adlarına NA.ZIKIN denilen sunaklar yapılarak tapınakların etkinlikleri sürekli kılınmak istenmiştir.⁴⁷² Yine dönem içinde tapınaklara sade vatandaşların girişine sınırlamalar getirilerek dinin devlet tekelinde kalması sağlanmış, bütün din adamları devlet memuru sayılarak, denetim altına alınmıştır. Böylece devletin gözetimi ve denetimi dışında bir din kültürünün gelişmesine engel olunmuştur. Genel olarak tapınaklar kendilerine adanan tanrıların evi olarak değerlendirilmiştir. Daha küçük tanrılar NA.ZIKIN içine alınarak sınıflandırılmıştır.*

Tapınakları bulunan tanrılar ise çoğunlukla Hitit kültürüne ait ritüeller olarak benimsenmiştir. Böylece diğer dinler, Hitit dini içinde kaynaştırılarak eritilmiştir.⁴⁷³ Hitit din kültürü içinde teknik olarak bütün tapınakların başrahibi ve onların en büyük hizmetçisi Kral'dır. Kralın bu anlamdaki unvanı LUGAL'dır.⁴⁷⁴ Bununla birlikte her tapınağın bir LU.MES DINGIR (Tapınak Baş Rahibi)'ı bulunur. Kraliçe Puduhepa döneminde rahiplerin yanı sıra tapınaklarda üst düzey rahibelerin de görev yapması sağlanmıştır.* Söz konusu tapınak üst düzey görevlilerinin kral, kraliçe ve ana kraliçe temsilcileri olarak görev yaptıkları ve onları temsil ettikleri düşünülmektedir. Başkentteki tapınakların korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması doğrudan Kralın sorumluluğuna bırakılmışken, taşrada bu görev BEL MADGALTI (Askeri Vali)'ye verilmiştir. Tapınaklara ait bütün mal ve emtialar tanrının (ve dolayısıyla da devletin) malı sayılmış, çalınması, yağmalanması veya hor kullanılması ölümle

⁴⁷⁰ Reyhan, A.t. s: 93 ve Karşılaştırmamız. KUB II.13, KUB XI.35, KUB XX.79 v.d.

⁴⁷¹ Bryce (c), A.g.e. s:169

⁴⁷² Darga, Muhibbe, "Hitit Metinlerinde Geçen NA.ZI.KIN Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma", Belleten Dergisi, Cilt:XXXIII Sayı:132, TTK Yayınları, Ekim 1969, s:493-495

* Bu konuda araştırmalar devam etmektedir.

⁴⁷³ Oransay, Bekir Sıtkı, "Tanrılar Tanrısı El-Tanrı Üzerine Araştırmalar", VII TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1972 s: 123-125

⁴⁷⁴ Karauğuz, Güngör (b), Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s:42

* Karauğuz (b), A.e. s:48 ve 53. Aynı eserde yazar NIN.DINGIR'ı, MUNUS-LEGAL olarak ifade etmektedir.

cezalandırılmıştır.⁴⁷⁵ Ceza sistemi yalnızca malların korunması amacıyla uygulanmaz. Aynı zamanda tapınaklarda yüksek sesle konuşmak, tartışmak, tapınakları temizlememek gibi konularda da cezalar ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

Doğrudan Kral'a bağlı olan ancak Saray örgütü içinde yer almayan diğer kamu örgütleri ise sırasıyla, Sİ.KA.TİM (Maden Ticareti Denetleme Ofisi)*, HABIRUM (Siyasi Kaçak Takip Bürosu)⁴⁷⁶, RABI TARKUMMANİ (Tercüme Bürosu)⁴⁷⁷, ZİGA (Vergi Dairesi)⁴⁷⁸, dir.

Hitit merkezi otoritesi içinde bürokratik örgütlerin yanı sıra adalet mekanizmasının da oldukça ayrıntılı bir yapılanmadan ve örgüt anlayışından meydana geldiği görülmektedir. HANDAN.TATAR olarak kavramlaştırılan hukuk mekanizması adalet ya da adil davranış anlamını taşıyan ve bozulan dengenin yeniden sağlanması, düzenin daha güçlü bir şekilde işlenmesini ifade etmektedir.⁴⁷⁹ Hitit adalet mekanizması önceden belirlenmiş kanunlar ekseninde sağlanmıştır. Hitit adalet sisteminde mahkemeler DUGUD sözcüğü içinde merkezi ve yerel örgütlenme anlayışına sahip olarak yapılandırılmıştır.⁴⁸⁰ Merkezi hiyerarşide mahkemelerin başı Kral'dır. Bununla birlikte TULİİA'nın Başkentte Kral adına bu görevi yerine getirdiği görülmektedir.⁴⁸¹ Kral aynı zamanda verilen mahkeme hükümlerinin en üst temyiz organı olarak görülmektedir.

Kraldan sonra LU.DUGUD adı verilen "ileri gelen ya da sulh yargıcı" anlamını taşıyan bir adli organ gelmektedir. Sulh Yargıcı olarak faaliyet gösteren bu organ Kral'dan sonra gelen ikinci dereceli temyiz mahkemesidir. Mahkemenin verdiği karar Kral tarafından bozulmazsa son karar özelliğini taşır.⁴⁸² Alınan bütün kararlar ve diğer

---

⁴⁷⁵ Karşılaştırınız. KUB XXIX.55 ve Süel (b), A.g.e. s:199-200

* Günbattı (a), A.g.m. s:7'de bu unvanın bir görevliye ait olduğunu belirtmektedir. Hitit devlet otoritesinin madencilik gibi stratejik ürünlerin ülke içindeki dönüşünün de hassas davrandığı göz önüne alınırsa, bu unvanın aynı zamanda bir kurumu ifade etmesi gerekir.

⁴⁷⁶ Bilgiç, Emin (b), Kapadokya Metinlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri, TTK Yayınları, Ankara, 1953, s:41

⁴⁷⁷ Bilgiç (b), A.e.s:52

⁴⁷⁸ Bilgiç (b), A.e s:62

⁴⁷⁹ Bryce (c), A.g.e. s:48

⁴⁸⁰ Bryce (c), A.e. c:57

⁴⁸¹ Karşılaştırınız. KUB XXVI.12 ve Reyhan, A.g.t. s: 82

⁴⁸² Bryce (b), A.e. c:58

mahkemelerin verdiği hükümlerin bir kopyasının ENA.KISIB (Mühür Evleri)⁴⁸³ de saklanması esastır. Mahkemeler (AZUZA)⁴⁸⁴ merkezi ve taşra unsurlarıyla birlikte bir bütün olarak değerlendirilmiş ve kralın güvencesine sahip olmuştur. Çalışma şartları ve aldıkları kararların bağımsızlığı konusunda merkezi otoritenin yetkilerini kullanabilmişlerdir. Taşrada ise adalet zaman zaman tapınaklarda, zaman zaman tablet evlerinde kurularak sağlanmıştır. Özellikle Taşra'nın en üst yöneticisi olan "BEL.MADGALTI" adaletin sağlanmasından birinci derecede sorumlu tutulmuştur. AZUZA'ların yanı sıra taşrada "LU.MES.SU.GI" adı verilen ve taşranın hatırı sayılır kişilerinden oluşan bir "Yaşlılar Kurulu"nun varlığından söz edilmektedir.⁴⁸⁵ Söz konusu yapı kamu davaları ve devlet aleyhine işlenen cürümler dışında kalan konularda yargılama hakkını elinde bulundurmaktadır.

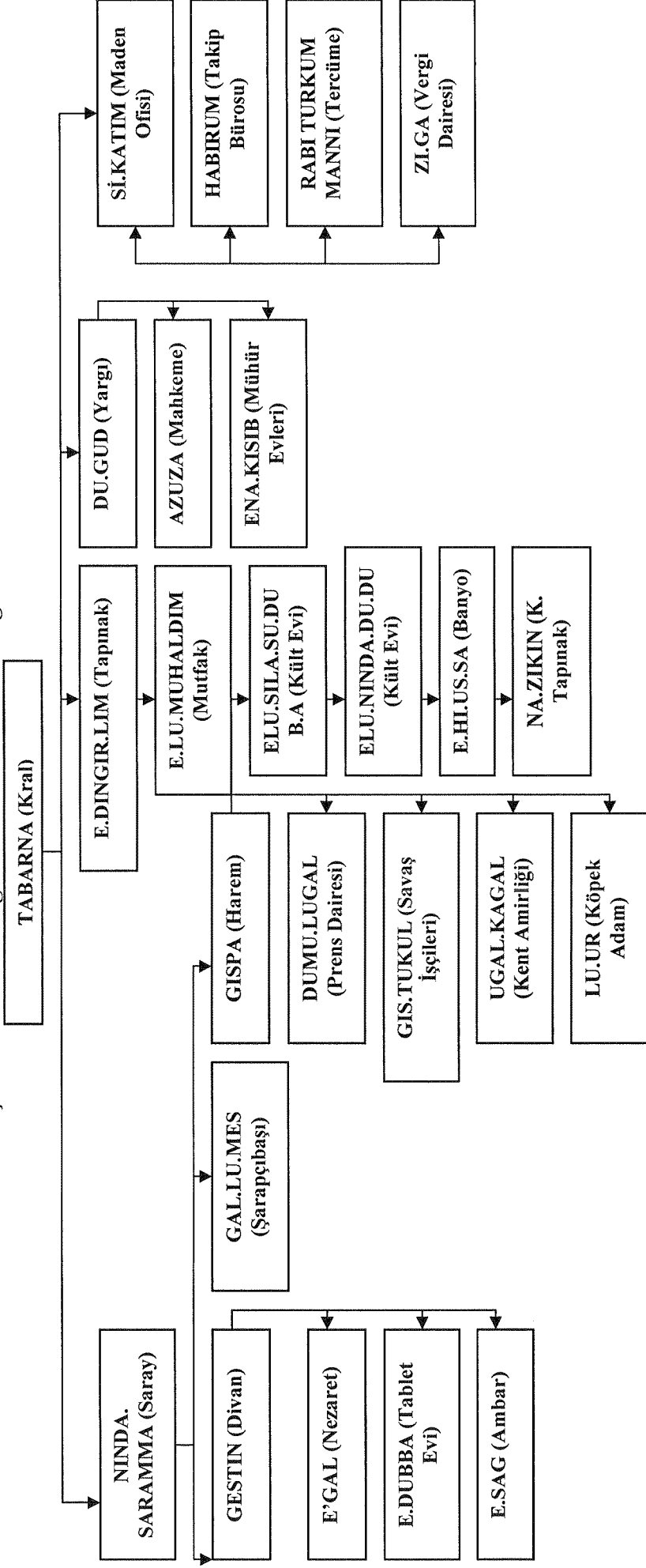
---

⁴⁸³ Kınal, Firuzan (c), "*Hititlerde Ceza Hukuku*" Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Atatürk' n 100. Doğum Yılma Armağan, Yayın No:323, Ankara, 1982, s:435

⁴⁸⁴ Bilgiç (b), A.e. s:37

⁴⁸⁵ Süel, Ayg l (d) "*Hititlerde Suç ve Ceza*", Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferans Metni, Ankara, 1988, s: 30-31 ve Karşılaştırınız. KUB XX.78

Şekil 7: Hitit Krallığı Merkezi Bürokratik Örgütlenmesi

(Kaynak: Bryce (c), A.g.e. s: 48 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır.)

Jeopolitik ve jeostratejik açıdan son derece kaotik ve dengesiz bir coğrafya içinde bulunan Hitit yönetim kültürünün en başarılı olduğu alanlardan birisi de taşra yönetimidir. Devlet yönetimi içinde merkezi otoritenin ülkenin bütün topraklarında etkin olması Hititlerde temel yönetim esaslarından biri olarak kabul edilir. Devletin büyüklüğü ve gücü merkezin her an, her koşulda ve ülkenin her yerinde etkin olabilme yeteneğiyle ölçülmüştür. Taşra örgütlerinde devletin bu denli güçlü olmasının sırrı ise kuşkusuz “rasyonelite” kavramında yatmaktadır. Genel olarak başkent dışında kalan bütün alanlar taşra olarak kabul edilmiş, kent ve kasaba büyüklüğündeki yerleşim alanlarında etkin, verimlilik esasına dayalı, sağlıklı bir kamu örgütlenmesinin kurulmasına özen göstermiştir. Hitit taşra yönetimi içinde rasyonel örgütlenme geleneği ise imparatorluğa dahil edilen bölgelerin yönetilmesinde pratik zorunluluklara önem verilmesinde yer almaktadır.

Nitekim rasyonel esaslar dahilinde Hitit taşra örgütlenmesi politik ve stratejik tercihler, coğrafi koşullar ve etnik yapı olmak üzere Şekil 8’de görülen iki kademeli bir yerel yönetim sistemi etrafında yapılandırılmıştır. Hemen vurgulanmalıdır ki, söz konusu ikili sistem zaman ve şartlara bağlı olarak değişken ve esnek tutulmuş, zaman zaman yenilenmiştir. Politik ve stratejik tercihler doğrultusunda yapılan taşra örgütlenmelerine yakından bakıldığında “Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgeler”in öncelikle tercih edildiği gözlenmektedir. Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgeler Hitit taşra örgütlenmesi içinde stratejik ve politik tercihler ekseninde oluşturulan alanlardır. Bu tip örgütlerin oluşturulmasında temel esas maden, ticaret ve tarım gibi sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanması; başkente yakınlık, güvenlik, kraliyet ailesinin yönetime katılımı gibi sosyo-politik zorunluluklar; kültürel ve dinsel merkez özelliğini göstermek gibi sosyo-kültürel gerçekliklerdir. Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgelerin temel karakteri, başında askeri ve sivil yöneticilerin bulunması, söz konusu yöneticilerin başkent tarafından doğrudan atanması, merkezi bürokrasi tarafından her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Söz konusu bölgeler merkezi bulunan üç ve daha fazla kenti bulunan alanlardır. Şekil 8’de de belirtildiği gibi Kuzeyde Murat, batı ve güney batıda Fırat ırmakları ile Yukarı Dicle havzası arasında bulunan Isuwa⁴⁸⁶, Orta Anadolu’nun

---

⁴⁸⁶ Yiğit, Turgut (a), “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi” Ankara Üniv. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:XVII, Sayı:28, Ankara, 1996, s:236-251

kuzeyinde bugünkü Kastamonu ili yöresinde bulunan Kastama⁴⁸⁷, Çukurova yöresinde yer alan Kizzuvatna⁴⁸⁸, Tuz Gölü'nün doğusunda bulunan Kilikia⁴⁸⁹, Hattusa'nın kuzeyinde yer alan Hakpissa ve Sapinuva⁴⁹⁰ yöneticileri doğrudan merkez tarafından atanan ve yönetilen bölgelerdir.

Şekil 8: Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgeler Ve Kentleri

Bölge	Merkez Kenti	Bağlı Kentler
Isuwa	Isuwa ?	Warsuwa, İkakola, Tashiniya, Hassuwa, Alallah, Mailitia
Kastama	Nerik (?)	Hursama, Serisa, Himuva, Tummana
Kizzumatna	Kizzuwa (?)	Kummani, Tegerama, Lavazontia, Ursu (?)
Kilikia	Tuvanuw	Kusarsa, Nenessa, Purushanda
Hakpissa	Nerik	Vashaia (?), Sipiddua (?)
Sanahuitta	Tapikka	Arinna (?)

(Kaynak: Günbattı (a), A.g.m. s:7 vd.)

⁴⁸⁷ Erkut, Sedat (b), "Hitit Kenti Kastama'nın Yeri Üzerine", XII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt:3, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s:129-132

⁴⁸⁸ Ertem, Hayrı (b), "Karusutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", X.TTK Yayınları Ankara, 1990, s:577-587

⁴⁸⁹ Coşkun, Yasar, "İlk Çağda Tuuamva", Belleten Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:207-208, TTK Yayınları, Ağustos-Aralık 1989, s:477-485

⁴⁹⁰ Bryce (a), A.g.e. s:132-133

Doğrudan bağlı olan bölgelerin merkezleri ya da bağlı kentlerinin yer veya isimleri üzerine yapılan çalışmalar halen devam etmektedir. Tam anlamıyla kentlerin ya da bölge sınırlarının tespitinde söz birliği yoktur.*

Örgütlenme biçimlerine bakıldığında Şekil 9’da belirtilen şekliyle söz konusu bölgelerin genelinde askeri ve sivil olmak üzere iki başlı bir yapılanma mevcuttur. BEL.MADGALTI “Askeri Vali” olarak, EN.KUR.Tİ⁴⁹¹ ise “Sivil Vali” olarak faaliyetlerini yürütmektedirler.⁴⁹² GAL.UKU.US (Jandarma), ERIN.HABIRU (Akıncı) birlikleri doğrudan BEL.MADGALTI’ya bağlanmıştır. BEL.MADGALTI’ya faaliyetlerinde LU.DUGUD (Yüzbaşı-Garnizon Komutanı) yardım etmektedir.⁴⁹³ EN.KUR.Tİ’ye bağlı olan taşra örgütleriye, merkezin taşra uzantılarının yanı sıra, yerel belediye hizmetlerini yerine getiren HAZANNU (Belediye)⁴⁹⁴ ve MASKIM.URU (Kaymakam veya Şehir Müfettişi)⁴⁹⁵ ve özerk yapılı NA.ZIKIN (Sunak), ZI.GA (Vergi Dairesi), E.SAG (Ambar), E.DUBBA (Tablet Evi)’dır. HAZANNU ve MASKIM’ların görevleri arasında “Sahhan (Kral arazisi)” ve “Luzzi (Tımar)” yükümlülüklerinin uygulanmasını sağlamak, devlet ile ilgili veya doğrudan ceza hukukunu ilgilendiren davalara bakmak, NAMRA (sürgün)’ları organize etmek, tarımsal üretimi göz etmek gibi bazı özel yetkiler de girmektedir. Isuwa gibi bazı bölgelerde DUMU.LUGAL (Prens, Kralın oğlu) unvanlı yerel bir yöneticinin EN.KUR yetkileriyle görev yaptığına da rastlanılmıştır.**

---

* Aynı şekilde doğrudan merkeze bağlı kentlerin sayısı da çoğaltılabilir.

⁴⁹¹ Reyhan, A.g.t. s:175

⁴⁹² Alp (c), A.g.m. s:42

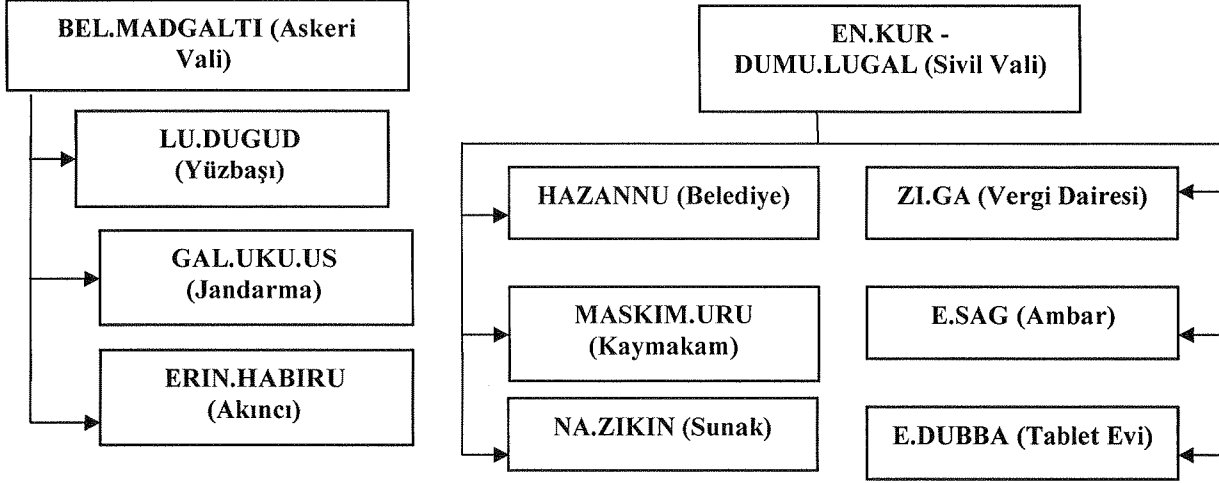
⁴⁹³ Reyhan, A.t. s: 191

⁴⁹⁴ Karşılaştırmız. KBo XIII.58, KUB XXXIII.64

⁴⁹⁵ Alp (a), A.g.e. s:151-152

** Yiğit (a), A.g.m. s:246’da IV. Tudhaliya’dan sonra bu ünvana rastlanılmadığı ifade edilmektedir.

Şekil 9: Doğrudan Merkeze Bağlı Bölgelede Bürokratik Örgütlenme

(Kaynak: Alp (c), A.g.m. ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Coğrafi koşullar esas alınarak oluşturulan diğer taşra örgütleri de BE.ELU (Beylikler) olarak ifade edilmiştir.⁴⁹⁶ Arkaik ve Eski Krallık dönemlerinde Hitit beyliklerine verilen bu tanımlamanın, Yeni Krallık Döneminde vasal krallıkları da betimlediği düşünülmektedir. Vasal krallıklar savaş zamanında orduya katılmak, vergi vermek ve merkezi otoriteye tam olarak bağlılık göstermek gibi temel ödevlerle yükümlü tutulmuştur.⁴⁹⁷ Bu tip örgütlenmeler etnik temele göre belirlenebildikleri gibi genelde başkentten hayli uzak yörelerin sınıflandırılmasında kullanılmışlardır. BE.ELU örgüt anlayışı içinde ülke Yukarı ve Aşağı ülkeler adı altında iki ana kesime ayrılmıştır. Aşağı Ülke içinde Batı Anadolu'da Masa, Arzuva, Mira, Lukka, Pitassa, Tarhuntassa; kuzey Anadolu'da Pala, ülkeleri yer alırken Yukarı ülke kesimi içinde Doğu Karadeniz'de Kaska, Fırat,Dicle arasında Hurri, Uruatri (ya da Nesa), Mitanni; Lübnan ve Suriye'de Amurru, Kargamis, Irak'da Mitanni, Babil ve Erzurum havzasında Azzi ve Hayaşa ülkeleri bulunmaktadır.⁴⁹⁸

Aşağı ve Yukarı ülkeleri olarak yapılan bu ayrılama siyasi bir örgüt yapısı dışında coğrafi tanımlama anlamıyla kullanılmıştır. Söz konusu yönetim anlayışı içinde

⁴⁹⁶ Alp (c), A..m. s:39

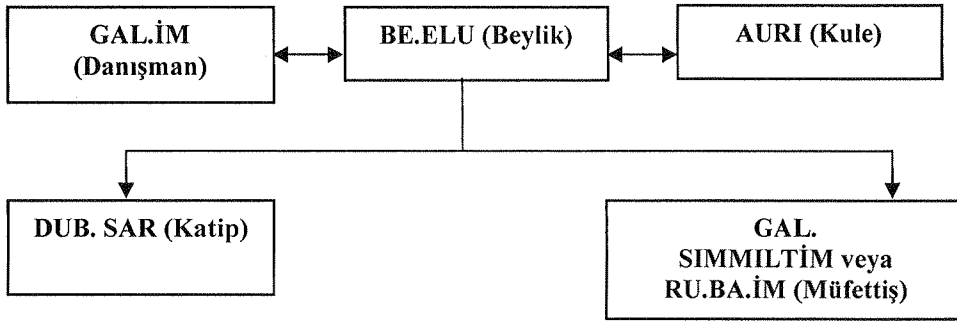
⁴⁹⁷ Bryce (c), A.g.e. s:120-121

⁴⁹⁸ Brandan ve Schickert, A.g.e. s:194-214

temel unsur, bölgelerin idari olarak kontrol edilmesinden çok başkent egemenliğinin sürdürülmesidir. Bu egemenlik fetih yoluyla güç kullanılarak ve karşılığında yerel otoriteleri çok ağır şartlar altında antlaşma yapılarak sağlanmıştır.⁴⁹⁹ Vasal krallıklara Hitit Kralına sonsuz sadakat, ortak savunma, tutsakların iadesi, yıllık vergi verilmesi gibi önemli ödevler verilmiş; içten ve yürekten anlaşmaya uymak koşulu altında tanrılar adına yemin ettirilerek bağlılıkları güçlendirilmiştir.⁵⁰⁰

Hitit merkezi otoritesi vasal krallıklar üzerinde her türlü değişiklik ya da düzenlemeyi elinde saklı tutmuştur. Düzenleme yetkisi ve hakkı oldukça geniştir. Öncelikle her vasal kralın sınır bölgelerinin denetlenmesi için AURİ (Kule-Kent/Sınır Kenti)'lerin kurulması ve başına MADGALTI denilen askeri bir valinin getirilmesi esastır.⁵⁰¹ Şekil 10'da belirtildiği üzere, AURİ'ler vasal krallıkların ve bütün ülkenin sınır bölgelerine konuşlandırılarak olası göç hareketleri, askeri seferler ve iç hareket gibi ulusal güvenlik konularında tam yetkili kılınmışlardır. Merkezi otoritenin vasal haklarına son verip vermemesi gibi konularda da görüşlerine başvurulduğu bir örgüt olarak da yetkilendirildikleri düşünülmektedir. Vasal Krallıkların genel iç bürokratik mekanizmaları korunmakla birlikte merkezi otorite GAL.İM (Danışman), DUB.SAR (Katip) ve GAL.SIMMILTİM veya RU.BA.İM adı verilen müfettişler göndermiştir.⁵⁰² Ancak bu görevlilerin nerde ve hangi örgütte çalıştıkları bilinmemektedir.

Şekil 10: Vasal Krallıklar ve Bölgelerde Bürokratik Örgütlenme

(Kaynak: Alp (d), A.g.m. s:384 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

⁴⁹⁹ Karauğuz, (a), A.g.e. s:39-42

⁵⁰⁰ Karauğuz (a), A.e. s:40-41

⁵⁰¹ Alp, Sedat (d), "Hitit Kralı IV. Tuthaliya'nın Askeri Fermanı" Belleten Dergisi, Cilt: XI, Sayı:43, TTK Yayınları, Temmuz 1947, s:398

⁵⁰² Alp (d), A.m. s:384

Hititlerin yıkılmasının ardından Anadolu'da yeni bir siyasal iktidarın kurulması uzun bir süre mümkün olmamıştır. M.Ö. 9. yüzyıla kadar Anadolu'da Hititler gibi güçlü bir merkezi yapılanma görülmez. Yüzyılın sonlarına doğru Doğu Anadolu üzerinde Van Gölü etrafında yerleşmiş bulunan Urartu klanlarının ortaya çıktığı bilinmektedir. Urartu klanlarının bir araya gelmeye başlaması ve tek bir merkez etrafında toparlanması yine yaklaşık olarak iki yüzyılı aşkın bir süreç almıştır. Assur baskısı altında oldukça karmaşık bir dönem geçiren Urartu Arkaik Dönemi içinde bürokratik bir yapılanmaya rastlanılmaz. Bürokratik örgütlerin oluşumu Krallık Dönemi'nde M.Ö. 832'den itibaren İspuini iktidarıyla birlikte görülmektedir.⁵⁰³ Genel olarak devletin yeniden yapılandırılmasını takip eden süreçte bürokrasinin yapılandırıldığı ve merkeziyetçi bir karakter taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca Urartu bürokrasi Hitit, Assur ve Babil yönetim kültürünün de derin etkisinde kalmıştır. Hiç kuşkusuz bu durumun temel nedeni ülkenin coğrafi şartlarının getirdiği zorluklar, Assurla girilen nüfuz mücadelesi ve sosyo-politik yapının özellikleridir. Güçlü merkeziyetçiliğin etkisiyle kamusal hizmetlerin tamamında bürokrasinin varlığı hissedilmektedir. Böyle bir anlayış ekseninde bürokrasinin merkezden taşraya doğru giderek büyüyen bir yapılanma içinde geliştiği ileri sürülebilir.

Urartu bürokrasisinin başında kuşkusuz "LUGAL.KUR Suraue" (Evrenin Sahibi Yüce Kral) bulunmaktadır.⁵⁰⁴ Devletin başı olan kralın otoritesi etrafında bürokratik yapılanmanın oluşturulduğu belirlenmiştir. Bürokrasi askeri ve sivil olmak üzere iki ana örgüte ayrılmıştır.

Askeri bürokrasi Şekil 11'de görüldüğü biçimde GIS.GIGIR (Savaş Arabaları), PIT.HAL.LU (Atlı Birlikleri) ve LU.ERIN.GIR (Yayalar) olmak üzere üçlü bir yapılanma göstermektedir. Urartu ordusu ağırlığı başkentte olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde oluşturulan SERİ.PAR.TU (Garnizon?)'larda konuşlandırılmıştır.⁵⁰⁵ Urartu ordusunun onluk, yüzlük ve binlik sisteme göre kategorize edildiği bilinmektedir. Her

---

⁵⁰³ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s:41

⁵⁰⁴ Varol, Orhan, "Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, Van, 2005, s: 78

⁵⁰⁵ Zimansky (a), A.e. s:55-57 ve Varol, A.t. s: 111

binlik sistem orduyu (LU.HURADİ)'yu oluşturmuştur.⁵⁰⁶ Bütün orduların başında ise doğrudan kral tarafından atanan TURTANU (Ordu Komutanı) bulunmaktadır.⁵⁰⁷

Urartu tarihi ve arkeolojisi üzerine yapılan pek çok çalışma sivil bürokrasinin örgütsel yapının başkent hiyerarşisi içinde "E.BARA" (Saray) örgütü içinde yer aldığını göstermektedir.⁵⁰⁸ Yoğun bir şekilde Hitit ve Assur devlet geleneğinin izlerini taşıyan bu düzenleme içinde Saray hem Kralın yaşadığı bir alan hem de kamu bürokrasisinin bulunduğu örgütü (USGİ'yi) temsil etmektedir. Kraliyet ailesinin yaşadığı mekan olarak E.BARA, E.URİSHUSİLE (Hazine), GIS.ZARİE (Bahçe), LU.BURA (Hizmetçi) ve E.GAL.BADUSE (Kale)'den meydana gelmiştir.⁵⁰⁹ Doğrudan Kralın emrinde yer alan bu mekanlar devlet yönetimiyle ilgilenmez. Kral ve diğer örgütlerin ihtiyaçlarını gören saray örgütü ise başkent içinde ayrı bir merkez içinde etrafı surlar ya da kalelerle çevrilerek faaliyet göstermiştir. Ülke genelinde bütün önemli kent merkezlerinde yapılan saraylar kentsel bir alan (ALANI) ve kale (BİRATE) biçiminde faaliyet göstermişlerdir.* Saray örgütü içinde bütün görevlilerin çalışma koşullarını ve uzmanlık alanlarını belirleyen E.BARİ.UM isimli bir örgütsel yapının oluşturulduğu düşünülmektedir.

Bununla birlikte devlet bürokrasisi E.GAL.İ adı altında merkez ve taşra olarak iki kademeli bir örgüt sistemden meydana gelmektedir. Şekil 11'de ifade edildiği gibi sivil bürokrasinin başında Kraldan sonra aynı zamanda Saray örgütünün de başı sayılan LU.EGAL (Baş Nazır) yer alır. Hitit yönetimi kültürünün geniş izlerini taşıyan bu görevli aynı zamanda yardımcıları olan bir kurumu da vurgulamaktadır.⁵¹⁰ E.GAL-İ içinde oluşturulan diğer bürokratik kurumlar ise yazılı fermanların hazırlanıp, yayımlandığı NA.BID (Mühürücü), hazine, vergi ve muhasebe işlerini gören KU.MES, NIG.SID (Vergiciler) ve IGIL.LA'dır.⁵¹¹

Sivil bürokratik yapılanmanın içinde özerk bir kurum olarak beliren din bürokrasisi, Urartu devlet geleneği içinde doğrudan kamusal bir hizmet sayılmaz, Daha

⁵⁰⁶ Varol, A.g.t. s:103

⁵⁰⁷ Loun, Maurits, "Urartian Artu Its Distinctive Traits in the Light of Excavations", İstanbul-Nederlands Historich, Archeologisch Institute, Netherland, 1969, s:1-2

⁵⁰⁸ Varol, A.t. s: 111 Zimansky (a), A.g.e. a:62 ve 78

⁵⁰⁹ Varol, A.t. s: 56, 102-109

* Zimansky (a), A.e. s:62-63 20'de yakın sarayın yaptırıldığını ifade edilmektedir.

⁵¹⁰ Loun, A.g.m. s:4-7

⁵¹¹ Zimansky (a), A.g.e. s:85-88

çok ulus bilincinin yaratılması amacıyla faaliyet gösteren birleştirici bir nosyonu ifade etmektedir.⁵¹² Hiç kuşkusuz bu durum Urartuların bulunduğu coğrafyanın şartlarından bağımsız değildir. Trans-kafkasya, İran ve Assur din kültürünün yarattığı toplumsal yaşam anlayışı ve Hititlerin uyguladığı resmi din politikaları Urartu panteonuna önemli katkılar sağlamıştır.⁵¹³ Urartu devlet geleneği içinde din; sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-kültürel bir birleştirici işlev üstlenmiştir. Hemen hemen her kentin bir yerel tanrısı ve kültü bulunmaktadır. yerel tanrılar en tepede devlet merkezinin benimsediği ve Kral tarafından baş rahiplik yapılan büyük tanrılara bağlıdır. Yapılan araştırmalar sonucunda bütün Urartu ülkesinde adına adaklar adanmış 63 Tanrı, 16 Tanrıça tespit edilmiştir.⁵¹⁴

Devlet kültürünün ayrılmaz parçası olan din örgütlenmesi içinde Kral, panteonun baş Tanrısı olan “Haldi”nin “GAL.HALDİ (Başrahibi?)”sidir.⁵¹⁵ Genel olarak tapınakların ortak bir adı bulunmaz. Elde edilen kayıtlarda genel olarak tapınaklara “SU-Sİ” adı verildiği görülmektedir.⁵¹⁶ Tapınaklar DEİŞE (Açık Hava ?), ARNİE (Sunak?), NİRİBLE (?) olarak üç türe ayrılır.⁵¹⁷

---

⁵¹² Tarhan (a), A.g.m. s:288

⁵¹³ Baştürk, A.g.t. s: 28

⁵¹⁴ Baştürk, A.t. s: 37-38

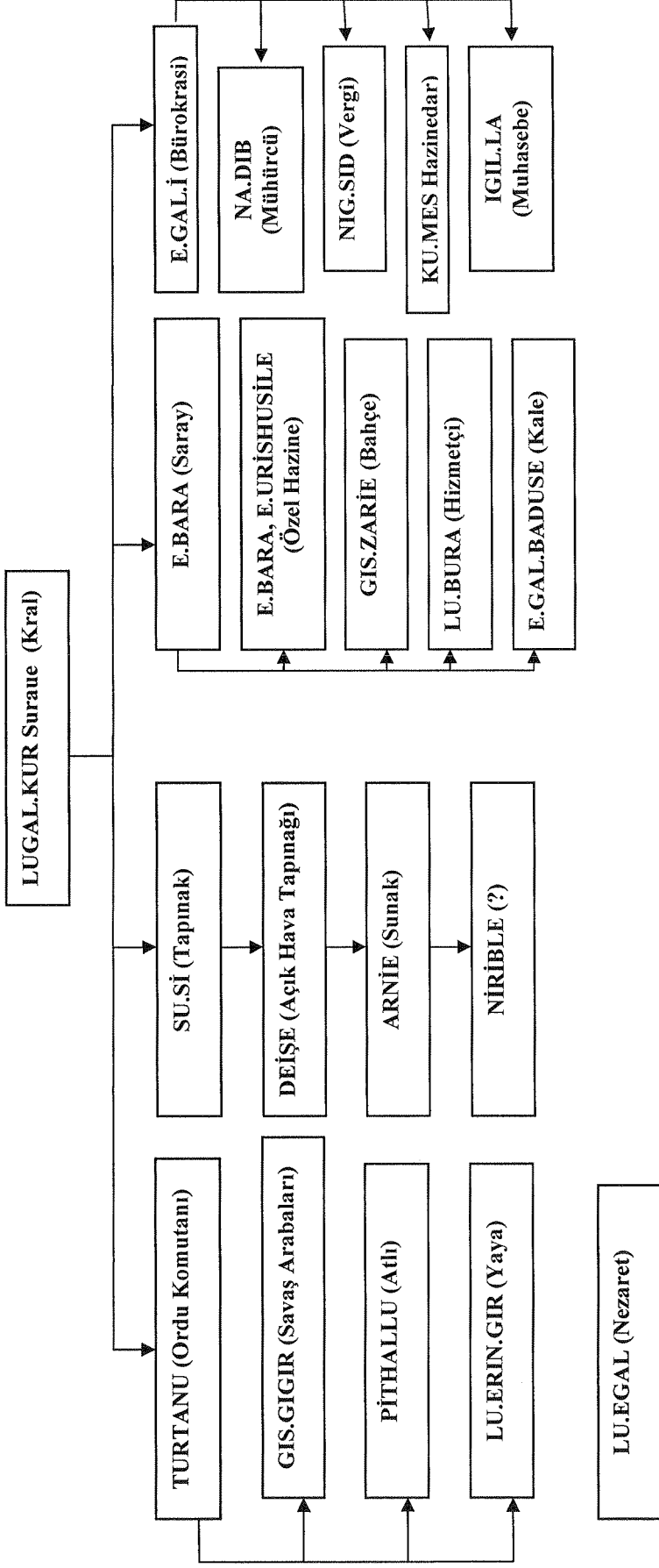
⁵¹⁵ Smith, Adam T.(a), “*The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A study of Political Architectonics*”, American Journal of Archaeology Vol:103, No:1, January 1999, s:68-70

⁵¹⁶ Varol, A.g.t. s: 106

⁵¹⁷ Baştürk, A.t. s: 40 ve Karşılaştırınız Meher Kapı Yazıtları, UKN I.1, UKN II.371

Şekil 11: Urartu Merkez Bürokrasi

(Kaynak: Zimansky (a), A.g.e. s: 85 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Urartu sivil bürokrasisinin taşra uzantıları ele alındığında Şekil 12’de görülen sade bir örgütlenme biçimi içinde “Eyalet” ve “Bölge”ye dayalı iki başlı idari sistemin kurulduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁸ İspuini ve ardılı olan Menua döneminde yapılandırılan taşra örgütlenmesi içinde Eyalet veya Bölge ayrımı tıpkı Hititlerde görülen stratejik önem, üretim biçimi ve coğrafya yapısına bağlı olarak şekillendirilmiştir. Eyalet Yönetimleri (NAM.MES) Urartu taşra sisteminin en büyük birimidir ve Assur devlet geleneğinin derin izlerini taşımaktadır.

Eyaletlerin başında doğrudan kral tarafından atanan EN.AM (Efendi-Vali)’lar bulunmaktadır. Kraliyet ailesinden olan kişilerin de EN.AM olarak görev yapmaları muhtemeldir. Kraliyet ailesinden olan kişilerin eyaletlere gönderilmesi pratikte başkent otoritesinin taşrada güçlendirilmesini sağlayarak, böylece başkent otoritesini rahatlatmak olduğu kanısı yaygındır.⁵¹⁹

Eyaletlerin belirlenmesinde veya EN.AM atamalarında sürekli uygulanan bir kriterle rastlanılmamıştır. Bununla birlikte eyaletlerin başkente uzak alanlarda veya Urartu kralları tarafından bizzat kurulan kent ve yörelerinde kuruldukları belirlenmiştir. Yapılan araştırmalarda başkente doğrudan bağlı olan Urartu toprakları içinde bulunan eyalet sayısının 6, vasal krallıklar üzerine kurulan eyalet sayısının ise 9 olduğu tespit edilmiştir.* Eyaletlerin alt birimi olarak görülen bölgeler ise “KUR”** olarak tanımlanmaktadır. Eyalet sayılarında olduğu gibi bölgeler konusunda da kesin bir idari bölümlenmeye ve bunların nereleri olduğuna dair bir işarete henüz rastlanılmamıştır. Eyalet ve bölgeler konusundaki belirsizliğin temel nedeni elde edilen buluntular ve transkripsiyonlarda yerleşim alanlarından kent olarak bahsedilmesi ve isim isim verilmesidir. Buradan yola çıkarak Krallık döneminde kurulan kentlerin sırasıyla Ulhu, In Sangiburu, In Armarili, Vajaias, Ajadi, Arzaskun, Tuşpa, Sardunhili, Sardi, Silia, Adia, Sinviardi, Ara, Arubaini, Aia oldukları belirlenmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁸ Tarhan (a), A.m. s:291

⁵¹⁹ Zimansky, Paul (b), “*Urartian Geography and Sargon’s Eighth Campaign*” *Journal of Eastern Studies*, Vol:49, No:1, January 1990, s:7-8

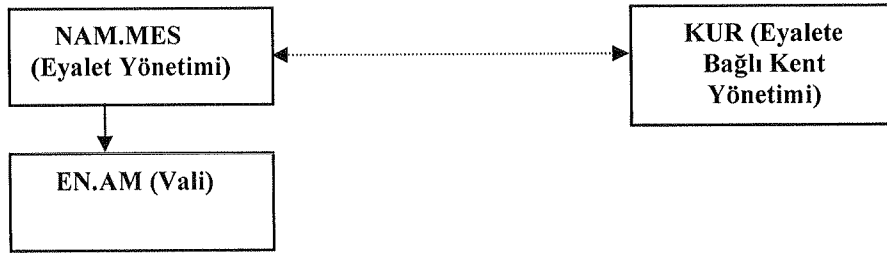
* Eyalet sayılarının ve dağılımları konusunda ortak bir fikir birliğine henüz ulaşamamıştır

** Zimansky (a), A.g.e. s:44 ve 93’de “KUR” tanımı Hititlerden kalan yönetim birimini ifade etmektedir. Assur kaynaklarında Urartu bölgelerinden “ALU” olarak bahsedilmektedir.

⁵²⁰ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s:45

Coğrafi uzaklık ve etnik unsura göre oluşturulan eyalet ve bölge yönetimleri vasal krallıklar üzerinde uygulanan yapılardır. Yukarı Zap ve Van Gölü'nün kuzeyinde Kumeni-li; Urmiye Gölü civarında yer alan Mana ve Barsua; Başkale-Yüksekova-Kelisin üçgeni arasında bulunan Musasır, Erikuani; Güney Azerbaycan'a doğru Diavehi, Sebeteria, Huzara, Supaini, Hate ve Viterciki; Mezopotamya'nın kuzey bölgelerinde bulunan Tanrivani ve Viteruki krallıkları mevcut sınırları dahilinde eyalet ve bölge örgütleri olarak oluşturulmuşlardır.⁵²¹ Urartu merkezi otoritesi bazen bağlı krallıklara EN.NAM göndermiş; bazen de yerel kralları EN.AM olarak görevlendirebilmiştir.*

Şekil 12. Urartu Taşra Bürokrasisi

(Kaynak: Zimansky (b), A.g.e. s:7-8 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

İç Batı Anadolu'da kurulan ve tarihsel zaman dizini içinde Urartularla çağdaş olan Frigya, Anadolu'nun en eski yollarının kavşak noktasında kurulmuştur. Doğu-batı yönünde Ege ile Doğu Anadolu'yu; Suriye ve Mezopotamya'yı bağlayan ana ticaret yolları Frig ülkesi içinden geçmektedir.⁵²² Kökenleri konusunda düşülen ihtilaf, devlet kültürü ve yönetsel yapılanması hakkında da sürüp gitmektedir. Dolayısıyla Frigya tarihi konusu tam olarak bilinmez. Aslen göçebe olan, ona yakın büyük kabileye dayanan Friglerin nasıl güçlü bir siyasal örgüt kurabildikleri konusunda açıklama gerektiren pek çok sorunla karşılaşmaktadır.⁵²³

Frig tarihiyle ilgili yaşanan bilinmeyenler yalnızca kökenleri ve göçebelikleriyle kalmaz. M.Ö. 1200'lerde Hititlerin sonunu hazırlayan Kaska ve Muski ülkelerinin

⁵²¹ Çilingiroğlu (a), A.e. s:45,49,51,60,62,65 ve 67

* Bu noktada izlenen standart bir devlet politikası ya da hükümet tasarrufu bulunmamaktadır.

⁵²² Sevin (c), A.g.m. s:248

⁵²³ Sevin (c), A.m. s:253

başını çektiği yağma saldırıları denklemin öteki bilinmeyenini oluşturmaktadır. Hititleri yıkan saldırılar, bir anda Anadolu üzerine başlayan ikinci büyük göçün yarattığı kaos ortamında Frig tarihi belirlemiştir. Frig uygarlığı üzerine yaşanan bir başka bilinmeyen ortaya koydukları yazı sistemiyle ilgilidir. Friglerin yayılım alanı olarak kabul edilen İç Batı Anadolu batının doğusunda Luwi dilinde Hitit hiyeroglifleri kullanılmaktadır. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından 5. yüzyıla değin geçen süreden kalma hattın batı bölümünde çok kısa ve az sayıdaki Yunanca'ya benzer bir alfabeyle yazılmış olan Frigce yazıtlara rastlanılmıştır. Çoğu Midas kentinde bulunan Frig yazıtlarının okunması ve anlaşılması da oldukça güçtür.⁵²⁴ Ele geçen buluntularda belirtilen ifadeler aynı sözcük ve sözcük grubunun yinelenmesinden dolayı anlaşılmamaktadır. Üstelik Frig alfabesinin kökeni konusunda da görüş birliği bulunmaz.⁵²⁵ Bazı araştırmacılar Frig alfabesinin Yunancadan, bazıları da aynı semitik kaynaktan ortaya çıktığı fakat farklı evrim süreçleri yaşadıklarını ileri sürmektedirler.

Frig kültürüyle ilgili bilinmeyen denklemin son parçasını ise M.Ö. 8. yüzyılın başından M.Ö. 7. yüzyılın sonuna kadar geçen iki yüzyıllık süreç içinde sürekli göçebe saldırılarına maruz kalmaları ve Kimmer saldırılarının en yıkıcı etkisine uğramaları oluşturmaktadır.⁵²⁶ Ülkenin iki büyük merkezi olan Gordion ve Midas ağır Kimmer saldırılarıyla yakılıp yıkılmıştır. Frig-Kimmer savaşıyla ilgili yazılı herhangi bir belgenin bulunmaması söz konusu kentlerin nedenli ağır tahribat aldığını ve halkın eşyalarını bile almadan kentleri terk ettiğini göstermektedir.* Frig Kralı Midas'ın intihar ettiği veya öldürüldüğü düşünülmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere Frig Devleti ve bürokratik yapısı hakkında doğrudan açıklayıcı ve kesin kaynaklara ulaşılamamıştır. Bununla birlikte madencilik ve kerestecilik başta olmak üzere ticaret ve zanaatçılıkta son derece ilerlemiş olmaları, özgün bir din ve tanrı panteonunu yarattıkları göz önüne alınarak; Assur, İyon ve Lidya kaynaklarından elde edilen ve geç dönem Frig kültürünün

⁵²⁴ Sevin (c), A.g.m. s:264

⁵²⁵ Young, Rodney, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet" Hesperia, Vol:2, April-June 1969, s:252-253

⁵²⁶ Muscarella, O. White (a), "The Iran Age Background to the Formation of the Phrygian State", Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Vol:a, 1995, s:91-95

* Kimmer saldırılarının yıkıcı etkileri hakkında bakınız. Burn, A. Robert, Persia and the Greeks St. Martin's Pres, USA, 1962, s:31

yöredeki diğer uygarlıklar üzerindeki etkilerden yola çıkarak devlet ve bürokratik yapı kurgulaması yapmak mümkündür.*

Buna göre Frig devletinin başında bulunan Kral (LAVALTAEI VANAKTEI veya MİDAİ LAVALTA) olarak tanımlanmaktadır.** Bu unvanın anlamı hakkında bilgi yoktur. Üstelik Midas'ın dışında başka Frig kralları tarafından kullanıldığına da rastlanmıştır. Midas'ın taşıdığı unvanın yanında bir başka kraliyet amblemi bulunmuştur. MIGASGRAB olarak okunan bu amblemin Kral Naibi olduğu düşünülmektedir.⁵²⁷ Kraldan sonra hiyerarşide ikinci sırada tapınak ve din adamları gelir. DUENOS adına verilen din örgütünün aynı zamanda bürokrasinin önemli bir unsuru olduğu bilinmektedir. Ticaret yargılama hukuk düzeni kurma gibi görevler bu örgütün yetkisi alanına girer.⁵²⁸

Frig merkezi yönetim yapılanmasına dair yukarıda belirtilen örgütlerin dışında ayrıntılı bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durumun iki nedeni bulunmaktadır. İlki yukarıda da söz edildiği gibi mevcut kaynakların yetersiz oluşu veya kesin verilerin henüz gün ışığına çıkarılmamasıdır. İkincisi Friglerin olgun bir devlet yapısına kavuşmadan yıkılmasıdır. Göçebe ve konfederatif beyliklerden oluşan Frig Krallığında merkezi otorite olgunluk dönemine girmeden, Kimmer saldırılarına maruz kalmıştır.

Yerel yönetim veya taşra örgütlenmesi konusunda da benzer bir durum söz konusudur. Gordion, Midas, Doskleion, Dorylaion, Pessinus, Kotieion ve Aizonoi gibi yerleşim alanlarına sahip olan Friglerin güçlü bir taşra otoritesi oluştukları düşünülmektedir. Buna karşın söz konusu kentlerde yapılan kazılarda da Frig yönetim yapısını betimleyen ifadeler rastlanılmamıştır.

Frig yönetim kültürünün örgütsel yapısına ilişkin belirsizlikler Lidya Uygarlığı söz konusu olduğuna görülmez. Batı Anadolu'da M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren Friglerle birlikte ortaya çıkan Lidyalılar bu konuda çağdaşlarından daha şanslı bir durumdadır. Nitekim Frigler devam eden Anadolu Göçleri'nin yıkıcı etkileriyle mücadele ederken

---

* Söz konusu kurgulamanın içeriği ve derinliği arkeolojik araştırmalardan yola çıkılarak ortaya atılmaktadır.

** Young, A.g.m. s:273'de Kral Midas anıtında kendisinin adından sonra böyle bir unvanın kullanıldığına işaret etmektedir.

⁵²⁷ Young, A..m. s:273

⁵²⁸ Conway, Seymour, "The Duenos Inscription", American Journal of Philology, Vol:10 No:4 1889, s:449

Lidya büyük bir avantaj yakalayarak söz konusu sorunlardan etkilenmemiştir. Lidya'nın Friglerin aksine Anadolu'ya daha sonra girmeleri, Ege kıyılarının İyon göçleriyle doldurulması ve gelecekte ülkeyi oluşturulacak üç ayrı sülalenin baskın diğer Lidya kabileleri arasında daha baskın bu karakterde bulunması Lidya devletinin olgunluk çağına ulaşmasında yardımcı olmuştur. Üstelik Friglerin doğulu ve kuzeyli göçebe kavimlerinden baş edip dikkatini batıya verememesi de bürokratik yapılanmayı kurabilmenin bir başka etmenidir.

Hiç kuşkusuz Hitit, Urartu ve Friglerde olduğu üzere Lidyalılar'ın da devlet örgütünü yaratmaları belirli bir alt yapının oluşmasından sonradır. Lidya'yı oluşturan üç büyük sülale arasında iktidar ve nüfuz çekişmeleri yaklaşık 500 yıllık Arkaik Döneme damgasını vurmuştur. Bu dönem içinde Lidya bürokrasisinin oluşturulduğu söylenemez. Köy, ekonominin temel birimi olarak görülmüş ve kendini yeterli yerleşmeler olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Köy topluluklarında her ailenin reisinin bir araya gelmesiyle oluşan bir köy meclisi "demos" yönetimi kurulmuştur. Köyler kan bağıyla aristokratlara bağlanmış, klan ya da soylu aile mülkiyet sahibi olarak betimlenmiştir.⁵²⁹ Aynı dönem içinde üç soylu klan arasından en güçlü olanı (örneğin Heraklid'ler) kralı belirleme hakkını da elinde tutmuştur. Kral egemen klanın içinden (muhtemelen de sülalenin reisi olan) seçilmiş; iktidarda bulunduğu sürece yönetimi elinde tutmuştur. Arkaik Dönem Lidya sosyo-ekonomik ve politik yapısı feodalitenin öncüllerinden birini oluşturmaktadır. Konfederatif, dağınık ve genellikle kırsal kesime yayılmış, tarım toplumu olması ve klanlar arası dengeye dayalı bir siyasal birlik özelliği taşıması durumu Mermnad sülalesinin tahta geçmesiyle dönüşüme uğramıştır.

Lidyanın merkezi otoriteyi bir noktada toplayarak güçlendirmesi ve hemen sonrasında bürokratik bir yapılanma oluşturması çabası iki temel etkenden beslenmektedir. Bunlardan ilki ana ticaret yolları (özellikle de Kral yolu) üzerinde bulunmasıdır. Ticaretin giderek gelişmesi Lidya ekonomisinin dinamiklerini değiştirmiş. Tarım kültürü yerini İyon ticaret kültürüne bırakmıştır.

---

⁵²⁹ Balcer, A.g.e. s: 46-47

İkinci etken komşularının durumudur. İyonların merkezi bir birlik sağlamaktan uzak kent devletleri halinde varlıklarını sürdürmesi, batı sınırlarında güçlü bir iradenin ortaya çıkmasını engellemiştir. Benzer durum doğu komşuları olan Frigler için de geçerlidir. Göçebe veya yarı-göçebe yaşam süren Friglerin bölgelerine tam anlamıyla hakim olamaması, Kimmer istilalarıyla boğuşmak durumunda kalması Lidya devlet kültürünün rahatça gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Krallık Dönemi'nde devlet yapılanması olgunluk seviyesine ulaştığında büyük oranda İyon ve Yunan kültüründen esinlenen bir örgüt modelinin kurulduğu gözlenmektedir. Sosyo-ekonomik yapı ticaret ve imalat sanayisine dayalı olarak geliştiğinden doğuda ki komşularında görülen, tarım karakterli yönetsel kültüre dayalı bir sistem üzerine yükselen devlet yapısı gelişmemiştir. Devletin bürokratik yapısı da buna paralel olarak meslek ve statüye göre belirlenmiş olan dokuz katmanlı sosyal tabakalaşma ekseninde şekillenmiştir.

Buna göre bürokrasi askeri ve sivil olmak üzere iki unsura ayrılmıştır. Askeri bürokrasinin yapısal görünümü hakkında tatmin edici bilgilere rastlanılmamıştır. Bunun sebebi devletin krallık sürecinde de üç büyük klanın aristokratik gücüne dayanmasıdır.⁵³⁰ Lidya ordusu içinde merkeze bağlı olan birlikler Kral sülalesinin üyelerinden oluşmuş, savaşlarda diğer klanlar ve bağlı vasallıkların yerel unsurları katılmıştır. Bununla birlikte kraliyet otoritesine bağlı askeri birliklerin niteliği ve sayıları hakkında bilgi edinilebilmiştir. Merkezdeki askeri birliklerin genel adı PILUM'dur.⁵³¹ Atlı veya yaya olarak ikiye ayrılan merkez orduları QALMLUS (Atlı), KUWAMAU-S (Yaya)'dan oluşmaktadır.⁵³² Ayrıca sivil halktan savaş zamanında yedek birlikler (PLATEA) kurulduğu da belirlenmiştir.

Şekil 13'te de gösterildiği gibi sivil bürokrasinin yapısal görünümü daha profesyonel ve kurumsal bir örgüt biçimi göstermektedir. Bürokrasinin en başında aynı zamanda devletin de sahibi olan "QLDANS (Kral)" bulunur. Kral aynı zamanda GEROUSIA (Devlet Meclisi)'nin de başıdır.⁵³³ Arkaik Dönem'de DEMOS olarak

⁵³⁰ Hanfmann (b), A.g.m. s:84

⁵³¹ How, A.g.m. s:119

⁵³² Jonekees, John H. "A Lydian Gloss and Some Names" The Journal of Hellenic Studies, Vol:55 Pant:1 1935, s:80-81

⁵³³ Hanfmann, George (c), Letters From Sardis, President and Fellows of Harvard Collage Pres, 1972, USA, s: 302

beliren konfederal yapı Krallık Döneminde İyon kültüründen etkilenilerek GEROUSIA'ya dönüşmüştür. Söz konusu meclis aristokratlardan ve devletin asli unsuru olan öteki klanların seçilmişlerinden meydana gelen bir tür karar alma meclisi durumundadır.⁵³⁴ GEROUSIA, içinde SYMPHORIA, TOBAS BOULES ve AEIPTERON olmak üzere üç farklı meclisi barındıran oldukça geniş bir örgüttür. SYMPHORIA, Kraliyet bürokratlarının toplandıkları ve bürokrasiyle ilgili üst düzey karar aldıkları bir yapıdır.

TOBAS BOULES, Lidya'yı oluşturan klanların oluşturdukları meclisi ifade eder. AEIPTERON ise Yağ Meclisi sıfatı altında tüccar ve esnaflardan oluşan ekonomik elitlerin, ekonomik alanda verilecek kararların görüşüldüğü bir meclistir. Söz konusu meclisin bir çeşit borsa görevi üstlendiği ve ülke içinde malların fiyatlandırıldığı bir işlev daha üstlendiği düşünülmektedir.

Meclisin hemen ardından hiyerarşi sırayı "PARASTADES" (Tapınak) alır. Lidya yönetim yapısı içinde PARASTADES'lerin Hitit ve Urartularda olduğu kadar siyasi bir etkinliği bulunmamaktaysa da farklı bir misyon üstlenmişlerdir. Bu misyon, kısaca ticaretin yönetilmesi ve yönlendirilmesidir. KAVES (Rahip)'lerin tapınak içinde KAPELOİN ve AGORIAION adı verilen alt örgütler içinde faaliyet gösterdikleri belirlenmiştir.⁵³⁵ Tapınaklar bu yapılarıyla giderek artan bir şekilde özel mülkleri bulunan, toplam sermaye ve buna bağlı olarak sosyo-ekonomik gücü giderek artan önemli bir kurum olarak belirmiştir.⁵³⁶

Bürokrasi içinde faaliyet gösteren diğer yapılanmalar ise sırasıyla TIMIOCH ve EUTHYNOS'dur.⁵³⁷ TIMIOCH'un kral tarafından doğrudan atanan Naib veya baş vezir (?) rütbesinde üst düzey kamu görevlilerinin faaliyet gösterdiği bir bürokratik kurum olduğu düşünülmektedir. EUTHYNOS ise "Kamu Denetçisi-(Müfettiş) olmalıdır.

Ayrıca bürokrasi içinde İNSİTU olarak betimlenen Altın ve benzeri değerli madenlerin çıkarılmasını sağlayan bir bürokratik örgütün merkez bürokrasisi içinde yer

---

⁵³⁴ Hanfmann (b), A.g.m. s:86

⁵³⁵ Hanfmann (b), A.m. s:80-81

⁵³⁶ Aktüre (a), A.g.e. s:194

⁵³⁷ Balcer, A.g.e. s:306-307

aldığı⁵³⁸ ve Helenistik Döneme doğru bu örgütün NEOKOROS (Finans Kurumu veya Maliye) haline dönüştüğü düşünülmektedir.⁵³⁹

Lidya bürokrasisi içinde bilindik anlamda bir saray örgütü bulunmaz. Saray örgütü Kralın yakın mahiyetinden ve ailesinden oluşan içsel bir yapıdır. Dolayısıyla Saraya ait bir bürokratik yapıdan söz eden kayıta rastlanılmamıştır.

Krallık Dönemi Lidya yönetsel yapılanması içinde merkezi otoritenin bürokratik bir kurumsallaşma içinde gelişmesine karşın taşra örgütlenmesinde belirgin bir yapılanmaya rastlanılmamıştır. Bunun sebebi devletin sınırlarının Hitit veya Urartularda olduğu kadar geniş bir alanı kapsamaması ve yerel unsurların merkezle olan ilişkilerinde konfederatif anlayışı sürdürmeleridir. İyon ve Yunan kültüründen yoğun olarak etkilenen Lidya devlet kültürünün, sosyo-ekonomik tabanda ticaret ve imalat sanayisine dayanması, Arkaik Dönemin beş yüzyıl sürmesi ve bunlara bağlı olarak devletin doğulu bir anlayış ekseninde kamusal hizmetleri yerine getirmekle yükümlü bir yapıdan ibaret olmaması düşünüldüğünde, güçlü bir taşra yapılanmasının gelişmemesi akla yatkın gelmektedir.

Dolayısıyla Lidya taşra bürokrasisi PHYLAİ adı verilen etnik birimlere ayrılan ve her kentin başında kendisinin belirlediği bir TYRAN (Tiran)'nin bulunduğu bir yönetsel kültür çerçevesinde belirsizleşmiştir. Başkente bağlı bütün kentlerde “bırakınız yapınlar (laissez-faire)”cı bir demos-create alanı oluşmuştur.⁵⁴⁰

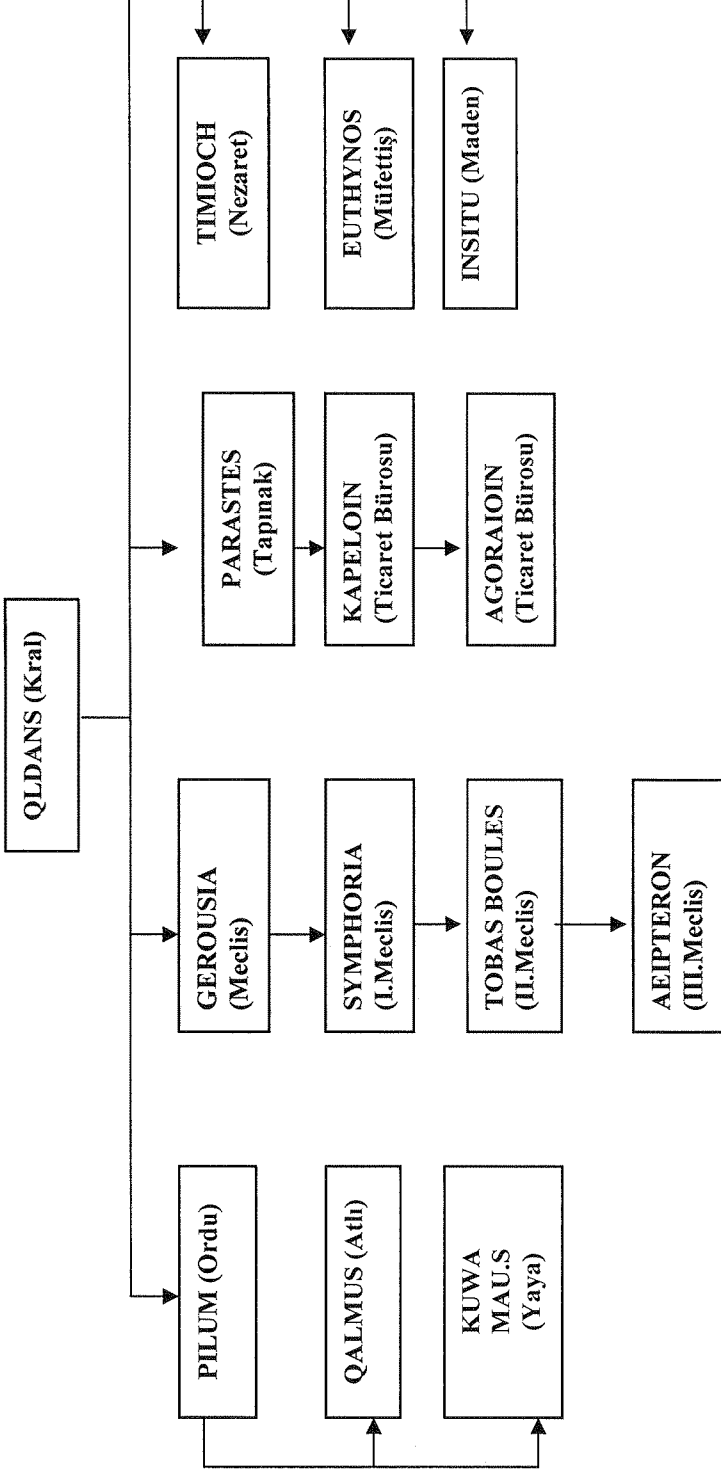
---

⁵³⁸ Ramage, Andrew, “*Lydian Excavation Sectors*”, Sardis From Prehistory To Roman Times
Goldstein, Sidney (Editors:G.M.A. Hanfmann And W.E. Mierse), Harvard University Press
Mierse, William, USA, 1983, s:37

⁵³⁹ Hanfmann, George, “*Hellenistic Period*” Sardis from Prehistory to Roman Times
Robert, Lois (Editors:G.M.A. Hanfmann and W.E. Mierse), Harvard University
Mierse, William Press, USA, 1983, s:129

⁵⁴⁰ Hanfmann (b), A.g.m. s:87

Şekil 13: Lidya Merkezi Bürokrasisi

(Kaynak: Hanfmann (b), A.g.e. s: 80 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır.)

Anadolu'nun en batısında bulunan İyon uygarlığının devlet kültürü ve bürokratik görünümüne gelince, başlı başına özgün ve farklı bir yapılanmanın şekillendiği belirlenmiştir. Söz konusu özgünlük Yunan kültürünün Anadolu'da yarattığı derin etkilerdir ve bütünüyle bu kültürün devlet geleneğinin hakim unsur olarak ortaya çıkmasıdır. Buna göre İyonya'da devlet, anlamını öncelikle "polis" yaşamında bulmuştur. Ilıman Ege ikliminin ve verimli coğrafyanın getirdiği zenginliklerin gündelik yaşama yansımaları, ekonomik refah ve özgür düşünce kalıplarının yaratılmasını sağlamıştır. Bölgenin Anadolu'nun diğer yörelerinden uzak ve kopuk oluşu, polis kültürünü doğulu etkilerden uzak tutmuş, tam anlamıyla saf kalmasını sağlayarak özgünlüğünü korumuştur. Ne var ki bu özgünlük aynı zamanda İyon yaşam kültürünün gelişmesiyle bir takım dezavantajları da beraberinde getirmektedir. M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına kadar İyon polisleri "atsy" olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵⁴¹

Tarımsal üretim düzeninin hakim olduğu, kendine yeterli alt kültür olan "Atsy Dönemi"nde İyon polislerinde yönetsel kültür üç temel sosyal sınıfı üzerinde yükselmiştir. İlk sınıf olan "EUPATRİD"ler asty içinde yer alan mecliste karar alma hakkına sahip, hayvanı ve toprağı olan soylulardır. Soyluluk babadan oğla geçen aristokratik bir görünüm arz etmekte, aynı zamanda köyün şefi olan "BOULE"yi belirleme hakkını elinde tutmaktadır. İkinci sosyal sınıf olan GEOMOR'lar ise küçük toprak sahipleridir. Toplumsal hiyerarşinin en alt basamağındaysa DEMİURGOS'lar yani imalat sanayicileri ve madenciler yer almıştır.*

Sosyal sınıf içinde yer alamayan, ancak üretimde önemli ölçüde emek gücünü katan "METOKİOS"lar (özgür ama vatandaşlık hakkından yoksun yabancılar) asty yaşamının diğer unsurunu oluşturmaktadırlar.

Bütün Ege'de M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında asty'ler, polislere dönüşecek şekilde kurumsal ve işlevsel kuruluşunu tamamlama sürecine girdiler. Özellikle toplumsal tabakanın en alt basamağında yer alan DEMİURGİOS'lar lonca tipi örgütlenme biçimiyle asty'lerin polis'e dönüşmesinde önemli katkılarda bulundular.⁵⁴²

⁵⁴¹ Grote, George, *History of Greece: From the Time Of Solon to 403 BC*, Routledge Pres, UK, 2000, s: 2-6

* Thomson (b), A.g.e. s:92-93 Yunanistan'da beliren ilk asty sosyal sınıf tabakalaşması İyon göçünün Batı Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte kurulan yerleşmelerin tamamında görülmektedir.

⁵⁴² Hunt, David W.S., "Feodal Survivals in Ionia", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol:67, 1947, s:72-75

Polisin ortaya çıkması hem mekansal hem de örgütsel olarak İyon yönetim kültüründe ciddi bir büyümeyi gündeme getirmiştir. Kuruluş evresinde polisler etnik temele dayalı kabilelerin (GENOS) ve etrafını sarmalayan köylerin (KOME) birleşmesiyle kendisini göstermiştir.⁵⁴³ Mekansal açıdan genişleyen polislerin merkezi ticaretin yapıldığı ve yönetsel iktidarın oluşturulduğu alanlar haline dönüşmüştür. Arkaik dönem İyon kentlerinde iktidarın merkezi PRYTANIS (Kral) ve GEROUSIA (Yaşlılar Meclisi)'dir.⁵⁴⁴

Polis Dönemi'nde İyon yönetim kültürü EUTOPATRİD ve DEMİURGOS'ların nüfusunun baskın olduğu görünüm özelliği arz etmektedir. Kral (PRYTANIS) TYRAN unvanı altında halen Polis'in sahibi ve en üst düzey yöneticisidir.⁵⁴⁵ Kendine ait toprakları (Temenos) bulunmakta ve bu topraklar üzerinde doğrudan yetkisini kullanabilmektedir.* Kral faaliyetlerini kendisine ait askerlerce korunan Saray (PRYTANEION)'dan yürütmektedir. Saray aynı zamanda kamusal bir örgüt olarak faaliyet gösterir.⁵⁴⁶ Saray ARKHEION (Alt yapı Hizmetleri Örgütü) ve BOULEUTERION (Meclis Binası)'a çok yakın olacak şekilde kent merkezinde yer alır. Polislerin Akropolise dönüşmesi sürecinde PRYTANEION, bütün kamu kurumlarının ortak anlamını ifade edecek biçimde etrafı surlarla çevrili kale kent biçimine dönüşmüştür.⁵⁴⁷

Kralın kendi toprakları dışında kalan bütün Polis yönetimine ait yetkileri BOULEUTERİON (Arkhon Meclisi-Senato) tarafından yerine getirilmektedir.⁵⁴⁸ BOULEUTERİON, İyonların sömürge ve Pers istilasına karşı oluşturdukları konfederal dönemde SENATE haline dönüşmüş; Yunan, Makedon ve Roma devletlerinde aynı isimle faaliyet göstermiştir.**

⁵⁴³ Aktüre (a), A.g.e. s:204 ve Ehrenberg, A.g.m. s:148

⁵⁴⁴ Strang, Jonathan, "The City of Dionysos: A Social and Historical Study of the Ionian City of Teos", Yayınlanmamış Doktora Tezi, The State University of New York, USA, 2007 s: 124

⁵⁴⁵ Strang, A.t. s: 97

* Thomson (b), A.g.e. s:84, Temosların kentten bağırarak kadar uzakta (ortalama 1-2,5 km) olması esastır.

⁵⁴⁶ Thomson (b), A.e.. s:92-93

⁵⁴⁷ Wycherley, R. Edward (a), "Priene and Modern Planning", George Rome, Vol:14,40, January 1945, s:15-16

⁵⁴⁸ Thomson (b), A.g.e. s:94 ve Aktüre (a), A.g.e. s:204

** Ayrıntılı bilgi için bakınız. Caspari, M.O. Bill, "The Ionian Confederacy" The Journal of Hellenic Studies, Vol:35, 1915, s:177-180

Kent Meclisi aynı zamanda İyon kent-devletlerinde bürokrasinin bağlı olduğu önemli bir kurumdur. Meclislerin kralın yetkisini sınırlaması ve bürokratik örgütlenmeyi kendisine bağlayarak oluşturması İyon polislerinde farklı bir sürece dayanmaktadır. Miletos, Priene, Smyrna ve Ephesos gibi zengin ve daha kalabalık nüfusu olan Polis'lerde HYPEKOOİ olarak adlandırılan bürokratik mekanizma daha organizasyoneldir.⁵⁴⁹ Altmışa yakın İyon polisinin (ANONYMOİ) Batı Anadolu'da hüküm sürdüğü göz önüne alındığında öne çıkan ve yukarıda belirtilen Polislere ek olarak diğer sekiz büyük polislerde görülen bürokratik örgütlenmenin değerlendirilmesi, konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Nitekim sosyo-ekonomik ve politik açıdan öne çıkan on iki İyon polisinin bürokratik yapısı askeri ve sivil olmak üzere ikiye ayrılır. Askeri bürokrasi POLEMARKIA olarak, doğrudan Meclis tarafından seçilen bir baş komutanın önderliğinde yapılanmıştır.⁵⁵⁰ Başında STRATEGOS'un bulunduğu askeri yapı Atlı ve yay olarak kara birlikleri (PLATAEA) ve deniz filosu (STEKPLAUS) olmak üzere iki temel unsurdan meydana gelmiştir.⁵⁵¹

Polis Dönemi İyon sivil bürokrasisinin yapısal görünümü sosyo-ekonomik sistemin ekseninde şekillenmiştir. Ticaret, imalat sanayi ve madencilik devletin aynı zamanda kamusal hizmet olarak değerlendirilir. Bu bağlamda AGORA hem ekonomik etkinliğin yapıldığı alan; hem de kamusal hizmetlerin yürütüldüğü örgütsel mekan olarak görülür.⁵⁵² AGORA'nın düzenli şekilde işlenmesi ve güvenliği Saray güvenliği kadar önemlidir. AGORA'nın kamusal mekanı içinde BOULETERION ve TIMOUCHOI en önemli iki kurumsal yapıdır.⁵⁵³ TIMOUCHOI Polis'in kamu bürokrasisinin temel kurumudur. TIMOUCHI, meclis tarafından atanan en üst görevlisi olup, bütün memurlarında başı olarak kabul edilir.⁵⁵⁴ Meclis tarafından alınan kararların halka duyurulması, kararların uygulanması, AGORA'nın denetlenmesi gibi oldukça

⁵⁴⁹ Thomson (b), A.g.m s:119-122

⁵⁵⁰ Thomson (b), A.g.m. s:121, Pers istilası döneminde başkomutana STRAGEOS denilmeye başlanmıştır.

⁵⁵¹ Hour, A.g.m.. s:120-124; Kara ve Deniz birliklerinin tam adı ve unvanları arkaik dönemde açık değildir.

⁵⁵² Wycherley, R. Edward (b), "The Lonion Agora" The Journal of Hellenic Studies, Vol:62, 1942, s:25-26

⁵⁵³ Strang, A.g.t. s: 99

⁵⁵⁴ Thomson (b), A.g.e. s:94 ve Strang, A.t. s:100

geniş yetkileri elinde barındırır. TIMOUCHI, kendi içinde TAMIAI (Borç Veren Kurum), PHOINIKOGRAPHOS (Sekreteryâ)'dan meydana gelmektedir.⁵⁵⁵

Diğer kurumlar ise STADION (Stadyum), GYMNASION (Mediko Sosyal Tesis)⁵⁵⁶, OPHEKEON (İnfaz Örgütü)⁵⁵⁷, TEMPLEA (Tapınaklar)⁵⁵⁸'dir. İyon tapınak kültürü içinde gelişen din olgusu devlet dini olacak şekilde kenti oluşturan klanın panteonu üzerine kurulmuştur.⁵⁵⁹ İyon dinsel yapısı içinde tanrılar ortak olmakla birlikte her kentin özel bir tanrısı bulunur. TEMPLEA'ların tıpkı Lidyalılar'da olduğu üzere farklı bir özelliği bulunmaktadır. Bu özellik İyon tapınaklarının aynı zamanda PHAROİ (Vergi-?) ve PHERNOI (Banka/Banker)'dir. İyon tapınakları ve rahipleri hem din hizmetlerini yerine getirmiş, hem de ticari yaşamda gerekli olan kapitalin merkezi olmuşlardır.*

M.Ö. 850-550 arasında İyon polislerinin Anadolu'daki mevcut otorite boşluğundan yararlanarak kuzey ve güney Anadolu kıyılarında hızlı bir kolonizasyon sürecine girdikleri belirlenmiştir. Oldukça organize ve planlı olarak gidilen kolonizasyon sürecinde temel amaç polis'in sosyo-ekonomik açıdan büyümesi ve ticaret ihtiyaçlarının artmasıdır. Polis tarafından finanse edilen kolonileşme faaliyeti OIKISTE adı verilen rahipler eliyle yürütülmüştür.** OIKISTE'ler yaklaşık olarak 80-100 km uzaklıkta bulunan kolonilere liman ve sosyo-ekonomik üretim birimlerini kurmuşlar, koleninin tam anlamıyla yöreye hakim olmasıyla görevlerini TYRAN'lara devretmişleridir.⁵⁶⁰ TYRAN'lar BOULEUTERION tarafından atanan üst düzey kamu görevlisidir. Kolonilerin kurulması sürecinde Polis'ten gönderilen nüfus politikasının gereği olarak bazı aristokratların da TYRAN olarak görevlendirildiği de

⁵⁵⁵ Strang, A.t. s:101 ve 105

⁵⁵⁶ Thomson (b), A.g.e. s:79

⁵⁵⁷ Roden, Stite Von, "Money, Law And Exchange: Coinage in the Grek Polis" The Journal of Hellenic Studies, Vol:117, 1997, s:161

⁵⁵⁸ Strang, A.g.t. s: 107

⁵⁵⁹ Bates, W. Nerman, "Ionic Capitals in Asia Minor" Harvard Studies in Classical Philology, Vol:10 1899, s:29-30

* Aktüre (a), A.g.e. s:225-227'de özellikle Lidya egemenliğinin baskın bir nitelik kazandığı dönemde tapınaklar kuyumcuların ve fildişi zanaatkarlarının faaliyet gösterdiği alanlar haline geldiğini ileri sürer.

** Thomson (b), A.g.e. s:92'de DİKISTE'lerin PRYTANEION'dan yapıldıkları yanan bir ateşle kolonileri kurdukları ve bu ateşi koloni PRYTANEION'una koyduklarından söz eder. Bu durum önceden belirlenmiş kuralları olan ritüele göre yapıldığını ifade etmektedir.

⁵⁶⁰ Leaf, Walter, "The Commerce of Sinope", The Journal of Hellenic Studies, Vol:36, 1916, s:10-13

görülmektedir.⁵⁶¹ Üstelik TYRAN'lığın babadan oğla geçtiği durumlara da rastlanılmaktadır. TYRAN'ların görev ve yetkileri yörelerinde oluşturulan PRYTANEION tarafından sınırlandırılmıştır. Koloninin esasen Polis'e bağlı olduğu göz önüne alınırsa BOULETERION tipi bir meclisin kurulması söz konusu değildir. Bunun yerine kamusal örgüt olarak PRYTANEION'ların bünyesinde karar alma meclisinin oluşturulması tercih edilmiştir.

II. BÜROKRASİNİN İŞLEYİŞİ VE KAMU GÖREVLİLERİ YÖNÜNDE İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI

A. Bürokrasinin İşleyişi

Hitit devlet geleneği içinde bürokrasi, merkezi otoritenin gücünü ve etkinliğini ifade eden, kurumsal bir mekanizmadır. Belirli görevleri olan, uzmanlaşmış ve ayrıcalıklarla donatılmış örgüt modeli içinde bürokrasi, sosyal yaşamın tüm alanlarına etki edebilecek bir karakter göstermektedir. Bu bağlamda daha Eski Krallık Dönemi'nden itibaren Hitit devlet yapısının merkeziyetçi, denetleyici ve yönlendirici bir bürokratik kültür geliştirdiği ileri sürülebilir.

Bürokrasinin baskın yapısı, devlet vatandaş ilişkisinde kendisini ayrıcalıklı bir yere koyar. İstinasız bütün bürokratlar bu bağlamda halktan ayrışan, yaptıkları görevle bağlantılı olarak pek çok hak ve yetkiyle donatılmış özel kişilerdir.⁵⁶²

Hitit devletinin tarihsel süreci içinde kurgulanan bürokrasi kültürünün işleyişi ve burada görev yapan bürokratların sayı ve etkinliğine analitik bir bakış yapıldığında Eski Krallık Dönemi'nde örgütsel bir kamu görevliliğine rastlanılmaz. E-LUGAL (Saray) Hitit bürokrasisinin en temel unsurudur. E.LUGAL, TABARNA (Kral)'nın özel hayatı ve kişiliği ekseninde faaliyet göstermektedir. Bu durumun temel sebebi devletin henüz merkezi bir yapı içinde toplanamamasıdır. PANKU üyeleri BE.ELU olarak adlandırılan karar alma organı olarak Kral otoritesinin karşısında, denetleyici bir unsur şeklinde

⁵⁶¹ Baron, John, "The Sixth-Century Tyranny at Sames", The Classical Quarterly New Series, Vol:14 No:2, November 1964, s:211-213

⁵⁶² Alp (b), A.g.e. s: 90-92

yükselmektedir.⁵⁶³ Merkezi otorite PANKU'yu oluşturan diğer Hitit klanları arasında paylaşılmaktadır. Saray, eşitler arasında birinci olarak kabul edilen Kralın hem özel hayatı hem de fetih politikalarının düzenlendiği bir kurumsal yapıdır. Dolayısıyla Arkaik Dönem Hitit bürokrasisi kurumsallaşmamış; buna karşın bazı bürokratların atandığı ve görev yaptığı sınırlı bir örgüt olarak faaliyetini yürütmektedir.*

Sivil bürokrasi içinde görülen belirsiz yapılanma durumu din bürokrasisi için de geçerlidir. Arkaik Hitit Dönemi'nde din bürokrasisinin, geleneksel ve etnik nitelikli din kültürü içinde örgütlü bir yapıya kavuşmadığı ve Kralın otoritesi içinde DIN.GIR (tapınak) adıyla, özgün bir kurumsal evrim içinde bulunduğu tespit edilmiştir. Tapınaklar Rahiplerin geleneksel uygulamaları içinde faaliyetlerini yerine getirmektedirler. Tapınaklar için geçerli olan durum, saray örgütünde de yaşanmaktadır. Saray hizmetçilerinin Arkaik Dönem içinde buldukları örgütsel bir yapıya rastlanılmamıştır. Bütün saray görevlilerine "ALAKU (Hizmetinde Olan)" denilmiştir.⁵⁶⁴

Bu güne kadar yapılan kazılarda çıkarılan yaklaşık olarak kırk bin Hitit tabletinin içeriğine bakıldığında yarıdan fazlasının dinsel metinlerden oluştuğu gözlemlenmektedir.⁵⁶⁵ Elde edilen bu bilgilerden Hititlerin çok gelişmiş bir devlet dini kurdukları ileri sürülebilir. Din Hitit sosyal yaşamında toplum ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen önemli unsurlardan birisidir. Sosyal yaşamın sağlıklı bir düzen içinde tutulmasını, devlet otoritesinin sürekliliğini ve iktidarın meşruiyet kaynağını din kültürü sağlamaktadır. Hitit dini, her birinin kendine ait gelenekleri olan yerel kültürleri ile başkent Hattuşa'ya bağlı kralın devlet dininden meydana gelmektedir. Hitit dini öncelikle başkentte tanınan, saygı duyulan ve onlara tahsis edilmiş rahiplerle hizmet edilen tanrı ve tanrıçalar hiyerarşisinden oluşur. Hiyerarşinin daha alt basamaklarında ele geçirilen ülkelerin yerel panteonları bulunur. Hititlerin yerel dinleri olduğu gibi kabul etmeleri aslında pragmatik bir durumdur. Ele geçirilen ülkelerde otoritenin

⁵⁶³ Starr, Chester G., A History of the Ancient World, Oxford University Press, 1965, s: 100-104

* Arkaik Dönem Hitit bürokratik yapılanmasıyla ilgili tartışmalar halen devam etmektedir. Örneğin, Starr, A.e. s: 104'de PANKU'nun başlı başına bir örgüt olduğu Sarayın yalnızca kral kişiliğinde ve ona hizmet etmek amacıyla faaliyette bulunduğunu ileri sürer.

⁵⁶⁴ Günbattı (b), A.g.m. s:4

⁵⁶⁵ Arıkan, Yasemin, "A Study on Hitit Religios", Ankara Üniv. DTCF Dergisi, Yayın No:365 Cilt:38 Sayı:1-2 Ankara 1998, s:272

sağlanması için maddi ve manevi iktidar kaynaklarını harekete geçiren Hititler, yerel panteonları red etmek yerine ülkelerine taşıyarak, doğal bir bağlılık sağlaması ilke edinmişlerdir.⁵⁶⁶

M.Ö. 1339'da tahta II. Murşili'nin geçmesiyle birlikte Yeni Krallık Dönemi olgunluk sürecine ulaşmıştır. Devletin sınırlarında görülen genişleme, daha organizasyonel ve işlevsel bir bürokrasiyi zorunlu kılmıştır. Bürokrasinin örgütsel ve işlevsel anlamda büyüme eğilimine girdiği Yeni Krallık Dönemi'nde kamu görevlilerinin sayısında ve niteliğinde artış görülmektedir. Nitekim bu genişlemeden payını ilk alan yapı askeri bürokrasidir. Öncelikli olarak Hitit askeri bürokrasisinin son derece katı ve sıkı bir emir-komuta zinciri içinde işlendiğini söylemek mümkündür. Askerlik profesyonel bir meslek olarak görülmekle birlikte geniş ölçüde İlu'ya dayandırılmıştır. Barış zamanlarında rütbesiz askerler toprak sahibinin yanında çalıştırılmıştır. Böylece asker beslemek maliyetli olmaktan çıkmıştır. Tımar içinde yer alan askerler barış koşullarında başta tarımsal faaliyetler olmak üzere çeşitli kamu hizmetlerine sokulmuş; savaş koşullarındaysa Hitit ordusunun en önemli unsurunu oluşturmuştur. Tımar askerleri yılın belirli dönemlerinde kentlerde toplanarak askeri eğitimden geçirilmişler, böylece savaşçı yetenekleri her zaman zinde tutulmuştur.. Subaylar ve diğer üst düzey rütbeliler ise doğrudan aylıklandırılmıştır. Hitit askeri bürokrasisi içinde subayların yetiştirildiği okulların varlığına rastlanılmamıştır. Muhtemelen subaylar başarılı ve en yetenekli askerler arasından komutanlarca seçilmiş ve yetiştirilmiştir. Asker ve subayların savaşlara katılmaması, emre, itaat etmemeleri gibi disiplinsizlikler ölümle cezalandırılmıştır.⁵⁶⁷

Yeni Krallık Dönemi sivil bürokrasinin işleyişi SARAMMA (Saray) içinde örgütlenen devlet ve kraliyet görevleri ayırımına göre yürütülmektedir. Hitit askeri sistemiyle kıyaslandığında daha karmaşık örgütlenme özelliği gösteren sivil bürokrasinin doğrudan merkez ve taşra yönetimiyle ilgili olan konuları ve örgütleri önceden belirlenmiş hukuk kurallarına uygun olarak yürütülmeye çalışılmıştır. Buna karşın kraliyet ailesinin özel yaşamıyla ilgili konularda tam bir serbestlik hakimdir.

---

⁵⁶⁶ Arıkan, A.g.e. s:272

⁵⁶⁷ Beal, A.g.e. s:142-165

Yeni Krallık Dönemi'nde Hitit merkezi bürokratik sistemi önceden belirlenmiş kurallar dahilinde, faaliyetlerini yürüten kurumsallaşmış bir temele dayandırılmıştır. Oluşturulan her örgüt somut ve rasyonel bir amacın gerçekleştirilmesine ilke edinmiştir. Hitit bürokrasisinin rasyonalite anlayışı ise devlet otoritesinin sağlıklı olarak devam ettirilmesi, ekonominin işerlik kazanması ve toplumsal ihtiyaçların hızlı ve yerinde görülmesi ilkelerini ifade etmektedir. Bu nedenle oluşturulan örgütlerin somut ihtiyaçlardan doğduğu ve bu ihtiyaçların giderilmesi amacıyla oluşturuldukları ileri sürülebilir. Genel olarak, yaşanan tarihsel olaylardan Hitit bürokrasisinin, toplumun temel sorunları olan işgücü arzının yaratılması, tarımsal üretimin verimli kılınması ve genel sağlık hizmetlerin iyileştirilmesi konularında yoğun olarak düzenleme yaptığı görülmektedir. Ne var ki söz konusu düzenleme çabalarının aynı zamanda Hitit devletini yıkan temel etkenler olması ironi yaratan bir durumdur.⁵⁶⁸

Hitit bürokrasisi için taşra örgütleri, merkezi otoritenin halka yakın olduğu alanlar olarak görülmektedir. Kamusal hizmetler, askerlik ve güvenlik faaliyetleri, adalet ve din hizmetleri taşrada doğrudan devlet kontrolü altında tutulan örgütler eliyle yerine getirilir. Kamusal hizmetler genel olarak su, kanalizasyon, yol yapımı ve tarımsal faaliyetlerin yürütülmesidir. Doğrudan devlet sorumluluğu içinde yer alan kamusal hizmetler ücret ödenerek, askerler vasıtasıyla ya da yerel halka angaryalar yüklenerek yerine getirilmeye çalışılmıştır.⁵⁶⁹

Taşra örgütlenmesi içinde yukarıda belirtilen kurumsal kamu görevlilerinin yanı sıra sosyo-ekonomik alanda faaliyet gösteren bazı mesleklerin kamu hizmeti sayılması ve bu alanlarda çalışanların kamu görevlisi olarak değerlendirildiği belirlenmiştir. Bu meslek alanları ve zanaatçıları emek unsurunun sürekli olarak bir sorun halinde bulunduğu Hitit devleti için stratejik önemi bulunmaktadır. Hatta bu meslek sahipleri o kadar önemli görülmüştür ki tapınaklarda veya taşra örgütlerinde istihdam edilmişleridir.⁵⁷⁰ Hitit ekonomisi ve İlku sisteminin önemli bir unsuru olan kişiler merkez veya taşrada her zaman özen gösterilen görevliler olarak değerlendirilmiştir. Özellikle çiftçi ve çobanlar koruma altına alınmıştır. Hasat mevsiminin sonunda çiftçilere tohumluk, çobanlara hayvan desteğinde bulunmak devlet politikası haline

⁵⁶⁸ Çığ, Muazzez İlmiye, Hititler ve Hattusa, Kaynak Yayınları, Yayın No: 307, İstanbul, 2002, s:73-76

⁵⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız III.Bölüm

⁵⁷⁰ Karauğuz (b) A.g.e. s: 109-115

getirilmiştir. Bu meslek mensuplarının çalışma düzenlerinin bozulması, kullandıkları malzemelerin çalınması gibi durumlar en ağır cezaya çarptırılmıştır.⁵⁷¹

Hitit merkez bürokrasisi içinde kamu örgütlerinin faaliyetlerinin denetlendiği yer olan mahkemeler aynı zamanda devlet otoritesinin sosyal yaşamda tamamlayıcısıdır. Adalet devlet otoritesinin bir yansıması ve toplumsal düzenin sağlıklı yürütülmesinin ön koşulu olarak değerlendirilmektedir.⁵⁷²

Hitit merkez bürokrasisinin ülkeye bağlı vasal krallıklarla olan ilişkileri bağıllık anlaşması yapılarak yürütülmüştür. Vasal Krallıklar “onurları üzerine yemin ettirilmelerine” karşın merkezin sıkı gözetiminden kurtulamamışlardır. Merkezi yönetim ülkeye bağlı bütün vasal krallıkların faaliyetlerini izlemek, denetlemek ve yönlendirmek amacıyla doğrudan başkente bağlı idareciler göndermeyi alışkanlık edinmiştir.⁵⁷³

Urartu devlet kültürü içinde bürokratik yapının işleyişi güçlü bir merkezîyetçiliğin işlerini taşır. Krallık döneminde merkezi otoritenin kurulmasından sonra yapılandırılan bürokrasi geleneği içinde merkezi otorite ekonomiden gündelik yaşama kadar bütün alanlarda varlığını hissettirecek ölçüde katı, buyurgan ve monarşik karakterli bir siyasal sistemin alt yapısını oluşturmuştur.⁵⁷⁴ Devlet otoritesinin güçlü merkezîyetçiliğe dayandırılmasının iki temel sebebi bulunmaktadır. Assur ve Kimmerlerle girişilen uzun soluklu var olma mücadelesi ilk etken olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci etken ise coğrafi yapısının ve iklim koşullarının getirdiği zorunluluklardır. Çetin kış şartlarına ve son derece dağlık araziye haklim olmak diğer taraftan süreklilik gösteren istilacı güçlere karşı durmak ancak doğrudan, merkezîyetçi ve iyi örgütlenmiş bürokratik yapıyla mümkündür. Devlet otoritesinin güçlü bir merkezi yapı anlayışıyla faaliyet göstermesi aynı zamanda yönetimin işleyişini “kurucu iktidar” olmaya zorlamıştır. Pek çok sorunu çözmek zorunda kalan devlet pratiği, bürokrasinin bütün güçlükleri yenecek yetenekte olmasını zorunlu kılar. Nitekim bu durumun ilki yansıması ülke sınırlarının Hitit, Assur ve Babil gibi çağdaşı sayılabilecek

---

⁵⁷¹ Kinal, A.g.m s: 430-435

⁵⁷² Bilgiç, A.g.e. s:38

⁵⁷³ Donbaz, Veysel, “Kultepe 1-B kat. Tabletleri”, X.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:II. TTK Yayınları, Ankara 1990. s:445

⁵⁷⁴ Belli (a), A.g.m. s:188

devletlerle kıyaslandığında dar tutulmasıdır. Sınırların başkente olan uzaklığına o kadar çok dikkat edilmiştir ki, devletin en güçlü olduğu dönemlerde bile ele geçirilen ülkeler dahil başkentin bütün kent merkezlerine olan uzaklığı ortalama 72 saat at koşumu mesafesi kadar olmuştur.⁵⁷⁵ Bir başka deyişle devlet otoritesini sürekli kılmak ve bürokrasinin işleyişini sağlıklı tutmak amacıyla öncelikle sınırlarını genişletmekten kaçınmıştır.*

İkinci yansıması ise devletin sosyo-ekonomik yaşamın neredeyse tamamında düzenleyici ve denetleyici olması alışkanlığıdır. Devletin sürekli olarak saldırılara açık olması, iklimin sertliği başta tarım olmak üzere ticaret, madencilik ve imalat sanayisinde kontrolcü, destekleyici ve koruyucu politikalar izlemesine yol açmıştır. Başta yolların yapımı ve güvenliği olmak üzere su kanalları ve barajların inşası, kentlerin planlanarak kurulması, sosyal refahın sağlanması gibi temel alt yapı hizmetleri doğrudan devlet tarafından yerine getirilmiştir.⁵⁷⁶ Bu bağlamda Urartular özellik yol ve su kanalları yapımında oldukça ileri gitmişleridir. Başta Murat ve Fırat nehirleri olmak üzere Van Gölü'ne boşalan bütün akarsuların tarım ve içme suyu amacıyla barajlara donatıldığı* ve iç düzlüklere kanallar yapılmak suretiyle taşınarak çeşitli tarım ürünleri yetiştirmeyi başardıkları bilinmektedir.⁵⁷⁷ Üstelik sulak hale getirilen araziler üzerine kurulan kentler modern kent planlamalarıyla yarışacak ölçekte dir.

Urartu devlet nosyonunun aşırı merkeziyete dayanması, yalnızca idarenin bütünlüğü ve üniterliğinden kaynaklanmaz. Aynı zamanda sosyo-ekonomik yaşamda da devletin baskın karakterinin hissedildiği bir uygulama söz konusudur. Özellikle de devlet tarafından sunulan, yol, su, baraj gibi hizmetlerden yararlananlar kamu görevlisi

---

⁵⁷⁵ Wilson, Charles, "Handbook for Travellers in Asia Nimer, Transcaucasia, Persia", John Murray Books Inc. 1895, London, s:196-199

* İngiliz Generali olan WILSON 1890-1892 yılları arasına Urartu ülkesi içinde arkeolojik bir geziye çıkmış; Urartu ülkesinin en uzak mesafesi olan ve İran topraklarında bulunan antik Oshnoviyah kentine 145 saat içinde ulaşmıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi ülke sınırlarının at koşumu mesafe süreleri araştırmacı tarafından belirlenmiştir. At koşumu mesafesi saatte ortalama 20-50 km'dir. Buradan Urartu krallığının başkentten en uç noktasındaki kentin 900-1000 km uzaklığında olduğu sonucu çıkarılabilir.

⁵⁷⁶ Belli, Oktay (d), "2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Ankara, 26-31 Mayıs 2003, s:335-339

* Günümüze kadar yapılan araştırmalarda 86 Baraj ve Gölet tespit edilmiştir. Karşılaştırınız. Belli (d), s:338

⁵⁷⁷ Garbrecht, Gunther, "The Water Supply System at Tuspa (Urartu)", World Archeology, Vol:11 No:3 Water Management, February, 1980, s:305-306

statüsünde ele alınmıştır.⁵⁷⁸ Bu bağlamda çiftçiler, esnaflar, tüccarlar ve madenciler (Hititlerde olduğu gibi) özel statüde değerlendirilmiş, ayrıcalıklar tanınmıştır.

Hititlerden farklı olarak Urartu din bürokrasisi karmaşık işlemler ve uygulamalar ağına sahip değildir. Tapınaklar halka açık ve sade ritüellerden oluşan bir mekanizmaya sahiptir. Özel günler veya dini bayramlar dışında halk her zaman ibadet yapabilir. Bu uygulama devlet dini olma alışkanlığını pekiştiren bir durumdur.

Frig devlet yapısı hakkında doyurucu bilgilere ulaşılamamasında pek çok güçlükler bulunmasına rağmen M.Ö. 9. yüzyılda Gordion'un planlı biçimde inşa edilmesi ancak güçlü bir devlet yönetiminin varlığıyla açıklanabilir.⁵⁷⁹ Başkent Gordion etrafı sağlam surlarla çevrili, kale görünümü içinde, megaron tipi planlama anlayışı çerçevesinde inşa edilmiştir. Kentin çevresinde ayrıca seksenbeş adet konik biçimli tepe (Tümülüs) bulunmaktadır. Tümülüslerin kraliyet ailesine veya üst dereceli görevlilere ait olduğu bilinmektedir. Gordion'un yanı sıra Midas, Daskyleion, Kotieion, Aizoni gibi bazı Frig kentlerinin de aynı plan doğrultusunda oluşturuldukları gözden kaçmaz. Ne var ki önceki konularda da belirtildiği üzere Frig yönetim anlayışı hakkında Urartu ve Hititlerde görülen açıklık bulunmamaktadır. Frig toplum yapısı hakkında, dış etkenlerden dolayı doğrudan yönetimle ilgili kayıtların tutulmasını engellemiştir. Friglerle ilgili en önemli kaynak dönemin diğer komşu uygarlıklarında yer alan dolaylı ifadeler, arkeolojik kazılarda çıkartılan malzemeler ve mühürlerin üzerinde bulunan işaretlerin yorumlarıdır. Her iki durum Frig yönetim kültürü hakkında kısıtlı bilgilerin verilmesine yol açmıştır. Frigler tarafından yapılan anıtlar ve anıtların üzerindeki tahrip edilmiş yazıtlarda ise çoğunlukla seferlerde elde edilen başarılar ya da tanrılara adanmış adaklar ile ritüel törenleri bulunmaktadır. Bu durum yaklaşık iki yüz elli yıl kadar hüküm süren Friglerin göçebe bir yapıdan olması ve sürekli savaflara girmek zorunda kalmaları anlamını taşımaktadır.

Lidya, devlet geleneği ve bürokratik kurgusu yönünden geleneksel, merkeziyetçi ve aristokrat; üretim biçimleri ve sosyo-ekonomik yapı yönünden Antik Yunan ve İyon kültürünün izlerini taşıyan özgün bir sisteme sahiptir. Ülkenin doğusunda bulunan geleneksel yönetim modelleri ve politik kaos ortamı devletin yapısı ve işleyişini

⁵⁷⁸ Tarhan (a), A.g.e. s:295-298

⁵⁷⁹ Sams, G. Keneth, "Gordion Kazılarının Işığında Phrygler", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:113, Mayıs 2005, s:112

merkeziyetçi olmaya zorlamış; batısında bulunan Antik Yunan ve İyon sosyo-kültürel üretim biçimi gündelik yaşamın dinamiklerini değiştirmiştir. Bu durum Lidyalılar için tam anlamıyla ayakta kalabilmelerinin temel dinamiğini oluşturmaktadır.

Arkaik Dönem'de Lidya'da köy ekonomisinin temel birimi olarak kurulmuş ve köy ekonomisi içinde kendi kendine yeterli bir sosyal düzenin temelleri atılmıştır. Köyler arasında ticaretin az olması ve Lidya'yı oluşturan sülaleler arasında kalan kültürünün güçlü temellere dayandırılması Arkaik Dönem'de Lidya bürokrasisinin gelişimini engellemiştir. İyon ekonomik üretim biçiminin Batı Anadolu'da ticaretle birlikte dönüşmesi Lidya köy kültürünün de gelişimine yol açmıştır. Toprak, soyluların elinde kalmakla birlikte köylerde giderek artan zanaatçılık ve madencilik üretimin temel birimi haline dönüşmüştür. Anadolu'nun batısıyla doğusunu birleştiren ticaret yollarının Lidya coğrafyasından geçmesi, köylerin nüfusunu artırmış, ekonomik değeri olan polislere dönüşmesini sağlamıştır.

Ekonomide ortaya çıkan dönüşüm toplumsal yaşamda kent (polis) kültürünün önünü açarken, merkezi otoriteyi elinde bulunduran aristokrat ailelerinin niteliğini de değiştirmiştir. M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren Lidya aristokrasisi üç sülalenin elinde tuttuğu bir merkezi devlet anlayışı içinde bütünleşmiştir. Söz konusu üç sülale dışında kalan aristokratların bir kısmı Tyran olarak buldukları Polis'in içinde merkezi otoritenin bir görevlisi haline gelmiş; kalanı da POLITEAİ içinde söz sahibi olan, buna karşın ekonomik açıdan ticaret ya da zanaatçılıkla uğraşan lonca liderleri haline dönüşmüştür. İktidarı ellerinde tutan üç sülale ise toprak soylu olarak merkezi otoritenin temsilcisi olarak varlıklarını sürdürmüştür. M.Ö. 7. yüzyıldan sonra ise merkezi otorite tek bir sülalenin eline geçmiştir.

Lidya merkezi otoritesinin en üst katmanlarında bulunan aristokrat sınıf, geleneksel ve çağdaşı olan doğulu devletlerin tipik karakterini göstermektedir. Bu durumun üç temel nedeni vardır. İlk neden doğu sınırlarında yaşanan politik kaos ve Kimmer saldırılarıdır. Frig ülkesini yağmalayan Kimmerler Lidya sınırlarına dayanmış, zaman zaman başkente kadar gelerek saldırılarıyla mevcut sosyo-ekonomik yapıyı tehdit etmiştir. İkinci neden büyük ölçüde gücünü yitirerek, sosyo-ekonomik üretim biriminin parçası olmalarına karşın, ülkeyi oluşturan diğer aristokrat ailelerin olası iktidar arayışlarının önünü kapama arzusudur. Mermnad soyunun iktidara gelmesi

yaklaşık olarak beş yüz yıldan fazla sürmüştür. Bu dönem zarfında ülke içinde Heraklid soyu hüküm sürmüş ve iktidar kanlı bir darbeyle el değiştirmiştir.* Dolayısıyla iktidarı ele geçiren Mermnad sülalesinin, otoritesini pekiştirmek için merkezi bir yapı oluşturması, bu yapıyı örgütleyerek kalıcı hale getirmesi kaçınılmaz durum olmuştur..

Üçüncü neden ise madencilik ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerin belirleyiciliğidir. Lidya ticaret yollarının üzerine kuruludur. Batı ile doğu arasında ticari açıdan en büyük hareketlilik Lidya sınırları içinden geçmiştir. Ticaret yollarının açık tutulması, mal ve diğer emtialar ülke hazinesi büyütmektedir. Her yıl artarak büyüyen ticari gücün kontrol altında tutulması güçlü bir bürokrasiyle mümkün olmaktadır. Benzeri durum madencilik içinde geçerlidir. Altın, gümüş ve benzeri değerli madenlerin yoğun olarak çıkarılması, bunların işlenmesi alt yapı organizasyonu gerektiren bir süreçtir. Üstelik değerli madenlerin giderek değişim aracı haline dönüşmesi ekonominin sağlıklı işleyişi için devlet tekelinde bulundurulması zorunlu hale getirilmiştir.

İşte Lidya bürokratik kültürü söz konusu üç nedenin getirdiği nosyonlar üzerinde yapılandırılmıştır. Krallık döneminin hemen başında merkezi otorite ve düzenli bir işleyişe sahip bir örgütsel yapı kurulmuştur. Bürokrasi ekonomik üretim biçimlerinin organizasyonundan ziyade ticaret ve değerli maden üretiminin çıkarılmasından ve sürdürülebilirliğinden sorumlu olan bir yapılanma içinde görünse de, uygulamada Urartu ve Hititlerde görülen düzenleyicilikten ve belirleyicilikten yoksundur. Bürokrasinin en etkin olduğu alan sınırların güvenliği, ticaretin akıcılığı ve madenciliğin tekelleştirilmesi konularıdır. Bunun dışında ekonomik yaşamda bürokrasi Hititlerde ve Urartularda görüldüğü gibi düzenleyici ya da belirleyici değildir.

Yapılan araştırmalar Arkaik Dönem İyon yönetim kültürü hakkında açıklayıcı bilgiler vermez. Arkaik Dönem içinde devlet nosyonu, içine kapalı tarımsal üretimin yoğun olarak yapıldığı köy kültürü içinde belirsiz bir noktada yer almıştır. Gelenekler İyon köy kültürünün hukuksal ve yönetsel tabanını oluşturmaktadır. İyon bürokratik kültürü “Polis Dönemi”nde ortaya çıkan yeni ekonomik üretim anlayışı içinde şekillenmiştir. Hemen belirtmelidir ki İyon bürokratik yapısının işlevsel görünümü birliği oluşturan kentlere bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. İyon devlet geleneği

---

* Ayrıntılı bilgi için bkz. Heredotos, A.g.e. s:19-21

dikkate değer ölçüde, birey olarak vatandaşların yükümlülüklerini yerine getirme isteklerine dayandırılmıştır. İyon devlet kültürü vatandaşlarının kendi istekleri dışında bir güç oluşturmaz.⁵⁸⁰ Devletin vatandaş kültürüne dayandırılması bürokrasinin yapısını ve işleyişini etkilemiştir.

Polis Dönemi İyon kentsel yaşam alışkanlığı ekseninde yönetim olgusu farklılıkları içerisinde barındırmakla birlikte mal alıp satan, ekonomiyi canlı tutmakla görevlendirilen bir ortak nosyona sahiptir.⁵⁸¹ Kentsel yaşamın can damarını oluşturan Agora, aynı zamanda bürokratik yapıların bulunduğu yer anlamını da taşımaktadır.⁵⁸² Ticaret ve sosyal refahın kaynağı olarak AGORA, İyon bürokrasisinin merkezinde bulunmaktadır. Tüccar ve esnaf doğrudan kent yönetiminde söz sahibidir. Dolayısıyla bürokrasi, devlet yönetiminde söz hakkı bulunan ekonomik elitlerin etkisi altında varlığını sürdürmektedir.

İyon bürokrasisi içinde kararlar öncelikle Meclis tarafından alınır ve uygulanır. Meclis tarafından kabul edilmeyen kararların yürürlüğe girmesi mümkün değildir. Meclis üyeleri tarafından karar bağlanması istenen konuların önce PROBOULI adı verilen ön görüşmeden geçirilerek, genel kurula alınması genel esastır.⁵⁸³

B. Bürokraside Yer Alan Kamu Görevlileri

Hitit Arkaik Dönem bürokratik yapısı içinde yer alan görevliler LU.MES.SUGI PANKU ve TULİİA meclisleri içinde faaliyet göstermiştir. Söz konusu dönem boyunca bu meclisler aynı zamanda devletin temel karar alma mekanizmaları olma özelliklerinden dolayı devlet yönetiminde yer alan kamu görevlilerinin ve bu görevlilere verilen unvanlarla bütünleşik bir yapılanmadan meydana geldiğini ileri sürmek mümkündür. Meclisler içinde yer alan görevliler LU.MES.DUGUD olarak adlandırılmıştır.⁵⁸⁴ Söz konusu görevlilerin doğrudan meclisleri oluşturan soyluları mı

---

⁵⁸⁰ Mierse (a), A.g.m. s: 46

⁵⁸¹ Aristoteles, Politika, (Çeviren Mete Tunçay), Remzi Kitapevi, Yayın No: 22, İstanbul, 1993, s: 191

⁵⁸² Aktüre (a), A.g.e. s: 168-160

⁵⁸³ Aristoteles, A.g.e. s: 191

⁵⁸⁴ Karşılaştırmamız. KBo I.40, KBo V.3, KUB II.29, KUB VI.12, KUB XX.12

ya da meclislerden yetki alan bütün görevlileri mi tanımladığı tartışmalıdır. Söz konusu görevlilerin yanı sıra meclis içinde ILKI adı altında bazı görevlilere de rastlanmıştır.⁵⁸⁵

Hitit bürokratik yapısı içinde kamu görevlilerinin sayısı ve etkinlik bakımından en üst düzeyde temsil edildiği dönem “Yeni Krallık Dönemi”dir. Devletin en üst düzey kamu görevlisi aynı zamanda devletin sahibi olan TABARNA (Güneş Kral)’dır. Kral yetkilerini öncelikle TAVANANNA (Kraliçe) ile paylaşır.⁵⁸⁶ Hemen ardından bürokrasinin başında askeri ve sivil görevliler yer almaktadır.

Söz konusu dönem içinde askeri bürokrasi Saray’ın ve ülkenin korunması gibi iki temel işleve ayrılmıştır. Saray’ı ve Kral’ı koruyana askerler LU:MES MESEDİ olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸⁷ Başında GAL. MESEDİ bulunan Kraliyet Muhafızları LU.MES. SUKUR (Altın Mızraklı Adam), LU.MES. SUKUR ZABAR (Bronz Mızraklı Adam-Saray dış güvenliği)’dan oluşur.⁵⁸⁸ GAL. MESEDİ Saray muhafızlarının başı olmakla birlikte MESEDİN’in en üst görevlisidir. Bu yetki ve konumu itibariyle GAL. MESEDİ’nin Hitit devlet yönetiminde Kral’dan sonra gelen en üst görevli olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Ülke güvenliğini koruyan ve Hitit silahlı kuvvetlerinin asıl vurucu unsurunu oluşturan ordunun başında ise EN.ERIN (Başkomutan) bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Hitit askeri yapısı KARAS (Ordu)’lara bölünmüş ve her birinin başına EN.KARAS (Ordu Komutanı) getirilmiştir. Ordular çeşitli birliklere ayrılarak merkezde ve taşrada kale, garnizon gibi stratejik alanlarda konuşlandırılmıştır. Atlı, piyade, istihkam gibi çeşitli alt uzman birliklere ayrılan Hitit ordusunda görev alan subayların unvan ve rütbeleri Şekil 14’de gösterildiği gibi, hiyerarşik bir sıralama içinde EN.KARAS (Ordu Komutanı), EN.ANSEKUR.RA (Atlı birliklerin Komutanı), EN.GAL.SUS (Araba Savaşçıların Komutanı), GAL.SUS.KU.SIG (Kralın Yakın Arabalı Savaşçıları), GAL.GESTIN (Sarapbaşı-General), GAL.NA.GA.DA (Sağ Çobanbaşı-General), GAL.SIPAD (Sol Çobanbaşı-General)*, UGULA.NIMGIR ERIN (Ordu müfettişlerinin komutanı), GAL.NIMGIR (Ordu Müfettişi), ULULA.LIM.ESERİ

---

⁵⁸⁵ KUB LV.19,20,21

⁵⁸⁶ Brandau ve Shickert, A.g.e. s: 160

⁵⁸⁷ Reyhan, A.g.t. s: 214

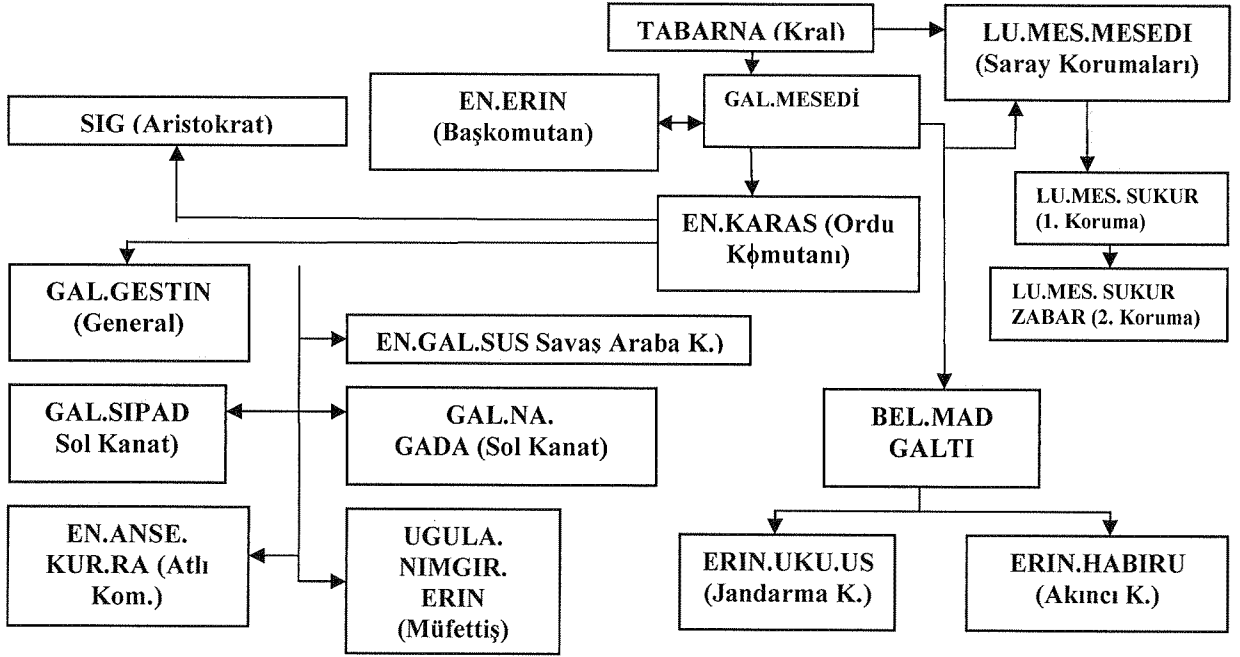
⁵⁸⁸ Beal, A.g.t. s: 386-409

⁵⁸⁹ Alp (b), A.g.e. s:152-154

* GAL.GESTIN içecek, GAL.MA.GA.DA yiyecek, GAL.SIPAD’ın ise istihkam işlerinden sorumlu generaller oldukları düşünülmektedir.Karşılaştırınız. KBo XVI.16, KBo VIII.38 vd.

(Binbaşı), DUGUB (Çavuş), UGULA.X (Onbaşı), NLZU (Gözetleyici) ve SIG (Asil kişi-itibarlı Aristokrat)'dan meydana gelmektedir.⁵⁹⁰ Taşrada görev yapan Jandarma ve Akıncı-Gezginci birliklerin başında ise ERIN.UKU.US (Jandarma Komutanı), ERIN.HABIRU (Akıncı Beyi Gezgin Komutanı) olarak tanımlanmıştır.⁵⁹¹ Bunların yanı sıra bazı Hitit kaynaklarında URYANNI adlı bir askeri unvandan da söz edilmektedir ki bunun imparatorluk çağının sonlarına doğru ülkenin Aşağı ve Yukarı olarak iki ana bölgede değerlendirilmesi sonucu, Yukarı ve Aşağı Ülkenin Komutanı anlamına gelen bölge komutanı olarak değerlendirmek mümkündür.⁵⁹²

Şekil 14: Hitit Askeri Görevlileri

(Kaynak: Beal, A.g.e. s: 255 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Hitit bürokrasisi içinde yer alan kamu görevlileriyle ilgili genel bir sınıf ya da açık bir görevliler listesi bulunmaz. Yapılan araştırmalarda kamu görevlilerinin zaman zaman birbiriyle iç içe geçmiş yetki ve sorumluluk alanlarına ve görev unvanlarına

⁵⁹⁰ Alp (b), A.g.e. s:154 ve Beal, A.t. s: 453, 478, 488, 495, 508,516 vd.

⁵⁹¹ Beal, A.g.e. s:204-222

⁵⁹² Beal, A.g.t. s:228

sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bununla birlikte sivil bürokrasi içinde kamusal hizmetler, Şekil 15’de de gösterildiği gibi merkezi ve taşra uzantılarıyla birlikte LU.GAL sistemi ekseninde yapılandırılmıştır. LU.GAL’in en üst yöneticisi ise aynı zamanda Kralın danışmanı olan GAL.MESEDİN’dir.⁵⁹³ GAL.MESEDİN, E.GAL.SAL adı verilen danışman veya üst düzey kamu görevlileriyle birlikte görevini yerine getirir.⁵⁹⁴ Söz konusu görevlilerin arasında LU.ANTUVASSALÍ (LU.ANTU.GAL-Mevki Sahibi), LU.SAG (Yüksek Rütbeli Görevli), LU.SUKKAL (Danışman), EN.GIS.LLU (Merdiven Beyi), EN.MES.AUATİA (Söz Beyi) gibi bazı unvanlara rastlanmıştır.⁵⁹⁵

Merkez bürokrasisi içinde görülen ikinci bir örgüt E.SAG’dır. Hitit sosyo-ekonomik düzeninin geniş ölçüde tarıma dayalı olması başta tahıl olmak üzere pek çok tarımsal ürünün doğrudan merkez tarafından denetlenen ambarların kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu noktada E.SAG kurumu merkezi otorite içinde depolanma faaliyetinin yürütüldüğü bir yapılanmadır. E.SAG’ların yalnızca tarımsal ürünlerin depolanması ve saklanması gibi temel bazı faaliyetleri yerine getirmedikleri de bilinmektedir. Bir başka deyişle söz konusu örgüt sadece tarım ürünleri depolamakla kalmaz. Aynı zamanda maden, hayvan, savaş araç ve gereci, bazı el ve zanaat aletlerini de olağanüstü zamanlarda kullanmak üzere depoladığı görülmüştür.⁵⁹⁶ Bu özelliği çerçevesinde E.SAG’ın ülkenin stratejik yörelerinde farklı amaçlarla depolama işlevi yaptığı açıktır. E.SAG’ların başkentteki en üst sorumlusu RABI.HURSATIM’dır.⁵⁹⁷ Ayrıca örgüt içinde RABI.HURSATIM’a bağlı olarak faaliyet gösteren, zaman zaman askeri bir komutan olarak da beliren GAL.Sİ.KA.TIM (maden ticareti ve çıkarılmasından sorumlu kişi), RABI ABULLATIM (Taşrada şehir kapıları Amiri), RABI.SAQE (Su depoları Amiri) gibi görevlilere de rastlanılmıştır.⁵⁹⁸

---

⁵⁹³ Bazı kaynaklarda GAL.MESEDİN görevini GAL.LU MES unvanlı bir görevlinin de yerine getirdiğinden söz edilmektedir. Karşılaştırınız. KUB.LV.11

⁵⁹⁴ Bakır, Tunç, “*Hitit Şahıs Adları ve Bazılarının Fonksiyonları Hakkında*”, Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 1998, s: 86

⁵⁹⁵ Reyhan, A.g.t. s: 36-38

⁵⁹⁶ Günbattı (b), A.g.m. s:7-8

⁵⁹⁷ Beckman, Gary (b), “*Proverbs and Proverbial Allusions in Hittite*”, Journal of Near Eastern Studies, Vol:45 No:1, January 1986, s:25-27

⁵⁹⁸ Beckman, (b), A.m.s:27

Hitit merkez bürokrasisi içinde yer alan stratejik kurumlardan birisi de E.DUB.BA (Tablet Evi)'dir. LU.GAL'in sayıca en büyük, etkinlik bakımından ise en işlevsel örgütlerinden biri olan E.DUB.BA taşrada en geniş ölçeğiyle örgütlenebilen nadir kurumlardan biridir. Başında GAL.DUB.SAR.MES'in olduğu tablet evinin Hitit bürokrasisi içinde üç temel işlevi bulunmaktadır: Devlet yönetimiyle ilgili her türlü kaydı tutmak, yasaların ve fermanların yayımlanmasını sağlamak, sivil bürokrasisinin ihtiyacı olan kamu görevlilerini yetiştirmek.⁵⁹⁹ Uluslararası yazışmaların da yapıldığı yer olan E.DUB.BA kayıtları Hititçe, Akadça (uluslararası anlaşmalar), Asurca (ticaret anlaşmaları) ve Babilce (diğer kayıtların tutulması ve personel yetiştirilmesi) başta olmak üzere çok dilli olarak tutulmuştur.⁶⁰⁰ E.DUB.BA içinde, GALDUB.SAR.GIS (Tablet Hazırlayıcısı)⁶⁰¹ DUB.SAR (Katipler)⁶⁰² DU.DA (Protokol Katipleri)⁶⁰³ gibi bazı görevliler istihdam edilmiştir. E.DUB.BA görevlilerinin seçiminde izlenen yöntemler konusunda bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte seçilen katiplerin ANUVANZA unvanlı bir eğitmenin gözetiminde yetiştirilmelerine dair bir bilgilere rastlanılmıştır. Oldukça uzun bir eğitim sürecinden geçirilen katipler alfabe ve dil bilgisinden, tabletlerin hazırlanması kulların saklanması ve korunmasına kadar geniş bir bilgi ve beceriye sahiptir.⁶⁰⁴

Hitit merkez bürokrasisi içinde yer alan mahkemeler merkez ve taşrada örgütlenmişlerdir. Tamamen özerk ve kral koruması altında olan mahkemelerin başında GAL.LU.DUGUD yer alır. Örgütün diğer görevlileri olan hakimlere GAL.AZUZA adı verilmiştir.⁶⁰⁵ Mahkeme kararları ise başında ENA.KISIB'in bulunduğu Mühür evlerinde saklanmıştır.⁶⁰⁶

---

⁵⁹⁹ Bryce (c), A.g.e. s:82-87. Karşılaştırmız. KUB IX.97

⁶⁰⁰ Güterbock, (a), A.g.m. s:234-236

⁶⁰¹ Alp (b), A.g.e. s:147

⁶⁰² Bilgiç, A.g.e. s:25

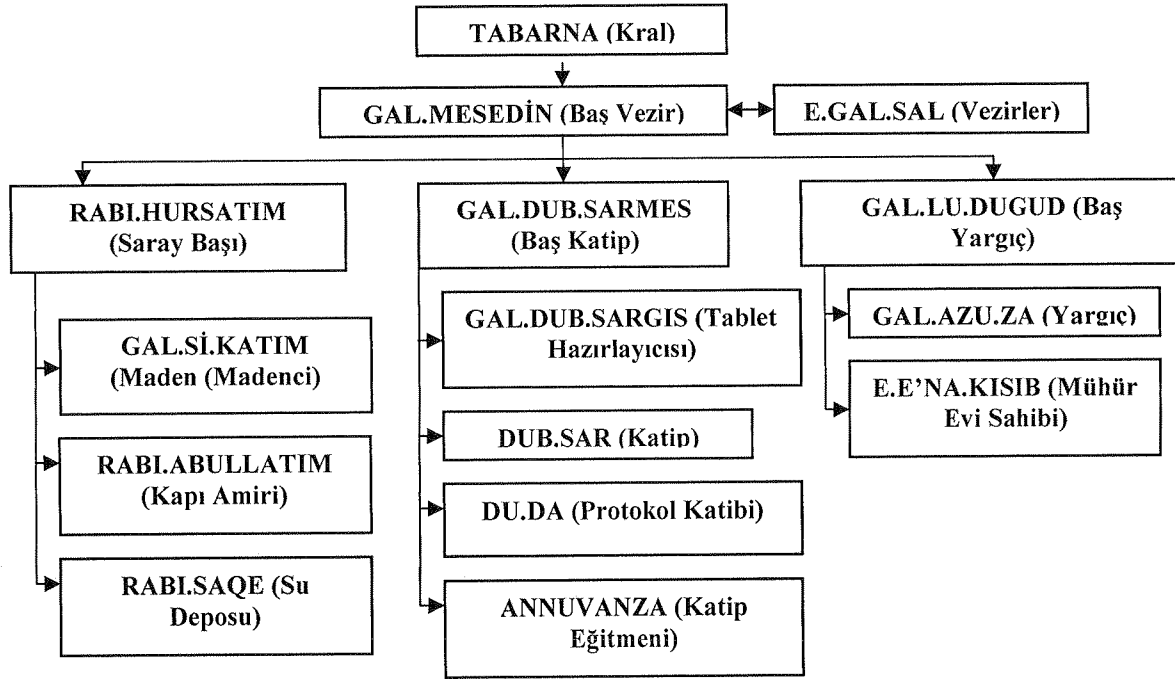
⁶⁰³ Bryce (c), A.g.e. s:85

⁶⁰⁴ Alp, Sedat (h), "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri" VIII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1979, s: 180-181

⁶⁰⁵ Kinal (c), A.g.m. s:435

⁶⁰⁶ Bilgiç, A.g.e. s:38

Şekil 15: Hitit Merkezi Bürokrasi İçinde Kamu Görevlileri

(Kaynak: Beckman (a), A.g.m. s:25-27 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Hitit panteonu E.DINGIR.LIM (Tapınak)'lar tarafından temsil edilmektedir. Özellikle Kraliçe PUDUHEPA döneminde tapınak faaliyetleri organize hale getirilmiş ve reformize edilmiştir.⁶⁰⁷ Reform sürecini takiben her biri tanrılar adına yapılan merkez ve taşrada örgütlenmiş tapınaklar kurulmuştur. Tapınaklar halka kapalı, dini ve dünyevi işlerin bir arada yürütüldüğü önemli kurumlardır. Gerek merkezde gerekse de taşrada sosyo-ekonomik ve kültürel bir işlev üstlenen tapınaklar bu kapalı konumları içinde oldukça geniş bir sayıda kamu görevlilerini bünyelerinde barındırmışlardır.* Genel olarak tapınak içinde 2 tip görevli yer almıştır.

Şekil 16'da da gösterildiği gibi bu görevlilerden birinci tipini hiyerarşinin üst sırasında bulunan din görevlileri oluşturur. Tapınaklarda din hiyerarşisinin en üst

⁶⁰⁷ Guterbock, Hans (b), "Marginal Notes On Recent Hittitological Publications" Journal of Near Eastern Studies, Vol:48 No:4 Octobre 1989, s:308

* Sadece Hattusa'da Baştanrı adına kurulan tapınakta 208 kişinin görev yaptığı belirlenmiştir. Bu görevlilerin 144'ünün görevi açıkça belirlenmişken diğerleri hakkında çalışmalar devam etmektedir.

görevlisi LU.SANGA (Başrahip)'dir.⁶⁰⁸ Başrahip aynı zamanda diğer görevlilerin de başıdır ve tapınağın bütün sorumluluğunu üstlenmiştir. Öteki din görevlileri ise LU.MES.SANGA (Birinci Sınıf Rahipler)⁶⁰⁹, MES.DINGIR (İkinci sınıf Rahipler)⁶¹⁰, LU.GUDU (Merkezli Rahipler)⁶¹¹'dir. Ayrıca her tapınakta ANA.DINGIR (Baş Rahip) ve NIN.DINGIR (Rahibe)'in bulunması da esastır.⁶¹² Rahip ve rahibeler din hiyerarşisinin en üst katmanında bulunan görevlilerdir. Dini hizmetlerin yerine getirilmesinde NAR.SIR (Şarkıcı), HAZQARAI (Çalgıcılar)⁶¹³, LU.MES.SIR.SIR (Dansçı-Şarkıcı), LU.MES.URGI (Köpek adam çığlıkçı), LU.HAL (Kahin)⁶¹⁴ ve KAR.KID (Tapınak Fahişesi)⁶¹⁵ gibi alt düzey görevlere de rastlanılmıştır. Hitit tapınaklarında din görevlilerinin istihdamı, çalışma koşulları, atanması gibi konularda doğrudan kaynaklara ulaşılmamıştır.

Tapınaklarda bulunan ikinci tip görevliler ise dünyevi işlerle ilgilenen DUB.SAR (Katipler), MINDA.DU.DU (fırıncı), EN.TU (Baş Sofracı-Dini törenlerde tanrı sofrasını hazırlar) ve LU.BANSUR (Sofracı), MU.HALDIM (Aşçı), SAGI (Saki), KURUN.NA (Meyhaneci), HA.MÍ.NA.AS (Mabeynci- Tapınak gelir-giderlerini tutar ve krala danışmanlık yapar)⁶¹⁶'dır.

---

⁶⁰⁸ Süel (b), A.g.e. s: 55-56

⁶⁰⁹ Karauğuz (b),A.g.e. s:48 ve Süel (b), A.e. s: 57

⁶¹⁰ Güterbock (b), A.g.m. s:309

⁶¹¹ Karauğuz (b), A.g.e. s:49

⁶¹² Alp (b), A.g.e. s:149. Rahibeler aynı zamanda Kraliçe'nin doğrudan sorumluluğu altında ele alınmıştır.

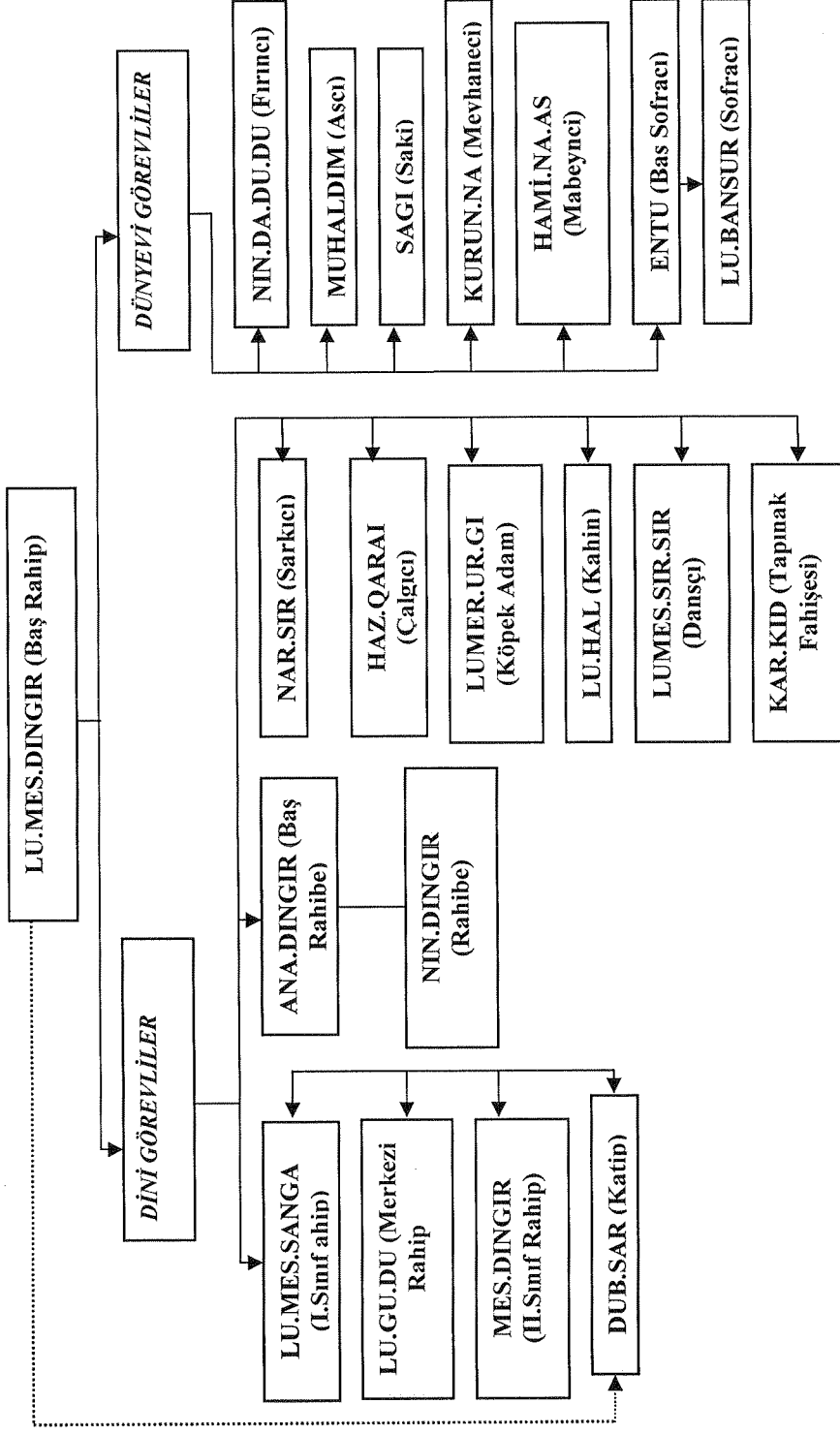
⁶¹³ Alp (b), A.e. s:149

⁶¹⁴ Karauğuz (b), A.g.e. s:69,128,47 ve 109

⁶¹⁵ Alp (b), A.g.e. s:149

⁶¹⁶ Karauğuz (b), A.g.e. s:31-33 ve 91

Şekil 16: Hitit Tapınak Görevlileri

(Kaynak: Karauğuz (b), A.g.e. s:31-91 ve diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Hitit Saray örgütü Kral ve Kraliçe'nin özel ikametlerinden oluşan önemli bir yapıdır. İki başlı bir yapıdan oluşan Saray örgütü içinde doğrudan Krala ait olan bölümde yer alan üst düzey görevliler Şekil 17'de gösterildiği gibi şunlardır: GAL.MESEDİ (Saray Muhafızlarının başı), GAL.LU.MES GIS.SUKUR. (Muhafızların Başı), LU.TEMU (Elçi), GAL.LU.MES. KARTAPPU (Arabacı Başı), DU.MU.EGAL (E.GAL Görevlileri), UGULA.DUMU.E.GAL (Saray Oğlanlarının Başı), GAL.LU.MES.AZU (Hekimbaşı), UGULA.DU.MU.MES.KIN-za (Haberci Başı), LU.MES.GIS.BANSUR (Masa Adamlarının Başı), EN.E.GAL.LIM (Saray Görevlileri), GAL. LU.MES SATAM (Hazinecibaşı)⁶¹⁷, SUHUR.LAL (Cariyeler),⁶¹⁸, KA.E.GAL.LIM (Saray Kapısı Görevlisi), GAL.LU.MES Is (Seyis Başı), GAL.LU.MES.GISPA (Asa Adamlarının Başı)⁶¹⁹ GAL.DUB.SAR.GIS (Tahta Tablet Katibi)⁶²⁰, LUGAL.KA.GAL (Saray Korumaları) LU.UR (Köpek adam-Cazgır)⁶²¹, HATTALUALA (Saray Kapıcısı-odaların kapalı tutulmasından sorumlu), VARS (Teskin Edici-Kralı sakinleştirir), MA.HA-İ (Rüya tabircisi), MAKA.HUM-İ (Terzi)⁶²², GAL.LU.MES.SU.I (Berber), BELU.MES.UTUL (Mutfak Görevlileri), LU.GIS. BANSUR (Baş sofracı ve Sofracılar), LU.MUHALDIM (Aşçı), LU.NINDA. DU.DU (Ekmekçi-Fırıncı), LU.TAYAL (Tayal Adamı-?), LU.UALHİ (U.Halhi Adamı-Kahin), LU.PES.GA (Sütçü), LU:TAPPALAS (Kurban Ekmekçisi), LU.SURRALES (?), LU.SİLA.SU.DU.A (Saki), HA.Mİ.MA.AS (Mabeynci), MU.SEN.DU (Kuş Yakayıcı)⁶²³, LU.MES.EPIS.KUS.ESIR (Ayakkabıcı)⁶²⁴, ARKUWAR (Krala ve kralla birlikte dua edenler)⁶²⁵, ANA.UTU.Sİ.E.GIR (Saray Efendileri), KWİS-KWİS (Saray Kadın Hizmetçileri)⁶²⁶ ve HAZANNU (Başkent Belediye Başkanı).⁶²⁷

⁶¹⁷ Reyhan, A.g.t. s:153-162

⁶¹⁸ Bryce (b), A.g.e. s:38,39 ve 64

⁶¹⁹ KUB I.7, KUB XLII.23

⁶²⁰ Karşılaştırınız. KUB III.5 ve KUB XXXVIII.12

⁶²¹ Günbattı (b), A.g.e. s:464

⁶²² Bilgiç (A.g.e.), s:9,64,73

⁶²³ Karauğuz (b), A.g.e. s:129,109,39,91. Karşılaştırınız. Mutfak Görevlileri KUB II.7-13 ve 14-19, KUB XIII.3

⁶²⁴ Karşılaştırınız. KUB II.3-8 ve KUB XIII.3

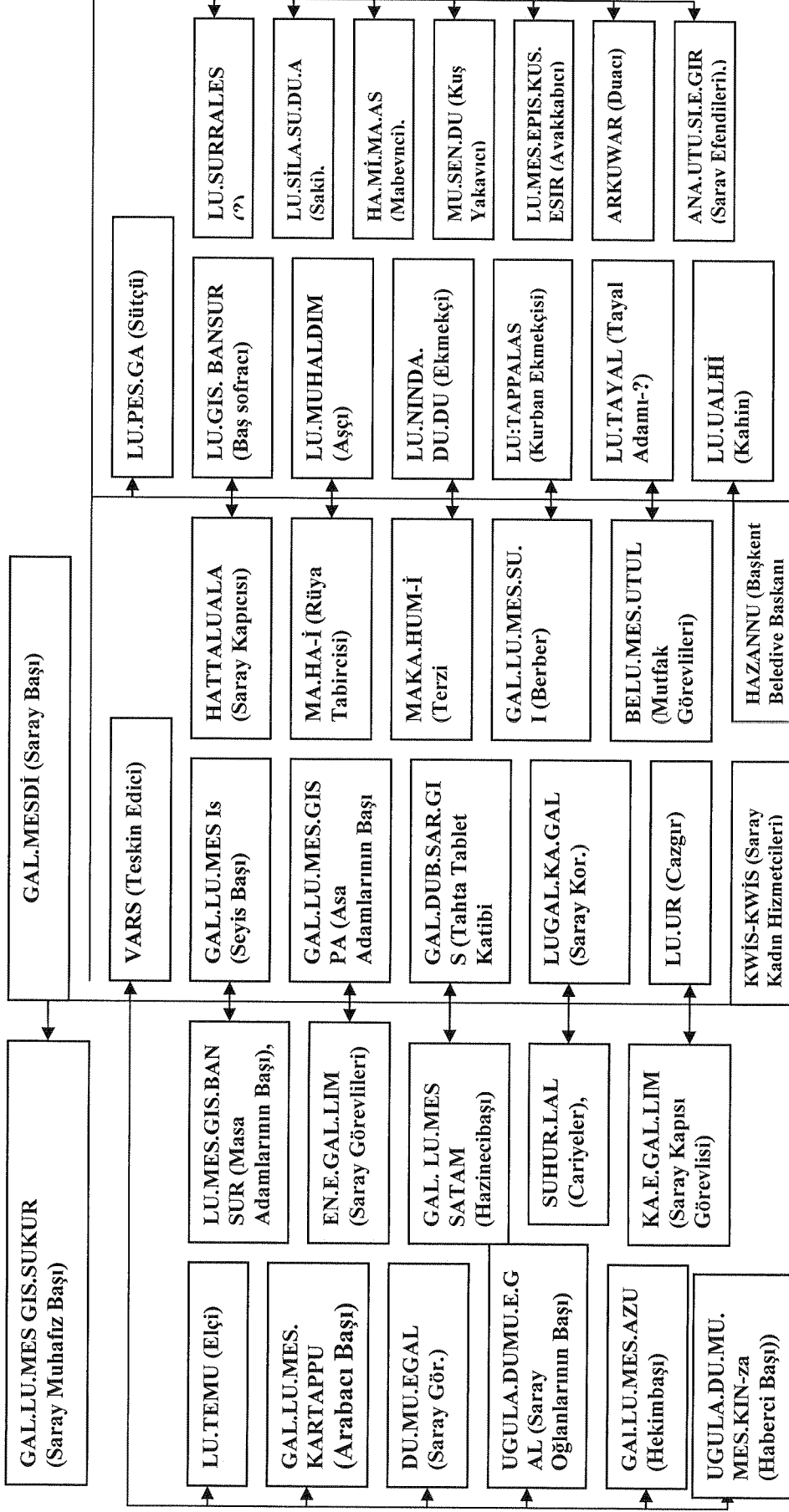
⁶²⁵ Cate, H. J. Hovwink ten, "Hittite Royal Prayers", Numen, Vol:16, Fasc:2 September,1969, s:82

⁶²⁶ Hahn, A.g.m. s:397 ve 398

⁶²⁷ Singer, Jan, "The Mayor of Hattusa and His Duties", The Symposium of Capital Cities:Urban Planning and Spiritual Dimensions, 27-29 May, Jerusselam, 1996, s:169

Şekil 17: Hitit Üst Düzey Saray Görevlileri

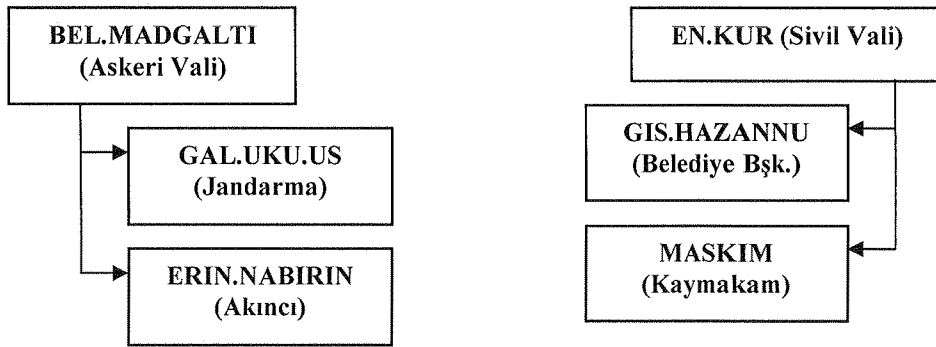

(Kaynak: Bryce (b), A.g.e. s:38-45 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Şekil 18’de de ifade edildiği üzere Hitit bürokrasisinin taşra örgütlenmesinde yer alan görevliler arasında ilk sırayı BEL.MADGALTI (Askeri Vali) ve EN.KUR (Sivil Vali) almaktadır. Doğrudan merkezi otorite tarafından atanan bu görevliler, merkezle doğrudan ve yoğun bir iletişim ağı içinde faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Zaman zaman taşrada ticaret ve madencilik gibi sosyo-ekonomik açıdan önemli kent merkezlerinde GIS.HAZANNU (Belediye Başkanı) ve MASKIM (Kaymakam) gibi bazı görevlilerin atandığı bilinmektedir.⁶²⁸ Söz konusu taşranın üst düzey görevlilerine yardımcı olmak üzere GAL.UKU.US (Jandarma) ve ERIN.HABIRIN (Akıncı) gibi askeri görevliler yer almaktadır.

Taşra örgütlenmesi içinde sosyo-ekonomik faaliyette bulunan ve kamu görevlisi sayılan meslekler ise şunlardır: AZU (Hekimler-Sağaltmanlar) NINDA-DU-DU (Fırıncılar), MUNUS-MESNA.ARA (Değirmenci), LU.TUKUL (Çiftçi)⁶²⁹, SIMUG.A (Metal İşleyicisi-Demirci?)⁶³⁰, NAM.RA (Göçmen Çiftçi)⁶³¹ ve LU.SIPA.UDU (Çoban)⁶³².

Şekil 18: Hitit Taşra Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri

(Kaynak: Alp (a), A.g.e. s:151-152 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

⁶²⁸ Alp (a), A.g.e. s:151-152

⁶²⁹ Bryce (c), A.g.e. s:180

⁶³⁰ Karauğuz (b), A.g.e. s:29,31,16

⁶³¹ Sedat ERKUT (c), "Hititçe Çivi Yazılı Beğen Köy Belgelerinde Geçen Sumurca SIMUG.A=Maden İşleyicileri Hakkında", Tarih Araştırmaları Dergisi, XXXIII, Ankara, 2003, s:69

⁶³² Alp, Sedat (e), "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", Belleten Cilt:XIII, Sayı:50 Nisan 1949, s:245

Hitit bürokrasisi içinde görülen son kamu görevlileri sınıfı da, vasal krallıklara gönderilen merkez bürokratlarıdır. Merkezi yönetim ülkeye bağlı bütün vasal krallıkların faaliyetlerini izlemek, denetlemek ve yönlendirmek amacıyla DUB.SAR (Raporcu)⁶³³, GAL.SİMMİLTİM veya RU.BA.İM (Müfettiş), GAL.İM (Naib)⁶³⁴ gibi görevleri ve atamış ve merkezin otoritesini hakim kılmıştır. Söz konusu görevlilerin atanmasında ve görevi alanların belirlenmesinde bölgeye ve vasallığın siyasi bağlılığına göre farklılıklar görülmektedir.*

Şekil 19’da topluca gösterildiği üzere, Urartu bürokrasisinin başında “LUGAL.KUR Suraue” olarak tanımlanan Kral bulunur. Kralın başkanlığında bürokrasi iki tabanlı örgütlenme modeli içinde yer alan diğer kamu görevlilerinden meydana gelmektedir. Askeri bürokrasinin başında TURTAN.U adı verilen (Başkomutan) bulunur.⁶³⁵ Hititlerde görülen ordu sistemi Urartular için temel esin kaynağı olmuştur. Ordu sistemi içinde ülkenin çeşitli yörelerinde konuşlandırılan LU.GUNUSİNİ (Askerler), her birinin başında LU.AUE.RASİ (General) bulunacak şekilde savaşa hazır olarak bekletilmiştir. Savaş arabaları, atlı birlikler ve piyadelerden ibaret olan Urartu ordusu içinde ikinci rütbeli komutan ERIN.E.ANNATUM (Savaş Arabaları Komutanı)’dır.⁶³⁶ Atlı birliklerin komutanına ise PIT.HALLU.MES denilmiş, yaya birliklerinin başında ise ERIN.GIR.MES yer almıştır.⁶³⁷ Ayrıca Urartu ordusu içinde yedek birliklerin ve mancınıkların bulunduğu da düşünülmektedir. Urartu ordularının SERİ.PARTU adı verilen Garnizonlarda konuşlandırıldığı ve aynı zamanda birer kale olan garnizonların başında E.GAL unvanlı komutanların yer aldığı da bilinmektedir.⁶³⁸

Hititlerde olduğu gibi E.GAL unvanına Urartu sivil bürokrasisi içinde de rastlanılmaktadır. Urartu başkent saray örgütünün adı E.GAL-İ olarak bilinmektedir.⁶³⁹ LU.EGAL (Kale’nin Efendisi), Saray içinde aynı zamanda sivil bürokrasinin de başı

---

⁶³³ Yiğit (a), A.g.m. s:78

⁶³⁴ Donbaz, A.g.m. s:441,444

* Donbaz, A.m. s:445; Örneğin Kanis ülkesine gönderilen RU.BA.İM aynı zamanda Naib görevlerini de üstlenmiş, hatta doğrudan yörenin valiliğine de atanmıştır

⁶³⁵ Loun, A.g.m. s:1-2

⁶³⁶ Çilingiroğlu, Altan (b), Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkileri Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:35 İzmir 1984, s:50

⁶³⁷ Zimansky (a), A.g.e. s:55

⁶³⁸ Zimansky (a), A.e. s:62-63

⁶³⁹ Zimansky (a), A.e. s:68

olarak en üst rütbeli kamu görevlisidir.⁶⁴⁰ LU.EGAL'nin hemen altında kendisine doğrudan bağlı olan E.BARA'lar bulunmaktadır. E.BARA aynı zamanda kent merkezlerinin başında olan kişinin unvanı olarak belirlenmiştir. Buradan, E.BARA'ların kent yöneticisi olduğunu ileri sürmek mümkündür.*

Merkez bürokrasisi içinde NA.DIB (Mühürevi)'in başında A.NIN (Mühürçübaşı) bulunur. A.NIN kendisine doğrudan bağlı olan (GI).I.LA (Mühürçüler)'lar eliyle görevlerini yürütmüştür.⁶⁴¹ NA.DIB'in başı olan A.NIN unvanlı görevli Urartu bürokrasisi içinde kritik bir bürokratlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Zaman zaman Urartu bürokrasisi içinden birinin (özellikle de veliahdın) bu göreve atandığı da görülmektedir.⁶⁴²

NIG.SID ise Urartu bürokrasisinde vergilerin toplandığı yer olarak tanımlanmıştır. NIG:SID'in başında aynı zamanda Hazinesinin başı olan GAL.NIG.SID bulunur. NIG.SID içinde SA.RE.SI (Vergi toplayıcıları), LU.KUG.MES (Para Adanı-Defterdar), KU.MES (Ambar Sorumlusu) unvanını taşıyan görevliler yer almıştır.⁶⁴³

Başkent bürokrasisi içinde yer alan bazı görev unvanlarına da rastlanılmıştır. Faaliyet alanları ve hiyerarşide aldıkları yerler konusunda açıklıklar bulunmamakla birlikte yetki ve sorumlulukları bakımından dikkat çekmektedirler. Nitekim bu görevliler şunlardır: LU.SİE-se (Tapınak görevlisi?), PAR-RAK-KU (Ölü Gömücü?), BEL.LI.MES (Silahçı), UDU.MAS.A.MES (Nüfus İşleri), DAN.NU.BUZUR(?)⁶⁴⁴, GIS.TIR (Ormancı), GIS.ZARE (Bahçeci-Meyve vb.), PİLİ (Kanal Açıcı-Mühendis?).⁶⁴⁵

---

⁶⁴⁰ Varol, A.g.t. s: 111

* Zimansky (a), A.e. s:65. Buna karşın kent yöneticilerinin çeşitli yazıtlarda URU. Unvanını aldıkları da tespit edilmiştir.

⁶⁴¹ Zimansky (a), A.g.e. s:80-82

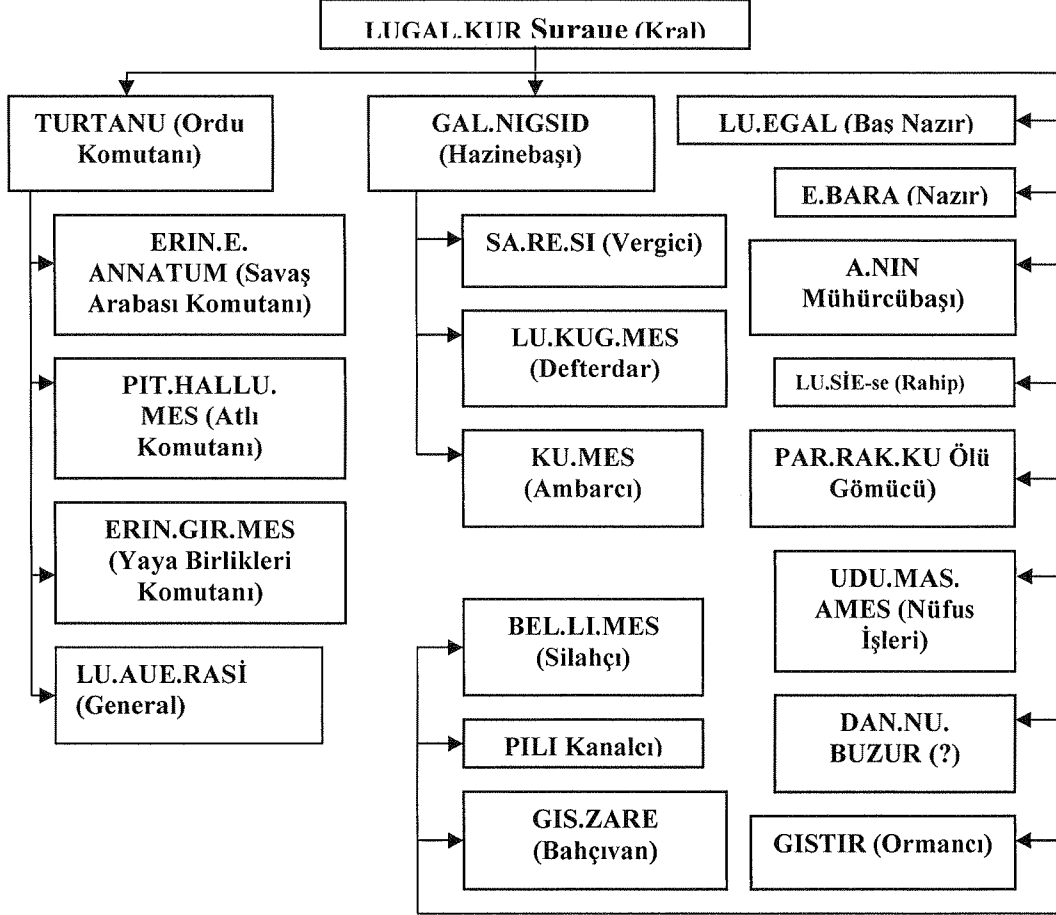
⁶⁴² Örneğin I.Argustili bu II.Sardunhili dönemlerinde böyle bir uygulama yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bknz: Zimansky (a), A.g.e. s:85

⁶⁴³ Zimansky (a), A.g.e. s:87

⁶⁴⁴ Benedict, Wamen C., "The Urartian-Asstrian Inscription of Kelishin" Journal of the American Ocriental Society, Vol:81, No:4, September-December 1961,s:362-368

⁶⁴⁵ Zimansky (a), A.g.e. s:66 ve 119.

Şekil 19: Urartu Merkezi Bürokrasi İçinde Kamu Görevlileri

(Kaynak: Zimansky (a), A.g.e. s: 56-119 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Urartu Saray bürokrasisi içinde krala ve ailesinin özel hizmetinde bulunan bazı görevlilere rastlanılmıştır. M.Ö. 685-645 yılları arasında hüküm süren II. Rusa'nın kurduğu ve Urartuların son başkenti olan Rusahinili'de bulunan kayıtlara göre saray görevlilerinin sayısı 5512 civarındadır.⁶⁴⁶ Ancak kayıtlar ağır tahribata uğramış ve bütünlükleri zedelenmiştir. Bu nedenle söz konusu hizmetlerin tam olarak unvan ve görev alanları açık değildir. Yine de elde edilen kayıtlardan yola çıkılarak Urartu saray

⁶⁴⁶ Tarhan (a), A.m. s:294

görevlilerinin 5 ana grup şeklinde sıralandığı ileri sürülebilir.* Hiyerarşik olarak yapılan sıralamaya göre Şekil 20'de gösterildiği gibi birinci sınıf saray görevlileri sayıları 2226'yı bulan MA-Rİ-Gİ (Soylu? Veya Emir), TA(R)-DA-AS-HE-E (?) ve Kİ.Rİ.NE.E.İ (Kadeh taşıyıcı?)'dir.⁶⁴⁷ İkinci sınıf görevler toplam 3784 kişiden oluşan SA.RE.Sİ (Hadim veya Harem Ağaları), AR-SE (İçoğlanı), NIG.SID.DA (Saray Muhasebecisi), GAD-HE-E (Kadın Dokumacı?) ve UR.ZIR (Köpek Bakıcısı)'dır. Bu görevliler arasında AR.SE,NIG.SID.DA ve UR.ZIR unvanlı görevliler, bürokraside benzer adla adlandırılan kurum ve görevlileriyle aynı ismi taşıdıkları, hatta benzer görevleri Saray hizmetleri için yerine getirdikleri belirlenmiştir.

Üçüncü sınıf görevliler KUR.KUR (Saray Muhafızı) ve UKU (Sarayı Koruyan Yerel Muhafızlar) olup sayıları 390 olarak saptanmıştır. Dördüncü sınıf görevliler sayıları 168 olan HAL.Bİ.U.NE (?), E.TIN (Şarap Sorumlusu), Sİ.Pİ.KA.A.NE (?)'dir. Hiyerarşinin son sınırındaysa 52 kişilik UBİABE (Huzurda Bulunan Hizmetler), ANSU.GİR.NUN.NA(?), GA.U.RU.UR.DA (?), PU.Lİ.U.HE.E (?) yer almıştır.⁶⁴⁸

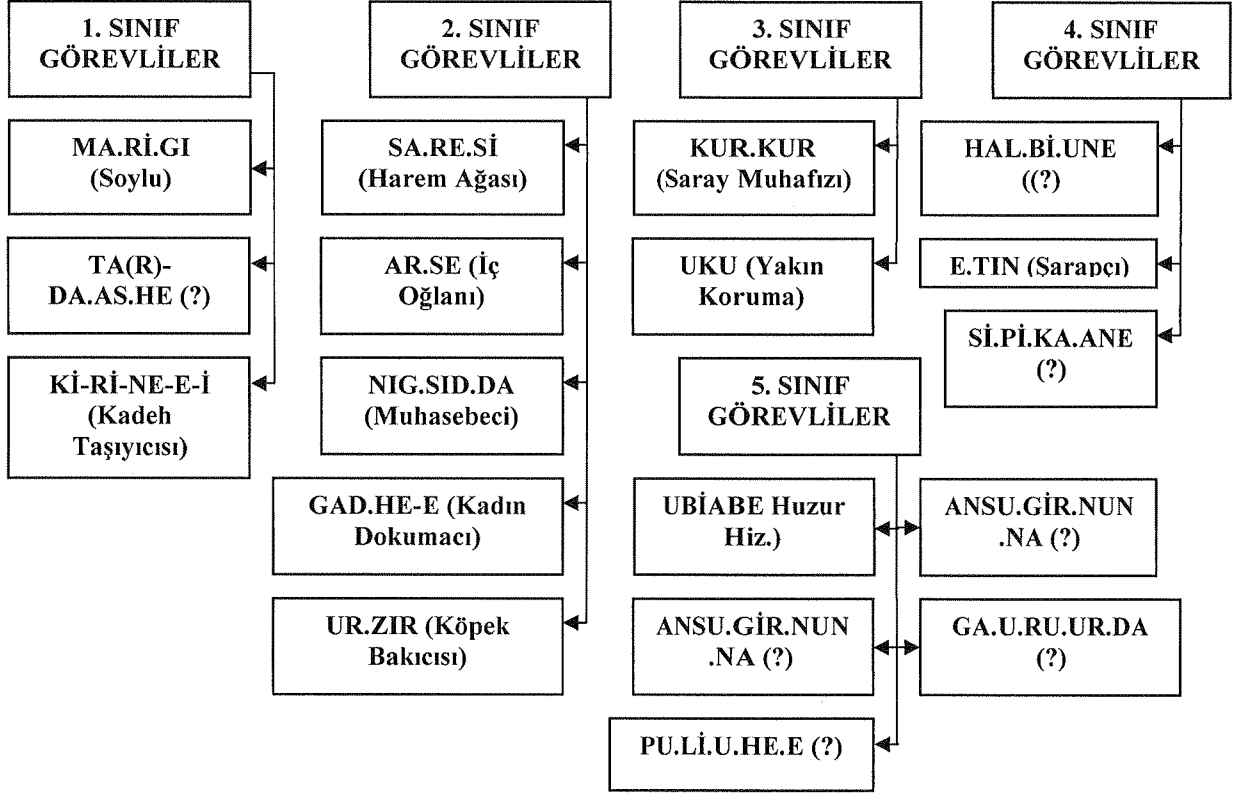
---

* Bu sınıflandırma Tarhan (a) tarafından yapılmıştır.

⁶⁴⁷ Tarhan (a), A.g.m. s:293

⁶⁴⁸ Tarhan (a), A.m. s:294

Şekil 20: Urartu Saray Görevlileri

(Kaynak: Tarhan (a), A.g.m. s:290-294 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Urartu sivil bürokrasisi içinde tapınaklar önemli bir yere sahiptir. Selefleri olan Hititlerin din panteonu Urartular için birebir örnek teşkil etmiştir. Urartu dini devlet dini olarak şekillendirilmiş, ele geçirilen ülkelerdeki tanrılar başkente taşınmıştır. Argiti ve Menua dönemlerinde yapılan düzenlemeyle Urartu tanrıları belirli bir sıraya konmuştur.* Urartu din kültürünün Hititlerden farkı, tapınaklara insanların girmesine izin verilmiştir. Böylece tanrı kültürü organize olmuş devlet dini olmakla birlikte, bütün halkında benimsediği önemli bir yapıstırıcı haline dönüşmüştür. Urartu tapınaklarına SU.Sİ adı verilmektedir.⁶⁴⁹ Devletin hemen her yerinde tanrılar adına steller

* Buna göre ülkenin Baştanrısı HALDİ'dir. Onu Fırtına Tanrısı TEISEB izler. Tanrılar arasındaki hiyerarşik yapılanma sırasıyla BAGBARTU (HALDİ'nin karısı), SIUNİ (Güney Tanrısı), SELARDİ (Ay Tanrısı) ve diğer yerel Panteonlardan meydana gelmektedir.

⁶⁴⁹ Salvini, Mirjo, Urartu Tarihi ve Kültürü, (Çeviren: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s:198-200

(NA.PULİSİ) adanmıştır. Tapınaklara tanrılar adına hediyeler sunulmuş bu hediyelerin korunması ve tasarrufu E.DINGIR (Rahip)'lara bırakılmıştır.

Urartu ve Assur kaynaklarından elde edilen bilgiler ışığında Urartu merkezi yönetiminin taşrada en büyük kamu görevlisinin EN.NAM (Vali) olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵⁰ Aynı zamanda taşra örgütü olarak kendisini gösteren EN.NAM'lar konusunda farklı uygulamalar söz konusudur. EN.NAM'lar bazı kentlere doğrudan kral tarafından atanmışlar, ya da kraliyet ailesinden bir soyluya EN.NAM görevi verilmiştir. Ayrıca vasal krallıkların tamamı devlet hiyerarşisinde EN.NAM olarak tanımlanmıştır. Bunların yanı sıra bazı kentlerde merkezden atan görevlilerin isimleri EN.NAM kelimesi yerine kullanılmıştır; bazı kentlerde de adı veya yöredeki unvanıyla anılmıştır. Özellikle yeni kurulan kentlerde böyle durumlara sıkça rastlanmıştır.⁶⁵¹ EN.NAM ve Urartu kent yönetimi hakkında standart bir uygulama söz konusu değildir.

EN.NAM taşrada bölgenin yada eyaletin en üst düzey görevlisidir. Dolayısıyla bütün taşra örgütleri (askeri örgütler dahil) kendisine bağlanmıştır. Taşra hiyerarşisi içinde ikinci sırayı NAGUS (Kaymakam?) almaktadır.⁶⁵² EN.NAM'ların emri altında faaliyet gösteren NAGUS'lar hakkında yeterli kayıtlara henüz ulaşamamıştır. Bununla birlikte bazı Assur kaynakları Armaili, Vasi gibi kentlerde böyle bir yöneticinin varlığına işaret eder.

NAGUS'lar dışında Urartu taşra örgütlenmesi içinde farklı bir kurumsallaşmaya rastlanılmamıştır. Kent ve kasaba dışında kalan bütün alanlara KUR (ülke-alan?) adı verilmiştir.⁶⁵³ Yukarıda verilen üst düzey görevlilerin dışında Urartu taşra yönetimi içinde belirlenmiş başka bir görevliye rastlanılmamıştır.

Urartu devlet nosyonunun aşırı merkeziyete dayanması, yalnızca idarenin bütünlüğü ve üniter yapısından ibaret değildir. Aynı zamanda sosyo-ekonomik yaşamda da devletin baskın karakterinin hissedildiği bir uygulama söz konusudur. Özellikle de devlet tarafından sunulan, yol, su, baraj gibi hizmetlerden yararlananlar kamu görevlisi

---

⁶⁵⁰ Zimansky (a), A.g.e. s:89

⁶⁵¹ Zimansky (a), A.e. s:91

⁶⁵² Zimansky (a), A.e. s:93

⁶⁵³ Salvini, A.g.e. s:212-214

statüsünde ele alınmıştır.⁶⁵⁴ Bu bağlamda çiftçiler, esnaflar, tüccarlar ve madenciler (Hititlerde olduğu gibi) özel statüde değerlendirilmiş, ayrıcalıklar tanınmıştır.

Frig yönetim kültürü içinde merkezi bürokrasi içinde MİDAI LAVALTA (Kral)⁶⁵⁵, ARTEMIDARAU (Artemis Tapnak Yargıcı)⁶⁵⁶, MIGASGRAB (Naib), ve DUENOS; taşra bürokrasisi içinde DALETH (Kent Yöneticisi ?), DUENOS (Rahip)⁶⁵⁷ olarak okunan kamu görevlilerinden başka bir görevli tanımına rastlanılmamıştır. Mevcut unvanların da gerçekte hangi kavram ya da görevliyi betimlendiği tartışma konusudur.*

Lidya kamu örgütlenmesi içinde yer alan görevliler Şekil 21’de görüldüğü gibi Hitit ve Urartularda olduğu üzere geniş bir sayıya dayanmaz. Söz konusu görevliler devletin temel görevleri dahilinde faaliyet göstermektedirler. Lidya bürokrasisi içinde QLDANS (Kral) en üst görevli olarak belirir. Kralın ardından askeri bürokraside birliklerin adıyla anılan QALMLUİ (Atlı), KUWAMAVİ (Yaya) ve PLATEAİ (Yedek)’ler yer alır.⁶⁵⁸ Sivil bürokrasi içinde hiyerarşide ilk sırayı kraldan sonra GEROUSIA almaktadır. Aslen devlet konseyi ve karar alma organı olan ve senatoyu oluşturan GEROUSIA’lar gerçekte aristokrasi sınıfı üyeleridirler. Bu sınıfa ait üyelerin aynı zamanda bürokraside de kullanılması, gerçekte merkezi idarenin gücünü paylaşması anlamını taşır. Senato içinde yer alan senatör ve GEROUSIA’ların ardından PARASTADES’e bağlı görevliler gelmektedir. Tapınaklarda faaliyet gösteren üç tip görevliye rastlanılmıştır; KAUES, KAPELOİ ve AGORAI. KAVES’ler tapınak rahiplerini, KAPELOİ Tüccarlara yardımcı olan ve sorunları çözen görevlileri, AGORAI’ler de bankerlik hizmetlerini yerine getiren memurları tanımlamaktadır.⁶⁵⁹

Alyettes döneminde tapınakların ekonomik işlevleri biraz daha genişlemiş, ticaret ve madencilik yanı sıra tarımsal üretim kontrol altına alınacak, ekim

⁶⁵⁴ Tarhan (a), A.g.e. s:295-298

⁶⁵⁵ Ramsey, William (b), “Some Phrygian Monuments”, The Journal of Hellenic Studies, Vol:3, 1882, s:256-258

⁶⁵⁶ Schnabel, Eckhard J., “Divine Tyranny and Public Humiliation” Novum Testamentum, XLV, 2 April 2003, Vol:45, Issue:2, s:6-7

⁶⁵⁷ Conway, A.g.m. s: 449

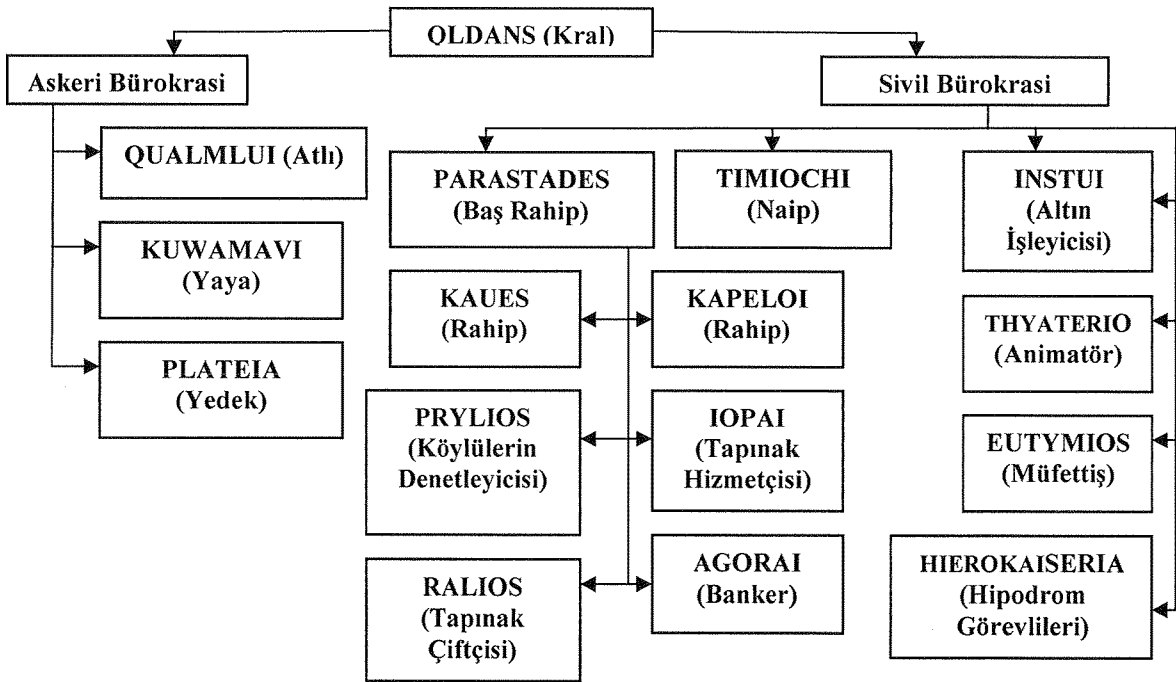
* Kuşkusuz Friglerle ilgili bazı dolaylı kaynaklara ulaşılmıştır. Ancak bu kaynakların taranmasıyla birlikte Friglerle ilgili kesin bir bürokratik yapı ve işleyiş den söz etmek; hatta bazı kavramların görevlileri tanımlamayıp tanımlanmadığını tartışmak mevcut kaynakları zorlamak olacaktır. Dolayısıyla böyle bir ısrarcı yaklaşım araştırmacı bakımından doğru bulunmamıştır.

⁶⁵⁸ Hanfmann (b), A.g.m. s:84

⁶⁵⁹ Aktüre (a), A.g.e. s:194

planlaması yapan PRYLİOS (Köylülerin Sahibi-Denetleyici?), RALİOS (Tapınağa bağlı çiftçiler) ve IOPAI (Tapınak Hizmetlileri?) gibi görevliler ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁰ Bürokrasi içinde yer alan diğer görevliler ise doğrudan krala bağlı olan TIMİOCHI (Naib), EUTYMIOS (Müfettiş), INSİTUI (Altın İşleticisi?)⁶⁶¹, THYATERİOI (Canlandırıcı-Tiyatro Oyuncusu), Hİ.ER.O.KAISERİA (Hipodrom Görevlileri?)'dir.⁶⁶²

Şekil 21: Lidya Merkezî Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri

(Kaynak: Buckler, A.g.m. s:108-111 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Lidya bürokrasisinin içinde yer alan taşra görevlileri ele alındığında aristokrat veya esnafların ağır bastığı bir uygulama söz konusudur. Taşrada TYRAN adı verilen, çoğunlukla yerel sülaleye mensup (doğal) bir üst düzey yönetici bulunur. Taşralar kendi içinde KOLODOU olarak tanımlanan köylerin birleşmesiyle oluşan, AUEYOULY (Yerel Meclis) ile yönetilmiştir.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Buckler, William H, "Lydian Records" The Journal of Hellenic Studies, Vol:37, 1917 s:97, 98 ve 115

⁶⁶¹ Romage, Golastein ve Mierse, A.g.m. s:37-38

⁶⁶² Buckler, A.g.m. s:108-109

⁶⁶³ Buckler, A.m. s:98

İyon bürokrasisi içinde yer alan görevlilerin başında PRYTANIS (Kral) bulunur. Devletin sahibi ve önemli bir otoritesi olarak görülmekle birlikte geleneksel İlk Çağ devlet kültüründe kendisine verilen kutsallıktan oldukça uzaktır. Polis süreci içinde Kral basit ve sıradan bir yöneticiden başka bir şey değildir.⁶⁶⁴ Devlet otoritesi içinde asıl güç tüccar, madenci ve diğer zanaatkar sınıfından oluşan BOULETERIAN'lardır. Şekil 22'de görüldüğü üzere bürokrasi doğrudan kent meclislerinin nüfusu altında görülen bir bağlılık gösterir. Buna göre askeri bürokrasinin başında meclis tarafından atanan POLEMARKIA (Ordu Önderi-Başkomutan) bulunmaktadır. Savaşlarda ordu komutanı ise STRATEGOS'dur⁶⁶⁵. Atlı birliklerine HIPARKHOS ve yaya birlikleri ise TAKSIORKHOS olarak adlandırılmıştır.⁶⁶⁶ Deniz filosu STEPLAUS olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶⁷ Deniz kuvvetlerinin başında NAVARKHOS bulunur. Filoyu oluşturan her geminin komutanı da TIERARKHOS'tur.⁶⁶⁸

Sivil bürokrasi içinde memurlara topluca ASTYNOMIA adı verilmiştir.⁶⁶⁹ Memurların başında bulunan kişiye ARKHEIOI denilmiştir. Ayrıca bürokrasi içinde HIEROMNEMON (Kutsal Siciller Görevlisi), EPISTATES (Yazman), MYNEMON (Kayıtçı) gibi üst düzey görevlilere de rastlamak mümkündür.⁶⁷⁰ Söz konusu görevlilerin yanı sıra hizmetler sektöründe yer alan bazı uzman mesleklerin kamu görevlisi sayıldığına rastlanılmıştır. Nitekim bu görevliler kısaca STADIONI (Spor müsabakalarını düzenleyici), GYMNASIONI (Beden terbiyecileri-aynı zamanda fizyoterapist olarak görev yapmışlardır),⁶⁷¹ PRYTANEIONI (Agora sorumlusu), OPHEILOEON IAS (Cellatlar)⁶⁷², dır.

Şekil 22'de belirtildiği gibi İyon tapınak örgütü ise oldukça işlevsel bir kamu görevlileri ağına sahiptir. DYONIA/MANPAKOVI (Rahip)⁶⁷³, KOSMETERIA

---

⁶⁶⁴. Cook, Richard M, "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B.C" The Journal of Hellenic Studies, Vol:66, 1946, s:70-73

⁶⁶⁵ Aristoteles, A.g.e. s: 193

⁶⁶⁶ Aristoteles, A.e. s:193

⁶⁶⁷ How, A.g.e. s:120-124

⁶⁶⁸ Aristoteles, A.g.e. s:194

⁶⁶⁹ Thomson (b), A.g.e. s:94

⁶⁷⁰ Aristoteles, A.g.e. s: 191

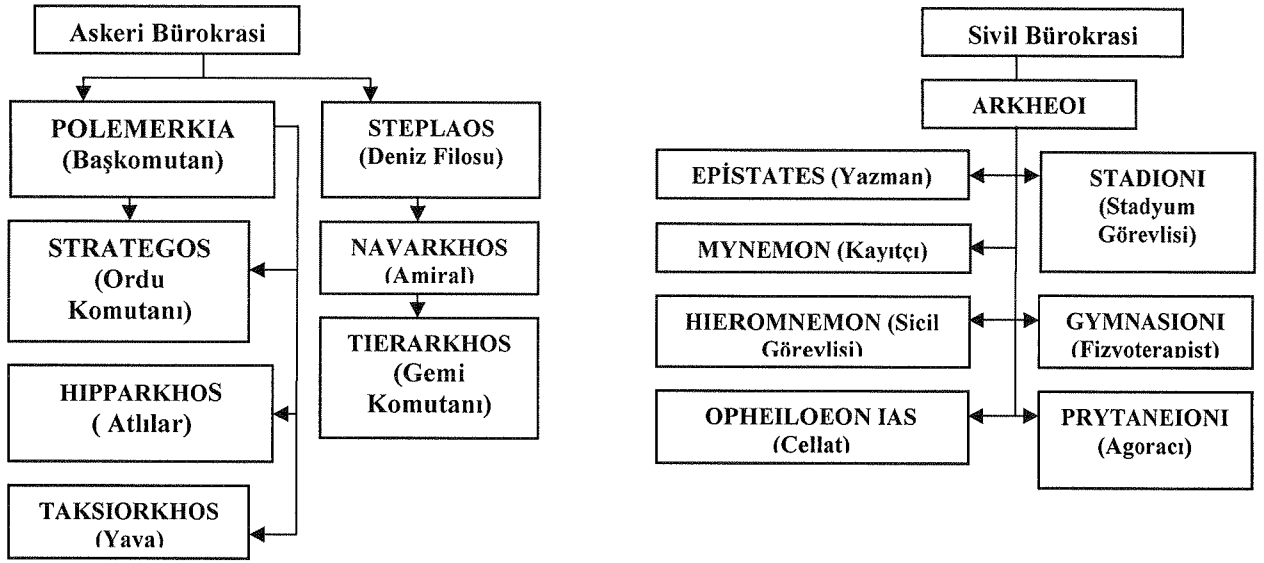
⁶⁷¹ Wycherley, A.g.m. s:27

⁶⁷² Van Roden, A.g.m. s:161-162

⁶⁷³ Bates, A.g.m. s:29. ve Jones, , Colin, P, "The Olympienion and the Hadrioneion at Ephesos" The Journal of Hellenic Studies, Vol:113, 1993, s:149

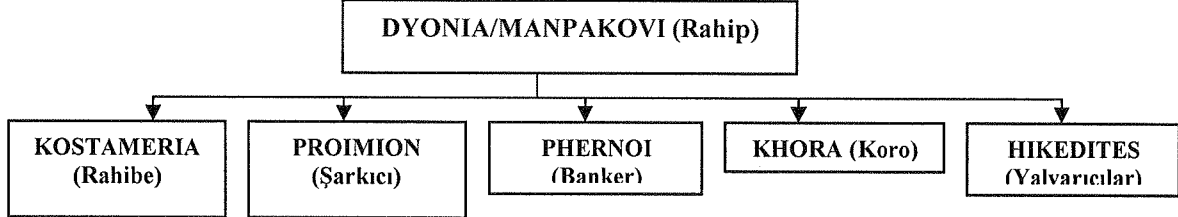
(Rahibe), PROOIMION (Şarkıcı)⁶⁷⁴ PHERNOI (Vergi Toplayıcı ve Banker)⁶⁷⁵ KHORA (Koro), HIKETIDES (Yalvarıcılar)⁶⁷⁶ yer almıştır. Polislerin kolonizasyon sürecinde Anadolu'nun değişik bölgelerinde kurulan kolonilerde de benzeri yapılanmalar oluşturulmuştur.

Şekil 22: İyon Merkezi Bürokrasisi İçinde Kamu Görevlileri

(Kaynak: Colin, A.g.m. s:140-149 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

Şekil 23: İyon Tapınak Görevlileri

(Kaynak: Tekin, A.g.e. s:126 ve Diğer Kaynaklardan Esinlenilerek Hazırlanmıştır)

⁶⁷⁴ Thomson (b), A.g.e. s:229

⁶⁷⁵ Aktüre (a), A.g.e. s:225-227

⁶⁷⁶ Tekin, A.g.e. s:126

III. KAMU HUKUKU VE KAMU HİZMETLERİ YÖNÜNDE İLK ÇAĞ ANADOLU UYGARLIKLARI

A. Kamu Hukuku ve Devlet

Toplumsal yaşamda bireyler arasındaki ilişkiler her şeyden önce hukuk olarak nitelendirilen sistemler ve kurallar bütünü içinde belirlenir. Sosyal yaşamı düzen altına alan hukuk fiilen gerçekleşen bir sistemler bütünü olmaktan çok, kendisine uyulmak ve uygulanmak için var olan “idea”lar bütünüdür.⁶⁷⁷ Söz konusu ideaların tek amacı birey davranışlarını değerlendirmek, çıkar çatışmalarına çözüm getirecek kurallar ve normlar getirmek ve adaleti tesis etmektir. Teknik olarak hukuk kuralları meşru bir siyasa tarafından ortaya konulur, düzenin sağlanması, sosyal ihtiyaçların karşılanması, nesnel ve sübjektif olarak ahlak kurallarıyla örüntülü, eşitlik ilkesine dayanan adalet nosyonunun gerçekleştirilmesi gibi üç temel fonksiyonu yerine getirir. Bu bağlamda hukuk kuralları devlet otoritesinin tesis edilmesinde “olmazsa olmaz” bir ön koşul olarak belirlenmektedir. Hukukun ortaya çıkışında temel mantık insanın sosyal bir düzen içinde hak ve yükümlülüklerinin belirlenmesidir. Hukukun gerçekleştirilmesi doğrudan bireyin sosyal yaşamının düzenlenmesi üzerine olduğuna göre, kuralların ortaya konulması da yine bireyin kendi sorumluluğuna ait olmalıdır.⁶⁷⁸ Bu bir zorunluluktur. Zira kendi kurallarını koyamayan toplumlar kaçınılmaz bir kaosun ve taasubun içine düşmekten kaçınamazlar.

Tarihsel gelişim süreci içinde hukuk toplumlara göre farklılıklar göstermekle birlikte kamu ve özel olmak üzere iki temel alan içinde evrim geçirmiştir. Bu alanlardan ilki toplumsal yaşamın genel esaslarının belirlendiği bireylerin aralarındaki ilişkilerden doğan “Özel Hukuk Alanı”dır. İkincisi ise devletin doğrudan işleyiş esaslarını konu alan “Kamu Hukuku Alanı”dır. Bu alan bir yandan devletin genel esaslarını ve düzenini belirlerken, diğer yandan kendi organları arasında yada vatandaşlarla olan ilişkilerde yaşanacak sorunları çözmeyi amaçlar. Bu biçimiyle kamu hukuku devlete ait işleri kapsamaktadır.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ Akın, İlhan, Kamu Hukuku, Üçdal Neşriyat, Yayın No:6, İstanbul, 1986, s: 165-167

⁶⁷⁸ Akın, A.e. s: 168

⁶⁷⁹ Rosenbloom, David, Administrative Law for Public Managers, Westview Press, USA, 2003, s: 57-60

Kamu ve özel hukuk ayrımı en belirgin ifadesi içinde ilk kez Roma-Germen hukuk geleneği içinde ortaya çıkmıştır. Kamusal olarak nitelenen her şeyin asıl faktörü olarak devlet, temsilcisi olduğu toplumun kamu yararının korunması amacıyla düzenleme yapmak hakkını elinde tutar. Kamu yararı düşüncesi tarih boyunca bütün devletlerin yaptırım gücünün ortak meşrutiyetini simgeler.⁶⁸⁰

Kamu yararı kavramının kamu hukukunun yaratılmasında önemli bir unsur olarak görülmesine karşın devletin de sınırlar içine alınarak, bunun tam anlamıyla sağlanabileceği gerçeği modern çağa özgü bir durumdur.⁶⁸¹ Sanayileşme sürecinde disipline dayalı bir sosyal yaşamın gerekleri üzerine yükselen kamusalılık ve kamu yararı kavramları kamu hukukuna modern bir anlam yükler. Modern anlamı içinde Kamu Hukuku bireyleri kamu yararı içinde kısıtlanırken; kendisini de aynı ölçüde sınırlar.⁶⁸² Modern toplum devlet ve vatandaşıyla birlikte karşılıklı haklar bağlamında dengelenmiş, sınıflı bir toplumdur. Devlet ile toplum arasındaki bu dengeyi sağlayan en etkin unsurlardan birisi de Kamu Hukuku'dur.

Genel esasları içinde Kamu Hukuku, sınırları tam olarak bölünmese de iki ana konu etrafında şekillendirilmiştir. Bu başlıklardan ilkinin "idarenin genel esasları" oluşturmaktadır. Devletin dayandığı temel rejim, anayasa, kamu bürokrasilerinin genel işleyişi, yetki ve sorumlulukları ve kamu görevliliği gibi temel konular yukarıda ifade edilen ilk ana başlığa girmektedir. İkinci başlık ise daha çok devletin, toplumun diğer gerçek ya da tüzel kişilikleriyle girdiği ilişkilerden oluşmaktadır. Vergi, ceza, ceza muhakemeleri, borçlar ve medeni hukukun kamuyu ilgilendiren kısımları bu başlık altında toparlanabilir.

Kamu Hukukun kapsamı, temel görünümü ve konu alanları İlk Çağ'dan günümüze özel hukuk alanlarını içine alacak şekilde genişlemiş ya da daralmıştır. Esasen modern çağda ana hatları tam anlamıyla oturmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Buna karşın İlk Çağ'da Kamu Hukukunun işlevi toplumsal yapının her alanında kendisini gösterecek şekilde geniş tutulmuştur. Bir başka deyişle Kamu Hukuku İlk Çağ'da devletlerin temel hukuk alanları içinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu

---

⁶⁸⁰ Rosenbloom, A.e. s:62

⁶⁸¹ Habermas, Jürgen, Kamusalığın Yapısı, Dönüşümü, (Çeviren: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s:2-10

⁶⁸² Habermas, A.g.e. s:170

dönem içinde Kamu Hukukunun, temel hukuk kavramsallığı altında toplumsal yaşamın genel esaslarını belirleyen ve idarenin her alanda yaptırım gücünü ve meşru otoritesini algılayan bir nitelikte değerlendirildiği gözden kaçmamaktadır.

İlk Çağ'da bilinen ilk hukuk kuralları Sümerler tarafından ortaya atılmıştır. Yazıyı ilk defa sistematik olarak günlük yaşama sokan; ekonomi, kültür ve siyasal sistem içinde kullanan ilk uygarlık olarak Sümerler, sosyal yaşamı düzenleyen kuralları büyük bir incelikle ve ihtiyaçları doğrultusunda kalıcı hale getirmeyi başarmışlardır. Sümer hukuk sisteminin kalıcı olması yalnızca yazılı olmasından kaynaklanmaz. Kuralların yaratılması sürecinde yaşanan gelişmeler Sümer hukuk düzeninin kalıcılığının sağlanmasında önemli bir yere sahiptir.⁶⁸³ Kuralların kalıcılığı Sümer cemiyet hayatının dinamiklerinde gizlidir. Kent devletleri federasyonu biçiminde yapılan siyasal kültür üzerine yükselmiş sosyal yaşam, Sümer toplumsal yapısının içeriğini dönüştürmüştür. Ticaret ve ekonomi üzerine yükselen zengin Sümer kentleri bireyin haklarını da gözeten ve merkezi otoriteyle karşılıklı hak ve yükümlülüklerini belirleyen hukuk kurallarının ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.⁶⁸⁴

Bireyin temel hak ve yükümlülüklerini esas alan Sümer hukuk düzeninde otorite halen kutsallaştırılmış siyasal iktidarın belirli bir sistem içinde kurgulanması ve kurumsallaştırılması için hukuk gibi önemli bir meşrutiyet aracını elinde tutmuştur.⁶⁸⁵ Sümer'den itibaren İlk Çağ toplumları için hukuk ahlaktan doğmaktadır. “İyi” ve “kötü” arasındaki denge yerleşik hayata geçen bireylerin temel kaygılarıdır. Doğayı tanımlamanın ve kendisini bunun içinde adlandırmanın sistematik biçimi olan ahlak, İlk Çağ içinde yaratılan öncelikli değerler kümesidir.⁶⁸⁶ Toplumsal yaşam değer yargılarının ilkelerini ortaya koyan ahlak aynı zamanda ortak bir akıl olarak gelişme göstermiştir.

Ahlak kurallarının ileri sürdüğü ilkeler, denetleme sürecinde İlk Çağ toplumlarında hukuk kurallarının temel esin kaynağını oluşturmaktadır. Siyasi iktidar toplumsal değerini de içselleştirerek, hukuku yaratmıştır. Böylece ortaya “iyi” ile

---

⁶⁸³ Bilgiç, Emin (c), “*Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi*”, Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi, Cilt: XXI, Sayı:3-4, Ankara, 1964, s:104-105

⁶⁸⁴ Bilgiç (c), A.m. s: 106

⁶⁸⁵ Akal, A.g.e. s: 85

⁶⁸⁶ Akal, A.e. s: 60-64

“kötü” arasındaki farklılıkları başından belirleyen, otoriteleşen ve varlığını güçlendirerek bütün toplum için alternatifsiz bir varlık halini alan devlet çıkmaktadır. Roma-Germen hukuk düzenine kadar İlk Çağ devletleri için kamusal ya da özel hukuk ayırımından söz etmek oldukça güçtür. Devlet hemen hemen sosyal yaşamın bütün unsurlarına hakim olmak telaşı içindedir. İktidarının ve varlığının yasal zemini oluşturmak için hukukun bütün öğelerini kamusallaştırarak, içselleştirmiştir.⁶⁸⁷

İlk Çağ devlet nosyonunda hukukun siyasi iktidarla olan içselleştirilmiş yapısı en çarpıcı biçimiyle uygulamada görülür. Hukukun sürekliliği devlet düzeninin devamı için önemli bir unsur olarak değerlendirilir. Bunun için iktidar pek çok yaptırım biçimi geliştirmiştir. Yaptırımlar arasında en sık uygulananlar, güç kullanma, para ve benzeri aynı cezalar verme, kısas uygulamaları ve tanrıların lanetlemesidir.⁶⁸⁸ Bu yaptırım biçimlerinin tek ortak yönünü din kültürü oluşturur. İlk Çağ dünyasında iktidarın kutsallığı tanrıların baş rahibi ve yeryüzündeki temsilcisi olan kralın kişiliğinde dünyevileşir.⁶⁸⁹ Kralın aynı zamanda siyasi iktidarın sahibi olması, hukuk kurallarının yaratılmasında din unsurunu önemli hale getirir. Din kültürünün buradaki önemli hukukun yapılışı sürecinde değil, uygulanması ve ona uyulması sürecindeki meşrutiyet rolüdür.

İlk Çağ Anadolu uygarlıklarında kamu hukukunun ortaya çıkışı ve içeriği tarihsel bir süreç içinde toplumların sosyo ekonomik durumlarına, kurulan devletlerin dayandığı temel ilkelere, politik ve kültürel özelliklerine göre evrim geçirmiştir.⁶⁹⁰ Lidya ve İyon uygarlıkları dışında kalan diğer uygarlıkların birbirlerinin devamı görünümü taşıdıkları açıkça görülmektedir. Söz konusu uygarlıklar arasında Hititler, Anadolu’da kurulan devletlerin (siyasi yapılarında olduğu gibi) kamu hukuku yapılarının oluşturulmasında esin kaynağıdır. Assur, Babil ve Mısır geleneklerinden etkilenen Hititler Mezopotamya Uygarlıklarının geliştirdiği hukuk düzenini bünyesinde yeniden yapılandırmış ve özgün bir şekilde geliştirmeyi başarmıştır.

Hitit hukuk düzeninin niteliğine ve evrim sürecinde daha yakın bakıldığında üç farklı süreç içinde olgunlaştığını ve ardıllarını etkilediğini ileri sürmek mümkündür.

---

⁶⁸⁷ Maine, Henry S., *Ancient Law*, The Ancient Record Publishers, 2003, USA, s: 2-7

⁶⁸⁸ Akal, A.g.e. s:60-65

⁶⁸⁹ Eliade, A.g.e. s:81-83

⁶⁹⁰ Maine, A.g.e. s: 11-15

Arkaik Dönemde Hitit kamu hukukunun görünümü konfederal sistem içinde belli belirsizdir. Beylikler geleneklere göre yönetilen, aralarındaki ilişkileri konfederal bir anlayış içinde oluşturan dağınık siyasal organizasyonlardır.⁶⁹¹ Eski Krallık Dönemi'ne gelindiğinde I. Hattusili'yle birlikte kayıtlarda PANKU adlı bir meclisin varlığına rastlanılmaktadır.⁶⁹²

Kuşkusuz PANKU, ilk hukuk koyucu olarak birliği teşkil eden Hitit beyliklerin aralarındaki çıkar çatışmalarını önleyerek işbirliğini güçlendirmek, onları merkezi bir güç etrafında toplamak arzusunun somutlanmış halidir. Teknik olarak Kral ve Kraliçeyi yargılamak gibi önemli bir yetkiyi elinde tutan PANKU yaşama ve yargılama yetkilerini elinde tutan bir meclis yapısıyla faaliyet göstermiştir.⁶⁹³ PANKU bu gücü ve etkinliği dolayısıyla Krallık Dönemi Hitit kamu hukukunun da çıkış noktasıdır. Sümer kent meclislerinden farklı olarak PANKU Meclisi'nin ortaya çıkışı Assur ve Babil'de görülen merkezi otoritenin sağlamaştırılması esasına dayanır. Doğrudan kent soylularından oluşan bir meclis özelliği içinde PANKU'nun Hitit otoritesini oluşturan beyliklerin tamamını temsil eden soylulardan oluşturulması, ordu başta olmak üzere bütün bürokratik mekanizmaların doğrudan buraya bağlanması bu durumun en belirgin göstergesidir.⁶⁹⁴ Özel bir çalışma biçimi, özgün bir jargonu ve görevlileri olan PANKU'nun merkezi otoritenin kalıtsallaşması ve bürokratik bir organizasyona dönüştürülmesi amacıyla öncü bir kurumsal yapı olduğu ileri sürülebilir. Benzer bir şekilde TULİİA'nın da PANKU özelliklerini içinde barındıran bir yapılanma olduğu ön görülebilir.⁶⁹⁵

Bütün özel yetkilerine ve gücüne rağmen Telepinu'ya kadar geçen yaklaşık yüz elli yıllık sürede PANKU'nun otoritesini ve gücünü kaybetmeye başlaması ilginç bir durumdur. PANKU'nun zayıflaması ancak merkezi otoritenin giderek gücünü artırması, bütün Hitit soylu aileleri için açık olması ve bunun kanlı çatışmalara yol açmasıyla açıklanabilir.

---

⁶⁹¹ Macqueen, A.g.e. s:83

⁶⁹² Beckman, (a), A.g.m. s:435

⁶⁹³ Beckman (a), A.m. s:436-440

⁶⁹⁴ Karşılaştırmamız. KBo I.52, KBo XXIII.55 ve 108, KUB IV.9, KUB IX.124, KUB XXXIV.27 vd.

⁶⁹⁵ TULİİA ve PANKU arasındaki organik bağ halen tartışma konusudur. Yapılan araştırmalar TULİİA'nın PANKU içinde yer alan bir örgüt olup olmadığı konusunda henüz aydınlatmamıştır.

Nitekim M.Ö. 1525 yılında Telepinu'nun tahta geçmesinin sonucunda PANKU yapılan reform süreci içinde yetkileri kısıtlanmış bir danışma meclisine dönüştürülmüştür. Yasama ve yargılama yetkisi Kralın kişiliğinde toplanarak, hukuk merkezi bir siyasi otorite aracı haline getirilmiştir. Genel olarak “Telepuni Fermanı” ya da “Eski Krallık Bildirgesi” olarak tanımlanan bu reform süreci devletin yönetim biçimini ve siyasi iktidarın belirlenmesi kesin bir düzen altına almıştır.⁶⁹⁶

Söz konusu ferman doğrudan devletin yöneticisinin belirlenmesiyle ilgilidir. Fermanın 28. maddesine göre tahtın varisinin seçiminde üç aşama söz konusudur. Öncelikle birinci dereceden prens olan ve kral tarafından açıklanan kişinin tahta geçmesi, veliaht prens yoksa ikinci dereceden (muhtemelen haremde Hitit kökenli bir kadının oğlu) bir oğlun kral olması bu da bulunmaz ise birinci dereceden olan bir prensesin kocasının kral olarak tahta geçmesi hükme bağlanmıştır.⁶⁹⁷ Bu durumda ilk değer prensin tahtın verisi olması alışkanlığı terk edilmektedir. “Birinci dereceden” ifadesiyle krala seçme hakkı tanınmıştır. Üstelik birinci dereceden bir veliahtın bulunmaması durumunda ikinci derece kral soyu tahta geçirilecektir. Aynı sorun burada da yaşanır ise krallık prenseslerin kocaları aralarından belirlenecektir. Yine aynı madde içinde PANKU tahtın değişim sürecine nezaret etmekle görevlendirilmiştir. Böylece varis koruma altına alınarak, kardeş kavgalarının önüne geçilmek istenilmiştir. Fermanda taht sorununun kökünden çözülmesi için krala kardeşlerini ülke dışına sürgüne gönderebilme veya öldürme yetkisi de tanınmaktadır.⁶⁹⁸

Ne var ki bu düzenlemenin taht kavgalarını tamamen bitirdiği konusunda başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Telepinu'dan sonra tahta geçiş kurallarının açık olmasına karşın pratikte pek çok sıkıntı yaşanmıştır.⁶⁹⁹ Nitekim İmparatorluk Dönemi'ne kadar tahta geçen dört kral iktidarı yıllarında taht kavgalarının önüne geçilememiştir.

⁶⁹⁶ Sturteuant, Edgar ve Bechtel, George, “*The Proclamation of Telepuni*”, A Hittite Chrestomothy 1935, s:175-200, Karşılaştırmız: KUB XI.1, XI.2, XI.5, XI.6, XXXI.2, XXXI.17 ve KBo III.1, III.67, III.68, VII.15, XII.6, XII.14, XII.17, IX.16,

⁶⁹⁷ Karşılaştırmız. KBo III.1-67, KBo XII.5-7, KBo III.68,

⁶⁹⁸ Karşılaştırmız. KBo XII.4-6, KBo IX..97 KUB XI.1-5-6

⁶⁹⁹. Ceram, Chris W, Tanrıların Vatanı Anadolu, (Çeviren: E. Mermi Erendor), Yayın No:33, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s:88

Telepinu reformları içinde gündelik hayatın belirli bir düzen altında yürütülmesi çabası da görülmektedir. Babil ve Assur hukuk düzeninden derin esintiler taşıyan düzenleme çabaları ceza, medeni, borçlar ve ticaret konularında yapılmıştır.⁷⁰⁰ Özel hukuk alanına girmekte birlikte yukarıdaki konularda yapılan düzenlemelerin doğrudan kral tarafından kaleme alınması dikkat çeken bir unsurdur. Üstelik bürokrasi bu kuralların uygulanmasından doğrudan sorumlu tutulmuştur. Eski Krallık Dönemi'nde genel hatlarıyla özel hukuk konularını düzenleyen kurallar bütünsellik göstermez. Yapılan düzenlemeler farklı dönemlerde çeşitli sorunların baş göstermesi üzerine gerçekleştirilmiştir. Telepinu iktidarında günlük yaşamla ilgili sorunlarda üç yüzden fazla düzenlemenin yapıldığı bilinmektedir.

Yeni Krallık Dönemi Hitit hukuk sisteminin konusunu devletin yönetimi ve günlük yaşamda görülen sorunların pratik çözümlerini esas alan kurallar oluşturur. Devletin yönetimiyle ilgili düzenlemeler genel olarak iktidarın kaynağı, devletin temel kaynakları, örgütsel yapısının işleyişi, devlete karşı işlenen suçlar ve verilecek cezaları ile infaz biçimlerinden ibarettir. Kamu hukukunun konusunu oluşturan devletin yapısı ve işleyişiyle ilgili konularda yapılan düzenlemeler belirli bir sistematiğe dayanmaz. Tam tersine devlet idaresinde yapılacak işlerin neler olacağı, sorunların nasıl çözüleceği, hangi ilkelere uyulması gerektiği gibi zamana göre değişen politikalara göre çeşitlilik gösterir. Bununla birlikte iktidarın kaynağı, devletin temel dayanakları gibi konularda hükümler kesin ve açıktır.⁷⁰¹

Buna göre devletin sahibi Fırtına Tanrısı'dır. Tanrı Hitit toplumunu yönetim ve onu yönetsin diye krala yetki ve ruh vermiştir.⁷⁰² Dolayısıyla devletin ruhu yeryüzündeki gölgesi ve baş rahibi olan Güneş (Tabarna) Kralın kişiliğinde vücut almaktadır. Tanrı tarafından ruhu yıkanan Kral ondan aldığı yetkiyle devleti yönetir. Kralın Tanrı'ya karşı en büyük sorumluluğu devleti O'na kayık biçimde yönetmesidir.⁷⁰³ Devletin kralın kutsallığıyla bütünleşmesi iktidarın dönüşümüne de

---

⁷⁰⁰ Brandau ve Schickert, A.g.e. s:99-100

⁷⁰¹ Alp, Sedat (f), "*Hitit Kanunları Hakkında*", Ankara Üniv. DTCF Dergisi Cilt:5, 1947, s:465-468

⁷⁰² Hoffner, Harry (b), *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Leiden: E.S. Brill New York, 1997, s:2-12

⁷⁰³ Hoffner (b), A.e., s:12-20

yansımaktadır. Tahtın değişimi ve veraset sistemi yine Tanrının kralın ruhuna üflemesiyle belirlenir.

Teorik olarak hukuk kaynağının kral olarak tanımlanması ve kralın iradesinin egemen olduğu ilkesine karşın uygulamada bu yetkinin kral tarafından tek başına kullanılmadığı belirlenmiştir. Bunun sebebi kuşkusuz uzmanlık isteyen hukuk kurallarının oluşturulması ve uygulamasında karşılaşılan teknik sorunlardır. Kraliyet ailesi, özellikle kraliçe ve üst düzey kamu görevlileri hukuk kurallarının oluşturulmasında etkindir.⁷⁰⁴ Kraliyet ailesinde kraliçenin hukuk kurallarının yaratılmasındaki rolü, söz konusu etkinlikler içinde en göze çarpanıdır.* Hukukun meşrutiyet kaynağının tanrısal bir kökene dayandırılması bir yandan devlet otoritesinin merkezi bir karakterde şekillenmesine, diğer yandan iktidara geçiş kurallarının tartışmaya yol açmayacak biçimde kralın iradesine bırakılmasını sağlamıştır.

Hitit bürokratik örgütlerin oluşturulması ve bunların işleyiş esaslarının belirlenmesi konularında pek çok hukuksal düzenleme yapılmıştır. Söz konusu düzenlemeler yine belirli bir sistematik içinde yer almaz. Kurulan örgütün niteliği ve görev alanlarına göre farklılık gösterir. Örgüt merkezde faaliyet gösteren bir nitelikteyse yapılan düzenleme genel esasları ifade eder ve oldukça kısa tutulmaktadır.** Ancak örgüt bir taşra örgütüyse yapılan düzenleme emredici nitelikte ve oldukça ayrıntılı hale gelmektedir.⁷⁰⁵ Hitit hukuk düzeninde kamu hukukunun kaynakları arasında son sırayı devlete karşı işlenen suçlar ve bunlara verilecek cezalar infazı oluşturulmaktadır.

Hitit hukuk sistemi içinde yaratılan kanunların sıralanmasında bazı prensiplerin hakim olduğu görülmektedir. Bazen suçların türlerine göre, bazen suçun kime ve neye karşı işlendiğine göre, bazen gelişigüzel ve birbiriyle doğrudan ilişkisi olmayan düzenlemelerin yan yana dizilmesine göre hukuksal düzenleme yapılmıştır.⁷⁰⁶ Hitit

---

⁷⁰⁴ Yiğit, Turgut (b), "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine" Ankara Üniv. DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: XVIII Sayı: 29, Ankara, 1997 s: 233-235

* Kraliçelerin etkinliği konusunda en iyi örnek III. Hattusili'nin karısı Kraliçe Puduhepa'dır. Aslen bir rahibin kızı olan Puduhepa, Tanrıça Istar'ın emriyle Kraliçe olmuş ve Hitit tahtını Hattusili'yle paylaşmıştır. III. Hattusili dönemine ait bütün ferman ve emirlerde kendisine ait mührün de bulunması, kraliçenin yönetiminde doğrudan söz sahibi olduğunu gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkınız. Brandan ve Schickert, A.g.e. s: 260-263

** Örneğin MESEDİN örgütünde olduğu gibi. Bryce (c), A.g.e. s: 38'de MESEDİN hakkında yalnızca tek bir Hitit belgesinin bulunduğu ileri sürülmektedir.

⁷⁰⁵ Alp (b) A.g.e. s: 78-83

⁷⁰⁶ Alp (f), A.m. s: 471

kamu hukuku devlete karşı işlenen suçları açıkça belirtmemekle birlikte üç temel kategori içinde ele almaktadır. İlk kategori doğrudan devlet aleyhine yapılan cürümlerdir.⁷⁰⁷ En büyük suç sınıfı olarak kabul edilen bu cürümler doğrudan devlet düzenine başkaldırmak ve kralın kişiliğine zarar vermek suçlarını kapsamaktadır. Cezası doğrudan ölüm olarak belirlenen bu suçlar yalnızca kişisel bir nitelikte ele alınmaz. Özellikle devlete isyan etme konusunda son derece katı bir anlayış hakimdir. İsyan eden, ailesiyle birlikte öldürülmektedir.⁷⁰⁸

İkinci kategoride tanrılara karşı saygısızlık ve kamu görevlilerinin engelleme ya da hizmetlerin gecikmesi konuları yer alır. Tapınak mallarının yağmalanması, izinsiz topraklara girmek doğrudan tanrılara bir hakaret olarak nitelendirilmiş⁷⁰⁹, cezası ölüm ile kırbaç ve 10 yıla kadar hapis olarak belirlenmiştir.⁷¹⁰ Kamu görevlilerini engelleme suçlarında ise hüküm doğrudan taşradaki üst düzey idareciler üzerine uygulanmıştır.⁷¹¹ Böyle bir durumda izlenen hukuk süreci kısaca şöyledir: Öncelikle taşra yöneticisine aksaklığın giderilmesi ve görevlilerin çalışmalarını sağlıklı olarak yapabilmeleri için gerekenlerin yapılması istenir. Daha sonra mevcut hizmetin sağlanmamasından doğan zararın karşılanması yoluna gidilmektedir.⁷¹² Nihayet üçüncü kategorideyse genel kamusal düzeni bozacak davranış veya uygulamaların yerine getirilmesidir.⁷¹³ Hırsızlık, cinsel suçlar, tarım arazilerine zarar verilmesi, hayvanların ve özellikle binek atların öldürülmesi ya da işe yaramaz duruma getirilmesi, Hitit hukuk düzeninde kamusal suçlar arasında değerlendirilmektedir.⁷¹⁴

Devlet düzenine ait suçlar her ne kadar ağır yaptırımlarla bağlanmış ve ölümle cezalandırılmışsa da Assur ve Babil sisteminde görülen katı ve aşırıya kaçan bir infaz biçimi Hitit hukuk düzeni içinde görülmez. Suçların ispatı, delillendirilmesi genel

---

⁷⁰⁷ Hoffner, Harry (c), "The Laws of the Hittites", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brandeis University, Department of Mediterranean Studies, USA, 1964, s: 220-223

⁷⁰⁸ Alp (c), A.g.e. s:134-141 ve Hoffner (c), A.g.t. s: 325-327, Karşılaştırınız. KBo XII.4-6, KBo IX..97 KUB XI.1-5-6

⁷⁰⁹ Süel, Aygül (c), "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?" X.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s:518-522 ve Süel (b), a.g.t. s:56-57

⁷¹⁰ Good, Edwin M., "Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law", Stanford Law Review, Vol:19, No:5 May:1967 s:968-969

⁷¹¹ Alp (c), A.e. s: 88

⁷¹² Good, A.g.m s: 970-972

⁷¹³ Süel (c), A.g.m. s:518-522

⁷¹⁴ Tetlow, Elizabeth, Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society Continuum Int. Publishing Group, Britain, 2005, s:178-185

kuraldır. Ayrıca suçluya kendisini savunma hakkı tanınmıştır.⁷¹⁵ Adil yargılama sistemi içinde suçlular, kendilerini doğrudan savunabilecekleri gibi Avukat (Vekil) tutma hakkına sahiptirler.⁷¹⁶ Vekil veya Avukatlık hakkı özel hukuk konularında oldukça yaygın olarak kullanılmıştır.

Hitit hukuk sisteminin özel hukuk alanında yaptığı düzenlemelere gelince, bu konuda temel amacın toplumsal düzenin korunması için adaletin sağlanması olduğu belirlenmiştir. Ne var ki temel amaçlar Babil ve Assur hukukunda görüldüğü gibi açıkça ifade edilmemiştir.⁷¹⁷ Hitit özel hukukunda adalet “Handantatar” kavramı altında betimlenen ilkeler bütününden oluşmuştur.⁷¹⁸ Handantatar aynı zamanda suçlu tarafından bozulan düzenin, eşitliğin ve dengenin yeniden yerine konulması çabasıdır. Genel olarak Hitit özel hukuku somut örneklerden yola çıkılarak, soyut kuralların oluşturulması ilkesi çerçevesinde ortaya konulmuştur.* Bu uygulamanın dışında Hitit hukuk anlayışı Babil ve Assur’da görülen sınıflamalara gitmemektedir. Hukuksal metinlere bakıldığında özel hukuk alanlarının Borçlar, Medeni, Ceza Hukuk, Ticaret ve Toprak Hukuku gibi belli başlı konulardan ibaret olduğunu söylemek mümkündür.

Hitit özel hukuku kaynağını doğrudan devlet tarafından yapılan kurallardan ve geleneklerden almaktadır. Devlet günlük yaşamın bazı alanlarında doğrudan düzenleme yaparken (ticaret gibi); miras, borçlar ve benzeri konulara giren konuların gelenek hukuku çerçevesinde görülmesini uygun bulmuştur.⁷¹⁹ Bunların dışında kasten adam öldürme, yaralama, evli bir kadınla zina yapma, eşcinsellik, büyücülük, kundaklama, hırsızlık, devlet mallarının tahrip edilmesi, mahkeme kararlarına uymama, usulsüz evlilik ve hileli ticaret suçlarının cezası kesinlikle ölüm olarak belirlenmiştir. Ancak ölüm cezalarında aşırı şiddet uygulaması söz konusu değildir. İnfazın ürkütücü boyutlara getirilmeksizin yapılması temel esastır.⁷²⁰

---

⁷¹⁵ Hoffner (c), A.t. s:325

⁷¹⁶ Alpman, Adil, “Eski Önasya’da “Avukatlık” Müessesesi”, X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II., TTK Yayınları, Ankara 1990, s:506-507

⁷¹⁷ Tosun Mebrure ve Yalvaç, Kadriye, Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK Yayınları, Sayı:67², Ankara, 2002, s: 3-7

⁷¹⁸ Hoffner (a), A.g.e. s:1-3

* Hitit hukuksal metinleri “Eğer bir kişi”, “Eğer bir mal/meta” ifadesiyle başlar. Önce suç konusu verilir, ardından cezalar sıralanır

⁷¹⁹ Gurney, A.g.e. s:80-85

⁷²⁰ Alp, Sedat (g), Hitit Güneşi, Tübitak Yayınları, Yayın No:179, Ankara 2002 .s:90

Hititlerden sonra sıra-zaman dizisinde ikinci sırayı alan Urartuların Arkaik Dönem kamu hukuku, geniş ölçüde Hitit hukuk sisteminin etkisi altında kalmıştır. Hitit siyasal nüfus alanına giren bu dönem içinde kamu hukuku, özel hukukla iç içe geçmiş biçimde geleneksel hukuk sisteminin içinde belli belirsiz bir noktadadır. Her klan kendi hukuk gelenekleri içinde varlığını sürdürmektedir. Hukuk düzeni yalnızca klanların başkentle olan ilişkilerini belirlemektedir. Bu nedenle Arkaik Dönem boyunca özgün özgün bir Urartu devlet kültüründen ve kamu düzeninden söz etmek mümkün değildir.

Urartu Hukuk sisteminin bütün hatlarıyla belirli ve özgün bir karakter halini alarak sistematikleştiği aşama Krallık Dönemi'dir. Özellikle İspuini iktidarı sürecinde devlet örgütünde gidilen reformlar, özgün bir hukuk sisteminin yaratılmasını zorunlu kılmıştır.⁷²¹

İspuini reformları içinde hukuksal yapılanma günlük yaşamın her alanında varlığını hissettiren, yoğun bir kamusal hukuk nosyonuna dayandırılmıştır. Gerek savaşların gerekse de coğrafya ve iklim koşullarının etkisiyle devlet otoritesi ülkenin her yerinde eş zamanlı olarak, aynı derecede etkin olma kaygısını taşımıştır. Dolayısıyla Urartu hukuk düzeni güçlü bir merkeziyetçi devlet nosyonunun işlenmesini kolaylaştıracak temel araçlarla donatılmıştır. Söz konusu temel araçlar kuşkusuz din kültürü ve toplumsal geleneklerdir. Urartu hukuk sisteminde din ve gelenekler ulus-devlet anlayışının temellerini atan birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.⁷²²

Din ve geleneklerin birleştirici yapısı içinde Urartu hukuk düzeni öncelikle kamu hukukunun dayandığı temel ilkeleri betimlemektedir. Buna göre devletin temeli ve hukukun çıkış kaynağı Baştanrı Haldi'dir.⁷²³ Tanrı Haldi hem devletin hem de Urartu halkının sahibi ve efendisidir. Baştanrı mülkünü aynı zamanda ruhundan parça verdiği "Yüce Kral" vasıtasıyla yönetir. Hitit hukuk düzeninden farklı olarak Urartu egemenlik kaynağının tarımsal bir güce dayandırılması gerçekte devlet otoritesinin meşru bir zemine oturtulması düşüncesidir. Böyle bir meşruluk zemini içinde kral otoritesini bütün topluma kolayca kabul ettirebilmiştir.

---

⁷²¹ Ivanov, Vyacheslov, "Comperative Notes on Hurro-Urartian", Northern Caucasion and Inda-European", Hurro-Northern Caucasion Studies, Vol:2, 1999, s:2

⁷²² Tarhan (a), A.g.m. s:290

⁷²³ Ivanov, A.g.m. s:15

Urartu yönetim kültürü içinde Kral Baştanrı Haldi'den aldığı yetkiler eşliğinde hem iktidarın belirleyici ögesi, hem de hukukun unsurudur. Kral, Haldi'nin gözleriyle görür, Haldi'nin kulağıyla işitir. Ağzından çıkan her söz Haldi'nin kelimasıdır.⁷²⁴ Devletin bütün organları ve halk Haldi'ye dolayısıyla da krala karşı tüm eylemlerinden sorumlu tutulmuştur.⁷²⁵ Kral ise doğrudan Haldi'ye hesap verir. Kralın Haldi'ye karşı sorumluluğu hukuki düzenlemeyle belirlenmez. Sorumluluk yalnızca Kral ile tanrısı arasındaki özel ilişkide yer alır.

Urartu hukuk sistemi kralın iktidardaki gücünü belirlemekle birlikte, iktidarın nasıl el değiştireceği ve tahta geçiş ritüellerini de açıkça ortaya koymaktadır.⁷²⁶ Urartu Devleti'nde taht babadan büyük oğla geçecek şekilde açıkça ifadelenmiştir. Hitit veraset sisteminden farklılık gösteren bu ilke kralın sağlığında yerine geçeceği veliahtın önceden belirlenerek olası iktidar kavgalarını engellenmesi amaçlanmıştır. Taht değişimi ritüeli yaşıyor ise (eski) Kral, yaşamıyorsa Haldi tapınağının başrahibi krallık tacını ve esasını diz çöken yeni krala verir. Yeni kral özel hazinesindeki en değerli altın ve gümüş hediyeler ile güçlü öküzlerini, sayısız koyunlarını Haldi önünde kurban eder. Haldi'nin önüne yığılan altın ve gümüş hakla dağıtılır. Kurbanların etleri günlerce sürecek büyük şölende kullanılır.

Urartu devlet yapılanması kamu görevlilerinin sorumluluk alanları ve görevleriyle ilgili doğrudan ve ayrıntılı düzenlemeler sayıca azdır. Kamu hukuku konusunu oluşturan metinler daha çok emir mahiyetinde veya açıklayıcı nitelikteki belgelerdir. Kraliyet günlükleri, antlaşmalar, özel konular için (örneğin savaş zamanında lojistik desteğin nasıl sağlayacağı gibi) hazırlanmış metinler kamu hukuku yapısı hakkında açık bilgiler vermektedir.⁷²⁷ İçerik olarak Urartu kamu hukuku Hititlerde görülen ayrıntıcı ve geniş anlamli bir nitelik taşımaz. Aksine bürokrasinin işleyiş unsurlarını ortaya koyan, merkezle ilişkilerini belirleyen konularla sınırlı ve dar anlamlıdır. Metinlerin kil tabletlere yayıldığı, üç nüsha halinde düzenlediği bilinmektedir. Nüshalardan biri konu edilen yere, diğeri merkezde ötekisi de tapınak

⁷²⁴ Oppenheim, Andrew L., "The Eyes of the Lord", Journal of the American Oriental Society, Vol:88, No:1 January-March 1968, s:174-176

⁷²⁵ Maine, A.g.e. s: 42-44

⁷²⁶ Salvini, A.g.e. s:107

⁷²⁷ Skaist, Aaron, "Inheritance Laws and Their Social Background" Journal of the American Oriental Society Vol:95, No:2, April-June 1975, s:242-243

arşivlerinde saklanmıştır.⁷²⁸ Ne var ki başkent in sık sık farklı yörelere taşınması, Kimmer yağmaları ve Assur saldırıları nedeniyle mevcut kaynakların bütünlüğü korunamamış ve günümüze kadar pek azı gelebilmiştir.

Urartu hukuk düzeni içinde özel hukuku ilgilendiren konularda yoğun bir düzenleme kaygısı bulunmaktadır. Ticaret, borçlar, medeni, ceza ve tarım konularında yapılan düzenlemeler biçim açısından Hitit; uygulanması ve kuralların içeriği bakımından Assur ve Babil hukuk düzeninin izlerini taşır. Biçimsel olarak Urartu özel hukuk metinleri “eğer” ifadesiyle başlar ve öncelikle maddi bir suç unsurunu tanımlar.⁷²⁹ Suç unsuru oldukça ayrıntılı ve belirgin konulardan oluşmaktadır.* Suç unsurunun hemen ardından suçun cezası ve infaz yöntemi belirtilir. Bu uygulama aynı zamanda Urartu hukukunda suça uygun ceza ve suçun kişiselliği ilkesi anlamını da taşımaktadır. Kamu hukukundan farklı olarak özel hukuku ilgilendiren konularla ilgili yasa metinleri tapınak veya kale duvarlarına kazanmış, özel anıtlar dikilerek halkın sürekli görebileceği yerlerde bulundurulmasına özen gösterilmiştir.

Uygulama ve kuralların içeriği bakımından Urartu özel hukuk sistemi incelendiğinde Asur ve Babil etkisi hissedilir ölçüdedir. Tarım, hayvancılık, ticaret ve maden işlemeciliği konularında cezaların Assur hukuk düzeniyle neredeyse benzer oldukları dikkat çekmektedir.⁷³⁰ Çoğu zaman kaya anıtlarının diğer yüzüne metinlerin Assurca versiyonunun yazılması bu etkinin diğer bir göstergesidir.

Urartu özel hukuku içinde suçların infazı para ve mal cezası, tazminat, sürgün ve ölüm olmak üzere dört grupta toplanmıştır. Para ve mal cezaları ihmali kesin olarak belirlenen hafif suçlar için verilir.** Tazminat orta büyüklükte uygulanan ceza infazı yöntemidir. Cezaların en ağır infaz yöntemleri ise sürgün ve ölümdür. Toplu ayaklanma, kasten yaralama veya öldürme, ekonomik diğer taşıyan ürünlerin yakılması, talan edilmesi, devlet görevlilerinin öldürülmesi, kamu binalarının yağmalanması gibi çok geniş bir yelpazede işlenen suçlar için sürgün ve ölüm cezaları uygulanmıştır.⁷³¹

---

⁷²⁸ Salvini, A.g.e. s: 108

⁷²⁹ Salvini, A.g.e. s:214-215

* Örneğin Körzüt (Van)'da Menva (Minva)'ya ait Tapınak Yazıtında ifade edilen biçimiyle “Eğer üzümmler vaktinden önce toplanırsa ve bu nedenle hasat az olursa ....” ifadesinde görüldüğü gibi

⁷³⁰ Benedict, A.g.m. s:363-367

** Örneğin komşusunun tarlasına hayvanların yanlışlıkla girmesi

⁷³¹ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s:68-70

Sürgün ve ölüm cezalarının infazı törenseldir. Cezanın infazının geniş halk kitleleri tarafından görülmesine özen gösterilmiştir. Özellikle ölüm cezalarının uygulanmasında işkence metotlarının uygulandığına da rastlanılmıştır.⁷³²

Daha önceki konularda da belirtildiği gibi Urartularla neredeyse aynı dönemde kurulan ve Anadolu'nun iç batı kesimlerinde güçlü ve belirgin bir siyasi otorite kurmayı başaran Friglerin hukuk düzenleri hakkında doğrudan kaynaklara ulaşmak oldukça güçtür. Mevcut Frig kayıtları (genellikle çözememekle birlikte) dinsel metinler ve kraliyet ailesine ait mitolojik öykülerinde ibarettir. Bu güne kadar çözülebilen Frig kaynaklarına göre hukuk düzenine ait bazı fikirler öne sürülebilir. Örneğin Friglerin kamu hukukunun kaynağının Tanrıça Kybele'ye dayandırıldığı ve Kralların bütün yetkilerini Anatanrıça'dan aldığı düşünülebilir. Özel hukuk alanında ise ticaret, medeni ve ceza konularında bazı anıtlarda izler bulmak mümkündür. Örneğin Eskişehir yakınlarında bulunan ve Midas Kenti'ne ait kalıntılar üzerinde yükselen Yazılıkaya Anıtlarında konuyla ilgili düzenlemelerin yer aldığı düşünülmektedir.*

Devlet yönetiminin karakteristiği ve kralın yetkileri bakımından Hitit ve Urartu devlet sisteminin Batı Anadolu'daki tipik örneğini teşkil eden Lidyalıların hukuk düzeni Antik Yunan ve İyon uygarlıklarının esintilerini taşır. Lidya hukuk sistemi özel hukuk alanının genişliği ilkesine dayanmakta ve kamu hukuku ihmal edilmektedir. Kuşkusuz bunun sebebi toplumsal kültürün tarihsel geçmiş ve sosyo-ekonomik üretim yapısının geliştirdiği özel durumlardır. Bilindiği üzere Lidya Devleti, Arkaik Dönem'den Krallık sürecine kadar Lidya'yı oluşturan her klan kendi arazisi içinde bağımsız, klanlar arası ilişkilerde eşitlik ilkesine dayanan bir devlet geleneğine sahip olmuştur. Krallık Dönemi'nde yönetim üç büyük sülalenin iktidarı içinde el değiştirmiş, Mermnad sülalesinin yönetiminde olgunluk dönemine ulaşmıştır. Devleti oluşturan siyasal kültürün Hitit ve Urartulardan farklı bir gelişim göstermesi, İlk Çağ Anadolu ve Mezopotamya yönetim anlayışının bilindiği anlamından farklı bir devlet kültürünün şekillenmesine neden olmuştur.

---

⁷³² Salvini, A.g.e. s:216

* Yazılıkaya Anıtı Frig tarihi ve devlet kültürü hakkında pek çok bilgiyi içerdiği düşünülmektedir. Anıtın çözümlenmesi ve kategorize edilmesiyle ilgili çalışmalar halen devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkınız. www.eskisehir.bel.tr (10.04.2007)

Arkaik Dönem Lidya toplumunda hukuk düzeni geleneklere bağlı bir gelişim içindedir. Her klan kendi içinde bağımsız ve özgün adalet düzeni belirlemekte serbesttir. Klanlar arası ilişkiler tanrıların şahitliğinde karşılıklı dengeler ve haklar ilkesi içinde düzenlenmiştir. Kendi aralarında yaşanan sorunlar önce tanrılar aracılığıyla çözülmeye çalışılmıştır. Tanrısal hükümlerin bulunmaması durumunda her klan aralarında belirleyecekleri hakem heyetiyle sorunlarını çözme yoluna gitmiştir. Bunun gerçekleşmemesi durumunda diğer klanların hakemliğine başvurulur.⁷³³ Sorunların bu şekilde çözüme ulaştırılması Lidya hukukunun dağınık ve parçalı bir yapıda, geleneklerin içinde kalmasına yol açmıştır.

Krallık Dönemi içinde hukuk yapısının devlet otoritesinin merkezileşmesi süreciyle paralel bir belirginlik içine girdiği tespit edilmiştir. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Mermnad sülalesinin Lidya iktidarını eline geçirmesiyle birlikte hukuk alanında önemli gelişmeler görülmektedir. İlk gelişme kamu hukukunun niteliği yönündedir. Merkezi otoritenin güçlenmesi kraliyet ailesini ortaya çıkarmış ve egemenlik kralın kişiliğinde, babadan oğla geçen bir sisteme dayandırılmıştır.⁷³⁴ Ancak Lidya yönetim kültürü içinde kral doğudaki emsallerinin aksine iktidarın tek sahibi, tanrıların başrahibi ve yetki verdiği kişi olmaktan uzaktır. Bunun yerine kral saygın bir kişilik olarak tanımlanmaktadır.⁷³⁵ Kralın saygın bir kişilik olarak ele alınması gerçekte merkezi iktidarın anlamını tiranlıktan öteye taşımaz. Kral iktidarın sahibi olarak bütün klanların en üst yönetici, hakemi ve uzlaştırıcısıdır.⁷³⁶

Bu nedenle Lidya kralları gerçekte tam anlamıyla iktidar olmayı başarmış, kutsal ve sorgulanamaz kişilikten uzak düşmüştür. Krala yüklenen anlam içinde kamu hukukunun da baskın bir yapılanmadan çok uzlaştırıcı ifadeler içeren düzenlemelerden meydana gelmesi kaçınılmazdır. Kamu hukuku merkezi idarenin görev ve yetki alanlarını belirleyen dar bir çerçeveden ibaret kalmıştır.

Başkent otoritesinin özel hukuk konularında daha fazla ve ayrıntılı bir düzenleme anlayışı mevcuttur. Bu anlayışın temel amacının öncelikle farklı hukuk

---

⁷³³ Smith, Adam (b), *Political Landscape-Constellation at Authority in Early Complex Polities*, University of California Press, USA, 2003, s:184-186

⁷³⁴ Smith (b), A.e. s:186-190

⁷³⁵ Munn, Mark, *The Mother of the Gods, Athens and the Tyranny of Asia* University of California Press, USA, 2006, s:16-18

⁷³⁶ Hanfmann (c), A.g.e. s:300

uygulamalarına son vermek, Kral Yolu ile artan ticaret hacminden daha fazla yararlanmak isteği olduğu hemen göze çarpar. Özel hukuk konuları ise ticaret, borçlar ve vergi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Hukukun dili açık, anlaşılır ve sade bir üsluptadır. Kuralların tapınak duvarlarına yazılmış olması ise dikkat çeken bir başka durumdur. Başta Sardes olmak üzere Krossos ve Ephesos'da Artemis adına inşa edilen tapınaklar Lidya özel hukuk düzeninin en ilginç örneklerini yansıtmaktadır. Söz konusu tapınaklarda yer alan ifadeler ışığında hukuk kuralları ticaretin hangi esaslar dahilinde yapılacağı alım-satım işlemlerinde ödenecek bedellerin kim tarafından hangi koşullarda belirleneceği, loncalar, sanayi kollar, cezalar ile bunların infaz yöntemlerinden oluşmaktadır.⁷³⁷ Kuralların tanrılar tarafından konulduğu ve tanrıların gözetiminde bunların uygulanacağı ve ortaya çıkan anlaşmazlıkların yine tanrılar aracılığıyla çözüme ulaştırılacağı ifadeleri dikkat çeken başka bir durumdur. Hukuk kurallarının uygulanmasında tanrılara yapılan atıflar anlamlıdır.

Bu durum gerçekte tapınakların Lidya ekonomisi içindeki belirleyiciliğin kanıtıdır. İyon sosyo-ekonomik düzeninin bir yansıması olarak Lidya'da tapınaklar yalnızca dini vecibelerin yerine getirildiği, özel ve girilemez ibadethaneler değildir. Aynı zamanda ticaretin düzenlendiği dinamik ve etkin yapılardır. Başta bankacılık ve finans olmak üzere para işleri, ticari antlaşmaların onayı, noter hizmetleri gibi doğrudan fonksiyonların yerine getirildiği kamusal alanlardır.⁷³⁸ Üstelik tapınaklar ticari uyuşmazlıkların çözüldüğu mahkeme görevlerini de yerine getirmiştir. Dolayısıyla Lidya içinde tapınaklar özel hukuk kurallarının uygulandığı işlevsel organizasyonlar olarak faaliyet göstermişlerdir. Tapınakların başka bir özelliği de ekonomideki işlevsel rolleridir. Tapınakların parasal konularda ayrıcalıklara sahip olması uygulamada onları bağımsız kılmış, özerk bütçesi olan bir yapıda ek alınmasına neden olmuştur. Bu işlevlerin nedeni ile Lidya tapınakların aynı zamanda özel hukuk konularında hukuk yapıcı konuma ulaştıkları da ileri sürülebilir.⁷³⁹

Lidya'nın batı komşusu İyon hukuk düzeninin sistematik bir yapıya kavuşması, sosyo-ekonomik dinamiklerin değişimiyle yakından ilişkilidir. M.Ö. 1200 yıllarından

---

⁷³⁷ Stevenson, Gregory, *Power and Place: Temple and Identity*, Water de Gruyter Pres Inc, Netherland, 2001, s:75-78

⁷³⁸ Aktüre (a), A.g.e. s:196-198

⁷³⁹ Stevenson, A.e. s:279-284

İtibaren Anadolu'da kurulmaya başlayan İyon kentlerinin dayandığı temel ekonomik üretim biçimi tarım ve hayvancılık üzerinedir. Kısaca 'Asty' olarak tanımlanan Arkaik Dönem İyon kent düzeni içine kapalı, kendine yeterli ve aristokrat ailesinin önderliğine dayalı bir siyasal kültürü içinde barındıran sosyal yaşam biçimini ifade eder. Tipik tarım toplumu olan Arkaik İyon yaşam biçimi içinde hukuk geleneksel ve tarım kültürünün yapısını içinde barındıran sözlü kurallar (Thesmoi) bütününden oluşur.⁷⁴⁰ Hukuk kuralları yazılı ve sistematik olmaktan uzak, kutsal ve sorgulanamaz niteliktedir.

Atina sitesi ve Sparta'nun yükselişiyle birlikte Yunanistan'dan başlayarak Asty'lerin "Polis"lere dönüşmesi, aşağı yukarı M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren ticaret yoluyla Anadolu'ya taşınmış; İyon kentlerini köklü bir değişime uğratmıştır. Polis dönemi olarak nitelendirilen süreçte İyon Asty'leri giderek ticaret, madencilik ve ileri tarımın yapıldığı polis kültürüne dönüşmüştür. Üretim biçiminde görülen dönüşüm İyon Polis yaşantısı içinde tüccar ve zanaatçıların egemen olduğu yeni bir toplumsal sınıf yaratmıştır.

Ekonomiyi elinde tutan yeni elitler (agoranomia) toplumsal yaşamın yönünü belirleyen geleneksel kuralları değişime zorlamıştır. Söz konusu değişim isteği geleneklerin yerine yazılı ve önceden belirlenmiş, nesnel hukuk sisteminin oluşturulması yönündedir. Böylece hukukun yazılı hale getirilmesi sonucu herkes, siyasal iktidarın dayanaklarını, hangi suça ne ceza verileceğini ya da nelerin suç sayılıp sayılmayacağını öğrenmiştir.⁷⁴¹

Geleneksel hukuk kurallarından (thesmoi) toplumun yeni elitlerinin sosyal ve siyasal haklarını adil şekilde düzenleyen yazılı sisteme (nomoi) geçiş, İyon polislerini Antik Yunan siyasal kültürüne yaklaştırmıştır. İyon hukuk düzeninin Antik Yunan hukuk düzeniyle özdeşleşmesi gerçekte aynı kökenden gelen ve aynı dili konuşan insanların ortak bir pazar alanı yaratma çabasından başka bir şey değildir. İtalya'nın güneyi ve Sicilya Adası'ndan Lidya ülkesinin doğusunda bulunan Tuz Gölü'ne kadar oldukça geniş bir alanda ortak ticaret alanı aynı hukuk düzeninden başlayarak varlığını sürdürmüştür.⁷⁴²

---

⁷⁴⁰ Hunt, A.g.m. s :69-71

⁷⁴¹ Tekin, A.g.e. s:57

⁷⁴² Von Reden, A.g.m. s: 155-158

Polis Dönemi İyon hukuk düzeni çağdaşlarında görülen kültürel bir yaklaşımı benimsemez. Her kent kendi hukuk kuralını kendi iç dinamiklerinden yararlanarak, yine kendi meclisleri aracılığıyla oluşturmak hakkını elinde tutar. Bu nedenle kuralların kimi farklılıkları içinde barındırması doğaldır. Ancak yaratılan hukuk düzeninin genel yapısına ve yaklaşımına bakıldığında ortak bir anlayış ve bütüncül bir yapı gösterdiği ileri sürülebilir.⁷⁴³ Başka bir deyişle uygarlığı oluşturan her İyon polisi bütüncül bir kültürel gelişme göstermiş ve Yunan uygarlığının başını çektiği ekonomik dinamiklere sahip olmuştur. Aralarındaki temel farklılık ticaret ve vergi oranları ile özel hukuk alanında düzenlenmiş kimi alt kurallar çerçevesindedir.

Kamu hukukunun dayandığı temeller ve konuları itibariyle İyon hukuk düzeninin kaynağını Demos (halk), Oikos (ekonomi) ve Eleutheria (özgürlük) oluşturur. Demos, Polisin asli unsurunu oluşturan özgür vatandaşları ifade etmektedir. Çeşitli üretim dallarında faaliyet gösteren, sosyal sınıflara ayrılmış İyon vatandaşları (kadın ve çocuklar dışında) aynı zamanda polisi yöneten, kendi kaderini belirleyebilen asli unsurlar olarak görülür.⁷⁴⁴

Antik Yunan kültüründen farklı olarak İyon Polislerinde vatandaşların sosyal sınıfları arasındaki uçurumun derin değildir. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren tüccar ve zanaatkârların giderek zenginleşmesi ve tarım sınıfını kendisine çalışan ücretli işçilere dönüştürmeye başlamasından sonra yönetime katılma hakkı zenginlerin ağır bastığı bir anlayışa dönüşmüştür. İkinci unsur olan Oikos ise ekonomidir. Polis kültürü ekonomik üretim biçimiyle doğrudan ilişki içinde bulunan dinamik ve refah düzenine dayandırılmıştır. Nitekim Aristo'ya göre bir kent ekonomik zenginlik üzerine yükselir.⁷⁴⁵ Söz konusu zenginlik toplumun belirli sınıflarının zenginliği değildir. Bütün kent yaşamının ulaştığı refah düzeyidir. Refahını artırmış ve zenginleşmiş polis varlığını kolayca devam ettirebilir. Burada her vatandaşa düşen önemli görevler vardır.* Eleutheria (Özgürlük) unsuru ise siyasi bağımsızlık (autonomia) ve kendine yeterlilik

---

⁷⁴³ Roebuck, Carl, *Tribal Organization in Ionia*, Transactions and Proceedings of the American Philological Assosacion, Vol:92,1961, s:495-499

⁷⁴⁴ Aristoteles, A.g.e. s: 127-130

⁷⁴⁵ Aristoteles, A.e.s:188-190

* Bunun için zengin ve aristokratlara her zaman önemli sorumluluklar düşmektedir. Aristo'ya göre sınıflararası ekonomik uçurum arttıkça, bundan zararı yine zenginler ve aristokratlar görecektir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Aristo, A.e. s: 182-192

(autherkia) ile birlikte düşünölmelidir.⁷⁴⁶ Siyasi karar alma mekanizmalarının herhangi bir müdahaleye kalmaksızın işletilmesi ve alınan kararların halkın katılımıyla oluşturulmuş bir meclisten çıkarılması özgürlükçü bir egemenliğin temel unsurudur.

İktidarın dünyevi ve doğrudan halk egemenliğine dayandırılması kamu hukuku sistemini özgün bir karakteristik yapı içine sokmuştur. Hukuk kurallarının bağlayıcılığı, ve meşruluğu vatandaşların ortak oyaşması ve demokrasi (demos-critea)'nin ruhu içinde bulunur. Bunun için devlete bazı yetkiler verilmekle birlikte vatandaşlara da önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Vatandaş kendi polisinin devamı için devlet tarafından verilen yükümlölükleri yerine getirmek ve kurallara uymakla birinci derecede sorumludur. Bunun için demokratik sürece katılmak, askerlik hizmetlerini yerine getirmek veya gerektiğinde devlet otoritesini sarsmaya çalışanları ya da düzeni bozanları ihbar etmek zorundadır.* Dolayısıyla çağdaş olan, doğu toplumlarında görölen iktidarın tanrısal bir güce dayandırma alışkanlığı görölmez. Tanrılar daha çok öbür dünyaya ait bir yaşamda söz sahibidir. Böyle bir anlayış çerçevesinde İyon kamu hukuku düzeni seküler bir anlayış gösterir.⁷⁴⁷ Seküler karakterli bir yapıdan oluşan kamu hukuku düzenleyici bir yaklaşımı içinde barındıran sisteme dayandırılmıştır. Devleti oluşturan kurumlar ve kurallar açıkça belirlenmiştir. Kamu örgütlerinin faaliyetleri ve görevleri önceden belirlenmiş esaslara göre düzenlenmiştir.⁷⁴⁸ Başlıca kamu alanları vergileme, ticaret oranları, askerlik hizmetleri, temel hak ve özgürlüklerdir.

Kamu hukuku sisteminin kamu alanları bakımından dar bir perspektife dayanmasına karşın İyon özel hukuk alanının konuları oldukça geniştir. Gündelik yaşamın temel ilkelerinden ticaret, tarım ve madencilğe kadar pek çok teknik konu özel

---

⁷⁴⁶ Tekin, A.g.e. s: 46-47

* Örneğin M.Ö. 6. yüzyılda Atina'da çıkarılan bir kanunla yılda bir defa 'Çanak Çömlek Mahkemesi' (Ostrakismas) kurulması öngörölmüştür. Bu mahkeme doğrudan halk tarafından oluşturulan sanal ve katılımcı bir mahkemedir. Aralarında Tiranlığa heveslenen kişilerin adları çanak çömlek parçaları (astrokan'lar) üzerine yazılmış; bu sayı altı bini geçtiğinde kuşkulu kişi en az 10 yıl polis dışına sürölmüştür. Bu uygulamanın bir benzeri İyon kültüründe de uygulanmıştır. Miletos ve Ephesus kentlerinde huzuru bozanlar benzer şekilde ihbar edilerek sürgüne gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Herodotus, A.g.e. s:312-317

⁷⁴⁷ Kelsen, Hans, "Causality and Retribution", *Philology at Science*, Vol:8,No:4 Octobre, 1941, s:535-538

⁷⁴⁸ Robertson, Nori, "Government and Society at Miletos", 552-544 BC', *Phoenix*, Vol:41, No:4, Winter 1987, s:357-360

hukukun düzenleme konusudur. İlke olarak her kent kendi kurallarını yaratmak hakkına sahip olmakla birlikte temelde Sparda, Atina ve Miletos polislerinin hukuk düzenlerinin etkisinin varlığı gözlenmektedir.**

M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Miletos'ta Epimenes Kanunları, Hippodamus Kent ve Kentsel yaşam düzeni; Atina'da Kleisthenes Drekon ve Solon Kanunları ile Sparta'da Lykuga Kanunları özel hukuk alanlarında temel ve belirleyici düzenlemeler olarak İyon hukuk kültürünün alt yapısını oluşturmuşlardır.⁷⁴⁹ Söz konusu düzenlemelerin her birinin farklı kurallardan meydana geldiği ortadaysa da, ortak yönleri çoktur. Öncelikle ismiyle anılan kuralların yaratıcıları seçim yöntemiyle ve meclis oylarıyla iktidara getirilmişlerdir. Dolayısıyla alınan kararlar doğrudan meclis kararıdır. Bütün düzenlemeler öncelikle aristokrasinin yetkilerini kısıtlamış, özel hukuk konularında açık ve belirleyici hükümler koymuşlardır. Yine düzenlemelerin bütününde toplumsal sınıf tanımlamaları topluma özgün olarak betimlenmiştir.

Düzenlemelerin ortak dili yalın ve açıktır. Önce hukuk kuralları ortaya konulmuş ardından nasıl işleyeceği açıkça belirlenmiştir. Hukuk konuları vergi, ticaret, borçlar, medeni ve ceza hukuku alanlarında yoğunlaşmıştır. Özellikle ceza hukuku alanında yoğun bir düzenleme eğilimi söz konusudur. Ceza hukuku konusunda Hitit veya Urartularda görülen suç ve karşılığı uygulaması görülmez. Ceza unsurları ayrıntılı olarak verilirken karşılıkları ve infaz yöntemleri mahkemelerin takdirine bırakılacak şekilde esnek tutulmuştur.⁷⁵⁰ Daha açık bir deyişle önce suç konuları verilmiş, ceza biçimleri ve infaz yöntemleri belirli sınırlamalar içinde mahkemelerin takdirine bırakılmıştır.

B. Kamu Hizmetleri ve Devlet

Genel bir betimleme içinde kamu hizmetleri toplumun ortak ihtiyaçlarının karşılanması, tatmin edilmesi böylece sosyal düzenin sürekli kılınması amacıyla, devlete yüklenen sorumlulukları ifade etmektedir. Yönetim hukukunun ana

---

** Miletos / Milet, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren İyon uygarlıkları arasında sivrilmiş ve en güçlü kenti haline dönüşmüştür

⁷⁴⁹ Tekin, A.g.e. S:55-62

⁷⁵⁰ Ostwald, Martin, Oligarchia: The Development of a Constitutional form in Ancient Greece, Franz Stener Verlag, Stuttgart, 2000, s:31-37

konularından birisi olan kamu hizmetlerinin tanımı ve diğeri hakkında genel bir uzlaşma bulunmaz.⁷⁵¹ Bunun sebebi kamu hizmeti kavramının sürekli ve değışken olması, çağlar boyunca devletin temel görevlerinden biri olarak görülmesi ve toplumlara göre farklılıklar göstermesidir.

Günümüz de kamu hizmeti konusunda üç genel bakış açısı bulunmaktadır. Bunlardan ilkinin oluşturulan “organik bakış açısı”na göre kamu hizmetleri, önceden belirlenmiş devlete ait görevlerin yürütülmesi için kamu tüzel kişiliğı tarafından tahsis edilen vasıta ve ajanların bütünüdür. İkincisi ise giderilmesinde yarar bulunan ve ihtiyaçları karşılayan her türlü eylem ve girişimi ifade eden “maddi bakış açısı”dır. Sonuncusu da belli bir usulü ve hukuki rejimi ifade eden “şekilsel bakış açısı”dır. Buna göre bir faaliyetin kamu hizmeti sayılabilmesi için kamusal hizmetlerin hukuki bir rejime tabi tutulmuş olması şarttır.⁷⁵²

Hangi çağına ait olursa olsun kamu hizmetleri devlet organizasyonu ile iç içe geçmiş süreklilik, kesintisizlik, değışkenlik ve düzenlilik gibi temel nosyonlarla daraltılmış sorumlulukları kapsamaktadır. Kamu hizmetlerinin eşitlik ve tarafsızlık ile bedelsizlik nosyonları ise dönemlere ve toplumlara göre kabul görmüştür. Tarihsel süreci içinde kamu hizmetlerinin idari, iktisadi, sosyal, bilimsel ve kültürel alanlarda yerine getirildiğı gözlemlenmektedir. Bayındırlık, malların korunması ve bakımı, eğitim, sağlık, kadastro ve nüfus işlemleri idari kamu hizmetleri sınıfına girerken; sanayi, ticari ve tarım işleri iktisadi kamu hizmetleri olarak değerlendirilmektedir. Sosyal kamu hizmetleri ise yoksulluk, iş gücünün sağlanması, emeklilik konularından oluşur. Bilimsel ve kültürel alanlarda yapılan kamu hizmetleri de daha yumuşak biçimde eğitim, din, sanat gibi daha pratik alanlarda yerine getirilmektedir.

Kamu hizmetleri konusunda bir başka önemli husus yerine getirilmesi usulleridir. Çağlar boyunca kamu hizmetlerinin doğrudan devlet tarafından görülmesi temel kural olmuştur. Bununla birlikte ihtiyacın kamusal hizmet olarak değerlendirilmesi, düzenlenmesi, sistem içine alınması veya kaldırılması iktidar tarafından belirlenmiştir. Hizmetlerin görülmesi usulleri çoğunlukla doğrudan devlet tarafından, bir başka örgüte emanet edilerek, iltizam sistemi gibi teknik yöntemler

---

⁷⁵¹ Orhaner, Emine, Kamu Maliyesi, Gazi Büro Kitapevi, Ankara, 1997, s: 10

⁷⁵² Orhaner, A.g.e. s: 2

kullanılarak yerine getirilmiştir. Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde devletler ayrıca devletleştirme veya özelleştirme gibi yöntemlere de başvurmuşlardır.⁷⁵³

İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında devlet toplumsal kimliğin ve sosyal dayanışmanın en belirgin biçimi olarak günlük yaşamın bütün alanlarında varlığını hissettiren bir anlayışa sahiptir. Siyasal iktidarın somutlaşmış kişiliği olarak devlet, yalnızca toplumu yönetmekle kalmaz. Aynı zamanda kültürel ve ekonomik kaynakların yönlendirilmesine de nezaret eder. Doğrudan müdahale hakkı olarak görülen bu yaklaşım gerçekte devlet aygıtının varlığını sürdürülmesi için zorunlu bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç kısaca yaşamın düzenini belirleyen hukuk kurallarının yaratılması, bunların uygulanması ve sürdürülebilir kılınması gibi temel uygulamalar ağıyla giderilmeye çalışılmaktadır. Devletin toplumsal düzen içindeki belirleyici rolü yalnızca hukuk kuralları yaratmak ve bunları uygulamaktan ibaret değildir. Aynı zamanda sosyal yaşamda kendisine düşen sorumlulukları da yerine getirmek gibi bir kaygı duyar. Kamu hizmeti olarak beliren sorumluluklar devletin otoritesinin sürdürülebilirliğinin zorunlu bir sonucu ve meşruluğunun diğer kaynağını oluşturmaktadır.

Nitekim kamusal hizmetler alanında İlk Çağ Anadolu'sunda kalıcı ve doğrudan ilk sistematik yaklaşım Hititler tarafından uygulanmıştır. Hitit devlet düzeni içinde siyasi iktidarın başarısı, refahı ve sürekliliği çok önemli ölçüde tarım sanayisine, toprağın verimine ve tebaların yardımseverliğine bağlı kalmıştır.⁷⁵⁴ Hitit dünyasında toprak her meslekten insan için belirleyici bir yaşam kaynağıdır. Toprağın toplumsal yaşamdaki belirleyiciliği kamusal hizmetlerin amacını iki temel başlık altında toplamaktadır Nitekim ilk başlık temel ekonomik üretim biçimi olan tarımın her zaman canlı kılınması ve güçlü tutulmasıdır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için devlet doğrudan ya da dolaylı pek çok yöntem geliştirmiştir. İkinci başlık ise tanrısal bir karakter kazanan ve iktidarın kralın bedeniyle bütünleştiği devlet otoritesinin sürekliliğidir. Dolaylı bir amaç olarak beliren bu ilke aynı zamanda kamusal hizmetlerin yönünü belirleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Tarihsel süreç içinde Hitit kamu hizmetlerinin temel uygulama alanlarının nüfusunun artırılması, çeşitli iş kollarına dengeli biçimde yayılması, ekonominin güçlendirilmesi ve temel sağlık hizmetlerinin

⁷⁵³ Gülan, Aydın, "Kamu Hizmeti Kavramı", İdare Hukuku ve İlimler Dergisi, Prof.Dr. Lütfi Duran'a Armağan Özel Sayısı, Sayı:1-3, Yıl:9, s:147-159

⁷⁵⁴ Bryce (c), A.g.e. s:88

yerine getirilmesi konuları üzerine odaklandığı görülmektedir. Söz konusu üç odağın aynı zamanda Hitit devlet politikalarında daima çözümü gerektiren sorunlar olarak sürekli gündeme getirildiği bilinmektedir. Esasen devlet düzeni yine bu üç sorunun bir araya gelmesi sonucunda bozulmuş ve yıkılmıştır.

Biçimsel olarak Hitit kamu hizmetleri tarım dışında kalan diğer bütün konularda düzenleyici bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda devletin kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde doğrudan uygulayıcı ve üstlenici bir görev anlayışından uzak durduğu söylenebilir. Onun yerine hukuk kuralları yaratarak hizmetlerin doğrudan sektörler aracılığıyla gerçekleştirilmesi temel ilke haline dönüşmüştür. Düzenleyici bir yaklaşım içinde Hitit kamu hizmetleri yönetsel, ekonomik ve kültürel alanlarda uygulama alanı bulduğu ileri sürülebilir. Bayındırlık hizmetleri kadastro, nüfus işlemleri, güvenlik ve adalet yönetsel hizmetlerin temel konu alanıdır. Tarım arazilerinin dağıtılması, İlku sisteminin uygulanması güvenlik ve nüfus işlemleri Hitit yönetsel hizmetleri arasında baş sırayı alır.⁷⁵⁵ Hitit kamu hizmetleri sisteminde adalet doğrudan yargıçlar eliyle belirli bir hukuksal düzenleme içinde kendini gösterirken, hakimler doğrudan merkezden atanarak dokunulmazlığa sahip kılınmışlardır.⁷⁵⁶ Hitit kamu hizmetleri içinde güvenlik önemli bir yeri işgal eder. Gerek dış, gerekse de iç güvenliğin doğrudan devlet tekelinde sağlanması önemli bir unsurdur. Güvenlik hizmetleri içinde kolluk görevleri, önleyici kolluk görevleri genel bir uygulama biçimidir.

Ekonomik alanda yerine getirilen kamu hizmetleri Hitit devlet düzeninin ele alındığı en yoğun düzenleme faaliyetlerini oluşturur. Tarım başta olmak üzere madencilik ve ticaret konularında, hukuksal düzenleme yapmanın yanı sıra yollar, barajlar veya su kanalları inşa etmek, depo ve ambarlar yapmak, madencilik ve ticaret gibi temel ekonomik aktiviteleri bizzat üstlenmek şeklinde oldukça etkin bir hizmet uygulamasına gitmiştir. Özellikle verimli tarım arazilerinin sulanması⁷⁵⁷ ve su depolarının yapılması devletin temel görevleri arasında yer almıştır.⁷⁵⁸ Özellikle tarımın korunması alanında pek çok önemli düzenleme yapılmıştır. Hasat amaçlı sürülen

⁷⁵⁵ Charter, Charles, "Notes on the Name Written DINGIR.IS.EL.KU.US in Hittite Texts", Journal of Near Eastern Studies, Vol:39, No:4, October 1980, s:314

⁷⁵⁶ Cohen, David, Law, Sexuality and Society, Cambridge University Press, 1991, s :98-100

⁷⁵⁷ Karşılaştırmız. KUB III.54 veKUB XXXI.84

⁷⁵⁸ Çınaroğlu, Aykut ve Genç, Elif (b), "2003 Yılı Alacahöyük ve Alacahöyük Hitit Barajı Kazıları", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Konya, 24-28 Mayıs 2004, s: 265-269

tarlaların evcil hayvanlar tarafından talan edilmesi önemli bir sorun ve suç olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵⁹

Tarımsal üretim Hitit devlet sistemi içinde yalnızca korunması gereken bir ekonomik aktivite olarak görülmemiş, sürdürülebilir bir kalkınma aracı olarak da değerlendirilmiştir. Bu bağlamda hasat mevsiminde tohumların dağıtılması, tarlaların sürekli olarak ekilmesi, elde edilen ürünlerin sınıflandırılarak çeşitli koruma yöntemleriyle depolanması gibi uygulamalar doğrudan kamusal hizmet uygulaması içinde ele alınmıştır.⁷⁶⁰ Özellikle kapasitenin ve verimliliğin sürdürülebilmesi için askerlerin bile barış zamanında tımar topraklarında istihdam edilmesi uygulaması oldukça yaygındır.

Hitit ekonomisinin diğer sektörünü oluşturan sanayi ve hizmet üretiminde de benzer uygulamalar söz konusudur. Örneğin madenciler ve dericiler doğrudan kamu görevlisi sayılmış, ticaret bölgeleri konuları kurularak tüccarlar koruma altına alınmıştır.⁷⁶¹ Nitekim II. Murşili iktidarına ait Arzawa ülkelerinden ikisi ile yapılan antlaşma metinlerinde özellikle kaçak olarak ülkeden ayrılan zanaatçıların geri iade edilmesiyle ilgili bazı hükümler yer almaktadır.⁷⁶² Tarım ve madencilik dışında ekonomik hizmetlerin özel sektör ya da vatandaşlar eliyle yerine getirilmesi Hitit devlet kültürünün temel bir özelliğidir. Hizmetler sektörü içinde giderlerin azaltılması amacıyla alt yapı hizmetlerinde devlet genellikle askerlerin kullanılmasını tercih etmiştir.⁷⁶³ Askerlerin yanı sıra gönüllülük esasına göre günün belirli saatlerinde vatandaşlara ücretsiz kamu görevleri yüklenmiş veya imkanlar ölçüsünde paralı işçi kullanımı da söz konusu edilmiştir.⁷⁶⁴

Hitit devletinin kamusal hizmetleri bağlamında sosyo-kültürel alanda gerçekleştirdiği hizmetlerin kent yaşamı içinde anlamını bulduğu görülmektedir. Kentsel yaşam kültürü içinde kamu hizmetleri öncelikle kentlerin mekansal alanları üzerinde yoğunlaşmıştır. Neredeyse bütün Hitit kentleri eğimli bir zemin üzerine

---

⁷⁵⁹ Ertem, Hayri (c), “Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı”, VII.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt: I, Ankara, 1972, s: 85

⁷⁶⁰ Karşılaştırınız. KUB I 14-15, KUB III.65, KUB XXXI.57-84

⁷⁶¹ Yiğit, Turgut (c), “Hitit Çivi Metinlerinde Dericiler”, Ankara üniversitesi, DTCF Dergisi, Sayı:42, Ankara, 2002, s: 213

⁷⁶² Hoffner (c), A.g.t. s:159

⁷⁶³ Aktüre (b), A.g.e. s: 140

⁷⁶⁴ Aktüre (b) A.e. s: 141-143

teraslama sistemine uygun olmak biçiminde kurulmuştur. Kent içi yollar üstü kaba çakıllı taşlarla kaplanırken, sokak ve cadde birbirine simetrik biçimde düz olmasına gayret edilmiştir. Böylece bir yandan kentler estetik görünüm alırken, öte yandan temiz su ve kanalizasyon sistemine çözüm getirilmiştir. Hititlerde kentlerin yapımı ve alt yapı hizmetlerinin görülmesinde devlet doğrudan planlayıcısı ve uygulayıcısı durumdadır.⁷⁶⁵ Evlerin biçimi dikdörtgen ve birbirine yaslı olacak şekildedir. Simetrik biçimde oluşturulmuş sokaklarla bölünen mahallelerden oluşan ikamet alanları disiplinci sosyal-ekonomik üretim kültürünün örneğini göstermektedir. Devlet, sağlık başta olmak üzere eğitim, din ve diğer kültürel hizmetlerde müdahil değildir. Sosyal hizmetlerin genellikle tapınaklar ya da özel sektör tarafından yerine getirildiği tespit edilmiştir.

İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları arasında kamusal hizmet geleneğinin en köklü ve gelişmiş örneğini Urartular göstermektedir. Her şeyden önce Urartu devlet kültürü güçlü bir merkezîyetçi iktidar niteliği göstermektedir. Bunun temellerini toplumsal yapının özelliklerinde, üretim kültüründe ve bölgenin şartlarında aramak mümkündür. Daha önceki konularda da değinildiği üzere Urartu siyasi tarihi Assur ve Kimmerle girişilen uzun soluklu iktidar mücadelelerinden oluşur. Bölgenin coğrafi yapısının dağlık olması, yıllık ortalama sıcaklıkların 1-5 dereceler arasında seyretmesi devlet otoritesini merkezîyetçi ve güçlü olmaya mecbur kılmıştır. Dolayısıyla toplumsal yapı ulus-devlet nosyonuna dayanan, disiplini, işbirlikçi ve dinamik unsurlardan meydana gelmiştir. İşbirliği günlük yaşamın her alanında varlığını gösterir.

Urartu devlet kültürünün sıkı bir merkezîyetçiliğe dayanması gerçekte kamusal hizmetlerinin yönünü belirlemiştir. Urartu devlet kültürü içinde kamu hizmetleri idari, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda yoğunluk gösterir. İdari hizmetler çoğunlukla bayındırlık ve nüfus alanında odaklanmıştır. Başta şehircilik uygulamaları olmak üzere, yolların açılması, su kanalları, barajlar ve göletlerin inşası, Urartu kamu hizmetlerinin uzmanlaştığı alanlardır.⁷⁶⁶ Izgara planlı kent düzeni İyonlardan önce Urartular tarafından uygulanmıştır. Tarımsal üretimin kolayca yapılabildiği arazilerin yakınına kurulan kentler su ve kanalizasyon şebekesine sahip son derece ergonomik yaşam alanlarıdır. Kare ve dikdörtgen yapıli kent düzeni içinde caddeler ve sokaklar birbirine

⁷⁶⁵ Macqueen, A.g.e. s: 87-90,

⁷⁶⁶ Belli, Oktay (c), "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977, s:111-130

paralel, evler birbirine yaslı iki odalı, avlusu olan ve önü büyük bir meydana açılan niteliktedir. Kentlerde kıtlık zamanlarında kullanılmak üzere ürün çeşitliliği dikkate alınarak oluşturulmuş depo ve ambarlar hemen dikkat çeker. Tarım arazilerinin seçimi ve tarımsal ürün verimi sulama kanalları ve barajlarla güçlendirilmiştir. Su kanalları ve baraj yapımında Urartular oldukça gelişmiş bir teknoloji kullanılmıştır. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren yoğun tarım alanlarının açıldığı Urartu ülkesinde 40 baraj, 16 Gölet ve uzunluğu toplam 500 km'ye ulaşan su kanalları inşa edilmiştir.* Urartu kamusal hizmetleri içinde idari anlamda nüfus hizmetleri zorunlu iskan politikasıyla açıklanabilir. Temelde ulusal sınırların koruması ya da devlet otoritesinin güçlendirilmesi kaygılarını taşıyan iskan politikaları bir nüfusun bir yerden başka bir bölgeye göç ettirilmesine dayanır.⁷⁶⁷ Böylece ulusal güvenlik kolayca sağlanabilmiş, nüfuslar birbiriyle kaynaştırılarak Urartu vatandaşlığı ilkesi kurulabilmiş, en önemli tarımsal üretim için gerekli iş gücü kolayca bulunabilmiştir.

Sosyo-ekonomik anlamda yapılan kamu hizmetleri ele alındığında güçlü bir devletçiliğe dayalı ekonomik aktivitenin varlığı göze çarpmaktadır.⁷⁶⁸ Ülke içinde yapılan bütün ekonomik faaliyetler doğrudan devletin gözetiminde yürütülmüştür. Üretim biçimi ve tekniği bakımından toprağa dayalı bir üretim anlayışı egemendir. Yerleşim merkezleri askeri ve idari fonksiyonlarının yanı sıra ekonomik merkez olma vasfını da bünyelerinde taşırlar.⁷⁶⁹ Üretilen toprak mahsulleri ve bunlara dayalı yan ürünler (şarap, yağ, pekmez gibi) kent merkezlerinde yapılan depo ve ambarlara konulmuştur. Kayıtlardan edinilen bilgilere göre ürünler buradan halka dağıtılmış, artan kısım kıtlık zamanlarında kullanılmak üzere depolarda tutulmuştur. Böylece sürekli gelir kaynağı tahsis edilmiş, aylıkların ödenmesi ve asker besleme gibi sorunlar bu yöntemle aşılmaya çalışılmıştır. Tarım dışında kalan diğer üretim alanlarında devletçiliğin izlerine rastlanılmıştır. Madencilik ve ticaret alanlarında devletin tam

---

* Su kanallarının en ünlüsü Menua döneminde açılan Şamram Kanalı'dır. Uzunluğu 56 km'yi bulan kanal 30X30 cm. genişliğinde, Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na kadar yaklaşık 560 km²'lik bir alanı sulayacak kapasitedir. Günümüzde de halen kullanılmakta olan kanal halen Van tarımının başlıca destekleyicisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belli (d), A.g.m. s: 335-339

⁷⁶⁷ Çilingiroğlu (a), A.g.e. s: 68-70

⁷⁶⁸ Salvini, A.g.e. s:140

⁷⁶⁹ Salvini, A.e. s: 141

kontrolü görülmektedir.⁷⁷⁰ Ticaret geniş ölçüde kısıtlama altına alınmış, özellikle ihracat konusunda sıkı bir denetlemeye gidilmiştir. Bunun yanı sıra madencilik ve ticaretle uğraşan kişiler kamu görevlisi statüsünde değerlendirilmiş koruma altına alınmıştır.

Urartu kamu hizmetleri içinde sosyo-kültürel alanda yapılan faaliyetlerin niyeti devlet ideolojisinin oluşturulması ve kalıcı hale getirilmesidir. Şehircilik uygulamalarında görülen mekansal düzenlemeler, konut tipleri ve tapınak mimarisi gibi öğelerde mimarlık alanında görülen anıt inşası ideolojik anlayışın en özgün göstergeleridir.⁷⁷¹ Urartu sosyo-kültürel kamu hizmetleri sanat, mimari ve din kültüründe kendisini hissettirmektedir. Sanat ve mimaride Urartu geleneği anıtsal bir kültür anlayışına dayanır. Devlet özel ikamet alanları dışında kalan bütün mimari ve sanat faaliyetlerinde doğrudan müdahale hakkını elinde tutmuştur. Başta kentler olmak üzere bütün kamu yapılarında kral ya da Baştanrı Haldi'nin isimleri zikredilir.⁷⁷² Başkentte öngörülen bütün sanatsal ve mimari eğilimler taşrada da aynen kopya edilmiştir. Dolayısıyla Urartu sanatında merkezi otorite tarafından belirlenmiş standart bir mimari ve sanat anlayışı geliştirmiştir. Benzer standartlaşma din kültürü içinde geçerlidir. Daha önceki konularda da değinildiği gibi Urartu Devletinde “din” devlet dini karakterini taşımaktadır. Ülkeye bağlı bütün diğer etnik grupların din panteonlarının da devlet dini içine alındığı bir stratejik uygulama içinde ulaşılmak istenilen politik güç ve birlik, herkesin ortak olduğu kutsal değerlerle perçinleşmiştir.⁷⁷³

Anadolu'nun iç batı bölgelerinde M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren siyasi bir otorite haline dönüşen Frig devlet yapısının karakteristik özellikleri hakkında bilgilerin sınırlı olması, kamusal hizmetlerin yönü ve niteliği hakkında kesin bir fikrin oluşmasında en büyük engeldir. Buna karşın devletin dayandığı kültürel değerlerin içeriği ve ele geçirilen buluntulardan yola çıkılarak Frig kamusal hizmetlerinin yönünün Helen ve Urartu uygarlıklarından etkilendiği ileri sürülebilir.

Buna göre Friglerin yarı-göçebe bir toplum olmasına karşın tarım ve hayvancılıkta ileri gittikleri, başta kerestecilik olmak üzere maden işlemeciliğinde

⁷⁷⁰ Tarhan (a), A.g.m. s:296

⁷⁷¹ Tarhan, M. Taner ve Sevin, Veli (a), “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları, II.Konut Mimarlığı*”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Anadolu Araştırmaları Dergisi, IV-V, 1976-1977, s: 345-347

⁷⁷² Tarhan, M.Taner ve Sevin, Veli (b), “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988*”, Höyük I, TTK Yayınları, 1991, s:65-70

⁷⁷³ Tarhan (b), A.g.m. s:290

teknolojinin sınırlarını zorladığı, siyasal bir nüfus içinde bölgede bir güç unsuru oldukları şüphe götürmez bir gerçektir. Friglerin bu yetenekleri gerçekte yoğun kamu hizmetiyle daraltılmış bir devlet otoritesini işaret etmektedir. Söz konusu verilerden yola çıkılarak Frig devletinin kamusal hizmetlerinin sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda yoğunlaştığı söylenebilir. Sosyo-kültürel hizmetler konularına din kültürü, mimari ve sanat girmektedir. Anatanrıça Kybele, Frig kültürü içinde en büyük tanrıdır.⁷⁷⁴ Ülke sınırları içinde bütün tapınakların O'nun adına yapılması Frig devletinin tek bir din ve buna dayalı ulus-devlet kurma amacının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Kybele'nin Anatanrıça olarak, devlet dini içinde sunulması mimari ve sanata da yansımıştır. Yapılan araştırmalarda kral mezarlarının, kalelerin ve kentlerin baştanrı veya kral adını taşıması bu durumu desteklemektedir.*

Ekonomik alanda Frig kamu hizmetlerinin sistematığı ele alındığında ticaret ve madencilik Frig ekonomisi içinde önemli olduğu ve tarımsal üretimden sonra geldiği belirlenmiştir.

Tarımsal üretim Frig ekonomisinin taşıyıcı unsuru olarak görülmesine karşın ticaret ve madencilikle ilgili pek çok kaynak elde edilmiştir. Kaynaklardan yola çıkılarak Frig ekonomisi içinde devletin maden üretimi ve işletmeciliğinde, ticaretin yönünün belirlenmesinde özel düzenlemeler yapıldığı düşünülebilir.

Batı Anadolu'da Frigler'le eş zamanlı olarak ortaya çıkan Lidya devlet sisteminin üstlendiği kamusal hizmetler İyon sosyo-ekonomik üretim kültürüyle ve bölgesel ekonomik faaliyet alanı içerisinde değerlendirmelidir. Lidya devlet sistemi ekonomik kalkınmışlık ve refah üzerine yükselen, konfederatif ulus bilincinin sürekli canlı tutulduğu, buna karşın Hitit ve Urartu devlet anlayışının otorite kültürüyle harmanlandığı özgün bir düzendir.⁷⁷⁵ Merkezi otoritenin toplumsal yaşamdaki rolü doğrudan belirleyici olmaktan uzaktır. Merkez daha çok klanları bir arada tutmak, ekonomiyi canlı kılmak ve böylece toplumsal sistemi korumak gibi temel işlevleri üstlenmiştir. Bunun dışında sosyal yaşam kendi kültürel evrimi içinde varlığını sürdürmektedir. Siyasi iktidarın üstlendiği kamusal hizmetlerin yönü bu kültürel evrimi açık tutmak, sosyo-ekonomik yapıyı canlı kılmak üzerine yoğunlaşmıştır.

⁷⁷⁴ Uçankuş, A.g.e. s:27-30

* Bu güne kadar yapılan kazılarda 58 Frig yerleşim merkezi bulunmuştur.

⁷⁷⁵ Schnabel, A.g.m. s: 161-167

Lidya devlet sistemi içinde kamu hizmetleri birbirini tamamlayan yönetsel, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda ve oldukça geniş bir perspektife dayanmaktadır. İdari hizmetler bayındırlık, tapu ve kadastro faaliyetleriyle, ticaret ve vergi alanında yapılmış geniş düzenlemelerden meydana gelmiştir. Bayındırlık, tapu ve kadastro faaliyetleri tarımsal üretimin artırılması ve iktisadi kamu hizmetleriyle ilintili kuralları ortaya konulmasıdır. Ticaret ve vergi konularındaysa ihracat ve ithalatın geliştirilmesi ve merkezi otoritenin konumunu güçlendirmesi üzerine yapılan hizmet düzenlemeleridir.

Lidya kamu bürokrasisinin ekonomi alanında gerçekleştirdiği hizmetleri ise daha geniş bir kaleme dayandırılmıştır. Tarımsal üretimin artırılması için su kanalları ve baraj inşaatları, ticaretin canlı tutulması için Tanrılar adına festivallerin ve fuarların (özellikle tapınakların böyle bir işlevi de bulunmaktadır) düzenlenmesi, yolların inşası, altın çıkarma faaliyetleri sosyo-ekonomik kamu hizmetleri arasına girmektedir.⁷⁷⁶ Sosyo-kültürel alanlarda verilen kamu hizmetleri ise daha çok toplumsal kültürün geliştirilmesi ve ulus bilincinin yaratılması çabaları yönündedir. Spor müsabakaları, iki yılda bir düzenlenen olimpiyatlar tanrılar adına yapılan kurganlar, tümülüsler ve tapınaklar, müzik festivalleri Lidya kamusal hizmet grubu içinde bizzat devlet tarafından yerine getirilmiş ya da desteklenmiştir.⁷⁷⁷

İyon yönetim kültürü içinde kamusal hizmetlerin yönü ele alındığında sosyo-ekonomik faaliyetlerin sağlıklı şekilde yürütülmesi üzerine bir anlayışın hakim olduğu görülür. Devlet başta ticaret olmak üzere ekonomik yaşamın dinamik olarak sürdürülebilirliğinden sorumludur.⁷⁷⁸ Bunun için ticaret alanında gerekli düzenlemelerin yapılması, Agoraların denetlenmesi, ticaret kervanlarının korunması ve ekonomik üretim kalıplarının desteklenmesi temel kamu hizmetleri arasında sayılmıştır. Söz konusu hizmetlerin içine ticaret ve vergi oranlarının belirlenmesi, malların kalite denetimi ve deniz ticaretinin yaygınlaştırılması girmektedir. Özellikle “Koloniler Dönemi”nde İyon polis yönetiminin bu çabası daha da ileriye taşınmıştır. Ekonomik refah düzeyinin artırılması için koloniler kurulması siyasi otorite tarafından

---

⁷⁷⁶ Hanfmann (b), A.g.e. s:223

⁷⁷⁷ Hanfmann (b), A.e. s:261

⁷⁷⁸ Aristoteles, A.g.e. s: 191

benimsenmiş, kolonilerin vatandaşlarının seçimi, yol güzergahları ve ulaşım imkanları devlet eliyle sağlanmıştır.

İyon polislerinde kamusal hizmetlerin özellikle ticaret alanında yoğunlaşması oldukça anlamlıdır. Deniz ve kara ticaretiyle meşgul olan İyonlu tüccarlar toplumsal refahın sağlanmasında en önemli araçtır. Polis içinde üretilen artı ürünlerin dış pazarlarda satılması ve yine dış pazarlardan getirilen yeni ürünlerin yine polis ekonomisi içinde dönüştürülmesi toplumsal kültürünün en temel nosyonu olmuştur. Bu durum aynı zamanda tüccarlar tarafından şekillenen İyon devlet kültürünü kollayıcı ve koruyucu bir kamusal hizmet organizasyonuna zorlamıştır. İyon sosyal yaşamı içinde tüccarlar toplumsal sistemin orta sınıfını oluşturmaktadırlar. Özgür ve ayrıcalıklı insanlar olarak bir takım düzenlemelerden ve ayrıcalıklardan yararlanmaları ve devleti bu yönde zorlamaları doğal bir gelişmedir..

IV. İLK ÇAĞDA KAMU BÜROKRASİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

A. Devlet-Yönetim İlişkiselliği ve Bürokrasi Kavramının Ortaya Çıkışı

Devlet ve yönetimi arasındaki ilişkisellik birbirinden ayrılmaz şekilde ilk otorite kavramının ortaya çıkışından bu yana sürekli tartışılan bir konudur. Bütün antropolojik yaklaşımlar devletin ortaya çıkışı ve yönetim olgusunun doğuşu konusunu az çok doğrudan doğruya ve çeşitli açılardan ele almışlardır.⁷⁷⁹ Ancak en basit bir örgütlenme biçimine sahip devletli toplumların tanımlanması için ihtiyaç duyulan kavramsal temelleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla ortaya atanlar evrimci ve neo-evrimci çevreler olmuştur. Evrimci bir bakış açısıyla devlet ve yönetim olgusunun ortaya çıkışı toplumun sınıflara bölünmesi; seçkin bir katmana verilmiş merkezi bir yönetimin oluşturulması; söz konusu seçkin katman etrafında ortaya çıkan siyasal ve sosyal iktidar olgusu; iktidarın bürokrat, asker ve din sınıfı gibi bazı uzmanlaşmış yapılara bölünmesi; bürokratik örgüt yapısına kavuşmuş iktidarın hukuk ve yasalar aracılığıyla politik bütünleşmiş bir toplum modelini oluşturması; çalışma hayatının her kesiminde uzmanlaşmanın yayılması; aile bağlarına dayalı olmaktan çıkmış ikamet edilen bir alana

---

⁷⁷⁹ Frangipane, A.g.e. s: 19

(kente) kurulu toplumların doğuşu ile mümkün olmuştur.⁷⁸⁰ Evrimci yaklaşımda devlet kurgusunun ortaya çıkışı kentsel alanların gelişimine bağlıdır. İlk yerleşik yaşamın gelişmesi toplumsal tabakalaşmanın önünü açmış ve toplum içinde sosyal sınıflaşma baş göstermiştir. Sınıflaşma kentli kültürünün yerleşmesiyle yakından ilgilidir.

Neo-evrimci yaklaşımlar ise kentleşmenin devlet otoritesinin çıkmasındaki rolünü benimsemekle birlikte ekonominin sosyal yaşamdaki rolü ve devlet iktidarı üzerindeki etkisi üzerinde durmaktadır. Ticaret, zanaat ve savaşın yarattığı ekonomik katma değer siyasal iktidarı pekiştiren ve geliştiren bir durumdur. Neo-evrimci yaklaşımın diğerinden en belirgin farkı devlet iktidarının ve onu simgeleyen bürokrasi kurgusunun toplumsal ekonominin gelişimiyle ilgilenmesidir. Neo-evrimci yaklaşımlar devlet ve yönetim olgusunu sadece yerleşik toplumlarda aramaz. Göçebe ya da yarı göçebe topluluklarda da ortaya çıkabileceğini ileri sürerler. Söz konusu yaklaşımın ileri sürdüğü ilke toplumların yerleşik ya da göçebe olup olmaması ile sınırlandırılmaksızın ekonomik faaliyetlerin yarattığı disiplinci yaşam kurgusu ve bunların düzenlenmesiyle ilgilidir. Uzmanlaşmış iş gücü ve dayanışma kültürüne bağlı gündelik yaşamın beraberinde getirdiği ekonomik üretim kalıpları, siyasal iktidarın üretim, dağıtım ve artı ürünün paylaşılması sürecinde daha organizasyonel bir davranış kalıbı geliştirmesine yol açmıştır.⁷⁸¹ Ekonomik faaliyetlerin gelişmeye başlaması devlet olgusunu organizasyonel bir yapıya sokmuş ve bunun sonucunda bürokrasi kalıcı hale gelmiştir.

Devlet ve kamu bürokrasisinin ortaya çıkışıyla ilgili gerek evrimci gerekse de neo-evrimci yaklaşımların en önemli ortak özellikleri devlet aygıtının ortaya çıkışı ve işleyişinde yönetim mekanizmasının önemine yaptıkları vurgudur. Bilindiği gibi devlet ve bürokrasi birbirinden ayrılmaz bir şekilde İlk Çağlardan bu yana gelişen bir sistemattir. Uzmanlaşmış iş gücü bilincine ulaşan bütün topluluklarda sosyal otorite siyasallaşarak daha örgütlü bir hale gelmek durumundadır. Otoritenin siyasallaşması tarihsel süreç içinde kan bağına dayalı monarşi, dinsel monarşi, teokrasi, otokrasi, polis demokrasisi, demokrasi gibi çeşitli biçimler almıştır. Devlet kurgusu biçiminde kendini gösteren siyasal otoritenin mutlak bir yönetsel organizasyon geliştirmesi kaçınılmazdır.

---

⁷⁸⁰ Steward, Julian, *Theory of Culture Change*, Urbana Press, USA, 1990, s: 11-30 ve 178-180

⁷⁸¹ Service, Elman, *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*, Random House Press, USA, 1962 s: 60-72

Devletin görevlerini yerine getirme ve onu işletme aracı olan yönetim, ilk çağlardan beri çeşitli düşünürler ve devlet adamlarının dikkatini çeken önemli bir alan olmuştur. Düşünürler ve yöneticiler, devletin daha iyi işlemesini sağlayacak usul, kural, davranış ve kurumlar üzerinde durmuşlar ve bu konudaki görüşlerini “ahlak”, “siyaset” ve felsefe kitaplarında belirtmişlerdir. Konfüçyüs (MÖ.551-479), Sokrat (MÖ.470-399), Platon (MÖ.427-347), Aristo (MÖ.384-322), İbn-i Haldun (1332-1406), Nizamül-mülk (1018-1092), Machiavelli (1469-1527) bu tür düşünür ve devlet adamlarından bazılarıdır.⁷⁸²

Yönetimin ahlak, felsefe ve siyaset konularının dışında ayrı bir alan ve disiplin olarak incelenmeye başlaması oldukça yenidir. Prusya’da 18. yüzyılın başında ortaya çıkan “Kameral Bilimler” kürsüleri devlet ve yönetim organizasyonunu birbirinden ayırmaya başlayan öncü girişimlerin başında gelmektedir. Yönetim kültürünün doğuşu ve yönetimin sistematik bir biçimde ayrı bir disiplin olarak sınıflandırılmaya başlanması ise 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Fransız Jean Bonnin tarafından kaleme alınan 1812 tarihli “Kamu Yönetiminin İlkeleri” adlı makaleyi 1887 yılında Woodrow Wilson’un “İdarenin İncelenmesi” izlemiş; Marks ve Weber tarafından konu sistematik ve akademik bir inceleme alanı haline getirilmiştir.⁷⁸³ Genel hatlarıyla Marks’a göre bürokrasi modern toplumlarda burjuva-iktidar ortaklığından doğan proleterya’nın kontrol altında tutulmasını sağlayan sade bir araçtan başka bir şey değildir. Yöneten-yönetilen ayrımı içinde başlayan sınıflı toplum süreci içinde bürokrasi proleterya’yı kontrol altında tutmak amacıyla yaratılmıştır. Doğrudan burjuvanın desteğiyle varlığını devam ettiren bürokrasi işçi sınıfının egemen olacağı nihai komünist toplumda kendiliğinden ortadan kalkacaktır.⁷⁸⁴

Devlet ve bürokrasi ilişkisi hakkında yapılan en kalıcı çalışma ise kuşkusuz Weber tarafından ortaya atılan “bürokrasi” kavramsallığıdır. Nitekim Weber’in bürokrasi çalışmaları, devlet ve onun siyasal otoritesini kalıtsal hale getiren yönetim anlayışını yeniden tanımlamıştır. Weber tarafından ortaya atılan ve “büro yönetimi” olarak tanımlanan bürokrasi, genel olarak devlet yönetiminde yer alan görevliler ile

---

⁷⁸² Parlak, Bekir, Yönetim Bilimi, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 2001, s: 27-28

⁷⁸³ Parlak, A.e. s: 28-29

⁷⁸⁴ Çağlı, Elif, Marksizmin Işığında, Tarih Bilinci Yayınları, Teori ve Tarih Dizisi:4, İstanbul, 2001, s:100-120

örgütlerini sınıflandıran, bu görevliler ile örgütlerin işleyiş biçimlerini ele alan, onları görev, yetki ve sorumluluk çerçeveleri içinde değerlendiren bir yaklaşım olarak tanımlanabilir.⁷⁸⁵

Alman kökenli bir teolog, sosyolog, ekonomist ve hukuk adamı olarak Weber bürokrasiyi egemenlik ve meşruluk ekseninde değerlendirmiştir.⁷⁸⁶ Weber'e göre bürokrasi devlet iktidarının meşru ve vazgeçilmez bir uzantısı olarak, egemenliğin toplumsal düzlemde kullanılmasını ifade etmektedir. Devleti patolojik bir toplumsal düzen olarak niteleyen Weber, bürokrasiyi en basit tanımıyla kayıt altına alma, düzenleme, takip etme gibi temeller üzerine kurulmuş bir çeşit yönetim sistemi olarak algılamaktadır. Devlet aygıtının var olma sebebi ve vazgeçilmez bir unsuru olarak aslında bürokrasinin temelinde yolsuzlukları önlemek, kitlelerin inanacağı ve refah içerisinde yaşayacağı rasyonel bir düzen kurmak ihtiyacı yattığını düşünmektedir. Weber'e göre bürokrasi toplumsal eylem dahilinde ideal bir tip olarak değerlendirilmiştir. Tarihsel süreç boyunca varlığını devlet kavramı içinde saklayan bürokrasi modern dünyada -ya da kapitalist düzende- kaçınılmazdır.⁷⁸⁷

Weber'e göre bürokrasi ilk çağlardan bu yana çeşitli uygarlıklarda görülen bir durumdur. Sanayi Toplumu sürecine kadar bürokrasi devlet içinde onun doğal bir uzantısı olarak gelişmiştir. Modern dönemlere kadar bürokrasi geleneksel bir yapıdan ibarettir. İlk Çağ'da bürokrasinin en belirgin örnekleri Mısır ve Çin uygarlıklarında anlamını bulmuştur. Geleneksel (Patrimonial) devlet örüntüsü içinde babadan oğula ya da kan yoluyla bir başka hanedan ailesine geçen bir yapıdan ibaret olan bürokrasi, doğrudan devlet otoritesinin bir simgesi olarak, kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla geliştirilmiştir. Çin'de belirli bir sistematige ulaşmış, ilkeleri olan, yöneten-yönetilen ayrımı üzerine yükselmekle birlikte, Mısır'da iktidarın doğrudan dağıttığı bir unvan ya da ayrıcalık çerçevesinde şekillenmiştir.⁷⁸⁸ Bütün bir İlk ve Orta Çağ sürecinde geçerli olan Patrimonial Bürokrasi anlayışının bazı temel özellikleri

---

⁷⁸⁵ Blau, Peter ve Marshall, Meyer, *Bureaucracy in Modern Society*, Random House Press, USA, 1971, s: 17-20

⁷⁸⁶ Weber, Max (a), *Bürokrasi ve Otorite*, (Çeviren: Bahadır Akın), Adres Yayınları, İstanbul, 2005, s:10-22

⁷⁸⁷ Weber, Max (b), *Sosyoloji Yazıları*, (Çeviren: Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s:193-194

⁷⁸⁸ Weber (b), A.e. s: 506-541

bulunmaktadır. Bu özellikler sırasıyla şunlardır: Bürokrasinin işleyişi, görevlileri, yetki ve sorumluluk alanları siyasaldır. Egemenliğin sahibi olan monarşi veya teokrasi bürokrasiyi kendi tercihleri amacıyla kullanır. Bürokratlar kalıtsal olarak iş başına gelebildikleri gibi, siyasal otorite tarafından değiştirilebilir ya da azledilebilir. Bürokraside yer alan görevliler belirgin bir toplumsal sınıf karakteri yaratmazlar.* Doğrudan siyasal otoriteden ayıklandırılmalarına rağmen sosyal sınıf içinde doğrudan yer almazlar. Bürokrasi tam olarak örgütlü değildir. Bazı örgütlere sahip olmakla birlikte pratik ihtiyaçlardan doğmuş ya da kaldırılmışlardır. Bürokratik kurumlar kalıcı bir nitelik göstermezler. Benzer şekilde örgüt içinde yer alan görevlilerin de görev ve sorumluluk alanları tam hatlarıyla belirlenmemiştir. Göreve geliş biçimleri, çalışma yöntemleri, yetki ve sorumluluk alanları açıkça belirlenmemiştir. Daha çok iç içe geçmiş bir yapı özelliğini taşırlar.⁷⁸⁹ Örgütlerin görev alanları genellikle geniş kapsamlıdır. Belirli bir hukuksal zemine sahip olmakla birlikte hukuk kurallarının bütün toplum üzerinde belirleyiciliği bulunmaz. Patrimonial Bürokrasilerde yetki yasal- ussal bir anlayışla şekillenmemiştir. Daha çok karizmatik ya da gelenek halini almış bir yetki anlayışı hakimdir.

Weber'e göre Modern Bürokrasi'nin geleneksel anlayıştan kesin bir ayrımı bulunmaktadır. Modern bürokrasi geleneksel anlayıştan farklı olarak öncelikle yasal ve ussal bir yetkiye dayanır. Anayasal ve yasal kuralların bulunduğu modern Sanayi toplumunda bürokrasi resmi yetki alanları ilkesi içerisinde faaliyetini yürütür.⁷⁹⁰ Bürokrasi devletin önemli bir unsuru olma özelliğini bünyesinde taşımakla birlikte iki temel noktada geleneksel kurgudan ayrılmaktadır. İlk ayrıldığı nokta hukuki bir temele dayanması ve sistematik yapılanmasıdır. Öncelikle modern bürokrasiler kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi için gerekli düzenli çalışmalar, resmi görevler olarak belirlenmiştir. Bu görevlerin yerine getirilmesi için gerekli emirleri verme yetkisi dengeli biçimde dağıtılmış ve görevlilerin kullanımına verilen fiziksel ya da dinsel vb.

---

* Geleneksel bürokrasi sınıfının oluşturduğu sınıfsal yapı kast sistemine daha yakın bir görüntü sergiler. Sınıflar arası farklılık ekonomik olmaktan çok siyasaldır. Dolayısıyla bürokrasi sınıfına geçiş olağanüstü meziyetler dışında neredeyse imkansızdır. Buna karşın tarihte bu durumun tam tersine örnek teşkil eden Roma, Osmanlı gibi devletlere de rastlanılmıştır.

⁷⁸⁹ Weber (a), A.g.e. s: 35-45

⁷⁹⁰ Weber (b), A.g.e. s: 290

şiddet araçlarına ilişkin kurallarla kesinlikle sınırlanmıştır.⁷⁹¹ Sistematik yapı içinde bürokrasi sınıfının belli ölçüde gelişmiş para ekonomisiyle sürekli ve kalıcı varlığı söz konusudur.⁷⁹² İlk çağlardan beri devletle ilgili edinilen deneyimler göstermiştir ki, bir para ekonomisi olmadan bürokratik yapının, önemli iç değişikliklere uğramaktan, hatta başka bir yapı türüne dönüşmekten kaçınması zordur. Lordun ambarlardan ya da düzenli gelir kaynaklarından resmi görevlilere belirli bir ayni gelir tahsis edilmesi, bu amaçla vergi kaynaklarına el konulması ve bunların özel mülkiyet olarak sömürülmesi yolunda atılmış ilk adım demektir. Geleneksel bürokrasilerde zorla alma, kiralama ve benzeri şekillerde yaratılan kaynak aktarılması faaliyeti, modern dönemde devletçi, Marksist ya da sosyalist ekonomik üretim kalıpları gibi şekillere dönüşmüştür.

Modern toplumlarda bürokrasi bir kez kurulduktan sonra artık kaldırılması en zor sosyal yapılardan biri haline gelen nitelik taşımaktadır.⁷⁹³ Bürokrasi bu niteliğiyle “toplum eylemi”ni rasyonel düzenlilik kazanmış “toplumsal eylem” e dönüştürmenin başlıca aracıdır. Bu nedenle güç ilişkilerini “toplumsallaştırmaya” yarayan bir araç olarak bürokrasi, bu aygıtı denetleyenler için birinci derecede önemli bir iktidar aracı haline gelmiştir. Toplumsal değerler sabit tutulduğunda iyi planlanan ve yönetilen “toplumsal eylem”, her türlü “kitle eylemi” ve hatta “toplum eylemi” üstündür. Devlet yönetiminin bürokratizasyonunun tamamlandığı yerlerde de, neredeyse hiç sarsılmayacak bir iktidar ilişkiselliği kurulmuş olur. Weber’e göre rasyonel iktidar yönetimde devamlılık sağlayan, görevlilerin rasyonel esaslar dahilinde göreve getirildiği, otoritenin mahiyet ve sınırlarının açık ve seçik olarak belirlendiği bir yapıdır.⁷⁹⁴

Weber’in modern bürokrasi içinde ele aldığı ikinci başlık ise bürokrasi içinde yer alan görevlilerdir. Weber’e göre modern bürokrasilerde yer alan görevliler “memur” olarak tanımlanmaktadır.⁷⁹⁵ Bürokrasi içinde bir meslek olarak adlandırılan memurlar, toplumsal sınıf hiyerarşisinde devlet tarafından aylıklandırılmış kişiler olarak yerlerini alırlar. Memur sınıfının toplumsal hiyerarşi içindeki yeri yalnızca devletten aylık

---

⁷⁹¹ Weber (b), A.e. s: 291

⁷⁹² Weber (b), s:302

⁷⁹³ Weber (b), A.g.e. s: 311

⁷⁹⁴ Parlak, A.g.e. s:90

⁷⁹⁵ Weber (b), A.e. s:293

almaları ile sınırlı değildir. Memurlar aynı zamanda toplumda ayrıcalıklı bir konuma sahip olup, bir takım dokunulmazlık zırhıyla donatılmıştır. Göreve gelişleri, görevi sırasındaki faaliyetleri özel yasalarla düzenlenerek koruma altına alınmıştır. Saf bürokratik görevli tipi daha yüksek bir görevli tarafından atanır. Bu atama biçimi bürokratları hiyerarşik ve vesayet denetimine tâbi kılar.

Weber tarafından 19.yüzyılda ortaya konulan ideal ve rasyonel bürokrasi kuramı demokrasi kavramının ve teknolojinin gelişimine paralel olacak şekilde günümüze kadar geçen iki yüzyıl içinde sürekli bir değişim göstermiştir. Temel ilkeler aynen varlığını sürdürmekle birlikte günümüzde Weberyen bürokrasi modeli zamanın ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeni boyutlara ulaşmıştır. Bürokrasinin dönüşümü sürecinde modern toplumların ulaştığı ortak aklın ve birey bilincinin katkısı göz ardı edilemez. Ancak devlet geleneğindeki dönüşümün modern devlet ve bürokratik organizasyonlardaki önemi unutulmamalıdır. Nitekim Anadolu ve Ortadoğu'ya uzun süreli hakim olan sıra zaman süreci içinde kurulan Antik Yunan, Hitit, İyon, Babil, Assur uygarlıkları tarafından oluşturulan devlet kültürü Pers ve Roma uygarlıklarını etkilemiş; Pers ve Roma uygarlıkları Bizans İmparatorluğu'nu biçimlendirmede etkili olmuştur. Bizans devlet geleneğinin de doğu toplumlarıyla etkileşim içine girerek örgütlenme ve işleyiş gibi temel alanlarda Sasani, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlıları etkilediği düşünülebilir. Uygarlıkların birbirini takip eden süreçte ortaya koydukları devlet kavramsallığı, özellikle de Roma, Bizans, Abbasi, Sasani ve Osmanlı devletlerinin evrensel devlet kavramındaki rolleri, günümüze kadar uzanmaktadır..

Ne var ki, araştırmanın konusunu teşkil eden Anadolu uygarlıklarının modern devlet kavramına ve yönetim olgusuna tam anlamıyla örnek teşkil ettiklerini öne sürmek ya da bu uygarlıklar tarafından ortaya konulan bürokrasi mekanizmalarının günümüzdeki bürokrasi organizasyonuna etkilerinden ve somut katkılarından bahsetmek olanaklı değildir. Söz konusu uygarlıkların sıra-zaman çizelgesi içinde Ortaçağ'da kurulan devletleri etkiledikleri kabul edilmekle birlikte günümüz devlet ve yönetim olgusuna ve kurumlaşmasına cüzi ve dolaylı katkıda buldukları söylenebilir.

B. İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları'nda Devlet ve Bürokrasi Anlayışının Modern Bürokrasiye Katkıları

İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları tarafından yaratılan devlet ve kamu bürokrasisinin modern bürokrasiye katkıları doğrudan kamu bürokrasisinin organizasyonel yapısına olmaktan çok devlet felsefesine, sistem anlayışına ya da yönetimin işleyiş biçimlerine olacak şekilde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda İlk Çağ Anadolu uygarlıklarının kendilerinden sonra kurulan devletleri devlet felsefesi ve sistemi, yönetimin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel işleyişi, siyasi otoritenin ekonomik aktörlerle etkileşimi, uluslar arası ilişkiler yönetimi ve diplomasi ile kentsel alanların yönetimi gibi temel konularda etkiledikleri ve bu etkileri günümüze kadar (çeşitli evrim süreci içinden geçerek) ulaştığı öne sürülebilir.

Nitekim devlet felsefesi ve sistemi açısından ele alındığında İlk Çağ Anadolu uygarlıklarının tam anlamıyla güçlü ve sıkı bir merkezi yapılanma içine girdiği görülmektedir. Devlet otoritesinin ülkenin her tarafında aynı şekilde hissedilmesi İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları için oldukça önemlidir. Zira devletin bekası ve kalıcılığı ancak bu şekilde sağlanabilmiştir. Devlet otoritesinin ülke genelinde sağlamlaştırılması için kullanılan yöntem oldukça basittir: Stratejik açıdan önemli sayılan merkezi kurumların taşra örgütlerini kurmak, kamusal hizmetleri doğrudan devlet görevleri arasında saymak ve merkezin otoritesini her durumda meşrulaştırmak, ekonominin önemli dinamiklerini ve toprak yönetimini yönlendirmek.

Hititler, merkezi bürokrasi içinde yer alan vergi kurumlarını, depoları, askeri üsleri ve benzeri örgütleri taşraya yaygınlaştırarak mümkün olduğunca otoritenin yapısal yönünü ülke genelinde sağlama almaya çalışmışlardır. Ayrıca askeri birlikler başta olmak üzere, Nam.ra (köleler)'lar aracılığıyla bazı alt yapı faaliyetlerini yerine getirmeyi amaçlamışlardır. Devlet otoritesinin meşruluğunu ise tapınakları birleştirerek ve merkezi otoritenin din kültürünü başat alan din hiyerarşisi oluşturarak sağlamaya çalışmıştır. Tüm bu faaliyetler yapılırken hukuk unutulmamıştır. Bütün Hitit ülkesinde tek bir hukuk kurallarının uygulanmasına dikkat edilmiş; hukuk yapıcılığı merkezin yetkisi dahilinde ele alınmıştır. Devlet otoritesinin sağlamlaştırılan önemli diğer bir unsur da askeri örgütlenmedir. Çağının en güçlü ordusunu kuran Hititler, stratejik bölgelere

birlikler yerleştirerek sınırları korumayı amaçlamıştır. Hititler gibi Urartular da benzer yöntemi uygulamıştır.

Urartuların Hititlerden ayrıldığı en belirgin nokta iktidarın meşruluğu için ulusal din panteonu yaratma çabaları, güvenlik veya asimilasyona dayalı nüfus hareketleridir. Özellikle güvenlik veya asimilasyon çabaları Urartu devlet kültüründe önemli yer tutar. Bu amaçla ele geçirilen bölgelerdeki halklar devletin diğer uyruklarıyla kaynaştırılmak amacıyla ya da doğrudan devlet otoritesinin tesis edilmesi için ülkenin çeşitli yörelerine zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Urartular tarafından sistematik bir şekilde ortaya konulan zorunlu göç ettirme politikası çağlar boyunca pek çok devlet tarafından örnek alınan bir uygulama olmuştur.* Urartu ordu yapısı ve işleyişi Hititlerde görüldüğü şekilde ordu-millet mantığına dayanır. Assur saldırılarıyla onlarca yıl mücadele etmek durumunda kalan Urartular için asker aynı zamanda ulus-devlet bilincinin yaratılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Hitit ve Urartu uygarlıkları için yukarıda belirtilen durumlar Frigler için de geçerli olsa da, Frig devlet kültürü hakkında çok az bilgiye ulaşılmıştır. Etnik kökenli bir ulus-devlet modeli içinde varlıklarını sürdüren Frigler, merkezi otoriteyi tam anlamıyla yerleştiremeden Kimmer saldırılarına dayanamayarak yıkılmak durumunda kalmışlardır.

Lidya ve İyonlar için durum biraz daha farklıdır. Doğrudan etnik temel dayalı bir devlet sistemi geliştiren Lidya ve İyonlar daha çok ekonomik araçları kullanmayı tercih etmişlerdir. Birey aidiyetinin diğerlerine oranla daha gelişmiş bir seviyede olduğu Lidya ve İyon devlet kültürlerinde kolonizasyon hareketleri daha ağır basmaktadır. Başta Akdeniz kıyıları olmak üzere İyon kolonizasyon hareketleri Karadeniz, Sicilya ve İtalya'nın batı sahillerine kadar yayılmıştır.** Devlet otoritesinin diğer yönünü oluşturan

---

* Nitekim Urartular tarafından uygulanan göç politikaları, modern döneme kadar çeşitli devletler tarafından uygulanmıştır. Örneğin MÖ. 832-833 yıllarında Babiller Musevileri; Romalılar MÖ.129'da Kartaca'lıları zorunlu göçe tabi kılmıştır. Benzer şekilde zorunlu göç uygulaması modern dönemlerde de görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlıların Ermenileri; Kurtuluş Savaşı sonrası Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Sovyetlerin kendi içinde Ahıska, Kırım ve Çerkez gibi bir çok Kafkas halklarını sürgüne gönderdikleri günümüzde bile hafızalardan kazınmamaktadır.

** Kolonizasyon hareketlerinin çağlar boyunca çoğu ülkeler açısından yaşamsal bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Sanayi Devrimi öncesi İngiliz emperyalizmi bunun en belirgin örneğidir. 16. yüzyıldan itibaren İngiliz sömürgeciliği Avustralya'dan Kanada'ya kadar geniş bir alana yayılmış, İspanya, Portekiz, Belçika, Hollanda, Fransa gibi pek çok batılı ülkelerin temel kalkınma modelleri arasına girmiştir. Kolonizasyon hareketleri Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının da ana sebepleri arasında

ordu sistemi ise Urartu askeri sistemiyle benzerliklere sahiptir. Ulus-devlet mantığı etrafında şekillenen toplumsal kültür askeri sisteme olduğu gibi yansımıştır. Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ekonomi içine sokulması alım-satım kültürünü değiştirmiş, Lidya ve İyon devletlerinin zaman zaman paralı asker besleme gibi çeşitli yöntemlerin kullanılmasına itmiştir.

Sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel işleyiş açısından İlk Çağ Uygarlıkları özgün bir yere sahiptir. Devletin sosyal yaşamdaki rolünün oldukça ağırlıklı ve belirleyici olduğu Anadolu devletlerinde siyasal iktidar ekonomiye doğrudan karışan, yönlendiren bir rol üstlenmiştir. Zira İlk Çağ Anadolu uygarlıklarında devletin kalıcılığı için ekonomik gelişmişlik ile devletin büyüklüğü doğrudan ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda devlet, ülke içinde ticaretin düzenlenmesini üstlenmiş, ekonominin en temel dinamiği olan tarımı belirli bir sistem içine almış, sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren kişileri korumuştur. Nitekim Hititler, tarımın sürdürülebilir olmasını devlet politikası olarak değerlendirmektedir. Yapılan araştırmalarda tarımla ilgili pek çok düzenlemeye rastlanmıştır. İlk Çağa özgü toprak yönetim sistemini Akat ve Asurlardan alarak kendi toplumsal yapısına başarıyla uyarlayan Hitit devlet yönetimi, tohumların dağıtılması, ürünlerin depolanması ve saklanması, hayvanların korunması, tüccar ve zanaatçılara özel önem verilmesi gibi pek çok uygulamayı devlet politikası haline getirmiştir. Hititlerle başlayan ekonomiyi kontrol altında tutma faaliyetleri Urartu, Frig, Lidya ve İyon uygarlıklarında da geliştirilerek uygulanmıştır. Urartu devlet anlayışı içinde ekonomi toplumsal bir düzenin devamı ve sağlıklı devlet otoritesinin sürdürülebilir yegane yoludur. Ekonominin dinamik unsurunu temsil eden tarımsal üretim için Urartular su kanalları, baraj ve göletlerin yapımına önem vermişlerdir. Günümüzde Van ve etrafındaki yörelerde Urartular tarafından yapılmış halihazırda yüzlerce kilometrelik sulama kanalları halen kullanılmaktadır.⁷⁹⁶ Bunların yanı sıra arkeolojik belgelerde bahçe ve bahçecilik üzerine çok sayıda kraliyet fermanları bulunmuştur.⁷⁹⁷

---

sayılabilir. Soğuk Savaş Döneminin ardından başlayan küreselleşme sürecinde koloncilik yeni bir boyut almıştır. Küresel pazarı ele geçirmek için batılı devletler çeşitli yöntemlerle sömürgeci kalkınma biçimini revize ederek yorumlamaktadırlar.

⁷⁹⁶ Belli (a), A.g.m. s: 159-163

⁷⁹⁷ Sevin, Veli (d), "Urartu Bahçeleri", Belleten, Cilt:LXIV, Sayı:240, TTK Yayınları, Ankara, Ağustos 2000, s: 395-405

Urartu devlet sisteminin ekonomi alanında yaptığı düzenlemelerin bir diğer örneğini ise kentlerin kurulması oluşturmaktadır. Tahta geçen her Urartu kralı döneminde adını taşıyan kentlerin kurulduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda toplumun sosyo-kültürel dinamiğinin temelini oluşturan Urartu kentleri ticaret ve zanaatın yoğun olarak yapıldığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Frig devlet sistemi içinde sosyo-ekonomik faaliyetler önemli bir yer tutmaktadır. Marangozculuk, madencilik, taş işlemeciliği gibi alanlarda son derece uzman oldukları düşünülen Frigler, ticaret yolları üzerinde bulunmanın avantajlarını kullanmışlardır. Lidya ve İyon devlet geleneğinde ekonominin yönü daha çok ticaret üzerine şekillenmiştir. Zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olan bu Ege devletleri, ileri düzeyde tarımsal üretimi gerçekleştirerek zeytinyağı, şarap, kumaş, cam, değerli maden ve benzeri ürünleri doğu batı ekseninde dünya pazarlarına çıkarmıştır. Devletin doğrudan kontrolünün diğer eski uygarlıklarda görüldüğü alışlagelmiş yöntemler dışında faaliyet gösteren Lidya ve İyon devlet geleneği ekonominin sağlıklı şekilde işletilmesi için denetleyici ve koruyucu bir görev üstlenmiştir.

Sosyo-kültürel açıdan İlk Çağ Anadolu uygarlıklarında devlet gündelik yaşamın temel dinamiklerine etkiye bulunacak düzenlemeleri üstlenmiştir. Aile toplumsal yaşamın en önemli unsuru olarak görülmüş, toplum içi ilişkiler hukuk kuralları aracılığıyla düzen altına alınmıştır. Bu bağlamda Hititlerin sosyo-kültürel alanda gittiği düzenlemeler çarpıcı ve örnek teşkil edicidir. Daha önceki konularda da sıklıkla değinildiği gibi medeni, borçlar, miras gibi özel hukuk konularında yoğun kurallar ortaya koyan Hititler, özel mülkiyetin geliştirilmesine özen göstermiştir. Kadını toplumda erkekler ile eşit bir düzeyde gören Hitit devlet kültürü içinde, yönetime katılabilmesi, mülkiyet edinebilmesi, eşini seçebilmesi, boşayabilmesi, mirastan eşit pay alabilmesi gibi önemli ayrıcalıklar sağlanmıştır. Urartu devlet geleneği içinde sosyo-kültürel düzenlemelerin niteliği hakkında kaynak sıkıntısı bulunmaktadır. Buna rağmen Hitit devlet kültürünün yoğun izlerinin bulunduğu düşünülebilir.⁷⁹⁸ Lidya ve İyon kültüründe ise birey bilinci ön plandadır. Aileye önem veren Lidya ve İyonlar devlet yönetimine katılma hakkını doğrudan özgür erkeklere tanımakla birlikte, sosyal yaşamda bir takım düzenlemelere gittikleri söylenebilir.

---

⁷⁹⁸ Bryce (c), A.g.e. s: 255

Uluslar arası ilişkiler ve diplomasi açısından ele alındığında İlk Çağ Anadolu uygarlıklarının oldukça gelişmiş bir sistematik alt yapıya sahip oldukları belirlenmiştir. Hititlerin Mısır'la yaptığı Kadeş Antlaşması (M.Ö. 1280) tarihin ilk diplomatik ilişkisi sayılmaktadır.* Hititlerin uluslar arası diplomaside uyguladığı yöntemler iki kademeli bir sistem içinde uygulanmıştır. İlki başkentini kendiyile dengi saydığı ülkelerle olan ilişkilerdir. Mısır, Assur ve Babil gibi devletlerle yapılan antlaşmalar karşılıklı güven, eşitlik, hak ve sorumluluklar eksenlidir. Zaman zaman ilişkiler savaşıla sonuçlansa da Hititler kendileriyle aynı seviyede olduğuna inandıkları devletlere karşı diplomatik nezaketi bir uygulama haline getirmişlerdir. Hititler daha alt seviyede değerlendirdikleri ülkeler ya da kendilerine bağlı vasal krallıklar ile ilişkilerinde ise daha baskın bir konum üstlenmişlerdir. Merkezi otoriteye bağlılıklarını sağlama amacıyla vasal krallıklara ağır bir denetim ve yaptırım sistemi geliştirilmiş, her fırsatta bu durum sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Uluslar arası ilişkiler Urartu devlet kültüründe Assur ile girişilen yoğun nüfuz mücadeleleri ekseninde gelişme göstermiştir. En büyük düşmanı olan Asurların girişilen güç mücadelesinde ağır bir yenilgiye uğraması Urartu devlet kültürünün hızla büyümesine yol açmıştır. Assur tehlikesinin geçmesinin ardından bölgede önemli bir güç haline gelmesinden sonra Urartular Hitit diplomasisi ekseninde bir politikayı uygulamaya koymuşlardır. Bu bağlamda eşit ve denk devletlerle girişilen ilişkilerde karşılıklı saygıya dayalı bir politika izlenirken; vasal krallıklarla ya da daha alt seviyede görülen otoritelerle başat güç politikaları izlenmiştir. Lidya ve İyon uygarlıklarında uluslar arası ilişkiler bölgenin ve toplumsal kültürünün temel dinamikleri içinde gelişme göstermiştir. Urartu ve Asurların bölge üzerinden silinmelerini izleyen dönemde Lidyalılar bölgedeki siyasal otoriteleri etrafında toplamayı başarmış, Kimmer saldırılarını önleyerek, dönemin en güçlü politik aktörü haline gelmiştir. Başat güç haline dönüştüğü süreçte özellikle İyonlar üzerine yoğun askeri seferler yapan Lidyalılar, Pers istilasına kadar Anadolu'nun en güçlü devleti olmuşlardır. İyonlar ise diplomasi faaliyetlerini daha çok kendi aralarında oluşturdukları konfederatif bağlılık

---

* Her ne kadar Kadeş Antlaşması bilinen ilk ve en önemli uluslar arası antlaşma olarak değerlendirilse de Telipinu döneminde Kizzuwatna Kralı Ispuhtasu ile yapılan "Barış Antlaşması" ilk yazılı diplomatik girişim olarak değerlendirilebilir. M.Ö. 1520'de imzalanan bu antlaşma, Kadeş Antlaşması'ndan daha eskidir. Karşılaştırmız. Hitit versiyonu için KBo XIX.36 ve 37, KUB XXXI.81; Akad versiyonu için KUB IV.76, KUB XXXI.82

ekseninde yürütmüşlerdir. Her biri kendi içinde bağımsız bir devlet olan İyonlar, Lidya ve Pers istilasına karşı askeri ve ekonomik işbirliği geliştirerek mevcudiyetlerini korumaya çalışmışlardır.

Genel bir perspektif içinde İlk Çağ Anadolu Uygarlıkları ele alındığında devlet ve kamu bürokrasisinin oldukça işlevsel ve etkin olduğu görülmektedir. Araştırma konusunu teşkil eden uygarlıkların Arkaik Dönemlerinde devlet otoritesi kent federasyonları şeklinde gelişme gösterirken; merkezi otoritenin sağlanmasını takip eden süreçte devlet organları kalıcı olarak biçimlenmeye başlamıştır. Hiç kuşkusuz merkezi otoritenin kalıcı hale gelmesinde “yazının” büyük önemi vardır. Günümüzle kıyaslandığında rasyonel ve çoğulcu bir siyasal ideolojinin kurgulanmamış olmasına karşın, dönemine göre yazılı ve sistematik bir hukuk düzeninin ortaya konulması, İlk Çağ Anadolu devletlerini organize ve kalıcı yapmıştır. Yazılı hukuk düzeni devletin bürokratik örgütlerinin işleyişine de yansımıştır. Özellikle Hititlerle başlayan süreçte kamu bürokrasisi organizasyonel, örgütlerin görev ve sorumluluk alanları açık ve belirgindir. Çeşitli ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturulan örgütler, görev ve sorumluluk alanları açık bir şekilde belirlenmiş olarak görevlerini yerine getirmişlerdir.

İHİPOTEZİN SORGULANMASI VE GENEL DEĞERLENDİRME

Hipotezin Sorgulanması

Doktora çalışmasının sonucunda elde edilen verilerden yola çıkılarak Ana Hipotezin sorgulanması aşağıda belirtilmiştir:

- a) Devlet kamu yönetimi ve bürokrasi alanında yapılan disiplinler arası çalışmalarda İlk Çağ ihmal edilmektedir. İlk Çağ çalışmaları çoğunlukla tarih ve arkeoloji bilim dalları içinde ve bu alanda uzmanlaşmış araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Oysa İlk Çağ çalışmaları disiplinler arası bir bilim dalıdır. Daha açık bir anlatımla İlk Çağ, sosyal bilimler içinde iktisat, maliye, kamu yönetimi, din ve sosyoloji gibi temel bilim dallarının da inceleme konusu olmalıdır. Nitekim bu çalışma öncelikle böyle bir yaklaşımı benimsemektedir.
- b) Devlet ve bürokrasi üzerine yapılan tanımlar ve yaklaşımlar modern dönemde ortaya konulmuş bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle devlet ve bürokrasi üzerine yapılan bütün değerlendirmeler modern ulus-devlet nosyonunun gelişimiyle açıklanmıştır. Ancak söz konusu araştırmanın yapılmasıyla birlikte bu yaklaşımın kesinleşmiş bir değerlendirme olmadığı ortaya çıkmıştır.
- c) İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan Hitit, Urartu, Lidya, Frig ve İyon uygarlıklarının devlet nosyonları yerleşik yaşamın ortaya çıkması ve uzmanlaşmış iş bölümünün yaratılmasıyla birlikte özgün bir şekle bürünmüştür. Söz konusu tez bu özgün yapıyı ortaya koymaktadır.
- d) İlk Çağ'da Tunç Dönemi'nin ortalarında ve Demir Döneminin başında gerçekleşen yoğun göç dalgaları yukarıda belirtilen devletin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlk göçün sonunda ortaya çıkan Hititler, aynı zamanda İkinci Göç Dalgasıyla yıkılırken ortaya çıkardığı devlet kültürü ve bürokrasi nosyonu diğer devletlerin kurulmasında ve yapılanmasında örnek oluşturmaktadır.
- e) İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan uygarlıkların devlet düzenleri belirli bir sistematiğe ve felsefeye dayanmaktadır. Devlet nosyonunun taşıdığı anlam sosyal yaşamı düzenleyen, denetleyen ve yönlendiren sosyal refahçı devlet ilkesidir.

- f) Sosyal refaha dayalı müdahaleci devlet kurgusu özellikle temel görevler ve işleyiş sürecinde kendisini göstermektedir. Devletin temel görevleri arasına vatandaşlarının huzur ve mutluluğunun sağlanması, belirli bir refah düzeyinde yaşatılması, toplumun zengin kılınması esasında kendisini göstermektedir.
- g) Sosyal refah düzenin sağlanması herkesi bağlayan hukuk sisteminin yaratılmasıyla ilintilidir. Bu bağlamda Anadolu'da kurulan devletlerin güçlü ve işler mekanizmalar oluşturabilmeleri hukuka dayalı bir devlet düzeninin sonucudur.
- h) Güçlü devlet düzeni örgütlenmiş ve uzmanlaşmış bürokrasi mekanizmalarıyla pekiştirilmiştir. Anadolu'da kurulan beş temel uygarlığın oluşturduğu devlet aygıtı kendi iç dinamikleri içinde geliştirdikleri bürokratik mekanizmaları yine hukuksal düzenlemelerle çerçeve içine alınmıştır.

Genel Değerlendirme

Genel bir değerlendirme içinde devlet ve kamu bürokrasisi insanlığın ilk uygarlık kültürleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan bir olgudur. Yerleşik yaşama geçişle başlayan sosyal organizasyon ihtiyacı toplayıcı ve devşirici ekonomiden üretici ekonomiye geçişle birlikte gündeme gelmiş, böylece devlet örgütünün doğuşuna yol açmıştır. Devletin toplumsal organizasyon kültürü içinde yeri, siyasal bir otorite sıfatıyla düzenleyici ve doğrudan müdahaleci bir çerçevededir. Devlet artı ürünü vergi adı altında alırken, öte yandan toplumsal ihtiyaçları görerek, toplumu ve mekanı koruyarak ve sosyal düzeni sağlayarak yerine getirir. Devletin bu yapısı günümüze kadar ulaşan bir durum olduğuna göre İlk Çağlardan bu yana sürekli gelişen ve dönüşüme uğrayan bir yapı olduğunu ileri sürmek mümkündür. Devlet kurgusunun evrimi toplumsal dinamiklerin dönüşümüyle yakından ilgili olduğu kadar, çevresel faktörlerin katkılarıyla da yakından ilgilidir. Özellikle devletlerin çağdaşlarıyla giriştikleri ticaret, savaş ve benzeri ilişkiler kamu bürokrasisini yakından etkilemiştir. Nitekim bu durumun en belirgin örneğini Anadolu uygarlıkları oluşturmaktadır.

Başta Hititler olmak üzere, Urartular, Frigler, Lidyalılar ve İyonlar ticaret, savaş ve benzeri yollarla ilişki içine girdikleri komşularından yakından etkilenmiş, aynı ölçüde bu uygarlıkları ve birbirlerini etkilemişlerdir.

SONUÇ

Bu çalışmanın sonuçları beş ana başlık altında değerlendirilebilir. İlk başlık Anadolu'nun coğrafi yapısı ve buna bağlı olarak gelişen tarihsel geçmişidir. Anadolu Kuzey Yarım kürede ekvatorial iklim kuşağının yakın kuzeyinde, 35° 51' dakika ile 42° 06' Kuzey Enlemleri; 25° 40' ile 44° 48' Doğu Boyamları arasında yer almaktadır. Alp-Himalaya dağ silsilesinin bir parçası olarak Asya ile Avrupa kıtalarının ortasında batıdan doğuya doğru yükselen arazi yapısı üzerinde dört mevsim iklim koşullarının yaşanmasına müsaade etmektedir. Yarım ada üzerinde yer alan büyük akarsular, göller ve denize kıyı olan sıra dağ sistemleri bütün bölgelerinde özgün bitki ve hayvan türlerinin gelişimini sağlamıştır. Karadeniz, Akdeniz ve Ege Denizi ile çevrili olan Anadolu, bu yapısı ve zengin endemisiyle tarihin en eski devirlerinden beri sürekli insan nüfusunun yaşam alanı olarak görülmüştür. Anadolu üzerindeki ilk yerleşmeler Tarih Öncesi Dönem (Paleolitik Çağlar)'de başlamıştır. İlk Çağ'a gelindiğinde ise binden fazla yerleşim alanlarının kurulduğu bilinmektedir.

Anadolu coğrafyasının İlk Çağ'ın hemen başından itibaren yoğun bir yerleşime sahip bir bölge haline dönüşmesi iki şekilde açıklanabilir: Coğrafya ve Geçişlilik. İklim koşullar ve coğrafya etkeni yerleşik bir yaşamı mümkün kılmıştır. Geçişlilik ise Anadolu'daki nüfus hareketleriyle ilgilidir. Nitekim doğu-batı hattı üzerinde elverişli coğrafya, ticaret ve insan hareketlerinin Yarım ada üzerinde yoğun bir şekilde yaşanmasına neden olmuştur. Geçiş coğrafyası olarak Anadolu'nun sürekli göç alan bir yer olması İlk Çağ içinde birbirini takip eden dört ara dönem içinde, kültürel evrimleşmenin bütün yönleriyle gelişmesini sağlamıştır. Geçiş Dönemi içinde Anadolu'da ilk köyler kurulmuş, özellikle İç ve batı bölgelerinden başlamak üzere büyük akarsular ve ticaret yolları etrafındaki yerleşim alanlarını kozmopolit bir görüntü içine sokmuştur. Bakır Dönemi içinde yerleşim alanlarının giderek kasabalaşma içine girdiği belirlenmiştir. Dönemin ortalarından itibaren bakır, arsenik ve kalay gibi madenlerin işlenmeye başlamasının ardından köyler kasaba görüntüsü kazanmış, mevcut yerleşim alanları içinde uzmanlaşmış iş gücü ve toplumsal sınıflaşma yaşanmıştır.

Tunç Dönemi içinde Anadolu üzerinde giderek artan göç olgusu söz konusudur. Dönemin ortalarında bu olgu en yoğun seviyesine ulaşmış; M.Ö. 2000 yıllarında Birinci

Anadolu Göçleriyle gelen Hititler bilindik anlamda ilk devleti kurmuşlardır. Dönemin sonlarında Hititler bir başka göç olgusu içinde yıkılmış; Tunç Dönemi yerini Demir Dönemine bırakmıştır. Demir Dönemi Anadolu coğrafyası için birbiri ardına siyasal otoritelerin kuruldukları oldukça çalkantılı ve hareketli bir dönemdir. Doğu Anadolu üzerinde Urartular, İç Batı Ege'de Frigler, Lidyalılar ve Kıyı Ege'de İyonlar, dönemin en gelişmiş ve en parlak uygarlıklarını kurmayı başarmışlardır. M.Ö 300-200 yıllarına kadar süren evrede Anadolu üzerinde kasabaların kent silüetine büründükleri, en parlak ve en refah devlet otoritelerinin kuruldukları belirlenmiştir. Nitekim dönem sonlarına doğru bir başka göç olan Kimmer Göçleriyle Anadolu'da kurulan bu uygarlıklar yıkılarak yerini Pers egemenliğine bırakmıştır.

İkinci başlık Anadolu'da kurulan uygarlıkların sosyo-ekonomik gelenekleri ve üretim kültürlerindeki gelişmelere dair varılan sonuçtur. Anadolu'da yerleşim alanlarının gelişmesi, üretim geleneklerinde yaşanan önemli değişim ve dinamiklerin etkisiyledir. Yerleşik yaşamın başlayışı tarımsal üretim tekniklerinin ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Sabanın kullanılmaya başlanması önce köyleri, daha sonra kasabaları ve kentleri doğurmuştur. Yerleşim alanları büyüdükçe iş bölümü ve uzmanlaşma artmış; toplumsal kimlik ve birlikte yaşama kültürü ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bunun sonucunda zanaat ve madencilik üretim kültürünün bir diğer yönünü oluşturmuştur. Zanaat ve madencilik teknikleri ilerledikçe, kozmoloji, din, yönetim ve organizasyon gibi sosyo-kültürel ve sosyo-politik nosyonlar toplumsal yaşamın bütün yönlerine hakim olmuştur. Nitekim toplumsallaşmanın en ileri seviyesini yazının kullanılması oluşturmaktadır. Yazının gündelik yaşamda kullanılması, toplumsal yapıyı olduğu kadar, devleti anlayışını ve kamu bürokrasisini etkilemiştir. Yazıyla birlikte geleneksel toplum kuralları yerini daha rasyonel ve kalıcı hukuk kurallarına bırakmıştır. Böylece devletin işleyişi sürekli hale gelmiş, bürokratik örgütler görev ve sorumluluk alanlarına ayrılmıştır.

Üretim ve tüketim alışkanlıklarında yaşanan köklü değişimlerin diğer sonuçları ise ticaretin ortaya çıkması ve savaş kültüründeki dönüşümdür. Önceleri kısa mesafeler içinde temel bazı gereçlerin veya hammaddelerin alım-satımı üzerinde gerçekleşen ticaret, ilerleyen dönemlerde daha gelişmiş gereçlerin, işlenmiş ya da yarı işlenmiş tarımsal ürünlerin ve madenlerin alım-satımına doğru evrilmiştir. Önceleri takas

usulüne göre yapılan ticaret, mal ve emtiaların hacmi büyüdükçe akçal olarak yapılmaya başlanmış, daha büyük mesafeler içinde gerçekleştirilerek profesyonel bir ekonomik araç haline almıştır. Ticaretteki değişim savaş kültüründe de yaşanmıştır. İlk Çağ başlarında yerleşikler ile göçebeler arasında yağma kültürü içinde yapılan savaşlar, Bakır ve Tunç Döneminin erken evrelerinde çöreklenme ve yerleşik hayata geçiş çabasına, Tunç Döneminin ortalarından itibaren İlk Çağ sonuna kadar da fetih politikalarına bırakmıştır. Savaş kültürünün yönü değişirken, aynı zamanda savaş teknikleri de gelişmiş; yapılan savaşlar belirli bir otoritenin egemen kılınması amacıyla daha öldürücü boyuta ulaşmıştır.

Üçüncü başlık İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan uygarlıkların temel özellikleri, benzerlikleri ve farklılıklarıyla ilgilidir. Öncelikle Anadolu üzerinde kurulan uygarlıkların Hititlerden esinlendikleri açıktır. Sıra-zaman dizini içinde Anadolu'da kurulan ilk uygarlık olan Hititler, yarattığı devlet kültürü, yönetim alışkanlıkları ve örgütleriyle birlikte kendisinden sonra kurulan diğer uygarlıklara esin teşkil etmişlerdir. Bunun yanı sıra Hititler başta olmak üzere diğer Anadolu Uygarlıkları birbirlerinden veya komşularından da etkilenmişlerdir. Başta hukuk kuralları olmak üzere, örgüt kültürü ve kamu görevliliği gibi temel bazı yönetsel alanlarda benzerlikler bulmak mümkündür. Yoğun ticaret veya savaş gibi etmenlerin bu etkileşimde büyük payı bulunmaktadır. Bu bağlamda Assur, Babil, Atina ve Sparda uygarlıklarının İlk Çağ'da Anadolu'da kurulan bu devletleri büyük ölçüde etkilemiştir. Söz konusu uygarlıkların taşıdıkları temel değerler önce devlet kavramında ve anlamında yerini bulmuş; daha sonra uygulamada yansımalarına kavuşmuştur.

İlk Çağ Anadolu'sunda kurulan devletlerin yaşadıkları benzer süreçlerden bir diğeri de toplumsal veya siyasal evrimlerinden geçirdikleri aşamalarıdır. Hititler başta olmak üzere Urartu, Frig, Lidya ve İyon uygarlıkları Anadolu Göçleriyle ortaya çıkmışlar ve yine bir başka göç olgusu sonucunda yıkılmışlardır. Bütün devletlerde temel ekonomik sıkıntı iş gücü ve üretim kapasitesidir. Hemen hemen bütün uygarlıklarda emek eksikliği duyulan en büyük ihtiyaç olarak önemini korumuştur. Bütün devletler bu açığı kapatmak için kölelik dahil çeşitli yöntemleri uygulamışlar, buna rağmen başarılı olamamışlardır. Yine bütün uygarlıkların etnik kabilelerinden kaynaklanan bir Arkaik Dönemi vardır ve bu dönem oldukça uzun sürmüştür. Arkaik

Dönemlerinden tek bir otorite çıkardıkları ve merkezileşerek bölgelerinde etkin bir güç haline dönüşebildikleri gözlemlenmektedir.

Uygarlıkların farklılıkları ise toplumsal yapılarında, etnik kökenlerinde ve dayandıkları temel ekonomik üretim yöntemlerinde görülebilir. Hitit ve Urartu uygarlıkları tarıma dayalı bir toplum ve devlet modeli üzerinde yükselmişken, Lidya ve İyonlar ticarete ve ileri derecede sanayi tarımına dayanmışlardır. Frigler'in bu süreçte başarılı oldukları söylenemez. Arkaik Dönemlerini tamamladıktan ve merkezi bir otorite haline döndükten kısa süre sonra Kimmer saldırılarıyla Friglerin yıkıldıkları belirlenmiştir. Buna karşın kültürel bir değer olarak varlıklarını uzun süre korumayı başaran Frigler, egemenlik alanlarında uzunca bir dönem varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Dördüncü başlık uygarlıkların yarattıkları ve günümüze bıraktıkları miraslarla ilgilidir. Hititler bilinen siyasal tarihin ilk imparatorluğu sayılabilir. Ayrıca Hititlerin Mısır ile yaptığı Kadeş Antlaşması bugün BM'lerin kapısında yer alacak kadar önemli bir siyasal belge olarak yerini almıştır. Urartular ise oluşturdukları tek bir ulusa dayalı devlet modeli ile İlk Çağ'daki devlet anlayışına yeni bir anlam yüklemişlerdir. Frigler ise tarihten bugüne kalan bir muamma olarak durmaktadır. Elde edilen kalıtlardan yola çıkılarak Friglerin çok parlak bir uygarlık kurdukları şüphe götürmemekteyse de, buluntularda yer alan alfabe sistemi henüz çözülememiştir. Lidya ve İyonlar ise Anadolu uygarlıkları içinde tüccar devletler olarak tarihe geçmiştir. Lidyalılar tarihte ilk altın ve gümüş parayı kuran devlet olarak anılmaktadır. Lidyalıların altın gibi değerli madenleri işlemeye başlaması dünyanın ekonomik üretim geleneğinin yönünü belirlemiştir. İyonlar da kurdukları kent devletleriyle Antik Yunan demokrasisinin Anadolu'da özgün bir biçimde evrimleşmesini sağlamışlardır. Antik Yunan demokrasisinin neredeyse geliştirilmiş bir kopyasını oluşturan İyonlar yarattıkları özgürlükçü düşünce hayatı içinde dünyadaki bilimsel ve felsefi gelişmenin önünü açmıştır. Üstelik kolonizasyon faaliyetleri içinde Anadolu'nun kıyı bölgelerinde uygarlığın gelişmesine katkıda bulunmuşlar; Anadolu'da nüfus ve siyasal hareketliliği hızlandırmışlardır.

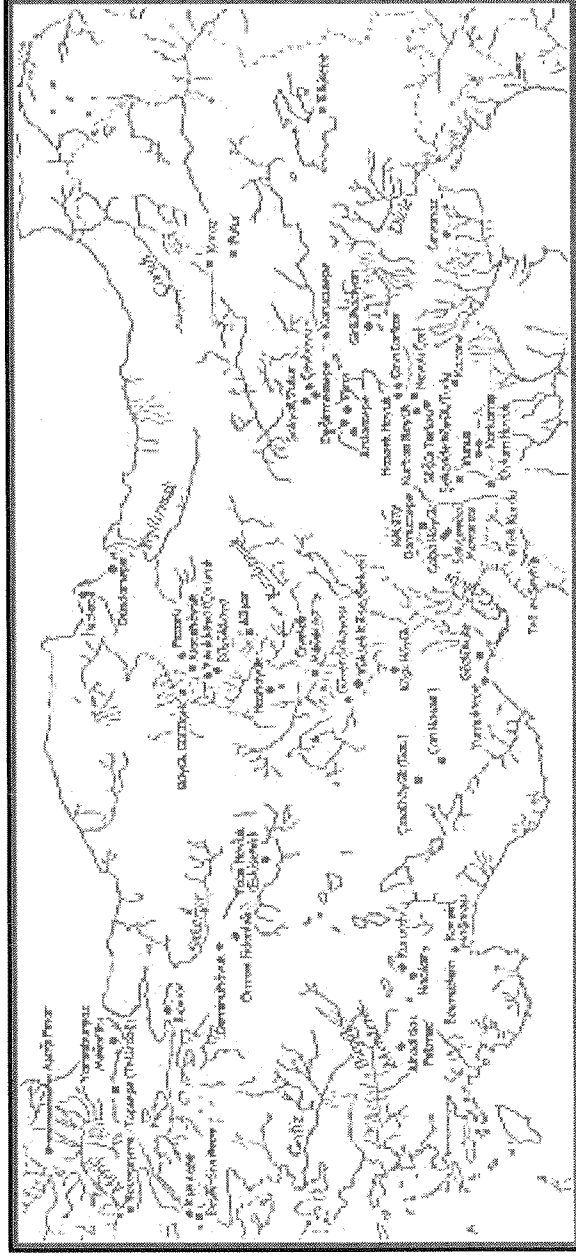
Nihayet sonuncu ve beşinci başlığı da yukarıda belirtilen uygarlıkların günümüzde Türk düşünce, bilim ve kültür anlayışına bıraktıkları izlerdir. Yukarıda ifade edilen uygarlıklar Anadolu'nun Türkler'den önceki sahipleri olarak bize bırakılan

en büyük değerler arasındadır. Anadolu coğrafyası bu özelliği itibariyle belki de dünyanın en zengin arkeolojik ve tarihsel bölgesidir. Üzerinde yaşadığımız kentlerin her köşesinde bu uygarlıkların bıraktıkları önemli hazinelerin izlerine rastlanılmaktadır. Daha bulunmayı bekleyen binlerce kültürel değerler halen toprak altında yatmaktadır. Modern arkeoloji ve tarih biliminin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra oluşturulması ve geçmişte bu alanda çalışmaların yapılmamış olması büyük bir zafiyettir.

İlk Çağ'dan bu yana dünya üzerinde kurulan uygarlıkların gelişim süreçlerini neredeyse kesintisiz olarak Anadolu coğrafyası üzerinde görmek mümkündür. Bu bakımdan dünya tarihinin geçirdiği uygarlık sürecinin ve devlet kavramsallığının daha açık anlaşılması için Anadolu'da kurulan siyasal otoritelerin oluşum süreçleri, dayandıkları temeller, devlet düzenleri ve kamu bürokrasileri derinlemeci bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bu alanda yetiştirilmiş bilim adamlarına duyulan ihtiyaç her geçen gün katlanarak artmaktadır. Özellikle yabancı bilim adamlarının Anadolu'da kurulmuş devletler ve uygarlıkları üzerindeki yoğun çalışmaları ve İlk ve Orta Çağlara ait bizzat yürüttükleri kazıları göz önüne alındığında, Anadolu'nun gerçek sahibi olan bizlerin daha yoğun ve analitik biçimde araştırmalar yapması kaçınılmazdır. Bir an önce tarih, siyaset ve yönetim ve benzeri bilim dallarının başta İlk Çağ dönemi uygarlıkları olmak üzere günümüze kadar geçen sürede kurulan devletleri ortak bir yaklaşımla yeniden ele almaları gerekmektedir. Bu coğrafyanın bütün değerlerine sahip çıkmak, ebedi sahibi olan bizlerin tarihsel bir borcudur. Bu borç ödenirken Atatürk'ün yol gösterdiği "tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir" ilkesine bağlı kalınması, bilimsel ve objektif bilimsel değerler ele alınarak çalışmaların yürütülmesi ahlaki bir zorunluluktur.

EK-1

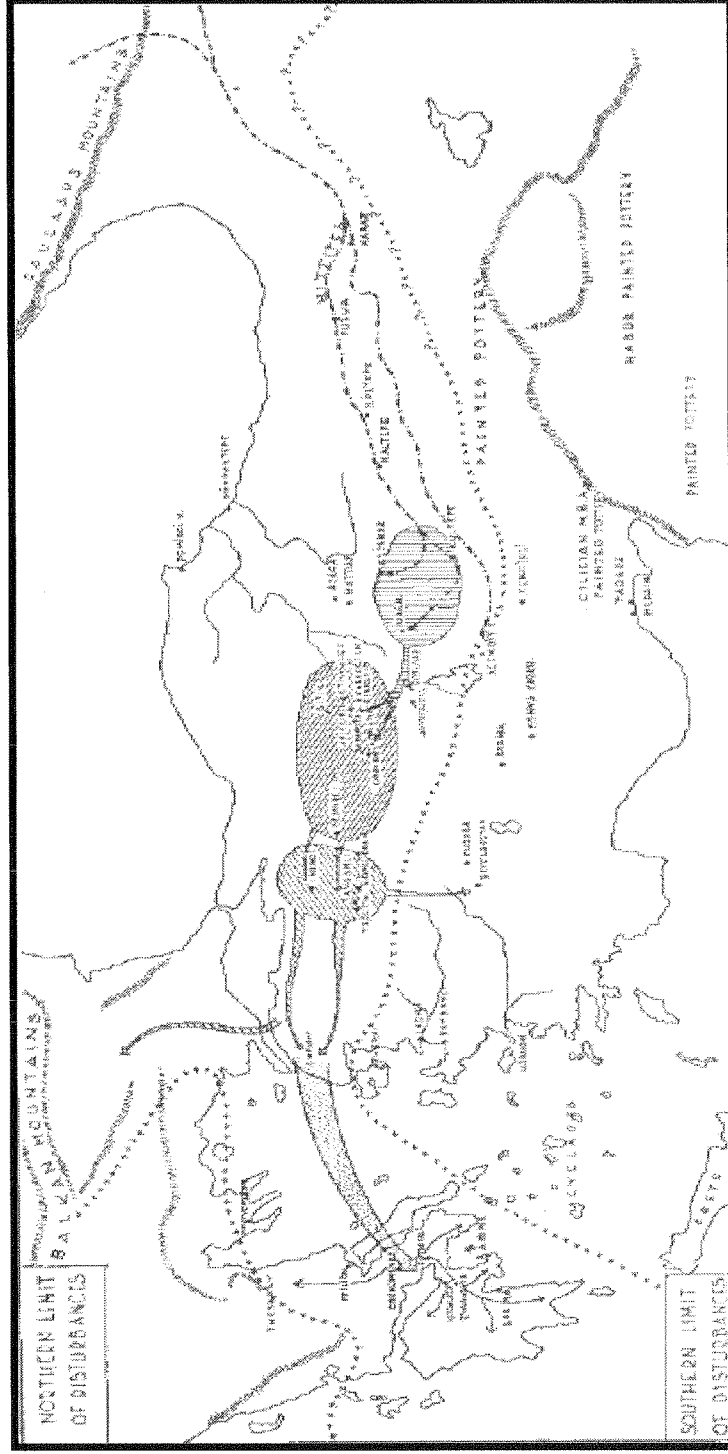
Harita 2: Anadolu'da Bakır Dönemi Yerleşim Alanları

(Kaynak: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri III. Kalkolitik, Ege Yayınları, İzmir, 1998, www.tusiad.org, 25.09.2006)

EK-2

Harita 5: Birinci Anadolu Göçleri

(Kaynak: Melaart (a), A.g.m. s: 35)

EK-3

Resim 1: Hattusa Yazılıkaya (Tanrılar Alayı) Anıtı

(Kaynak: www.corum.gov.tr 05.10.2007)

EK-4

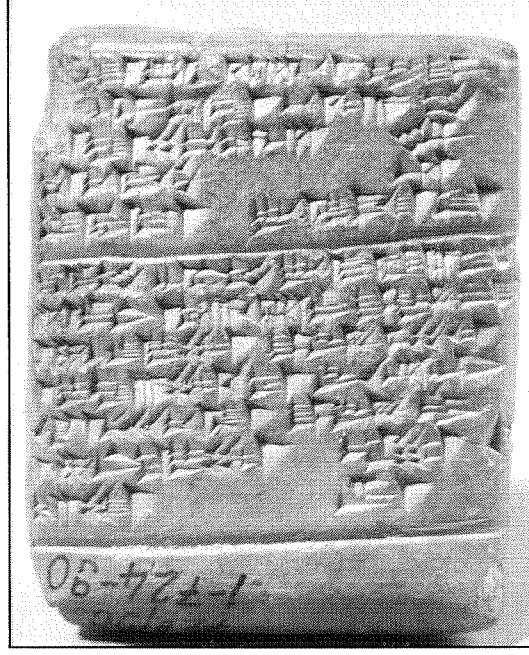
Resim 2: Kadeş Barış Antlaşması

(Kaynak: www.arkeolojidunyasi.com 04.12.2007)

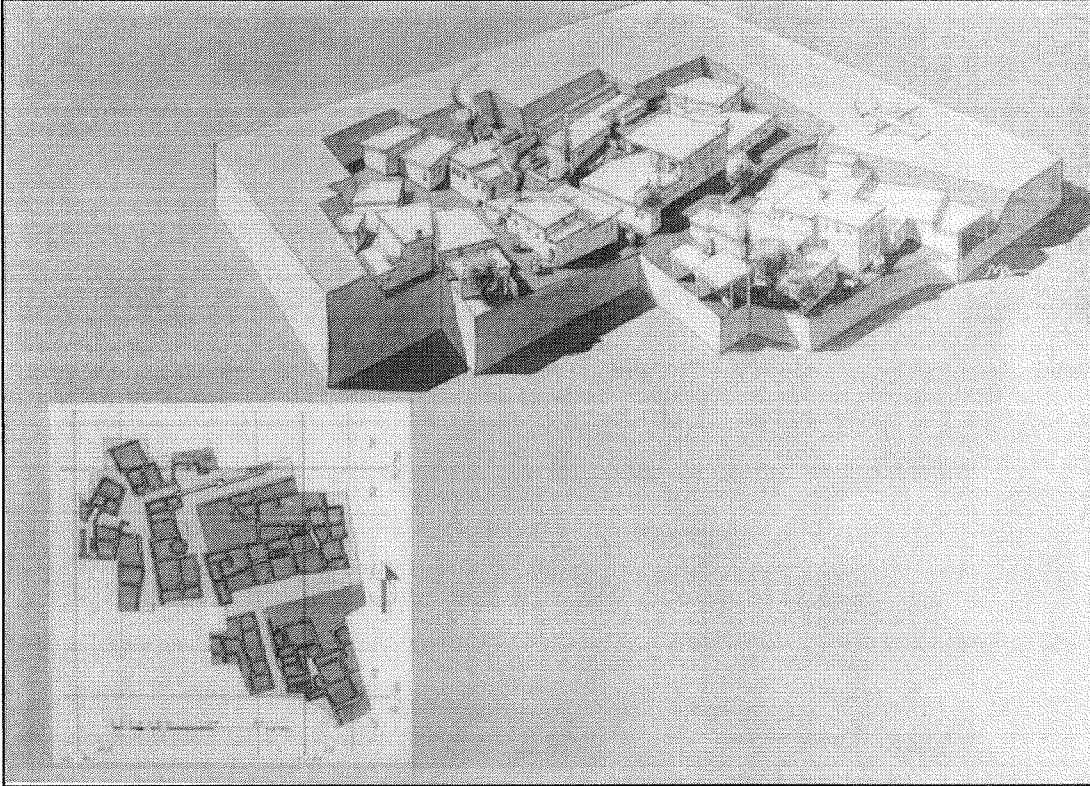
EK-5

Resim 3: Hitit Kralı Telepinu'ya Ait Bir Ferman

(Kaynak: www.boğazkslisesi.com 04.12.2007)

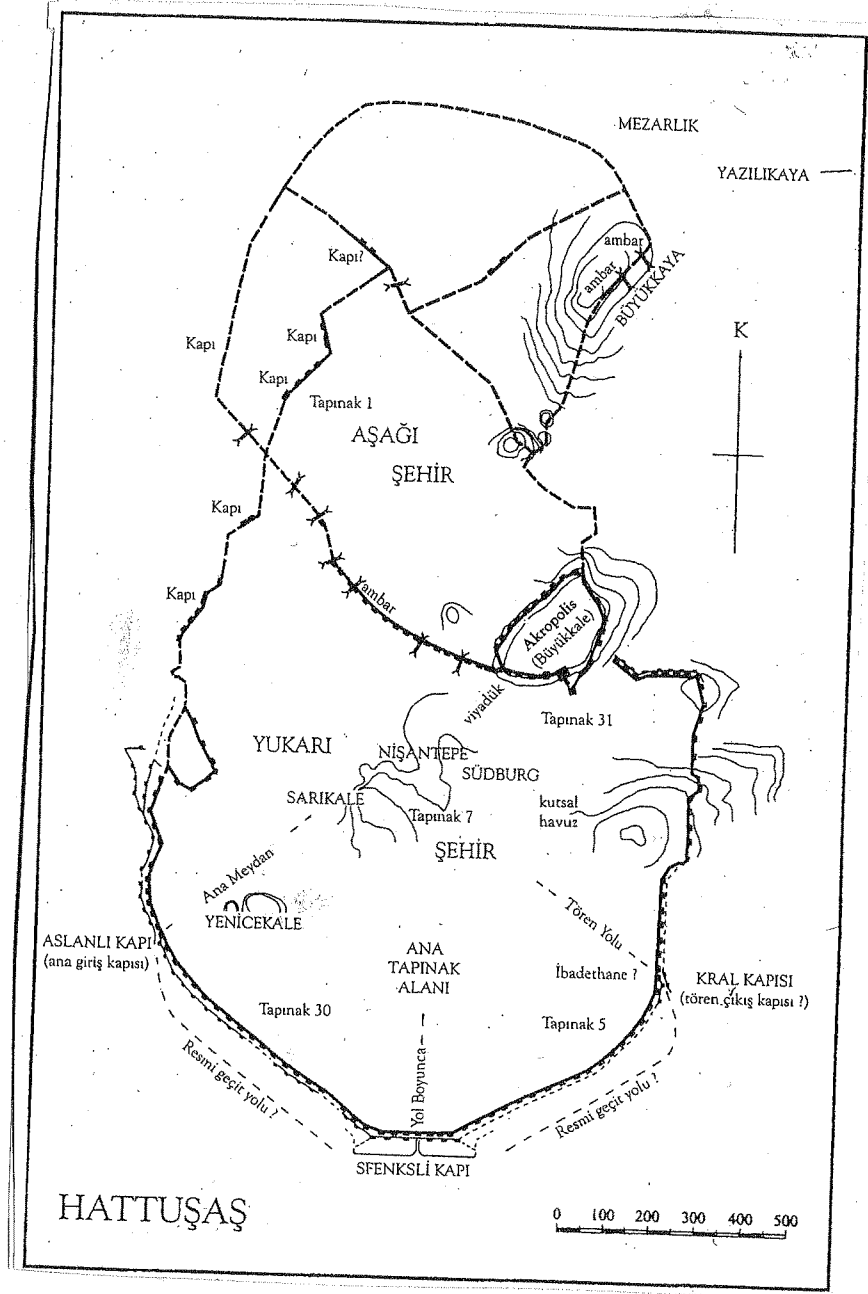
Resim 4: Hattusa Kraliyet Sarayı (Yeniden Canlandırma)

(Kaynak: www.corum.gov.tr 12.10.2007)

EK-6

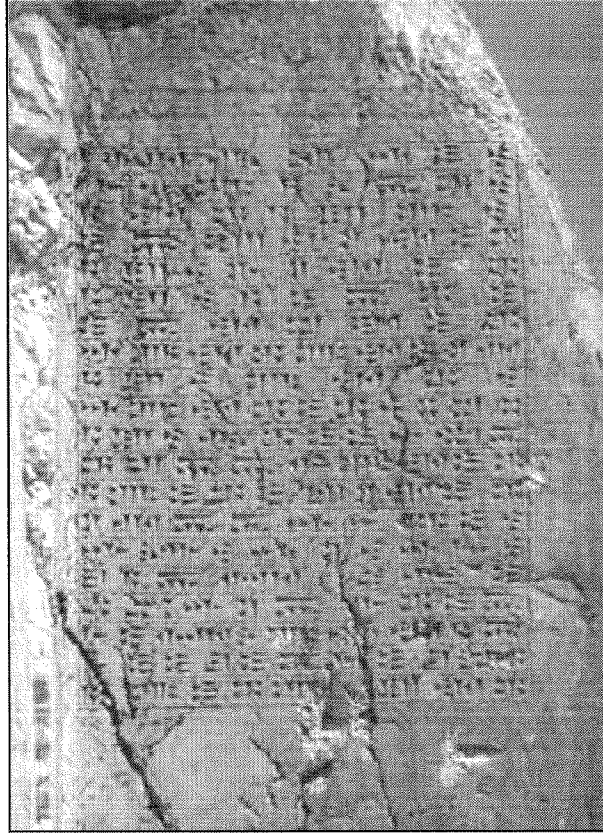
Resim 5: Hattusa Kent Planı

(Kaynak: Bryce (c), A.g.e. s: 249)

EK-7

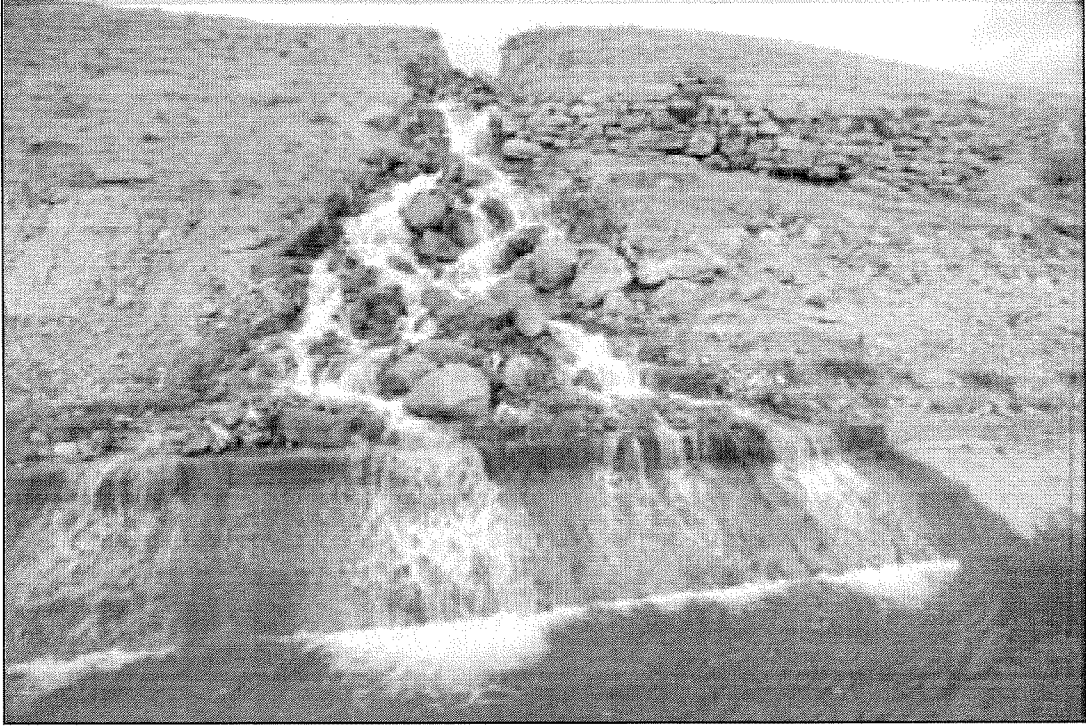
Resim 6: Kral I.Argişti Yılığına Ait Bir Urartu Tableti

(Kaynak: www.tebe.org.tr 04.12.2007)

EK-8

Resim 7: Urartu Şamram Kanalı

(Kaynak: www.focusdergisi.com.tr 10.10.2007)

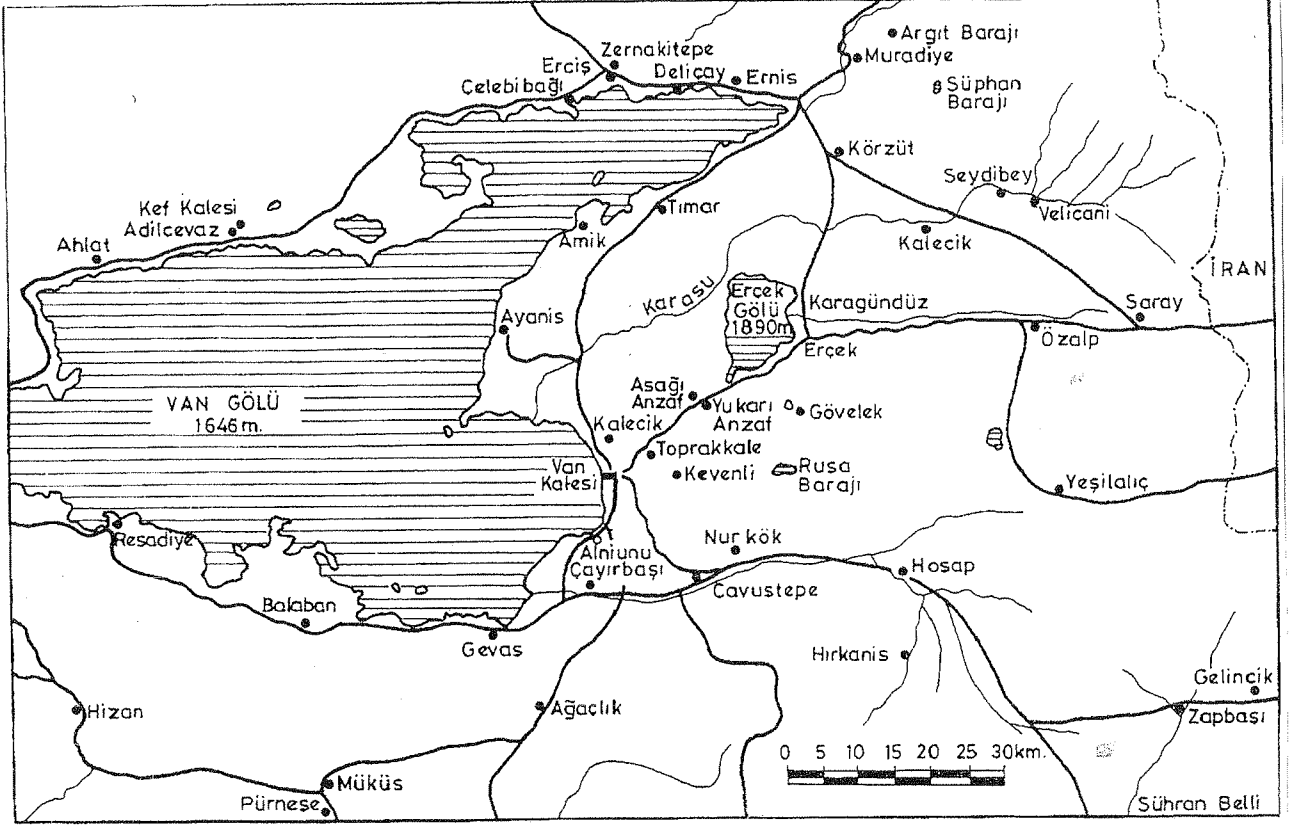
Resim 8: Tuspa Kraliyet Sarayı Depoları

(Kaynak: www.tayproject.com 04.12.2007)

EK-9

Resim 9: Van Bölgesi Urartu Yerleşmeleri

(Kaynak: Belli, Oktay (e), "1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı" 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Ankara, 1997)

EK-10

Resim 10: Lidya Yerleşmeleri

(Kaynak: www.lydiasardis.com 05.05.2006)

EK-11

Resim 11: Kroisos Dönemi Lidya Altın Parası

(Kaynak: www.lydiasardis.com 05.05.2006)

EK-12

Resim 12: Frigya Bölgesi Yerleşmeleri

(Kaynak: www.arkeolojidunyasi.com 04.012.2007)

Resim 13: Frig Kralı I. Gordios

(Kaynak: www.sarder.com.tr 04.012.2007)

EK-13

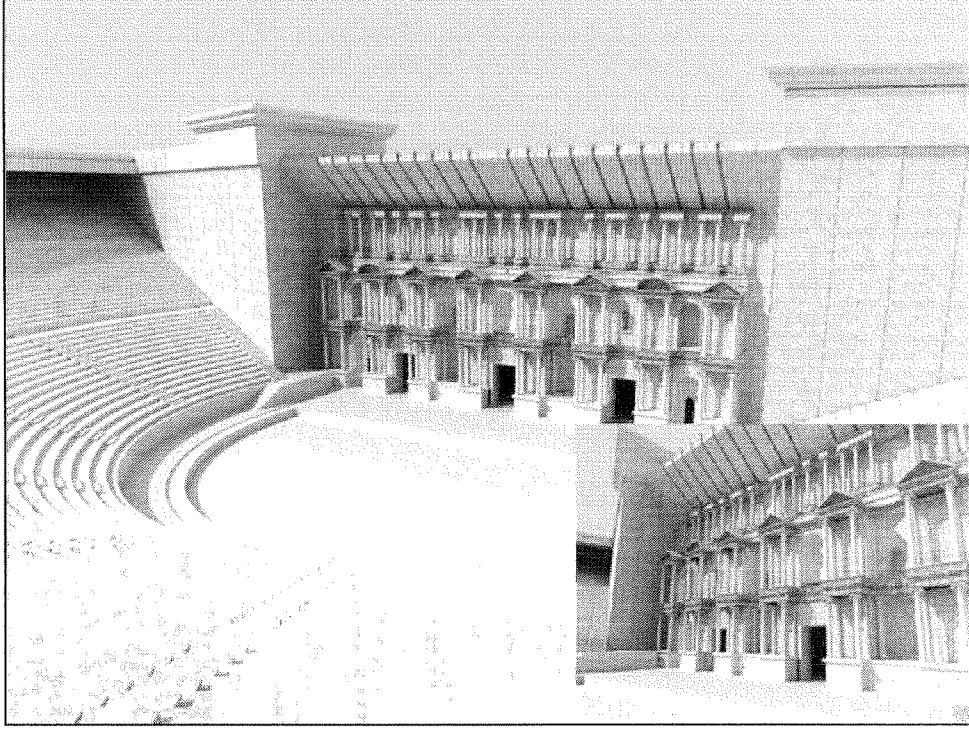
Resim 14: Frig Kralı Midas

(Kaynak: www.eskişehir.gov.tr. 04.11.2005)

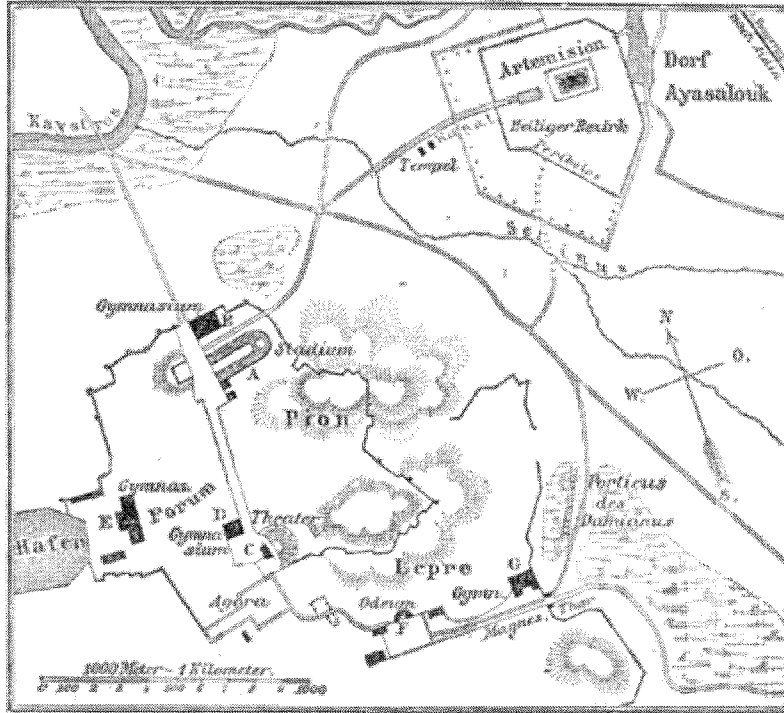
EK-14

Resim 15: İyon Kenti Ephesus Tiyatro Alanı Yeniden Canlandırma

(Kaynak: www.forum.arkitera.com 12.04.2007)

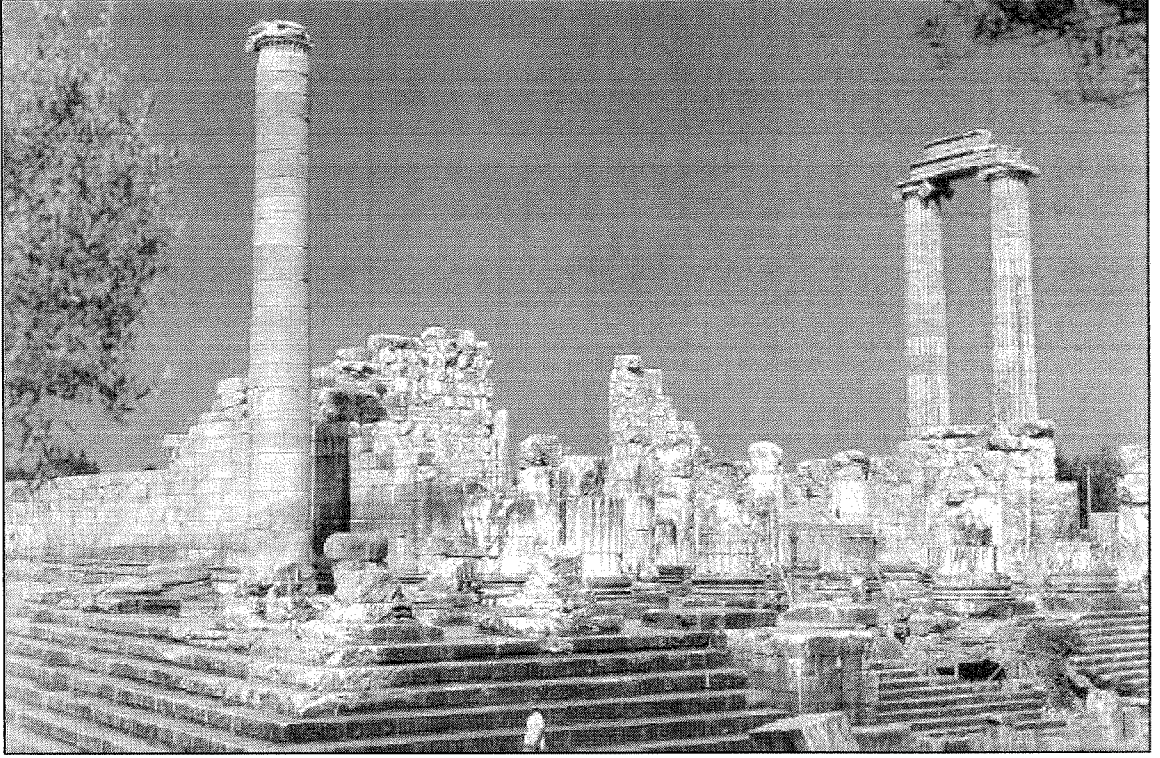
Resim 16: İyon Kenti Ephesus Yerleşim Planı

(Kaynak: www.millenniumproject.com 04.12.2007)

EK-15

Resim 17: İyon Kenti Milet Tapınak Alanı

(Kaynak: www.campusagency.net 04.12.2007)

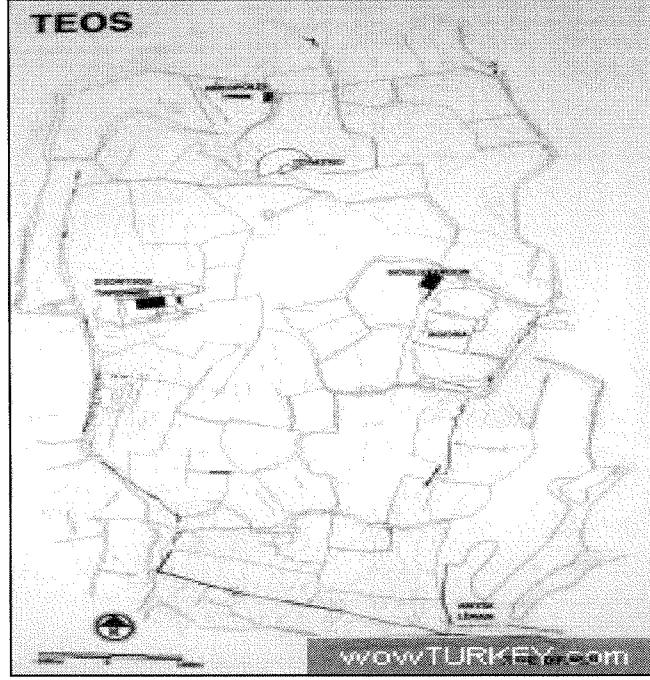
Resim 18: İyon Kenti Teos Genel Görünüm

(Kaynak: www.en.wikipedia.com 04.12.2007)

EK-16

Resim 19: İyon Kenti Teos Yerleşim Planı

(Kaynak: www.wowturkey.com 04.12.2007)

Resim 20: İyon Kenti Teos'a Ait Altın Sikke

(Kaynak:www.eroncoins.com 04.12.2007)

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitapevi, Ankara, 2004
- Ahlstrom, Gosta W., “Ancient Damascus: A Historical Study Of The Syrian City-State From Earliest Times Untill Its Fall To The Assyrians İn 732 B.C.” Journal of Near Eastern Studies, Vol: 50, No:2, April 1991
- Alkum, Bahadır, Anatolia I, Archeologia Mundi, Moges Publishing, Ceneve,1968
- Akal, Cemal Bali, Yasa Ve Kılıç, Alfa Yayınları, Yayın No: 172, İstanbul, 1982
- Akın, İlhan, Kamu Hukuku, Üçdal Neşriyat, Yayın No:6, İstanbul, 1986
- Aktüre, Sevgi (a), Anadolu’da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayın No: 38, İstanbul, 2003
- Aktüre, Sevgi (b), Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayın No:6, İstanbul, 2004
- Akurgal, Ekrem (a), “The Early Period And The Golden Age Of Ionia”, American Journal Of Archeology, Vol:66, No:4, Octabre 1962
- Alp, Sedat (a), “Hitit Dilinde Saray Sözcüğüünün Karşılığı” Belleten Dergisi, Cilt:XIII, Sayı:170, TTK Yayınları, Nisan 1979
- Alp, Sedat (b), Hitit Çağında Anadolu, Tübitak Yayınları, Yayın No: 140, Ankara, 2001
- Alp, Sedat (c), “Hitit Devletinin İç Bünyesi” IV. TTK. Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Seri No:4 TTK Yayınları Ankara,1952
- Alp, Sedat (d), “Hitit Kralı IV. Tuthaliya’nın Askeri Fermanı” Belleten Dergisi, Cilt: XI, Sayı:43, TTK Yayınları, Temmuz 1947
- Alp, Sedat (e), “Hititlerde Sosyal Sınıf Nam.Ra’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”, Belleten Cilt:XIII, Sayı:50 Nisan 1949
- Alp, Sedat (f), “Hitit Kanunları Hakkında”, Ankara Üniv. DTCTF Dergisi Cilt:5, 1947
- Alp, Sedat (g), Hitit Güneşi, Tübitak Yayınları, Yayın No:179, Ankara 2002

- Alp, Sedat (h), "*Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*" VIII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1979
- Alpman, Adil (a), "*Nuzi Metinlerinde Tımar Müessesesi*", XII TTK kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1999
- Alpman, Adil (b), "*Eski Önasya'da "Avukatlık" Müessesesi*", X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II., TTK Yayınları, Ankara 1990
- Arıkan, Yasemin, "*A Study On Hitit Religios*", Ankara Üniv. DTCF Dergisi, Yayın No:365 Cilt:38, Sayı:1-2 Ankara 1998
- Aristoteles, Politika, (Çeviren Mete Tunçay), Remzi Kitapevi, Yayın No: 22, İstanbul, 1993
- Arslanoğlu, Rana, Kent, Kimlik Ve Küreselleşme, Ezgi Yayınları, Bursa, 2000
- Bakır, Tunç, "*Hitit Şahıs Adları ve Bazılarının Fonksiyonları Hakkında*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 1998
- Balcer, Jack, Sparda By The Bitter Sea, Imperial Interaction in Western Anatolia, Scholars Pres, Chicago, 1984
- Balkan, Kemal, "*Urartuların Kökeni Ve Dilleri*", Belleten Dergisi, Cilt:XLVIII Temmuz- Ekim 1984, Sayı:191-192, TTK Yayınları
- Balter, Michael "*Why Settle Down? The Mystery Of Communities*" Science New Series, Vol:282 No: 5393, Novamner 1998 USA
- Baransel, Atilla, Çağdaş Düşüncenin Evrimi, Cilt:I İstanbul Üniversitesi. İşletme Fak. Yayınları, Yayın No: 257, İstanbul, 1993
- Barber, William, Prehistoric Textiles, Princeton University Press, USA, 1991
- Baron, John, "*The Sixth-Century Tyranny At Sames*", The Classical Quartaley New Series, Vol:14, No:2, November 1964
- Baştürk, Mahmut Bilge, "*Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*" Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006
- Bates, W. Nerman, "*Ionic Capitals In Asia Minor*" Harvard Studies In Classical Philology, Vol:10, 1899

- Bayram, Sebahattin, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi*” XI. TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1994
- Beal, Richard H. “*The Organizations of the Hittite Military*” Yayımlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, USA, 1986
- Beckman, Garry (a), “*The Hittite Assembly*”, Journal Of American Oriental Society, Vol:102, No:3, July-October, 1982
- Beckman, Gary (b), “*Proverbs And Proverbial Allusions In Hittite*”, Journal Of Near Eastern Studies, Vol:45 No:1, January 1986
- Belli, Oktay (a), “*2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu, Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması*”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 27-31 Mayıs 2002
- Belli, Oktay (b) “*Urartular*”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. Cilt, (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982
- Belli, Oktay (c), “*Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977
- Belli, Oktay (d), “*2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması*”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Ankara, 26-31 Mayıs 2003
- Belli, Oktay (e), “*1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı*” 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Ankara, 1997
- Benedict, Warrent (a), “*Urartians And Hurrians*”, Journal Of The American Oriental Society, Vol:80, No:2, April-June 1960
- Benedict, Warrent (b), “*The Urartian-Asstrian Inscription Of Kelishin*” Journal Of The American Oriental Society, Vol:81, No:4, September-December 1961
- Biby, Geoffrey, Four Thousand Years Ago, Alfred Knoppf Public Inc. New York, 1961
- Bilgi, Önder, “*İkiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Resterasyon Çalışmaları*” “3. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991
- Bilgiç, Emin (a), Ankara Kültepe Tabletleri I, TTK Yayınları, VI.Dizi-Sa.33, Ankara, 1990

- Bilgiç, Emin (b), *Kapadokya Metinlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, TTK Yayınları, Ankara, 1953
- Bilgiç, Emin (c), “*Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi*”, Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi, Cilt: XXI, Sayı:3-4, Ankara, 1964
- Bilgiç, Emre “*Urartular*”, Türk Ansiklopedisi Cilt:33, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984
- Blau, Peter ve Marshall, Meyer, *Bureaucracy in Modern Society*, Random House Press, USA, 1971
- Boivin, Nicole, “*Life Rythms And Floor Secuences:Excavating Time In Rural Rajasthan And Neolithic Catalhoyuk*”, World Archeology, Vol:31, No:3, Human Lifecycles, February, 2000
- Brandan, Birgit ve Schickert, Hartmut, *Hititler*, (Çeviren: Nazife Mertoğlu),Arkadaş Yayınları, Ankara, 2003
- Branigan, Kevin, *The Foundations Of Palatial Crete*, Praeger Pres, New York, 1971.
- Bryce, Trevor (a), *Letters Of The Great Kings Of The Ancient Near East* Routledge Press, London, 2003
- Bryce, Trevor (b), *The Kingdom Of The Hittites*, Oxford University Press, UK. 2005
- Bryce, Trevor (c), *Hitit Dünyasında Yaşam Ve Toplum*, (Çeviren: Müfit Günay), Dost Kitapevi, Ankara, 2003
- Buckler, William H., “*Lydian Records*” *The Journal Of Hellenic Studres*, Vol:37, 1917
- Burn, A. Robert, *Persia And The Greeks* St. Martin’s Pres, USA, 1962
- Caspari, M.O. Bill, “*The Ionion Confederacy*” *The Journal Of Hellenic Studies*, Vol:35, 1915
- Cate, H. J. Hovwink, “*Hittite Royal Prayers*”, *Numen*, Vol:16, Fasc:2 September,1969
- Ceram, Chris W., *Tanrıların Vatanı Anadolu*, (Çeviren: E. Mermi Erendor), Yayın No:33, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002

- Charter, Charles, “Notes On The Name Written Dingir.Is.El.Ku.Us In Hittite Texts”, Journal Of Near Eastern Studies, Vol:39, No:4, October 1980
- Childe, Gordon (a), Kendini Yaratan İnsan, (Çeviren: F.Karabay Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 1978
- Childe, Gordon (b), “The Urban Revolution” The Rise And Fall Of Civilizations, (Editör C.C. Lamberg- Karlovsky, J.A. Sabloff) Cummings: Publishing Company, California, 1974
- Childe, Gordon (c), The Bronze Age, Biblo and Tanen Press, London, 1930
- Cohen, David, Law, Sexuality And Society, Cambridge University Press, 1991
- Contenan, Georges, Everyday Life In Babylan And Assyria, St Marting Press Inc, New York,1954
- Cook, Richard M, “Ionia And Greece in the Eighth and Seventh Centuries B.C” The Journal Of Hellenic Studies, Vol:66, 1946
- Coon, Carleton, The History Of Men, Penguin Published Inc. Middlesex, USA, 1977
- Conway, Seymour, “The Duenos Inscription”, American Journal of Philology, Vol:10 No:4 1889
- Coşkun, Yasar, “İlk Çağda Tuuanuva”, Belleten Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:207-208, TTK Yayınları, Ağustos-Aralık 1989
- Çağlı, Elif, Marksizmin Işığında, Tarih Bilinci Yayınları, Teori ve Tarih Dizisi:4, İstanbul, 2001
- Çevik, Özlem, Tarihte İlk Kentler Ve Kentleşme Süreçleri, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005
- Çığ, Muazzez İlmiye (a), Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995,
- Çığ, Muazzez İlmiye (b), Hititler Ve Hattuşa, Kaynak Yayınları, Yayın No: 307, İstanbul, 2002
- Çınaroğlu, Aykut ve Genç, Elif (a), “Alacahöyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları” 26. Kazı Sonuçları Raporu, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 24-28 Mayıs 2004

- Çınaroğlu, Aykut ve Genç, Elif (b), “2003 Yılı Alacahöyük ve Alacahöyük Hitit Barajı Kazıları”, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Konya, 24-28 Mayıs 2004
- Çilingiroğlu, Altan (a), Urartu Tarihi, E.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, Yayın No:77, İzmir, 994
- Çilingiroğlu, Altan (b), Urartu Ve Kuzey Suriye Siyasal Ve Kültürel İlişkileri Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:35 İzmir 1984
- Darga, Muhibbe, “Hitit Metinlerinde Geçen Na.Zı.Kın Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma”, Belleten Dergisi, Cilt:XXXIII Sayı:132, TTK Yayınları, Ekim 1969
- Dameraw, Peter, “Prehistory and Cognitive Development”, Piaget, Evolution and Development, (Editor: Jones Langer ve Melanie Killen), Lawrence Erlbaum Associates, UK, 1998
- Davy, George, From Tribe To Empire: Social Organization Among Primitives And In The Ancient East, Kegan Raul Trench Trubner Co Ltd. New York,1926
- Demir, Gül Gürtekin, “Lydia Uygarlığı”, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:113, 2003
- Drews, Robert, The End Of The Bronze Age, Princeton University Press, USA, 1993
- Donbaz, Veysel, “Kultepe 1-B Kat. Tabletleri”, X.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara 1990
- Durant, Will, Medeniyetin Temelleri. (Çeviren Nejat Muallimoğlu), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996
- Duru, Refik, “Kuruçayhöyü Kazılar ve Anadolu Tarihöncesine Katkıları” IX.TTK Kongresi, Cilt:I, Ankara, 21-25 Eylül 1981
- Ehrenberg, Victor, “When Did The Polis Rise?” The Journal Of Hellenic Studies, Vol:57 Part:2, 1937
- Eliade, Mircea, Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi (Çeviren: Ali Berktay), Cilt:I, Kabalıcı Yayınları, Yayın No:18, İstanbul, 2000
- Engels, Friedrich Ailenin, Özel Mülkiyetin Ve Devletin Kökeni, (Çeviren: Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1975
- Erdoğan, Burçin, “Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi,” Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri C Veri Tabanı, Ege Yayınları, İstanbul, 2004

- Erkut, Sedat (a), "*Hititçe 'deki Gıs.Tukul Hakkında*", X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara 1990
- Erkut, Sedat (b), "*Hitit Kenti Kastama'nın Yeri Üzerine*", XII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:3, TTK Yayınları, Ankara, 1999
- Erkut, Sedat (c), "*Hititçe Çivi Yazılı Beğen Koy Belgelerinde Geçen Sumurca Simug.A=Maden İşleyicileri Hakkında*", Tarih Araştırmaları Dergisi, XXXIII, Ankara, 2003
- Ertem, Hayri (a), Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları Yayın No: 295 Ankara, 1980
- Ertem, Hayri (b), "*Karusutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında*", X.TTK Yayınları Ankara, 1990
- Ertem, Hayri (c), "*Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı*", VII.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt: I, Ankara, 1972
- Farid, Shahina ve Hodder, Ian, "*Çatalhöyük 1999*", 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, I.Cilt, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İzmir, 22-26 Mayıs 2000
- Firstbrook, Paul L., *Surviving The Iron Age*, BBC Worldwide Americas, USA, 2003
- Fouyouzoglou, Cristina, *The Ionian Islands In The Bronze Age And Iron Age,3000- 6000 BC*, Liverpool University Press, Liverpool, 1999
- Frangipane, Marcella, *Yakın Doğuda Devletin Doğuşu*, (Çeviren: Zühre İlgelen), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, Yayın No: 27, İstanbul, 2002
- Frankel, David, *The Ancient Kingdom Of Urartu*, British Museum Publications, London, 1979
- Frankfort, Henry, *The Birth Of Civilization In The Near East*, Bloomington Indiana University Press, USA,1951
- Gabriel, Richard A. *The Culture Of War*, Greenwood Press, London, 1990
- Garbrecht, Gunther, "*The Water Supply System At Tuspa (Urartu)*", World Archeology, Vol:11, No:3 Water Management, February, 1980

Garstang, John, "The Geography of the Hittite Empire" Journal of Cuneiform Studies, Vol. 14, No. 1, 1960

George, Henry, Progress and Poverty, Cosimo Inc.USA,2005

Gill, Stein, "Uruk Colonies And Anatolian Communities: An Interim Report On The 1992-1993 Excavations At Hacilar, Turkey", American Journal Of Archaeology, Vol:100 No: 2, April 1996

Gilman, Antonio, "Akdeniz'in Geç Tarih Öncesinde Toplumsal Karmaşıklığa Geçiş" Devlete Doğru, (Editör: Timothy Earle), (Çeviren: Cahide Sarı), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001

Giorgadze, George, "The Hittite Kingdom", The Early Antiquity (Editor: Igor Diakonof), The University of Chicago Press, (Translated by: Alexander Kirjanof), USA, 1991

Grote, George, History Of Greece: From The Time Of Solon To 403 BC, Routledge Press, UK, 2000

Guissepi, Robert A., "The Hittites A History Of The Hittites Including Their Cities, Kings, Art And Contributions To Civilization" www.history-world.org/hittites.Htm (01.07.2007)

Gurney, Oliver, Hititler, (Çeviren: Pınar Arpaçay), Dost Kitapevi, Ankara, 2001

Güterbock, Hans (a), "Toward Defination Of The Term Hittite", Oriens, Vol:10, No:2, December 31, 1957

Güterbock, Hans (b), "Marginal Notes On Recent Hittitological Publications" Journal Of Near Eastern Studies, Vol:48 No:4 Octobre 1989

Gülan, Aydın, "Kamu Hizmeti Kavramı", İdare Hukuku Ve İlimler Dergisi, Prof.Dr. Lütfi Duran'a Armağan Özel Sayısı, Sayı:1-3, Yıl:9

Günbattı, Cahit (a), "Assur Ticaret Kolonileri Devrimde Anadolu Kralları İle Assurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiye Işık Tutan İki Yeni Belge" XII. TTK. Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1999

Günbattı, Cahit (b), "Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti", Belleten Dergisi Cilt:II Sayı:199, TTK Yayınları, Nisan 1987

Günbattı, Cahit (c), "Kültepe Metinlerinde Geçen İki Yeni Unvan", X.TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1990

- Habermas, Jurgen, Kamusalığın Yapısal Dönüşümü, (Çeviren: Tanıl Bora Ve Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997
- Hall, Alan “*Phrygian Sites*”, The Classical Review New Ser. Vol:24 No:1, March 1974
- Hanfmann, George (a), “*The City And Its Environment*”, Sardis From Prehistoric To Roman Times (Editör: G. Hanfmann Ve William Mierse) Harvard University Pres, London, 1983
- Hanfmann, George (b), “*Lydia Society And Culture*”, Sardis From Prehistoric To Roman Times, (Editör: G. Hanfmann Ve W. Mierse), Harvard University Pres, London, 1983
- Hanfmann, George (c), Letters From Sardis, President And Fellows Of Harvard Collage Press, USA 1972,
- Hansen, Mogens H., Polis, Oxford University Press, UK, 2006
- Harmankaya, Savaş, “*Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme*” Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a74b, İlk Tunç Çağı, Task Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002
- Hauptman, Harold, “*Kalkolitik Çağdan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe 'de Yerleşmenin Gelişimi*”, V.111. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976
- Hawkes, Jacquetta, Leonard Woolley, History Of Mankind, Harper&Row Publishers, London, 1963
- Heine-Geldern, Robert, “*151. The Comming Of The Aryens And The End Of The Harappa*” Civilization Man, Vol:56, London, Octabre 1956
- Heredotos, “*Heredot Tarihi*”, (Çeviren: Mustafa Ökmen), 1.Kitap, 145.Bölüm, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991
- Hobbes, Thomas, The Leviathan, (Edit by: Michael Oakeshood), Touchstone Press, USA, 1997
- How, William W., “*Arms, Tactics And Strategy In The Persian War*”, The Journal Of Hellenstic Studies, Volume: 43, Part:II, 1923
- Hoffner, Harry (a), “*Hittite Note on MESEDI, MESEITU(M)*”, Archelological Research, No:81, Paris, 1987

- Hoffner, Harry (b), *The Laws Of The Hittites: A Critical Edition*, Leiden: E.S. Brill
New York, 1997
- Hoffner, Harry (c), "*The Laws of the Hittites*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brandeis
University, Department of Mediterranean Studies, USA, 1964
- Hudson, Michael, "*Mesopotamia And Classical Antiquity*", *The American Journal Of
Economics And Sociology*, 2000
- Huot, Jean L., Thalman Paul, Valbelle Dominique, *Kentlerin Doğuşu*,
(Çeviren: A. Bekteş Girgin) İmge Yayınları, İstanbul 2000
- Hunt, David W.S, "*Feodal Survivals In Ionia*", *The Journal Of Hellenic Studies*,
Vol:67, 1947
- Ivanov, Vyacheslov, "*Comperative Notes On Hurro-Urartian*", *Northern Caucasion
And Inda-European*", *Hurro-Northern Caucasion Studies*, Vol:2, 1999
- James, Ernest O., *The Ancient Gods*, G.P. Putnam's Sons Press, New York 1960
- Jones, Colin, P, "*The Olympienion And The Hadrioneion At Ephesos*" *The Journal Of
Hellenic Studies*, Vol:113, 1993
- Jonekees, John H. "*A Lydian Gloss And Some Names*" *The Journal Of Hellenic
Studies*, Vol:55 Part:1 1935
- Karağuz, Güngör (a), *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi,
Yayın No:48, Konya, 2002
- Karağuz, Güngör (b), *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji Ve Sanat
Yayınları, İstanbul, 2006
- Keilschrifttexte aus Boghazköi (KBo), Leipzig-Berlin, 1916 vd.
- Keen, Antony G, "*Athenian Compaings In Karina And Lykia During The
Peloponnesian War*", *The Journal Of Hellenic Studies*, Vol:113
- Kelsen, Hans, "*Causality And Retribution*", *Philology At Science*, Vol:8,No:4
Octobre, 1941
- Kınal, Firuzan (a), *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991
- Kınal, Firuzan (b), *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniv. DTCF Yayınları, Yayın
No:337, Ankara, 1983

- Kinal, Firuzan (c), “*Hititlerde Ceza Hukuku*” Ankara Üniv. D.T.C.F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan, Yayın No:323, Ankara, 1982
- Khurt, Amelie, “*The Old Assyrian Merchants*”, Trade, Traders and the Ancient City, (Ed: Helen Parkins), Roudlodge Press, London, 1998
- Konakçı, Erim, “*Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*”, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006
- Korfman, Manfred (a), “*1996 Troia Kazı Sonuçları*” 19.Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 26-30 Mayıs 1997
- Korfmann, Manfred (b), “*2001 Yılı Troia Kazı Sonuçları*”, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002
- Korfmann, Manfred (c), “*2002 Yılı Troia Kazı Sonuçları*”, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003
- Köroğlu, Kemalettin (a), *Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006*
- Köroğlu, Kemalettin (b), “*Northern Border of the Urartian Kingdom*” *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van*”, 6-10 August 2001, London 200
- Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (KUB), Leipzig, Berlin 1921, vd.
- Küçükveren, Canan, Karia, Ekin Grubu Yayınları, İstanbul, 2004
- Leaf, Walter, “*The Commerce of Sinope*”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol:36, 1916
- Lloyd, Setan, *Türkiye’nin Tarihi (Çeviren Ender Varınlıoğlu); Tübitak Yayınları, Yayın No: 50, Ankara, 1997*
- Loun, Maurits, “*Urartian Artu Its Distinctive Traits In The Light Of Excavations*”, İstanbul-Nederlands Historich, Archeologisch Institute, Netherland, 1969
- Lumsden, Stephen, “*Symbols of Power: Hittite Royal Iconography in Seals*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California at Berkeley, USA, 1990
- Mackaay, Christopher, *Ancient Rome*, Cambridge University Press, London, 2004

- Maine, Henry S., *Ancient Law*, The Ancient Record Publishers, 2003, USA
- Maisels, Charles Keitin, *The Emergence Of Civilizations From Hunting And Gothering To Agriculture, Citires, And The State İn Neareast*, Routladge Press, New York And London, 1993
- Macqueen, James G., *Hititler*, (Çeviren: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2001
- Makkay, Janos, “*New Archaeological Discoveries in the Europe and the Origins of the Hittites*” XII. TTK Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1999
- Mansel, A.Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, XIII. Dizi, Sayı: 8⁷, Ankara, 2004
- Masloti, Sabation, *The Face Of Ancient Orient*, Quadrangle Books Chicago, 1960
- Matous, Leonard, “*Agriculture And The State İn Ancient Mesopotamia: An Introduction To Problems Of Land Tenure*”, *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 41, No. 1, January, 1982
- Meikle, Scott, “*Aristotle And The Political Economy Of The Polis*” *The Journal Of Hellenic Studies*, Vol:99, 1979
- Mellaart, James, “*The End Of Early Bronze Age In Anatolia And The Agean*”, *American Journal Of Archeology*, Vol:62, No:1, 1998
- Mellink, Machteld, “*Archeology in Anatolia*” *American Journal Of Archeology*, Vol:94, No:1 June 1990, USA
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Yayın No:18, Konya 2002*
- Michalowski, Piotr, “*The Hurrian and Urartian Languages*” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 107, No. 2, April. - Jun., 1987
- Mieroop, Marc Van De, *A History Of The Ancient Near East: Ca. 3000-323 Bc*, Blackwell Publishing, London, 2007
- Mitropolski, Dimitri, Zubritski, Yuri Ve Kerov, Vladamir, *İlkel Topluluk, Köleci Toplum Ve Feodal Toplum*, (Çeviren: Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1972
- Moore, A.Michael T T, “*The Neolithic Of The Levant*”, Thesis Submitted For The Degree Of Doctor Of Philosophy Oxford University, London, 1978

Morris, Ian, “*Kent Ve Devlet Olarak Erken Polis*” Antik Dünyada Kırsal Ve Kent, Edt: John Rich Ve Andrew W. Hadrill, (Çeviren: Lale Özgenel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000

Munn, Mark, *The Mother Of The Gods, Athans And The Tyranny Of Asia* University Of California Press, USA, 2006

Muscarella, O. White, “*The Iron Age Backround To The Formation Of The Phrygian State*”, Bulletin Of The American Schools Of Oriental Resarch, Vol:A, 1995

Neve, Peter, “*Boğazköy-Hattuşaş 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları*”, 6.Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 16-20 Mayıs 1984

Oates, David, Oates, Joan, McDonald, Helen, “*Excavations at Tell Brak, Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*” Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 317, Feb., 2000

Oates, Joan, Babil, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004

Ogden, George, *From Tribe To Empire*, Kegan Paul Trench Trubner Co Ltd, New York, 1926

Oppeinhem, Andrew L, “*The Eyes Of The Lord*”, Journal Of The American Oriental Society, Vol:88, No:1 January-March 1968

Oppeinheimer, Franz, Devlet, (Çeviren: Alaattin Şenel, Yavuz Sabuncu), Engin Yayıncılık, İstanbul, 1993

Oransay, Bekir Sıtkı, “*Tanrılar Tanrısı El-Tanrı Üzerine Araştırmalar*”, VII TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:I, Ankara, 1972

Orhaner, Emine, Kamu Maliyesi, Gazi Büro Kitapevi, Ankara, 1997

Ostwald, Martin, *Oligarchia: The Devlelopment of a Constitutional form in Ancient Greece*, Franz Stener Verlag, Stuttgart, 2000

Ökse, Tuba, “*Assur Ticaret Kolonileri Çağında Savaş*” Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu, Sivas, 15-17 Mayıs 2003

Özbek, Metin, Dünden Bugüne İnsan, İmge Kitapevi, İstanbul, 2000

- Özdoğan, Metin, Karul, Nemci, Ayhan, Ali, “*Kırklareli Höyüğü 2000 Yılı Kazısı*”, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt: II, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002
- Özçelik, Nazmi, İlk Çağ Tarihi Ve Uygarlıkları, Nobel Yayınları, Yayın No: 430, Ankara, 2002
- Parins, Helen, Trade, Traders And Ancient City, Routledge Press, UK, 1998
- Parlak, Bekir, Yönetim Bilimi, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 2001
- Peake, Harold, “*The Origin And Early Spread Of Ironworking*” Geographical Review Vol: 23 No: 4 Octobre 1993
- Peice, Brain B., Ancient Economic Thought, Routledge Pres, London,1997
- Pfeiffer, Robert, On Babylonion-Assyrian Feodalism (İlku) The American Journal Of Semitia Languages And Literatues, Vol:39, No:1 Octobre 1922
- Piotrovsky, Boris B., The Ancient Civilization Of Urartu, Cowles Book Co. London, 1969,
- Puhvel, Taan, Hattusha: The Capital Of The Hittites, The American Historical Review, Vol: 76 No:4, USA, 1971
- Ramsay, William (a), “*The Cities And Bishoprics Of Phrygia*”, The Journal Of Hellenistic Studies, Volume:8, 1997
- Ramsay, William (b), “*Some Phrygian Monuments*”, The Journal Of Hellenic Studies, Vol:3,1882
- Redman, Charles L. “*Excavation At Hacilar. Volume One. Volume Two: Plates And Figures*” American Anthropologist, New Series, Vol:74 No:4, Augustos 1972
- Reyhan, Esma, “*Hitit İdari Sisteminde Yer Alan Yönetim Görevlileri*” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994
- Rittner, Don, Troy:A Collar City History, Arcadia Publishing, UK, 2002
- Roberts, Jack M. (a), The New History Of The World, Oxford University Press, UK
- Roberts, Jack M. (b), Prehistory And The First Civilizations (The Illustrated History Of The World, Vol:1, Oxford University Press, New York, 1998

- Robert, Lois, Hanfmann, George ve Mierse, William, "*Hellenistic Period*" Sardis From Prehistory To Roman Times (Editors:G.M.A. Hanfmann And W.E. Mierse), Harvard University Press, USA, 1983
- Robertson, Nori, "*Government And Society At Miletos, 552-544 BC*", Phoenix, Vol:41, No:4, Winter 1987
- Roden, Von Stite, "*Money, Law And Exchange! Coinage In The Grek Polis*" The Journal Of Hellenic Studies, Vol:117, 1997
- Roebuck, Carl, "*Tribal Organization In Ionia*", Transactions And Proceedings Of The American Philological Assosaciation, Vol:92,1961
- Roller, Lynn, Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu'da Kybele Kültürü, Homer Kitapevi, İstanbul, 2004
- Romage, Andrew, Goldstein, Sidney ve Mierse, William "*Lydian Excaution Sectors*", Sardis From Prehistory To Roman Times (Editors:G.M.A. Hanfmann And W.E. Mierse), Harvard University Press, USA, 1983
- Rosenbloom, David, Administrative Law For Public Managers, Westview Press, USA, 2003
- Russel, John "*Spatial Narratives: Social Memory And Architectural Practicem Early Iron Age Karkamis*" Collage Art Association, 94 Th. Annual Conferance Boston, February 22-25, 2006
- Russin, Robert V. ve Hanfmann George M. A, "*Lydian Graves And Cemetreries*" Sardis From Prehistory To Roman Times (Editör: G.M.A. Hanfmann And W. E. Mierse), Harvard University Press, USA, 1983
- Salvadori, Mario, The Art of Construction, Macmillian Press, USA, 2003
- Salvini, Mirjo, Urartu Tarihi Ve Kültürü, (Çeviren: Belgin Aksoy), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006
- Sams, G. Keneth, "*Gordion Kazılarının Işığında Phrygler*", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:113, Mayıs 2005
- Sander, Oral, Siyasi Tarih, İmge Kitapevi, Ankara, 2005
- Sayce, A.Henry, The Hittites: The Story Of A Forgotten Empire, Elibron Classic Series, London, 2005,

- Seeher, Jürgen (a), “Boğazköy-Hattusa 2001 Yılı Çalışmaları”, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt: II, Ankara, 27-31 Mayıs 2002
- Seeher, Jürgen (b), Hattusha Guide: A Day In The Hittite Capital, Ege Yayınları, İzmir, 2002
- Service, Elman, Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective, Random House Press, USA, 1962
- Sever, Hüseyin (a), “Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi” Ankara üniversitesi, DTCF Dergisi, Cilt:XXXV, Sayı:2, Ankara, 1991
- Sever, Hüseyin (b), “Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt:XXXI, Sayı:1-2, Ankara, 1987
- Sevin, Veli (a), Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, Yayın No:215, İstanbul, 2003
- Sevin, Veli (b), “Lydialılar”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:1 (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982
- Sevin, Veli (c), “Frigler”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:1 (Genel Yayın Yönetmeni: Ragıp Yazır), Görsel Yayınları, İstanbul, 1982
- Sevin, Veli (d), “Urartu Bahçeleri”, Belleten, Cilt:LXIV, Sayı:240, TTK Yayınları, Ankara, Ağustos 2000
- Semenov, Yuri, “Eski Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Rejimi” İlk Sınıflı Toplumlar Asyagil Üretim Tarzı Ve Doğu Despotizmi (Çeviren: Kenan Somer), Birey Ve Toplum Yayınları Yayın No:8 Ankara, 1985
- Schnabel, Eckhard J., “Divine Tyranny And Public Humiliation” Novum Testamentum, XIV, 2 April 2003, Vol:45, Issue:2
- Shoop, Virginia, Ancient Mesopotamia, Scholastic Inc. Press, USA, 2004
- Silver Morris, Economic Structures Antiquity, Greenwood Press, London, 1995
- Smith, Adam T. (a), “The Making Of An Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study Of Political Architectonics”, American Journal Of Archaeology Vol:103, No:1, January 1999
- Smith, Adam (b), Political Landscape-Constellation At Authority In Early Complex Polities, University Of California Press, USA, 2003

- Singer, Jan, *"The Mayor Of Hattusa And His Duties"*, The Symposium Of Capital Cities:Urban Planning And Spiritual Dimensions, 27-29 May, Jerusselam, 1996
- Skaist, Aoron, *"Inheritance Laws And Their Social Backround"* Journal Of The American Oriental Society Vol:95, No:2, April-June 1975
- Star, Chester G, A History Of The Ancient World, Oxford University Press, 1965
- Strabon, Georaphika, (Çeviren:Adnan Pekman), Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul,2000
- Strang, Jonathan, *"The City of Dionysos:A Social and Historical Study of the Ionian City of Teos"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The State University of New York, USA, 2007
- Stewart,David Tabb, *"Ancient Sexual Laws: Text and Intertext of the Biblical Holiness Code and Hittite Laws"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Berkeley, USA, 2000
- Steward, Julian, Theory of Culture Change, Urbana Press, USA, 1990
- Stevenson, Gregory, Power And Place: Temple And Identity, Water De Gruyter Pres Inc, Netherland, 2001,
- Stein, George J., Bernbeck Reinhard ve McMahan, Augusta, *"Uruk Colonies, And Anatolian Communities : An Interim Report On The 1992-1993 Excavations At Hacinebi, Turkey"* American Journal Of Archeology, Vol: 100 No: 2, USA, April 1996
- Sturteuant, Edgar ve Bechtel, George, *"The Proclamation Of Telepuni"*, A Hittite Chrestomothy 1935
- Süel, Aygöl (a), *"Hitit Kadınının Hukuki Durumu"*, I. Hititoloji Kongresi, Bildiriler Kitabı, Ünal Ofset, Çorum, 1990
- Süel, Aygöl (b), Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Yayın No: 350, Ankara, 1985
- Süel, Aygöl (c), *"Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?"* X.TTK Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1990
- Süel, Aygöl (d) *"Hititlerde Suç ve Ceza"*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferans Metni, Ankara, 1988
- Symcox, Linda, The Neolithic Revolution, University Of California Press, USA,

1998

- Şenel, Alaaddin, İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Birey-Toplum Yayınları, Ankara, 985
- Tarhan, Taner (a), "M.Ö. 13.Yüzyılda, Uruatri ve Nairi Konfederasyonları", İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978
- Tarhan, Taner (b), "Urartu Devletinin Yapısal Karakteri" IX. Türk Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 1986
- Tarhan, Taner ve Sevin, Veli (a), "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları", II.Konut Mimarlığı", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Anadolu Araştırmaları Dergisi, IV-V, 1976-1977
- Tarhan, Taner ve Sevin, Veli (b), "Van Kalesi Ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", Höyük I, TTK Yayınları, 1991
- Tekin, Oğuz, Eski Yunan Tarihi, İletişim Yayınları, Yayın No:761, İstanbul, 2001
- Tetlow, Elizabeth, Women, Crime And Punishment In Ancient Law And Society Continuum Int. Publishing Group, Britain, 2005
- Thomson, George (a), Tarih Öncesi Ege, (Çeviren Celal Üster), Cilt: I Payel Yayınları, Yayın No:63, İstanbul, 1985
- Thomson, George (b), Tarih Öncesi Ege, Cilt:II (Çeviren: Celal Üster), Payel Yayınları, Yayın No:63, İstanbul 1991
- Tosun Mebrure ve Yalvaç, Kadriye, Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK Yayınları, Sayı:67², Ankara, 2002
- Tsetshkhladze, Gocha, "Trade on the Blacksea in the Archaic and Classical Periods:Some Observations" Trade, Traders and the Ancient City, (Ed: Helen Parkins), Roudlodge Press, London, 1998
- Tunçbilek, Necdet, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İ.Ü. Yayınları, Yayın No :3367, İstanbul, 1986
- Umar, Bilge (a), Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, Ege Üniversitesi, Basın Ve Yayın Yüksekokulu Yayınları, İzmir, 1982
- Umar, Bilge (b) İlk Çağda Türkiye Halkı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1993
- Ünal, Ahmet (a), "On The Writing Of Hittite History", Journal Of The American Oriental History, Vol:109, No:2, April-June 1989

Ünal, Ahmet (b), “*On The Hittite History*”, Journal Of The American Oriental Society,
Vol: 109, No:2, April-June 1992

Uçankuş, H. Tahsin, Phrygia, Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No:2977 Ankara,
2002

UrarstkieKlinoobraznye Nadpisi (UKN), Melikişvili, G.A. Moskova, 1960, vd.
Varol, Orhan, “*Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri*”,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, Van, 2005
Weber, Max (a), Bürokrasi ve Otorite, (Çeviren: Bahadır Akın), Adres Yayınları,
İstanbul, 2005

Weber, Max (b), Sosyoloji Yazıları, (Çeviren: Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul,
1993

Wells, George, Raymond Postgate, The Outline Of History, Doubleday Inc. New
York, 1971

Wheeler, Marcus, “*Self-Sufficiency and the Grek City*”, Journal of the History of Ideas,
Vol:16, No:3, June 1953

Wiesehöfer, Josef, Antik Pers Tarihi, (Çeviren: M.Ali İnci), Telos Yayıncılık,
2003, İstanbul

Wilson, Charles, “*Handbook For Travellers In Asia Nimer, Transcaucasia, Persia*”,
John Murray Books Inc. London, 1895,

Woolley, Leonard, The Art Of The Middle East Including Persire, Mesopotamia And
Palestine, Crown Publishers, London, 1961

Wycherley, R. Edward (a), “*Priene And Modern Planning*”, George Rome,
Vol:14,40, January 1945

Wycherley R. Edward (b), “*The Ionian Agora*” The Journal Of Hellenic Studies,
Vol:62, 1942

Yalçınlar, İsmail, “*Türkiye’de Eskiçağ İnsanlarının Bazı Faaliyet Ve Eserlerinde
Coğrafi Etkiler*”, X.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986

Yardımcı, Nurettin, “*Harran Kazı ve Temizlik Çalışmaları*”15. Kazı Sonuçları
Toplantısı, Cilt:II, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 24-
28 Mayıs 1993

Yıldırım, Recep, Uygarlık Tarihine Giriş, Meridyen Yayıncılık, Ankara, 2002

- Yiğit, Turgut (a), “*Tarih Öncesi Ve Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi*” Ankara Üniv.
DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:XVII, Sayı:28, Ankara, 1996
- Yiğit, Turgut (b), “*Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine*” Ankara Üniv.
DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:XVIII Sayı:29, Ankara, 1997
- Yiğit, Turgut (c), “*Hitit Çivi Metinlerinde Dericiler*”, Ankara üniversitesi, DTCF
Dergisi, Sayı:42, Ankara, 2002
- Yoffe, Norman, *Myths Of The Archaic State: Evolution Of The Earliest Cities, States,
And Civilizations*, Cambridge University Press, UK, 2003
- Young, Rodney, “*Old Phrygian Inscriptions From Gordion: Toward A History of the
Phrygian Alphabet*” *Hesperia*, Vol:2, April-June 1969
- Zimansky, Paul (a), *Ecology And Empire: The Structure Of The Urartian State*
University of Chicago Press, USA, 1985
- Zimansky, Paul (b), “*Urartian Geography And Sargon’s Eighth Campaign*” *Journal Of
Eastern Studies*, Vol:49, No:1, January 1990

www.ancientanatolia.com

www.anadolu.iwarp.com

www.arkeo.org

www.arkeolojidunyasi.com

www.boğazkslelisesi.com

www.campusagency.net

www.commonswikimedia.org

www.corum.gov.tr

www.eroncoins.com

www.en.wikipedia.com

www.eskisehir.bel.tr

www.eskişehir.gov.tr

www.focusdergisi.com

www.forum.arkitera.com

www.genbilim.com

www.helo.phil-fak.uni-duesseldorf.de

www.kentrehber.com

www.lydiasardis.com

www.milleniumpjroject.com

www.nationalgeographic.com.tr-ocak 2006 internet baskısı

www.paleoberkay.atSPACE.com

www.sarder.com.tr

www.tarihsayfam.com

www.tayproject.com

www.tebe.org.tr

www.tr.wikimedia.org

www.touringturkey.com

www.wowturkey.com

ÖZGEÇMİŞ			
Doğum Yeri ve Yılı	: Acıpayam, 1974		
Öğr.Gördüğü Kurumlar	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	: 1988	1992	Kütahya Sağlık Meslek Lisesi
Lisans	: 1992	1996	İnönü Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi
Yüksek Lisans	: 1996	1999	İnönü Üniversitesi SBE
Doktora	: 2002	2007	Uludağ Üniversitesi SBE
Medeni Durum	:		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	: İngilizce, İyi-		İtalyanca, Orta
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	1992	1998	Malatya İl Sağlık Müdürlüğü
...	1998	2002	Dumlupınar Üniversitesi
Yurtdışı Görevleri	:		
Kullandığı Burslar	:		
Aldığı Ödüller	:		
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar	:		
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri	:		
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler	:		
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:	:		
Yayımlanan Çalışmalar	:		
Diğer	:		
			25.12.2007 Tarih-İmza Cantürk CANER